

Сантюан де Сент-Кзюпері

воєнні записи

том III

1915

Антуан де Сент-Екзюпері

ВОЄННІ ЗАПИСИ

1939—1944

Твори
в чотирьох томах

Antoine de Saint-Exupéry

ÉCRITS DE GUERRE

1939—1944

Антуан де Сент-Екзюпері

ВОЄННІ ЗАПИСИ

1939—1944

*Тексти зібрали й анатували
Ніколь та Луї Еврари*

**Твори
в чотирьох томах**

Том III

*З французької переклав
Петро Таращук*

видавництво
жупанського

Київ

**УДК 821.133.1-3
ББК 84(4Фра)-44
С97**

Воєнні записи 1939 – 1944 рр., мабуть, найцікавіша частина посмертної спадщини Антуана де Сент-Екзюпері, книжка, в якій розкривається незмірна трагедія людини, що в мить найтежчих для рідної країни випробувань докладала всіх можливих зусиль для визволення Франції, і водночас, люблячи її всім серцем і душою, абсолютно не приймала її поділу на Францію Віші і Францію де Голля, бо ж там і там – французи, люди, задля яких жив Екзюпері. Він гостро відчував трагічність цього поділу, і саме це відчуття невблаганно вело його до смерті. Ця книжка неоціненна для розуміння і творчості автора, і тяжкого періоду історії Франції.

**Художнє оформлення
Оксани Баратинської**

**Видавництво вдячне панові Віталію Лісничому
за підтримку цього видання**

*Перекладено за виданням: Antoine de Saint-Exupéry. *Écrits de guerre. 1939—1944.* — Paris: Gallimard, 1994.*

ISBN 978-966-2355-43-7

© Éditions Gallimard, Paris, 1982
© Éditions Gallimard, 1994, pour
la présente édition.
© Видавництво Жупанського;
П. Таращук, переклад;
О. Баратинська, художнє
оформлення, 2014.

ПЕРЕДМОВА

Друзі Сент-Екзюпері попросили мене написати кілька сторінок роздумів про цю збірку листів, нотаток, статей, яку я сам прочитав від початку до кінця з постійною увагою й зі щоразу новим хвилюванням. Я не знав Сент-Екзюпері, я бачив його раз у Понтінії, де він проїхав, не зупинившись. Отже, я не маю ніякого особистого права інтерпретувати позицію (і ще меншою мірою — оцінювати її), якої він дотримувався в США, а потім в Алжирі від перемир'я і до своєї загибелі 31 липня 1944 р.

Якщо я зрештою поступився дружнім наполяганням, то тільки тому, що я й сам, не голліст у Лондоні, переживав тієї самої пори, що й Сент-Екзюпері, ті самі сумніви.

Багатьом молодим читачам буде, напевне, важко зрозуміти, чому Сент-Екзюпері прагнув боротися за Францію до самої смерті, пілотуючи апарат, на якому забороняли літати старшим за тридцять років пілотам, тоді як йому було вже за сорок, проте він і далі відкидав усюку пов'язаність із генералом де Голлем і голлізмом. Його тексти дають, на мою думку, цілком ясну відповідь, яка, можливо, проступить ще виразніше, якщо подати кілька цитат.

На початку 1944 р. в гнівному спалаху (генерал де Гольє або генерал авіації, який був командиром Сент-Екзюпері, не дозволили йому виконувати завдання в Англії) він написав такі рядки: «А втім, мій злочин завжди той самий: у США я довів, що можна бути добрым французом, виступати проти німців, проти нацистів, але не підтримувати голлістську партію як майбутній уряд Франції. І справді, ця проблема не мала ніякого значення. Адже її мала вирішувати Франція. З-за кордону можна служити Франції, а не керувати нею. Голлізм мав би бути зброєю боротьби і служити Франції. Але такі слова ображают голлістів. Три роки я тільки й чую, як вони розмовляють про уряд Франції. Натомість я, — я ніколи не зраджу «її суті». Франція — це не Віші, Франція — не Алжир, Франція — в підвалах. Нехай вона, якщо їй подобається

таке, бере собі за проводирів людей з Алжира. «Але вони не мають на це ніякого права». А втім, я абсолютно певен, що Франція підтримає голлістів. Унаслідок ненависті до непорядного Віші й незнання своєї сутності. Це лихо доби, де бракує всякого світла. Ми не уникнемо терору. І цей терор розстрілюватиме в ім'я якогось несформульованого корану. Такий терор найстрашніший».

Сент-Екзюпері привів у Північну Африку багатьох пілотів, що, як і він, у червні 1940 р. прагнули й далі воювати. Він ніколи не вважав поразку за остаточну, його ніколи не спокушали маршал Петен, національна революція та вішизм. А з другого боку, різні організації, які в США претендували на голлізм і сварилися між собою, одразу прищепили йому антипатію, що, аж ніяк не ослабнувши з часом, мало-помалу зміцніла. Банальна діалектика, обтяжена умовами вигнання: Сент-Екзюпері, перебуваючи 1940 р. на місці подій, був переконаний, що Франція не зможе провадити далі боротьбу в Північній Африці. Голлістські організації заявили про себе після 18 червня, тож на уряд Віші, відповідальний за перемир'я, припала провіна, прабатьківський гріх. Як я спостеріг у Великобританії, голлістська пропаганда, нападалася на уряд Віші так несамовито, що інколи скидалася на антифранцузьку пропаганду.

Сент-Екзюпері в США тримався остононь від усіх французьких груп — і від посла Віші, і від організацій, у яких брали участь Анрі де Керілліс, Женев'єва Табуї, Анрі Торрес. Він мав тієї пори, надто після *«Flight to Arras»* незрівнянний авторитет. Авіатор, воїн, видатний письменник, мораліст без ніяких інших інтересів, крім правди і величі, знавець техніки, людина з винятковою турботою про людські риси та душі, він був для незліченної американської публіки найшляхетнішим героєм, незвичайним французом. Сент-Екзюпері на себе самого взяв ганьбу 1940 р. і гарантував відродження Франції. Якби він приєднався до генерала, який то був би тріумф для голлістів! Вони перебували в опозиції до дипломатії Рузельта і патетично й гнівно закликали до розриву відносин, підтримуваних між Вашингтоном і Віші. Голлісти так ревно дорікали Сент-Екзюпері ще й тому, що його внесок до справи був би дуже вагомий. Вони звинувачували його в симпатіях до Віші: якщо він не голліст, то, напевне, вішист. У маніхейському світі для Сент-Екзюпері не було місця. А він якраз і відкидав голлістів через їхнє примі-

тивне маніхейство, через їхню непоступливість, амбіції. Сент-Екзюпері вбачав у них майбутніх Фуке-Тенвілів.

Оскільки Сент-Екзюпері жив у США, далеко від війни, він поставав як адвокат Франції. Він сподівався знову піти в бій, але в політиці не вибирав між різними групами, які претендували, ніби промовляють від імені Франції, якій заткнули рота. Чому він не критикував Віші? Бо думав, що уряд Віші зазнає щоміті нелюдського шантажу: або він поступається вимогам окупанта, або ж той закручує гайки, відмовляє в мастилі, потрібному для осей вагонів, які возять дітям молоко. Чи можна врятувати «честь» коштом загибелі тисяч дітей? Не забуваймо, що за межами Франції деякі французи не вагалися критикувати угоди Вейгана—Мерфі, які поганували постачання Північної Африки, ба навіть самої Франції.

Коли в листопаді 1942 р. англо-американська війська висадилися в Алжирі та Марокко, Сент-Екзюпері написав французам відкритого листа, опублікованого в газеті *«The New York Times»* 29 листопада. Кілька уступів із цього листа пояснюють його думку: «Нас завжди поділяло тільки різне значення, яке ми приписували нацистському шантажу. Одні думали: «Якщо нацистам кортить знищити французький народ, вони знищать його, хоч би що він робив. Шантаж треба зневажати. Ніщо не зобов'язує Віші до тих або тих постанов чи слів». Інші думали: «Тут ідеться не просто про шантаж, а про шантаж, жорстокість якого унікальна в історії світу. Франція, відмовляючись від суттєвих поступок, має тільки словесні викрутні, щоб відкладати день у день своє знищення». Невже, французи, ви вірите, що ці різні думки про справжні наміри уряду, який віджив своє, варті нашої взаємної ненависті?.. Віші забрав у свою могилу свої нерозв'язні проблеми, свій суперечливий персонал, свою щирість і хитроці, своє боягузство і сміливість... Повна німецька окупація відповіла на всі наші суперечки і стишила наші драми сумління».

Невдовзі Сент-Екзюпері дізнався, що драми сумління не стишилися. Якось він запропонував послати держсекретарю Корделу Халлу наступну телеграму: «Ми просимо чести служити в будь-якій формі. Ми прагнемо воєнної мобілізації всіх французів США. Ми наперед згодні з будь-якою структурою, яку вважатимуть за найбажанішу. Але, ненавидячи всякий дух поділу між французами, ми бажаємо, щоб вона просто була за межами політики».

Заклик до єдності посилив пристрасті французів США. Відповідь надійшла від Жака Марітена. Передусім перемир'я: «Є люди, які заперечили наш обов'язок і розбили нашу єдність: ті, хто припинив боротьбу 17 червня 1940 р., зрікся нашого союзу з Англією і вкинув французький народ у пастку перемир'я. Сент-Екзюпері мав би не забувати про таке». Сент-Екзюпері не визнавав цього безапеляційного осуду постанови, яку вважав за неминучу. А Жак Марітен відповідав: «Насправді, обговорюючи перемир'я, можна безкінечно нагромаджувати «так» із різними «за» і «проти» якоїсь технічної інформації, звичайно оманливої, але ці питання розв'язують не з допомогою «так», а твердим «ні», коли йдеться про людину з чуттям чести своєї батьківщини. I вірою в свій народ».

Трохи далі Марітен писав: «Сент-Екзюпері прагнув обстоювати тільки Францію. Він мав причину наполягати на пекельному жахітті німецького шантажу. Він мав причину запитувати, чи, щоб відмовитись від нових жахливих дій, які накидав переможець, слід ще більше число дітей приректи на голод і смерть. Він даремно забув, що низка зречень і нечесті, яка тягнеться два роки, — і претензія, мовляв, країна з «честю» несе свій тягар, а Франція й далі господиня своїх постанов, — стала наслідком першого трагічного зречення, головним свідченням якого було перемир'я 1940 р.

Як можна хотіти, щоб питання про майбутній уряд Франції не мало значення для французів? Від червня 1940 р. вже немає реального французького уряду. Аж до миті, коли французький народ зможе висловитись, і висловитись вільно, про нову конституцію республіки, не може бути французького уряду, який матиме легітимні повноваження остаточно спрямовувати Францію на той чи той шлях у внутрішній та міжнародній політиці...»

Відповідь Жака Марітена тяжко образила Сент-Екзюпері. Він був від неї «у відчай». Він виправив кілька помилок інтерпретації, які були наслідком недосконалості англійського перекладу листа, опублікованого в *«The New York Times»*. Але ні взаємна повага, ні добра воля не могли подолати незгоди між цими двома людьми, двома сумліннями французів за кордоном. Сент-Екзюпері відмовився від полеміки. Після розмови вони обидва лишилися на своїх позиціях.

Чи треба списувати на перемир'я глибокі причини палкої незгоди між цими двома постатьями, що їм обою була властива безперечна чесність і моральний авторитет? Почасти цей розкол і справді датований червнем 1940 р. Сент-Екзюпері справді пережив те лихо. Він не називав злочином підписання перемир'я. Жак Марітен, перебуваючи далеко, відрубав одразу: з двох величезних лих люди Віші обрали найгірше.

Жак Марітен думав про політику, Сент-Екзюпері певною мірою прагнув нехтувати політику. Він не підтримував жодної статті національної революції і, можливо, не меншою мірою, ніж його критик, ненавидів «отруйну пропаганду, спрямовану проти Англії і сподівань на перемогу, і всі підступні удари по союзниках, нехай навіть вони полягали в тому, що французі змушували стріляти по французах... Антисемітські закони і моральну ницість та жорстокість, які стали їхнім наслідком, жахіття концентраційних таборів, де, як казав єпископ Тулузький, до чоловіків, жінок і дітей ставляться, мов до худоби». Але він не тлумачив ані французького розколу, ані світової війни крізь призму громадянської війни, боротьби нацизму (або фашизму) проти демократії. Сент-Екзюпері, якби його змусили вибирати між словами, теж обрав би демократію. Але, на його думку, цінності, які треба було врятувати, не годилося плутати з режимом, який привів Францію до краху. Він із важким серцем дививсь, як повертаються парламентарі III республіки. Спасіння душ вимагало знищення вішистів, його не гарантувало відновлення підувалих інституцій 1930-х років. Сент-Екзюпері прагнув зберегти певну якість людини, шляхетність проти меркантилізму, людську віру проти партійних ідеологій, він ставав понад, власне, політичними суперечками, які жахали його, — або ж осторонь від них. Але, хоч якими пересічними були ті суперечки, коли придивитися до них зблизька, ніхто не міг позбутися їх помахом чарівної палички. Французи за кордоном, тільки-но Північна Африка вступила у війну, не могли обійтися без якогось тимчасового уряду, якогось квазіуряду. В цьому аспекті Жак Марітен казав правду, навіть якщо голлісти, від Нью-Йорка до Алжира, своїм словесним насильством і сектантством зрештою роздратували багато тих, хто кінець кінцем приєднався до лотаринзького хреста.

Сент-Екзюпері став мішенню нападів голлістів у США і ще більшою мірою був об'єктом неласки голлістської влади в Алжирі та ненависті пересічних людей, які думали, ніби знайшли у своїй справі велич, у якій відмовила їм природа. Сент-Екзюпері став об'єктом дріб'язкових заборон, його книжки не продавали в Алжирі. Він швидко втратив свої ілюзії щодо генерала Жіро. Він шукав притулку в ескадрильї 2/33, тій самій, що брала участь у битві за Францію. На висоті вісімох тисяч метрів, сам у літаку *«Lightning»*, «терпіння в синяві», він віддав життя батьківщині, яку марно шукав на землі. Там, унизу, голлісти намагалися спровокувати дезертирство у військах Жіро і заявляли про визвольний наступ.

Я чую, як юнак сьогодення вигукує: чому генерал де Голль не прийняв Сент-Екзюпері? Чому Сент-Екзюпері сам не звернувся до генерала? Адже генерал після червня 1940 р. вважав себе за носія французької легітимності. Кілька тисяч французів, які пішли за генералом 1940 р., мали символізувати Францію, втілювати опір аж до дня об'єднання всього народу. Таким був шлях генерала де Голля, актора власної героїчної пісні, якому відповідно до його ролі судилося відгучати всіх, хто відмовлявся приєднуватись до нього.

Голлізм генерала в 1940—1945 рр. щоміті провадив боротьбу, щоб домогтися визнання з боку союзних держав. Сент-Екзюпері від початку до кінця неприхильно ставився до цього, по суті, політичного заходу; навіть якби голлісти Нью-Йорка були менш огидні, засвідчували більше розуміння його духовної особистості, я сумніваюся, що він обрав би інший шлях.

Коли Андре Мальро вперше зустрівся з генералом де Голлем, він у глибині душі вже вирішив. Він мав зустрітися з велетнем історії, він змінюватиме його, служитиме йому, поділятиме з ним зусилля. Натомість я погано уявляю собі діалог генерала де Голля і майора Антуана де Сент-Екзюпері, — діалог, що був би єдиним способом зберегти для Франції одного з її синів, який був найнезаміннішим.

Раймон Арон
Париж, 1982 р.

СЛОВО ВІД РЕДАКТОРІВ

Тут зібрано «різні записи» чоловіка, що пішов на війну, згодом був змушений до бездіяльності, зрештою повернувся до боротьби й загинув. Ідеється про статті, заяви, листи, роздуми, а не записи інтимного порядку.

У збірнику, опублікованому 1982 р. («*Écrits de guerre, 1939—1944*»), містилося певне число додаткових документів, цінність яких полягала в тому, що вони були невидані або мало відомі, проте їхній зміст не мав суттєвого значення й не виправдовував їхнього перевидання в теперішньому збірнику. Читач, який побажає докладніше придивитися до записів, зустрічей і розмов Сент-Екзюпері протягом того періоду, може звернутися до цього попереднього видання. Він знайде там ще посилання на літературні та архівні джерела опублікованих документів, а також подяки людям, які люб'язно посприяли створенню збірника, подавши свої документи або свідчення.

Загалом ми спиралися на дослідження головних біографів, скажімо, П'єра Шевріє та Кертиса Кейта, а також на публікації журналу «*Icare*».

Після 1982 р. були знайдені нові документи, а в уже опублікованих документах уточнено дати й пояснення. В таких випадках наприкінці тому подано обґрунтування.

Луї Еврап

1939 рік

«Німеччина. Одного разу я запитав Лазарєфа, яке враження справив Гітлер на Чемберлена, що тільки-но зустрічався з ним.

— Чудове, — відповів він.

Це можна було передбачити. Ти ставши одного перед одним Атилу і Бергсона. Нема сумніву, що Атила не приголомить Бергсона. Ну, а Бергсон не зможе справити на Атилу ніякого враження...

Моряк, та ще й п'яній, здіймає набагато більше галасу, ніж філософ. А есесівець, який крутиться, засунувши великі пальці за пояс, навколо фізика, що, принижений, згорбившись, вичищає вбиральню, — така сцена тяжко приголомшує фізика».

Сент-Екзюпері

<i>Лютій</i>	«Планета людей». Поїздка до Німеччини.
<i>Серпень</i>	Поїздка в США. Зустріч із Чарльзом і Анн Морроу-Ліндберг. Повернення 30 серпня.
<i>Вересень</i>	Мобілізований, прикріплений до бази Тулуз-Франказаль. Викладач авіаційної навігації.
<i>Грудень</i>	Прикріплений до групи 2/33далекої розвідки в Орконті (Марна). Провів Різдво в Аге. Велика премія Французької Академії за роман.

«Ганьба війни, ганьба миру»

Щоб вилікувати хворобу, треба з'ясувати її характер. Ми, звичайно, живемо тепер у стані хвороби. Ми обрали врятувати мир. Але, рятуючи мир, ми скалічили друзів. А серед нас, безперечно, багато хто був схильний ризикувати своїм життям задля обов'язку дружби. Ці люди відчувають своєрідну ганьбу. Але, пожертвувавши миром, вони відчували б ту саму ганьбу. Адже тоді вони пожертвували б людиною: погодилися б на непоправне руйнування бібліотек, соборів, лабораторій Європи. Погодилися б знищувати традиції, перетворювати світ у хмару попелу. Ось чому ми вагалися між однією думкою і другою. Коли здавалося, ніби мир під загрозою, ми відкрили ганьбу війни. Коли ми, здається, уникли війни, то відчуваємо ганьбу миру.

Якщо Німеччина сьогодні готова пролити свою кров за Гітлера, зрозумійте, що вже марно обговорювати Гітлера. Німець побачив у Гітлері нагоду відчути захват і запропонувати своє життя, і тому Гітлер для нього — видатна людина. Невже ви не розумієте, що могутність руху спирається на людину, яку він створює?

Невже не розумієте, що самопожертва, ризик, вірність аж до смерті — це дії та вчинки, які великою мірою посприяли формуванню людської шляхетності? Шукаючи взірця, який можна запропонувати, ви знаходите його в пілоті, що жертвує собою задля своєї пошти, в лікарі, що падає на фронті боротьби з епідеміями, або у вершнику на верблюді, що на чолі свого мавританського загону мчить до розв'язки й самотності. Дехто помирає щороку. Навіть якщо їхня жертва начебто марна, невже ви думаєте, що вони нічому не послужили? З того незайманого тіста, яким ми були попервах, вони виліпили прекрасний образ,

запліднили нас і навіть свідомість малої дитини, яку колишуть під казки, народжені їхніми звитягами. Нічого не втрачається, і сяє навіть замкнений у мурах монастир.

Невже ви не розумієте, що ми десь ступили на хибний шлях? Людський мурashник багатший, ніж раніше, ми маємо більше благ і дозвілля, а проте нам бракує чогось істотного і нам важко визначити його. Ми меншою мірою почуваємося людьми, ми втратили якусь частину загадкових привілеїв.

.....

Отже, що то за простори, відкриття яких ми вимагаємо для себе? Ми намагаємося вийти за мури в'язниці, які дедалі товщають навколо нас. Ми вважали, мовляв, щоб вирости, досить одягнутися, харчуватися, задовольнити всі потреби. І мало-помалу ми сформували в собі дрібного буржуа Куртейліна, сільського політика, техніка, відгородженого від усікого внутрішнього життя. «Нас учили, — відповісте ви мені, — давали нам освіту, краще, ніж колись, збагачували здобутками нашого розуму». Але той, хто думає, ніби культура і дух спираються тільки на знання формул, на пам'ять про здобуті результати, має про культуру і дух жалюгідне уявлення. Пересічний студент, що найгірше закінчив Політехнічний інститут, знає більше про природу та її закони, ніж Декарт, Паскаль і Ньютон. Проте він нездатний здійснювати ту розумову діяльність, на яку були здатні Декарт, Паскаль і Ньютон. Цим людям спершу прищеплювали культуру. Паскаль — це передусім стиль. Ньютон — передусім людина. Він зробив себе дзеркалом всесвіту. Стигле яблуко, що падає на траву, зірки липневої ночі — він чув їх, бо вони розмовляли однією мовою. Наука для нього була життям.

Ми з подивом з'ясовуємо, що існують загадкові умови, які живлять нас. Ми дихаємо тільки тоді, коли пов'язані з іншими людьми спільною метою, яка перебуває зовні від нас. Ми, сини доби комфорту, відчуваємо незбагненне добро, ділячись нашими останніми харчами в пустелі. Всім тим поміж нас, хто знав велику радість успішного ремонту літака в Сахарі, будь-яка інша насолода видавалася пустотою.

Тому не дивуйтесь. Той, хто не підозрював, що в нього все-редині спить незнайомець, але відчув колись у якомусь ана-

хістському підвалі в Барселоні, як він прокидається в ньому внаслідок жертвування своїм життям, взаємодопомоги й су-ворого образу справедливості, знатиме надалі лише одну іс-тину: істину анархістів. А той, хто стане колись на варту задля захисту черниць, що, перелякані, повклякали в монастирях Іспанії, загине за іспанську церкву.

У Європі двісті мільйонів людей, які не мають сенсу життя й прагнули б народитися. Промисловість відірвала їх від мови се-лянських родоводів і замкнула у величезних гетто, схожих на сор-тувальні станції, захаращені каркасами чорних вагонів. У глибинах робітничих поселень вони прагнуть, щоб їх пробудили.

А є й інші, які потрапили між коліщата всіх професій, і їм заборонені радощі Мермоса, радощі побожності, радощі вче-ного, і вони теж прагнули б народитися.

Звичайно, можна надихнути їх, одягнувши в мундири. Тоді вони співатимуть військових пісень і поділятимуть свій хліб із товаришами. Вони знайдуть те, чого шукають: смак універсального. Але від хліба, який дають їм, вони помрутъ.

Можна відкопати дерев'яних ідолів і відродити давні мови, які, погано чи добре, вже правила за доказ, можна відродити містику пангерманізму або Римської імперії. Можна сп'янити німців хмелем, що вони німці та співвітчизники Бетховена. Й можна пишатися цим — аж до останнього сажотруса. Це, зви-чайно, легше, ніж зробити з сажотруса Бетховена.

Але демагогічні ідоли хижі. Той, хто гине задля прогресу пі-знання або зцілення хворих, служить життю навіть у мить своєї смерти. Добре загинути за розширення території Німеччини, Італії або Японії, але противник — уже не рівняння, яке чинить опір інтегральному численню, і не рак, що не піддається сиро-ватці, а людина, яка живе по сусідству. Треба постати перед лю-диною, але нині вже не йдеться про перемогу над нею. Кожен умощується під захистом бетонного муру. Кожен, за браком чо-гось кращого, ніч у ніч випускає ескадрильї, які торпедують нут-рощи іншого. Перемога дістанеться тому, хто зогнє останнім, погляньте на Іспанію, де обидва противники гниють разом.

Що нам потрібне, щоб народитися до життя? Віддати себе. Ми туманно відчували, що людина може спілкуватися з лю-

диною тільки завдяки одному спільному образу. Пілоти зближуються, коли борються за одну пошту. Гітлерівці — якщо жертвують собою задля Гітлера. Команда альпіністів — якщо вони видираються на одну вершину. Люди об'єднуються не тоді, коли безпосередньо постають одні перед одними, а коли зливаються в спільному богу. У світі, що став пустелею, ми прагнемо знайти собі друзів, і смак хліба, поділеного між товаришами, спонукав нас визнати цінності війни. Але ми не маємо потреби у війні, щоб відчути тепло сусідніх плечей у русі до спільної мети. Війна дурить нас. Ненависть анітрохи не збільшує піднесеності руху.

Отак писав Сент-Екзюпері в газеті «Paris-Soir» на початку жовтня 1938 р., невдовзі після Мюнхенських угод, згідно з якими демократії Заходу дозволили Гітлеру анексувати територію Судет, сподіваючись таким чином уникнути війни.

Про війну Сент-Екзюпері міг не раз міркувати після своїх репортажів з Іспанії, які він надсилив до «Paris-Soir» у червні 1937 р. Бойові дії в Іспанії припинилися 28 березня 1939 р., але політичний стан світу дає змогу передбачити війну, писав він у своїх «Записниках» (V, 71); війну, що неприйнятна «інтелектуально», але однаково надходить (V, 33).

У лютому 1939 р. Сент-Екзюпері поїхав до Німеччини, цього разу машиною. Він зустрівся з Анрі Бордо в Берліні й відвідав у супроводі Отто Абеца школу командирів на озерах Кроссин. «Отак вихована людина не цікавить мене», — сказав він Абецу.

Ще одна тема тодішніх роздумів (тема, яку ми знову побачимо, коли 1943 р. Сент-Екзюпері поновив військову службу) — літаки, що були б більш автоматизовані: зв'язок авіатора і апарату, чутливості і розрахунків. 1 серпня 1939 р. вийшов номер часопису «Document», присвячений пілотам-випробувачам, Сент-Екзюпері написав передмову до нього.

У липні він написав ще одну передмову — до французького видання книжки Анн Морроу-Ліндберг «Звіається вітер...» («Listen, the Wind...»). Ліндберги не мали зможи летіти, бо не було пориву вітру, який підняв би їхній гідроплан.

ПЕРЕДМОВА ДО КНИЖКИ «ЗВІВАЄТЬСЯ ВІТЕР...» (витяги)

...Справжня книжка — наче мережа, вічка якої складаються зі слів. Характер вічок мережі не має великого значення. Має значення тільки жива здобич, яку рибалка піднімає з морських глибин, оті пробліски живого срібла, які вилискують у вічках. Що дістала Анн Ліндберг зі свого внутрішнього світу? Який смак має ця книжка?..

Ліндберг не злетіла з Батерста. Літак був перенавантажений. А проте цьому пілотові, щоб відірвати свій апарат від води, було б досить пориву вітру з моря. Та вітру не було. Мандрівники ще раз спробували марно боротися з водою, яка тримала літак, мов клей. Потім наважились на жертви. Знимали з літака харчі, допоміжне обладнання, найменш важливі запасні частини. Вони знову пробували злетіти, знову зазнавали невдачі й наважувалися щоразу на нові жертви. Малопомалу підлогу в їхній кімнаті заполонили неоціненні предмети, яких вони позбавлялися одного за одним, додаючи грами до грамів і безмежно шкодуючи...

Але не слід помилятися: якщо авторка мала силу спонукати відчути той сум не тільки професійного пілота, а й звичайного читача, то тільки завдяки тому, що крізь ту професійну патетику проступає її загальна патетика. Авторка повернулася до давнього міфу про жертву, яка вивільняє. Ми вже знаємо дерево, які треба обрізати, щоб вони родили, знаємо людей, які у в'язниці свого монастиря відкривають духовний вимір і від зречення до зречення набувають повноти...

Навіть не докладаючи зусиль, Анн Ліндберг омолодила Іфігенію. Вона писала на досить високому рівні, щоб її боротьба з часом набула значення боротьби зі смертю, щоб брак вітру в Батерсті непомітно поставив перед нами проблему долі, — і щоб дати нам змогу відчути, що гідроплан, бувши у воді лише важкою, незgrabною машиною, змінює свою сутність і стає чутливим чистокровним птахом, коли на нього сходить благословення морського вітру.

«Як боєць, а не турист»

Сент-Екзюпері висадився в Гаврі 30 серпня. Кілька днів тому був укладений пакт Гітлера і Сталіна. 27 серпня Гітлер напав на Польщу. 3 вересня Англія і Франція оголосили війну Німеччині.

Сент-Екзюпері мобілізували 4 вересня в Тулузу-Монтодран, де йому доручили викладати авіаційну навігацію.

Жан Жіроду, верховний комісар у Комісаріаті інформації, прагнув узяти його в службу пропаганди. Радіовиступ Екзюпері записали, мабуть, 16 жовтня, бо є повідомлення про його присутність у Парижі того дня.

ПАНГЕРМАНІЗМ І ЙОГО ПРОПАГАНДА

(Радіовиступ, що пролунав у ефірі 18 жовтня 1939 р.)

Німецька пропаганда працювала не менш геніально, ніж ті американські студії, де команди фахівців вигадують кумедні сценки для кіно.

Команди німецьких публіцистів щоразу беруться розв'язувати наступну проблему: Німеччина, щоб піднести до величини, повинна поглинати територію. Як подати світові, щоб захитити його логіку і збентежити його сумління, цю нову вимогу?..

Публіцистичний пангерманізм спирається на Гете і Баха. Отож Гете і Бах, що їх Німеччина сьогодні згніла б у концентраційному таборі або вигнала б, як Ейнштейна, правлять для виправдання іприту і бомбардування незахищених міст. Пангерманізм не має нічого спільногого з Гете і Бахом, зведеніх таким чином до рабства. Нічого спільногого з ідеологією права народів і нічого спільногого з життєвим простором. Ідеться тільки про простір. Пангерманізм — це тенденція до експан-

сії. Ця тенденція — елемент спадковості всіх тваринних видів. Кожна раса схильна інтенсивно розмножуватися й винищувати інші...

Сент-Екзюпері знову подумав про прохання з боку генерального комісаріату, коли писав VII розділ «Військового пілота».

Бути спокушеним — це відчути, коли розум спить, спокусу піддатися міркуванням, які диктую розважливість.

Чому служить те, що я присвячує своє життя цьому спускові з гори? Не знаю. Мені казали сотні разів: «Нехай вас призначать сюди або туди. Там ваше місце. Ви там будете корисніші, ніж в ескадрильї. Пілотів можна підготувати тисячі...» Докази були категоричні. Всі докази категоричні. Моя розважливість схвалює, але мій інстинкт бере гору над розважливістю.

Чому ці міркування видавалися мені немов ілюзорними, тоді як я нічого не міг їм закинути? Я казав собі: «Інтелектуали перебувають у запасі, наче банки з варенням, на полицях служби пропаганди, щоб їх спожили після війни...» Але це не відповідь!

Ще сьогодні, як і товариші, я піднімався в небо всупереч усім міркуванням, усім свідченням, усім інстинктивним реакціям. Таки настане день, коли я дізнаюся, що мав слухність усупереч своєму розумові.

Дідье Дора¹ хотів доручити Сент-Екзюпері возити літа-ком міністрів і генералів, але той щоразу відмовлявся.

ЛИСТ ДО Х.

[Тулуса, 26 жовтня 1939 р.]

Я благаю тебе всіма своїми силами впливати на Шансора задля винищувальної авіації. Я дедалі більше задихаюсь. Атмосфера в цій країні така, що неможливо дихати. Господи, чого ми чекаємо!

¹ Військовий пілот у 1914—1918 рр., Дора був начальником і наставником Сент-Екзюпері в «Aéropostale».

Не зустрічайся з Дора до того, як будуть вичерпані всі шанси потрапити до винищувальної авіації. Якщо я не воюю, я морально хворий. Я маю багато що сказати про теперішні події. Я можу сказати як боєць, а не турист. Це мій єдиний шанс висловитись. Я літаю чотири рази на день, я в чудовій формі, але це вже занадто, бо ситуація погіршилася: з мене тут хочуть зробити викладача не тільки навігації, а й пілотажу важких бомбардувальників. Отож я задихаюсь, я нещасний, я можу тільки мовчати... Прилаштуй мене до ескадрильї винищувачів... Я не люблю війни, але для мене неможливо лишатися позаду і не брати на себе свою частину ризику... треба воювати. Але я не маю права казати про це, поки в повній безпеці гуляю по Тулузі. То була б огидна роль. Дай мені повноваження, допустивши мене до випробувань, на які я маю право. Твердження, мовляв, треба заховати всіх, «хто має певну цінність», породжує велику інтелектуальну огиду.

Ефективну роль можна відігравати, тільки беручи участь. Ті, хто має цінність, якщо вони сіль землі, повинні змішатися з землею. Не можна казати «ми», відокремившись. Або ж, якщо в такому випадку кажуть «ми», то паскуди.

ЛИСТ ДО Х.

[Тулуса, гранд-отель «*Tivollier*»,
початок листопада 1939 р.]

Я повернувся з бойового чергування, цілих два дні. Я спав на землі серед телефонів і зашифрованих повідомлень. Я прокидався в побіленій вапном комірчині, їв у зимній їdalyni, наче дитина в трапезній. Я відчував від того всього невимовну радість. Я чув звуки будинку, рутинної діяльності й кабінетної праці. Я хотів би зануритись у них із головою. Бо вже не відчуваю свого значення. А решта цього дрібнобуржуазного життя — страхітливий полк «Лафайєт», кола над аеродромом, тиняння перед ангаром. Я нічого не вартий. Я б хотів, щоб мене з'їло дерево. Тоді я б відчував усіх птахів, яких захищав би своїм гіллям.

Диво анонімності, як-от пілота цивільної авіації, або з ескадрильї винищувачів, або з монастиря — це процес повільногого становлення. Людина змінюється і стає іншою, немов унаслідок природного травлення.

Просити для мене — аж ніяк не принизливий захід. Адже я не прошу ані посади, ані субсидії. Я прошу, щоб мене послали на фронт, в ескадрилью винищувачів. Ця служба вкрай важлива для мене. Навіть якщо домогтися цього важко і навіть якщо це завдання надто складне, я не маю докорів сумління, коли прошу, бо вперше звертаюся до тебе з проханням про таку велику послугу. А передусім не зустрічайся з Дора. Дора не врятує мене. Треба, щоб і я взяв участь у цій релігійній війні. Все, що я люблю, перебуває під загрозою. У Пропрансі, коли горить ліс, кожен, хто не паскуда, бере відро або лопату. Я хочу воювати з любові та внаслідок внутрішньої релігії. Я не можу не брати участі. Зробіть, щоб я якнайшвидше потрапив до ескадрильї винищувачів.

Тут я скнію від найлиховіснішої непотрібності. Я не маю ілюзій і щодо своєї боротьби у винищувальній авіації, але принаймні я буду корисним перегноєм, як був ним, зі щирою радістю, літаючи в цивільній авіації. В товаристві цивільних пілотів я був немов частиною землі, яка живить дерево, я вже не мав потреби розуміти. В такому разі сенсом землі є дерево. Це зрозуміло й без пояснень.

Завдяки полковнику Вітролю 3 грудня 1939 р. Сент-Екзюпері призначили до групи 2/33 далекої розвідки, ця група базувалася в Орконті (Ен) між Сен-Дизье і Вітрі-ле-Франсуа. Під командою капітана Шунка лейтенант Франсуа Ло, Ізраель, Гавуаль, Ошеде, капітан Едгар Моро і лейтенант Жан Дютертр належали разом із Сент-Екзюпері до третьої ескадрильї — «Сокир». 26 листопада Сент-Екзюпері прилучився до ремесла військового пілота.

14 грудня Французька Академія присудила свою велику премію за роман (п'ять тисяч франків) авторові «Планети людей». Того самого дня у «Військовому театрі» відбувся вечір за участі естрадного співака Мільтона. Сент-Екзюпері жив у Орконті на невеличкій фермі подружжя Шершель. «Я живу

на маленькій фермі, де немає потреби охолоджувати повітря, а вранці, щоб умитися, я розбиваю кригу у своєму джбані з водою! Ми всі маємо великих чоботів і, коли немає морозу, чала-паємо по болоту аж до колін» (Лист до Максиміліана Бекера, літературного агента Сент-Екзюпері в Нью-Йорку).

Ескадрилья 2/33 навчалася на винищувачах «Potez-63».

Анрі Жансона арештували 1939 р. за підбурювання військових до непослуху й передали до військового трибуналу. Він опублікував статтю в журналі «Solidarité Internationale Antifasciste», оплачуячи загибель коней у Рейхсгофені (серпень 1870 р.), але не їхніх вершників, відповідальних за турізанину.

СПОГАДИ АНРІ ЖАНСОНА

Я називав серед своїх свідків Сент-Екзюпері, що прибув у свою ескадрилью в Орконт у Шампані. Сент-Екзюпері отримав повістку до суду й показав своїм командирам. [Він просив дозволу піти до суду, але йому відмовили.] Нема мови, щоб іти свідчити на користь того паскуди Жансона... І кого ж я побачив у залі суду, що з'явився, зодягнений у шкіру, закутаний у гуму, в рукавицях аж по лікті, заляпаний болотом, у касці, незмірний, гіантський і гідний захвату? Такого собі повітроплавця в скафандрі, що втік із якогось сценарію майбутнього, який поставив Фріц Ланг...

То був Сент-Екс. Він утік без дозволу.

— Ваше ім'я?

— Антуан де Сент-Екзюпері.

— Антуан де який? — перепитав кретин, що очолював військовий трибунал.

Сент-Екс і його співрозмовник вочевидь не належали ані до однієї країни, ані до однієї планети, ані навіть до одного всесвіту. Знадобилися три революції і війна, щоб Сент-Екс зустрів оцю могутню, безсоромну й гидотну постать, яку називають військовим суддею, і виник діалог між Маленьким Принцом і унтером Фліком.

Несміливий Сент-Екс що боявся з'являтися на публіці, промовляв хрипким голосом і простими словами, які, нанизані,

формували вже знайомі величні фрази... він говорив, а його тон ставав дедалі жорсткішим, дедалі патетичнішим, наполегливішим... «Таж зрозумійте мене!» — прагнув він переконати тих олов'яних солдафонів. Чоловік захищав свого друга, і ніщо не важило більше за цю дружбу, за відчай, що його не чують. Він хотів знайти кого-небудь у тому мундирі, але там не було нікого, абсолютно нікого, навіть пустелі, яку скільки разів перемагав Сент-Екс. Він не шаленів, не обурювався, не благав. Він просто жалів того бідолашного ідіота, що слухав його, не чуючи, постукуючи по столу кінчиком олівця. Дорогий Сент-Екс... Він соромився за суддю... Він спробував останній аргумент... останню оповідку... «Таж зрозумійте мене...»

— Так, одне слово, це вшанування Жансона, — підсумував мінус.

Сент-Екс обернувся до нього плечима і з жестом безсилия сумно всміхнувся мені й сів на своє місце.

Він не подолав звукового бар'єра.

Увечері, зі станційного буфету, де він дізнався, що мене засудили до п'ятьох років тюремного ув'язнення, він надіслав мені сумовитого й підбадьорливого листа...

Я вже ніколи не бачив Сент-Екса...

(*Henri Jeanson. Soixante-dix ans d'adolescence. — Paris: Stock, 1971.*)

ЛИСТ ДО Х.

[Орконт, середина грудня]

Болото. Дощ. Ревматизм на фермі. Пусті вечори. Смуток сумніву. Неспокій 10 000 метрів. І ще страх. Звичайно. Все, чого вимагають від людей. І це на те, щоб бути людиною серед людей. І бути єдиним із подібними до мене, бо, відокремившись від них... я нічого не буду вартий. Я страшенно зневажаю глядачів. Отих Г., про яких тобі говорив Декарт і які своєю діяльністю не обстоюють нічого.

Я знайшов те, що мав знайти. Я такий, як і всі. І мерзну, як і всі. Маю ревматизм, як і всі. Боюсь, як і всі. Я не мав більшого

вибору, ніж інші. Вони мали в собі жандарма. А я — щось владніше за жандарма. Згодом я розважаюся, звичайно, застільними піснями. Але вони теж. А втім, це не заважає їм дозволити собі розігратися, втішитися, піднести духом і лагідно поплескувати по плечі. Я б хотів бути геть анонімним солдатом.

21 грудня лейтенант Сагон був помилково збитий британським винищувачем. Сент-Екзюпері розповідає про цей випадок у VIII—XI розділах «Військового пілота».

22 грудня авіаційну групу навідав воєнний кореспондент Жозеф Кесель. Обід у Сен-Дизье.

Ще один візит письменника, під час снігопаду: приїзд П'ера Мак-Орлана. Точна дата цього візиту невідома. Він згадав про Орконта у статті про «Військового пілота» (8 січня 1943 р.).

ЛИСТ ДО Х.

[Орконт, 22 або 23 грудня 1939 р.]

Сумовитий день. Моя група і група-близнюк із Сен-Дизье втратили кожна по екіпажу, їх збили в один день. Кесель, один з моїх найласкавіших товаришів, приїхав сюди на цілу добу, я дав йому змогу зробити одне коло на військовому літаку. Він схожий на себе...

Мені подобалася моя аварія в Лівії, необхідність, яка спонукала мене йти, і пустеля, яка мало-помалу поглинала мене. Я був перетворився в щось інше, не таке вже й погане... Ніч, піски, що поглинають мене, і неозора навігація серед зір. Хіба то не був мій обов'язок? Я хочу вірити в це, якщо обов'язком називають те, що дає найбільше користі, але дане твердження перестає бути правою у світі спогляdalних істин. А споглядання бере гору над доброчинністю. Це вищий рівень... Це все-таки блювати, коли щось не смакує. Ми вдаємо, ніби намагаємося показати себе у вигідному світлі. Там ніхто нічого не вимагає від мене, а якщо мені давали завдання, то не на те, щоб позбавити мене сутності, а щоб підтримати мою кандидатуру супроти сотні інших.

Ти бачив оту зграю послів, які шукають там просування?
Я не належу до цієї раси. Там немає владного дерева, що
силою вириває з землі всі її скарби й на диво виснажує її.

Кілька листів Сент-Екзюпері до свого великого друга Леона Верта, журналіста в газеті «Marianne», що буде адресатом «Листа до заручника» і адресатом присвяти «Маленькоого принца».

Але спершу цей спогад про Леона Верта.

АНРІ ЖАНСОН ПРО ЛЕОНА ВЕРТА

Цим другом, за долю якого під час окупації ненастanco тремтів Сент-Екс, Сент-Екзюпері й Тоніо, був носій жовтої зірки: Леон Верт. Звичайно, давніше я знав Леона Верта, він працював у газеті *«Journal du Peuple»* Анрі Фабра. Вільнодумець, пацифіст, антимілітарист, знайомий Фламінка, приятель Мірбо і Северін, впливовий критик мистецтва, Леон Верт написав одну з найкращих книжок про війну 1914 р.: «Клавель солдат». Люб'язний і велиcodушний, незважаючи на біdnість, яку він терпів із гіdnістю й добром гумором, Леон Верт мав замість багатства дружбу Сент-Екса, що й сам ніколи не мав грошей. «Лист до заручника», такий гарний і такий змістовний, такий антиголлістський через брак ненависті в ньому, Сент-Екс написав, маючи на увазі Леона Верта, свого друга, старшого на двадцять три роки, єvreя, зацькованого гестапо, і саме Леону Верту він присвятив «Маленькоого принца», завдяки якому збереглося ім'я Верта. Можливо, коли-небудь якийсь читач запитає себе, хто такий Леон Верт, що мав таке велике значення для Сент-Екса, і, можливо, знову відкриє та поверне таким чином видатного, дуже видатного письменника, ураженого забуттям. Він заслуговує цього. То був невисокий чоловік із гострим профілем, що носив лорнет, анітрохи не був озлоблений на світ, а картини й тексти інших людей становили для нього причину жити; зі своєї люльки він висновував цілу філософію...

Вірний і несхитний, коли йшлося про його переконання, Верт нечасто — ми здогадуємося про це — був згоден зі своїм

любим Тоніо, «але, писав він, ідучи протилежними дорогами, ми завжди зустрічалися, тоді як кожен крок мав би віддалити нас один від одного»...

Але що думати про самого Сент-Екзюпері, що спромігся дружити водночас із Мермосом із «Вогненними хрестами» на літаку — і анархістом Вертом?

Це вкрай сумнівний персонаж.

Щоправда, він казав: «Якщо я відрізняюся від тебе, то я не шкоджу тобі, а звеличуєш тебе».

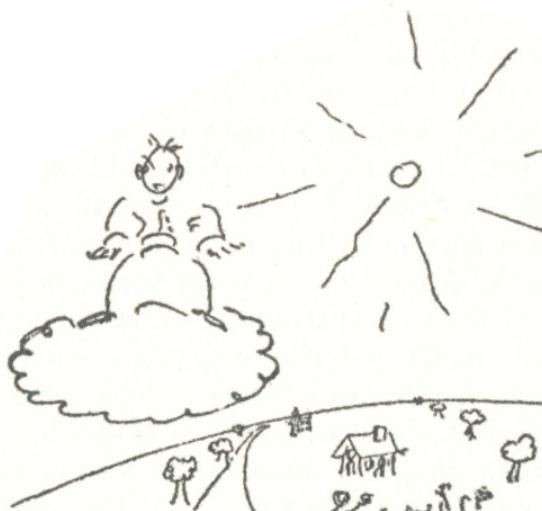
(*Henri Jeanson. Soixante-dix ans d'adolescence*. — Paris: Stock, 1971).

ЛИСТИ ДО ЛЕОНА ВЕРТА, 1939 р.

Дорогий Верт!

Мимохідь обіймаю вас (я на п'ять хвилин завітав до Парижа). Гуляв сьогодні пополудні по вкрай кепсько забрукованих закутках і побачив — призначений мені — найгарніший феєрверк у світі. Кілька ударів по літаку — і це все.

Цілуй Сюзанну.
Тоніо.

Дорогий Верте!

Я проїздом на десять хвилин, їду до Тулузи на дві доби для випробувань. Сподіваюся побачити вас, їduчи через Париж по дорозі назад.

Польоти були нескладні.

Будьте ласкаві переказати Консуело, що я намагався побачити її під час свого коротенького візиту і сподіваюся побачити її, коли повернемусь; я попереджу її (зателефоную їй із Тулузи).

І передайте їй доданий до листа папірець, який я підписав для її квартири і який вона повинна забрати сама, щоб теж підписати його.

Дуже дякую. Цілую вас обох.

A.

Дорогий Леоне Верте!

Ваш лист — перший, якого я отримав, коли ще не сподівався ніякого, і це величезна радість для мене.

Я писав Вам довгого листа, а потім загубив його! Але я не хочу, щоб Ви не подавали ознак життя, отож пишу вам знову й надряпав ці чотири рядки.

Люблю вас дедалі більше.

Тоніо.

ЩОДЕННИК ЛЕОНА ВЕРТА

Антуан де Сент-Екзюпері всю війну здійснював далекі розвідувальні польоти. День у день. Я бачив його між двома польотами. Він знову займав своє місце серед нас, немов не мав напередодні або цього самого дня ніяких стосунків зі смертю, немов не матиме їх із нею завтра. Я щоразу не міг не уявити собі збитого літака, розтрощену кабіну і його, непорушного довіку в тій кабіні. Й одразу казав собі: він невразливий. Невіра, що він невразливий, мені видавалася зрадою.

То був ризик, і він прагнув його. Скільки разів ми повторювали йому, що він може краще послужити нам, ніж, наприклад, своєю смертю.

То не були ані Анди, ані пустеля, ані Гватемала. То був інший ризик. Як і тоді, коли йшлося про інші ризики, він хотів не просто зіткнутися з ним, це дуже легко, а прийняти його, збагатити власною сутністю, просіяти його. Те, що давав йому ризик, — мале супроти того, що давав йому він. Крім свого життя, Сент-Екзюпері міг запропонувати ще дуже багато.

Узимку 1939 р. я жив два дні в ідалльні його ескадрильї. Я ходив по замерзлих полях, пив у барі «Клондайк», бачив, як вилітає в ніч літак. Ми співали за столом караульні пісні, де безсоромність у певних межах — лише ритуальна умовність. Пісні колишніх підмайстрів та полкові пісні, де непристойна геометрія, позбавлена солдатської ницості, досягає чистоти божественного кантика. Я б хотів, щоб про цей вечір розповів

якийсь репортер: молоді герої відпочивають і протиставлять смерті веселість, сильнішу за смерть. Насправді це все було поважне і сумне, то був єдиний гідний спосіб, яким можна бути поважним і сумним.

(Записано в грудні 1940 р.)

ЛИСТ ДО МАТЕРИ

[Орконт, грудень 1939 р.]

Мамусю!

...я живу на досить симпатичній фермі. Тут є троє дітей, двоє дідів, тітки і дядьки. Ми підтримуємо велике багаття, біля якого я відігриваюсь, коли повертаюся з польоту. Адже ми літаємо тут на висоті десять тисяч метрів при... п'ятдесяті градусах морозу! Але ми так тепло вдягнені (30 кілограмів одягу!), що не дуже страждаємо.

Дивна уповільнена війна. Ми ще трохи працюємо, а піхота! П'єр¹ абсолютно повинен плекати виноградники і дбати про корів. Це набагато важливіше, ніж бути черговим на переїзді або капралом у депо. Мені здається, що демобілізують ще багато людей, щоб знову запрацювала промисловість. Немає сенсу здихати від задухи.

Скажіть Діді², нехай пише мені від часу до часу. Сподіваюся побачити вас усіх за два тижні! Я був би дуже щасливий!

Ваш Антуан.

ЛИСТ ДО Х.

Орконт [грудень 1939 р.]

...Мені порадили взяти відразу відпустку, бо в нас тут два тижні буде небагато роботи, а потім багато.

¹ П'єр д'Аг, чоловік Габріель де Сент-Екзюпері, сестри Антуана.

² Сестрі Габріель.

Не вір моєму іншому листу. Це дуже важко пояснити, і все таке суперечливе. Я не шкодую, що зробив вибір, бо мені важко зрозуміти життя і я надто складний для себе. Я не вмію послуговуватися собою. Важкі моменти — це гонитва за примирами, то за тим, то за тим. Я ніколи раніше не піднімався на десять тисяч метрів. І не воював. Бо мені невластиве воївничє сп'яніння і я не можу зрозуміти до кінця дії свого покоління. Через радіо, «*Paris Soir*», Ж., певні розмови. Йдеться не так про це все, як про те, щоб узяти на себе десять тисяч метрів, болото і ризик смерті. Лишається тільки чиста гіркота, бо аж ніяк немає радості будівництва, завоювання чи полювання. Мені нестерпно не брати участі. Тоді всі оболонки, які маєш навколо, болять, якщо послідовно здирати їх, і тобі стає зло. А одночас, подолавши примару, помічаєш, що то лише оболонки, і тобі вже начхати на десять тисяч метрів. Я завжди знаходжу спокій тільки в центрі, в осередку гидоти. Треба зірвати оболонки...

ЛИСТ ДО Х.

[Орконт, кінець грудня]

Північ.

У Вітрі було якесь свято. Я був змушений піти на виставу Військового театру¹. І знову, ще гостріше, ніж будь-коли, постало питання, що треба знати, чому ми воюємо. Де місце французів у цій війні? Де месьє Паскаль? Яке мерзенне блазнювання! Мерзенні штамповані пісеньки! Стерпні тільки тоді, коли такі ідіотські, як «Ольга»:

Замість Богові служити, офіцерам взялася годити.

¹ Щоб солдати не нудилися під час «дивної війни», в листопаді 1939 р. була створена служба «читань, мистецтв і дозвілля для військових», а також Військовий театр, про який Жан Дютур (Jean Dutour. *Les Taxis de la Marne*. — Paris: Gallimard, 1956) стверджує, що то був єдиний елемент, який функціонував задовільно. Дане свято відбулося 14 грудня.

Але ці пісеньки, коли підносяться до почуттів, стають порнографією серця. Або коли претендують на зворушливість. Це собачий корм, який фабриканти дають людям і яким люди задовольняються. Мільтонові аплодували. Яка лиховісна веселість цього блазня. Веселість бідолахи, якому допікає геморой і який не здатний думати ні про що інше. Але він сяк-так заробляє собі на хліб протиставленими словами, які не можна назвати фразами. Адже фрази — це структури внутрішнього руху.

Отже, я знову занурився в купіль свіжості, істини та здоров'я, коли почув дальші слова «Ольги»:

Тож була напівнезаймана вона,
Тож і платню дістала половинну.

Адже стиль одразу поєднується зі змістом. Зміст — це насолода сказати якусь дурницю. Утнути якесь безглуздя. Щось природне, немов відрижка. Зміст має дуже скромну роль, але він є тим, чим є, а стиль несе його, нічого не втрачаючи й нічого не додаючи. Але як витримати, не блюючи:

Я лю-ю-блю тебе до нестями!

Який внутрішній рух керує цим стилем? Я бачив автора. Перекупник, пожадливий до наживи. Слова даремно упорядковують логічно, це лише гикання п'яници, бурchanня думки. Всередині нічого не поєднується. Як це все втомлює! Кохання тут — вицвілій пурпур сумного й негодяшого штукаря.

Я був зворушений одну секунду:

Коли дівчата йдуть до лісу,
Радіє священик, бо будуть хрестини...

Я одразу подумав про міста і села. Місто — це Жіроду¹ й теперішні стани. Але там усе втратило своє значення. Вна-

¹ Жан Жіроду від липня 1939 р. був генеральним комісаром інформації при прем'єр-міністрі й керував цензурою і пропагандою. Йому дорікали за вчені й дозовані фрази за часів, коли треба було зворушити всю країну.

лідок дотепності. Як і мій перекупник. Але він — через ніцість. А село — це втручання тривалости. Наступності. Плину часу і перетворень, які керують ним. Сіють зерно, й піднімається колос. (Якщо дівчата йдуть до лісу, священик радіє через хрестини).

Отак повільно народжуються народні пісні, танки й гарні меблі. Середньовічні села, де плин часу мав значення. Де людина становила частину родоводу, а мертві були присутні завдяки церкви. Мертві — елементи тривалості. А наші мертві — порожні клітинки. А наше літо не має нічого спільногого з осінню, це протиставлені пори року. Люди сьогодні розшматовані! А Жіроду вважає, ніби врятує людей завдяки розуму. Але розум, який шматує і протиставить фрагменти (якщо він не розважається, вдаючись до гри й викривлюючи структуру, щоб надати їй мальовничості), втрачає чуття головного. Коли аналізувати «стани», ми вже нічого не зрозуміємо в людині.

Я ані старий, ані молодий. Я той, хто переходить від молодості до старості. Я річ, яка формується. Я старіння. Троянда — це не те, що розпускає, розкривається і в'яне. Це педагогічний опис. Аналіз, що вбиває троянду. Троянда — не послідовні стани. Троянда — це трохи сумовите свято.

Я добре знаю, що я хочу сказати, але слід поміркувати, щоб я висловився ясно.

Військовий театр. Під час війни... Я хочу вмерти, щоб «живити», але не задля порятунку Мільтона. Мені той Мільтон абсолютно байдужий. Я сумний через ту кумедну планету, на якій живу. Через те все, чого я нездатний зрозуміти... Я втомлений. Але вкрай незбагненою втомою. Її причину становить почасти Ж. Немає нічого тяжчого, як бачити, що мої друзі знецінюються в моїх очах. І, звичайно, я нічого не дізнався про нього, чого б не знав раніше. Але він нудний мені. Я нуджуся коло нього. Я казав собі: «Мені байдуже, це мене не цікавить!» Мене не цікавить, що він думає про життя. Ані випивка. Випивка анітрохи не цікавить мене. Атож. Склянку з товаришами, щоб вечір був тепліший. Але не так, як обов'язок. Мене не цікавить, що стається з речами поміж його пальцями. Він наслухався гарних оповідок, а тепер вони стали гидкі... Отаке. Я повертаюся з висоти десять тисяч мет-

рів. Ще одна зникла примара. 10 тисяч метрів — територія, на якій неможливо жити і яку заселяють невідомі створіння, саме тому земля увігнута й чорна, а жести стають густі, наче в плавця в мелясі. Саме тому зменшення тиску (лишається тільки одна десята нормальноготиску) загрожує випарувати ваше життя, і ви дихаєте там кригою, бо віддих при 51° морозу перетворюється в тонесенькі голочки на внутрішній поверхні маски, — і саме тому є ризик двадцяти п'яти різних аварій, скажімо, дихального апарату, що означає певну смерть, і опалення, аварії, яка обертає вас у крижану брилу¹... Атож, оце все! Але це вже інша річ... Це лише примари.

Звичайно, є інструмент на дощі приладів, який контролює надходження кисню, і та клята маленька стрілочка, важливіша за ту, що вимірює частоту пульсу, — хай там як, це вже інша річ, — але надто абстрактна стрілочка. Її не видно.

Просто від часу до часу мацаєш пучками невеличкий гумовий шланг, що йде до маски, щоб відчути, чи він і досі наповнений, чи є молоко в сосці, й лагідно ссеш те молоко. Тут немає нічого патетичного.

Щодо аварії опалення... Я почувався вгорі невимушено. Мені було тепло. Надто мене дивувало те, що тепло поширилося всюди. Розподілилося напрочуд добре. Я боявся, щоб дроти не спалили шкіру. Анітрохи. Уздовж дротів ніяких особливих відчуттів. А я казав собі: «Хай йому біс, якби таке мали ескімоси!» Ця тепла, однорідна ванна — шедевр техніки, крім, хіба пальців, пальці мені замерзали. Але зрештою можна було терпіти. Я довго літав у небі, поклавши руку на спусковий гачок кулеметів.

Потім, коли я приземлявся:

— Яка температура?

— Мінус 51°.

— І ти там не спарився?

— Трохи, але терпіти можна. Ти казав мені, що гарячий ки-сень пече ніс, а з моїм носом було все гаразд. Ну, а черевики...

— Тим паче не ризикуй, не можна, щоб черевики пекли тобі. Ти забув про контакт.

¹ Див. на цю тему розмову з Ольвеком, 14 січня 1940 р.

А я перед цим хрещенням уявляв собі повільну боротьбу з зомліванням. Страхітливо волого шкіру на чолі та руках і лагідне солодке відчуття, своєрідне збочення чуттів.

Ні. Десять тисяч метрів не такі страшні, як шість тисяч без кисню. І раптом увесь мій захват розбився в друзки. Мій захват ще з Тулузи перед майором Міші, єдиним відомим мені військовим, що піднімався на великі висоти. А тут герой оновлюються щодня. Приземляються й дуже мало розповідають про свої випробування. Герої отакі. Суворі й небалакучі. Коли їх запитуєш, вони знизывають плечима. «Малий, ти не зрозумієш!» Я знову з'ясовую сенс їхньої тиші. Вони просто не мають чого сказати. Сміливість не в цьому. Вона у виборі. А Міші сміливий. Адже миaprіорі знаємо, що є певний відсоток нещасних випадків унаслідок аварії з подачею кисню на висоті десяти тисяч метрів і що вони смертельні. Отже, потрібне зусилля, щоб передусім обрати дане ремесло. А згодом треба наважитися самому піти назавжди на пошуки примари. Слід запастися чеком на сміливість. А це вже залежить від заслуг. Тільки це. Але, тільки-но примару ліквідовано, робота стає ремеслом, як і будь-яке інше. Літати на висоті десяти тисяч метрів або знову набивати соломою старі стільці. Адже примара вже мертвa. Я знав про це, і то щоразу. Коли йшлося про нічні поштові рейси. Про утоплення в морі. Про смерть від спраги. А Дора... Дора не прищеплював людям сміливість, а зобов'язував їх убивати примар. Я вже сказав про це в «Нічному польоті».

Позавчора я так радів, коли мій перший висотний політ скасували: яким я був дурнем!

Тож потрібна сміливість, що стає по-іншому шляхетна, ніж насильство п'яного унтера: стає умовою самопізнання. Звичайно, звичайно, є тільки соціальні драми. Тільки хвора дитина набуває драматизму. Тільки інший стає драматичним. Отже, висотний політ ніколи, ніколи не стає драматичним. Десять тисяч метрів — ми летимо туди. Вибухаємо, і вже немає нічого. Проте іншого не можна відвідати ніколи. Інший — це територія без кордонів. Тож дівчинка, яка мерзне, завдає більшого жалю, ніж аварія опалення при 50° морозу. Я знав холод. Я знав спрагу. Я знав небезпеку, але тільки небезпеку інших.

Та й потім, не знаю чому, є ще бажання взяти всю відповідальність на себе. Я взяв на себе відповідальність за їхні десять тисяч метрів. Це тут «моя війна». Це не оті дурнуваті дії тореадора, якими мене хотіли образити колись. Групи 1/33 і 2/33 втратили, якщо не помиляюся, 11 екіпажів із 20 або 25. То були єдині, що працювали й ризикували. Інколи у своїй кімнаті я засмучуюсь через це. Це дістаетсяся дорогим коштом. Я не знаю до ладу, що я купую так дорогого. Принаймні я не вмію сказати про це. Але, безперечно, тут є ще інша сторона, бо я вірю в неї. Цього вечора я глухий на одне вухо (але не тому, що гуде у вухах, мені стає краще), а внаслідок спуску з такої висоти й барабанної перетинки, залиплої аж до завтра.

Я знову думаю про незбагненну суперечність. Спершу тіло. Тіло, яке любить і тішиться тихим вечером перед каміном. Яке вкривається простирадлами, щоб заснути. І ще вміє всміхатися. І потім тіло, яке відрізняється від мене. Яке є вже лише інструментом. Яке спонукають працювати, наче бика. Погоджується, щоб те тіло чуло свист у вухах і смажили та рум'янили його плоть. Як от у тих товаришів позавчора. Коли тіло вже тільки «добрий інструмент». І є ще два відчуття: як і сьогодні ввечері, сум перед лицем можливої смерті. Меланхолійна замріяність, що огортає тисячі садків, які закриваються. Досить близкавичного удару месершміта, що мигто спалює вас, наче дерево. Та близкавиця б'є з ясного неба. Потім вертикальне й мовчазне занурення.

Той із трьох, що врятувався на парашуті, нічого не бачив. Хіба що його прилади на борту зненацька вибухнули. Потім почув вогонь, наче буркіт у животі. Підземну роботу вогню. Опанування вогнем. Тож він покинув свій дім. Звичайно, я теж не вогнетривкий. Мабуть, мені треба ліквідувати цю останню примару. Це наганяє на мене смуток, який потрохи стискає серце. Люди мріють про розкоші, про висячі сади. Вони становлять для мене образ розкоші. Крім того, мріють про плоть. Про запах плоті, що вмить пронизує серце. Піднімається сукня і з'являється теплий запах, від якого ти аж заточуєшся. А водночас є інше почуття, яке я знову відчуваю завтра. Під час дії. Тіло — лише своєрідний засіб, який не має великого значення. Для тіла немає драми. Я добре знаю, що для тіла немає драми. Інколи я голий, і мені холодно..

Отже, я багато можу сказати про війну. Але не тому, що я тут багато бачу. Але тут це погляд і, як і всі погляди, плідний. Внутрішній погляд. Мені треба пройти крізь це, але це висвітлення меланхолійне. Але не все буде таким, тільки дещо.

Передусім я щасливий усією терпкуватою частиною, незатишністю, холодом, вогкістю, які дають змогу відчути єдині розумні розкоші: круглу невеличку грубку, що так добре гуде, або мое ліжко на фермі — я живу на фермі — і перина, яка видається мені самим образом достатку. Я люблю лягти увечері в крижане ліжко і, скрутівшись калачиком, мало-помalu витворюю тепло і свої мрії, — і річку холоду, якщо ворухнути ногою. Дуже добре лежати посередині ліжка, коли вже розтанув сніг, і, звичайно, мій бронхіт уже щез.

Згодом, звичайно, польоти. Я ще не перетинав лінії фронту. Але не раз піднімався. Оскільки є ризик зустрітися з ворожим літаком, мене, звичайно, навчили перед вильотами стріляти з кулемета. Я анітрохи не люблю спорт. Можливо, тут криється непорозуміння: я люблю те, що спонукає мене вийти за мої рамки. Я не люблю висоти. Десять тисяч метрів — це не заселений світ, і мене приголомшує думка, що в разі аварії дихального апарату, я задушуся, наче курка.

Мої роздвоєння і моя відсутність у мені. Не годиться, щоб я зважав на той холод у нутрощах, який може опанувати мене, як і будь-кого іншого. Життя на поверхні анітрохи не цікаве. Я перебуваю не тут. Я живу десь-інде. Я маю потребу, прокинувшись, бути задоволеним собою. А товариши становлять багато важких проблем. Передусім проблеми якості. Є багато можливих способів судити. Ми не знаємо до ладу, з якого боку братися до проблеми. Адже ми все своє життя віддавали перевагу тим, хто любить Баха, а не тим, хто любить танго.

Крім того, ми боремося з тими, хто приховує добру музику, коли вона наважується лунати з гучномовця. І бачимо в них видатні принципові риси. А отже, ті, хто бореться найкраще, єдині, хто справді бореться, втяглись у цю боротьбу з інших причин, ніж я. Вони борються не задля порятунку цивілізації. Або, радше, слід переглянути уявлення про цивілізацію і те, що воно містить у собі.

Величезна абсурдність теперішнього часу тисне мені на серце. Завжди та сама ситуація: про теперішню добу не думають. Бо вже сто років, як усе розвивається набагато швидше, а думка — значно повільніше травлення.

Уявіть собі фізика, якому приносять упереміш, одразу нуль із двадцятьма новими знаками після коми відомих феноменів і тисячу нових феноменів: він постане перед нездоланною проблемою. Знадобилося б чекати цілі сторіччя того, хто, повільно перетравивши, заснує нову мову та впорядкує світ. Тоді б уже не було порядку в математичній фізиці. Це все напрочуд прикре. Існує небагато можливих позицій: треба або погодитись бути рабом пана Гітлера, або відмовитись усім гуртом, але піти на ризик, зумовлений відмовою... І в тиші. Я не хочу говорити по радіо, це непристойно, якщо немає Біблії, яку можна запропонувати людям. Я йду на ризик, зумовлений відмовою. Тільки я мав потребу переступити бар'єр, щоб краще відчути, від чого відмовляються, зрікаючись миру... Ось чого я в принципі зобов'язаний зректися. Свободи. Гарячого закоханого тіла. Можливо, й життя. Я запитую себе навіщо. Це запитання не менш гірке, ніж релігійний сумнів. І, безперечно, не менш плідне. Це нестерпна суперечність, яка змушує створити істину. Адже насправді я по шию в масі суперечностей. Я або загину, або побачу світло в собі. Але, звичайно, не в *«Paris-Soir»* я знайду духовний мир. Ані в месьє Рамона Фернандеса. Ані в цьому ганебному радіо. Вчора я приголомшено слухав П'єра Дака. Якби я був іноземцем і слухав, як Франція передає таке сміття, я б сказав собі, що світ треба негайно очистити від такої ницості. Ну, а *«Paris-Soir»* учора опублікувала дивну й довжезну статтю про Гітлера, господаря війни. Найвидатніша рекламна акція, про яку коли-небудь міг мріяти Гітлер. Завдяки тій статті він здобуває безперечну велич. І цензура пропустила це все! Всі вони наче мавпи перед удавом. Ця країна пропаща, якщо для неї не знаходять виразних причин воювати... Річ очевидна, ніщо не просвітить її. Тож не дивно, що ми на буксири в англійців: ми не вмімо визначитись. Ми не вмімо зайняти позицію. Англійці воюють за свої звичаї, за свій цейлонський чай та юїненд. Ми відчуваємо туманну солідарність із ними, але не маємо звичаїв, не маємо генералів, принаймні таких чесних.

Отже, Англія стає сумлінням пана Даладьє. Англія — це наше сумління. Ми б уже й не воювали, якби Англія не присо-ромила нас. А якщо ми маємо претензії до Англії, то тільки як до надто вимогливого сумління. Саме тут вибухає злиденностъ Жіроду та його дозування. Хитроці інтелектуалів, щоб відповісти на расу і на єдність! Це гра слів! Тож не вмирають за дозування, за формулу коктейлю. Це страхітливо абстрактно, це розважає, спокушає дух. Але не лишає ніякого тягаря на серці. Цього мені не досить, щоб погодитися горіти. (Я з'ясував, що моє зламане плече не дає мені зможи стрибати з парашутом.)

Тим краще, бо я йду на ще більший ризик. І це зобов'яже мене зрозуміти. Але коли людина навпроти мене кричить «*Heil Hitler!*», я не кричатиму: «Нехай живе дозування!»¹

С одна річ, яка знову постала переді мною. І це, мабуть, найприємніше на цій дивній горі, де я сиджу абсолютно сам. Із ніжністю до всіх, кого я люблю, і ще з більшою ніжністю до всіх людей. Завжди та сама ситуація. Коли ти в небезпеці, тоді ти відповідаєш за все. Виникає бажання сказати: «Нехай буде мир у вашому серці».

¹ Див. примітку про Жіроду на початку цього листа.

«Мораль схильності»

«Ми не вміємо визначитись», — прочитали ми.

Якось Сент-Екзюпері та його товариші почули, як авіатори з іншої ескадрильї, полонені в Німеччині, відповідають на запитання на хвилях радіостанції «Штутгарт».

Це радіостанція, де німці (і французи, які перекинулись до ворога) пишуть і читають перед мікрофоном послання, призначенні підточувати моральний дух французьких солдатів і цивільних.

Саме таким є походження роздумів про пропаганду, які Сент-Екзюпері виклав на папері наприкінці грудня.

Їх можна прочитати повністю в додатку I, «Мораль схильності» (с. 377). Тут подано головні ідеї.

Наші воєнні цілі? Захищати саму нашу субстанцію. І то ревніше, ніж наші закони, ревніше, ніж наше каміння... Ми боремося за те, щоб ніхто не мав права читати публічно наші листи, щоб ми не були підпорядковані масі. Щоб молитися, коли нам подобається, якщо ми побожні. Щоб писати, як нам подобається, якщо ми поети. Ми боремося, щоб перемогти у війні, яка точиться якраз на кордонах внутрішньої сфери.

Але в такому разі нам треба перемогти! А для перемоги потрібна схильність¹. І тут переді мною ще яскравіше постає

¹ Значення цього образу, який допомагає висвітлити великі теми даного тексту, стає зрозумілим з одного уступу з «Записників»:

«Дивовижна анархія. Ще один ідіот, який відмовляє американцям у праві знімати фото. (Ніякої схильності до завоювання Америки). А цей обурюється вивченням механізму кулемета (ніякої схильності до ефективності зброї), покликання на Гітлера, кажуть мені (ніякої схильності до творення динамізму), ненадання допомоги Фінляндії (ніякої схильності до несподіваних обставин, я

своєрідна внутрішня вада, яку треба виправити, якщо ми хочемо стати ефективними. Камінь падає туди, куди може. Вага каменя складається з ваги частинок, які мають той самий напрям. Вага каменя має безмежний опір. Якщо гора тримтить, якщо гора розсипається, камінь ніколи не проминає нагоди. Камінь занурюється впевнено, і то щоразу, коли може зануритись. Сила, яка рухає ним, безмежно пильна. Можливо, абсурдна, нерозважлива, але пильна і нездоланно йде по своєму шляху...

Треба знайти людей, а не коліщатка машини. Спробуйте з'ясувати, хто відповідальний... Неможливо звести людей до ролі коліщаток машини, яка б мала завдання творити. Щоразу, коли створюють якусь організацію, зрікаються — за визначенням — створіння. Щоразу, коли в людини створюють схильність, служать створінню. Завжди цей образ води. Вода з ванни, тиснучи на підлогу, завжди знайде собі спосіб протекти...

Так само, як людина, йдучи, не аналізує дивовижної складності рухів, які забезпечують їй рівновагу. Хода — проста річ. Поведінка людства — проста річ. Пропаганда — проста річ. За умови, якщо чинити їй опір. Не перетворювати кожен окремий жест у розумову дію. За умови також не пробувати вдаватися до гри слів на хвилях...

Якщо хочете виграти війну, зробіть, щоб вас урятували інженери, слюсарі, чорнороби Бійянкура і Тулузи. Вони підуть туди, де буде потреба в них. Начальник — це той, хто засвідчує нам досить поваги, щоб мати потребу в нас. Адже майже кожен здатний віддавати накази, накидати жести з вершини трону. Де ви бачили, щоб такі дії капрала не мали нічого спільногого з владою? Влада — це спонукати народитись. Якщо ви спонукаєте народитися пристрасть серед мас

проте який замковий камінь: мораль, стратегія, пропаганда — і Америка. Шлях вступу до Америки!).

А ці страйки по-італійському на заводах — під час війни!

Це тому, що Даладье «намагається зрозуміти події». (Коли немає чого розуміти й він може бути серед них, — нехай пояснює.) Й чекає, щоб курка вийшла з яйця, бо яйце є тут: це сьогоднішній світ, на зміну якому прийде завтрашній світ. І Даладье чекає завтрашнього світу! (Антуан де Сент-Екзюпері. Записники. — К.: Видавництво Жупанського, 2009. — С. 201).

промислових робітників, тоді ви наперед уже виграли вашу війну за прибуток...

Я обрав танок, який танцюватиму. Головне в ініціативі — щоб вона моделювала суперника. Ваш Гітлер це добре зрозумів. Він грає зверху. Він грає тільки зверху. Він веде гру...

Ведіть танок — і ви таки знайдете нагоду. Всі нагоди. Але не з'являється ніякої. Нагода не має сенсу, якщо передусім немає схильності. Ми маємо керівників, тоді як нам потрібні начальники...

Іти на смерть погоджуються тоді, коли знайшли своє враження в чомусь іншому. Той, хто передає потомству свою спадщину, згоден прийняти смерть. І той, хто засновує себе в [творі]. А от мені потрібна стріла собору...

Агов, ви, Америко, що дивитесь, як гине Фінляндія, ви не бачите бича, що насувається. Ви не пройнялися любов'ю, правда, до корабля, який збудували люди! Вам здається, ніби це гідний жалю прикрий випадок, або землетрус, або пожежа, нещасний випадок, який зрушує ціліну, після чого на ній можна будувати. Хіба ви не бачите, що йдеться про людину? Про вас самих? Хіба ви не знаєте, що йдеться про мідель-шпангоути корабля? Історія Європи! Ні! Історія людини...

Ми збудували собор, а потім віддали його церковним служкам, а не гіантському архітектору. Собор збудували на те, щоб співати в ньому похвалу лавам. Світ Паскаля збудували на те, щоб у ньому грали в бридж і сперечалися про ма-хінації. А я відмовляюся плутати діяльність церковного служки з сенсом собору, свободу людини — з лінощами бриджу, а ліберальну економіку — з ма-хінаціями. Треба знову винайти Бога, що наповнить собор за своєю мірою...

1940 рік

«Треба воювати... але ми ніколи не підступали до головної проблеми, ця війна припиниться тільки внаслідок миттєвого виснаження одного з противників».

Сент-Екзюпері, 1940 р.

<i>Січень</i>	Авіаційну групу 2/33 перевели в Лан. Твір « <i>Wind, Sand and Stars</i> » («Планета людей») отримав премію американської критики.
<i>Лютий</i>	Стажування в Мариньяні.
<i>Березень</i>	<p>Повернення в Лан.</p> <p>23.03 група повернулася в Орконт.</p> <p>31.03 — перший розвідувальний політ.</p>
<i>Травень</i>	<p>Сент-Екзюпері дізнається в Парижі про німецький наступ 10.05.</p> <p>Група відступає до паризького регіону. 21.05 С.-Е. приєднується до неї в Орлі.</p> <p>22.05 збили і полонили Жана Ізраеля. Сент-Екзюпері думав, що він загинув.</p> <p>23.05 політ в Арас, який став джерелом нахнення для «Військового пілота».</p> <p>28.05 капітуляція Бельгії.</p>
<i>Червень</i>	<p>Воєнний хрест із пальмовою гілкою.</p> <p>10.06 — початок відступу. 14.06 — уряд Рейно в Бордо. 17.06 — уряд Петена. 22.06 — перемир'я.</p> <p>20.06 решта групи 2/33 отримала наказ перелетіти в м. Алжир на аеродром Мезон-Бланш</p>
<i>Серпень</i>	Демобілізований, Сент-Екзюпері перебував у Аге. Праця над «Цитаделлю».
<i>Жовтень</i>	<p>Візит до Леона Верта.</p> <p>У Віші, щоб отримати візу: Сент-Екзюпері хоче поїхати до США, одержимий ідеєю вступу американців до війни.</p> <p>У Парижі, щоб забрати свої папери.</p>
<i>Листопад</i>	<p>Алжир, Туніс. Лісабон.</p> <p>27.11 дізнається про смерть Гійоме.</p>
<i>Грудень</i>	Сідає на корабель до США.

Лаон: «цей напівлюкс...»

СПОГАДИ ЖАНА ІЗРАЕЛЯ

Скориставшись доброю безмісячною ніччю, командир групи 2/33 вирішив, що вечір 12 січня 1940 р. слід присвятити вправам із нічної посадки. Пілоти мали сідати без прожектора з допомогою тільки нечисленних світлових сигналів у вигляді кількох ламп, які позначали вісь посадки.

Сент-Екс належав до пілотів, які брали участь у навчаннях. Унаслідок помилки в інтерпретації лінії вогнів він дотримувався траєкторії, на якій стояв ваговоз з аварійним прожектором. За кілька метрів від землі, раптом побачивши, що зникли вогні доріжки, він збагнув, що попереду стоїть темна перешкода.

Щоб зупинити опускання літака, треба потягти штурвал на себе; спуск заокруглився б, а потім літак почав би підніматися. Натомість Сент-Екс рвучко відштовхнув штурвал. Літак клюнув носом, його колеса з силою вдарилися об землю, тож літак перескочив перешкоду, тим часом як пілот дав мотору працювати на повну потужність, щоб набрати висоту і знову зайти на злітну смугу.

Будь-який інший маневр годі було б здійснити: літак був надто близько до землі й розбився б о ваговоз.

Сент-Екс не «вигадав» цього маневру. Він просто з неймовірною доречністю застосував науку, засвоєну під час праці в «*Aéropostale*», поштовій авіації. Він літав тоді на одномоторних літаках із ненадійною механікою, тож імпровізовані посадки серед поля були не рідкістю. Якщо останньої миті виявлялося, що поле, обране для приземлення, перерізане канавою, треба було, щоб не перекинутись, ударитись колесами перед канавою, щоб перескочити її.

Саме цей метод, захований у глибинах пам'яті, близка-
вично пригадав Сент-Екс тієї критичної миті.

Нехай мені не кажутъ, що Сент-Екс не був добрим піло-
том. Я сидів того вечора на передньому сидінні того літака!

ЛИСТ ДО Х.

[січень 1940 р.]

Я в Нансі на літаку на кілька годин... Я був справжнім дурнем у тій пригоді з автомобілем, але був надто знервованій. Глибинну причину пояснити дуже важко. Після кількох непоправних прикрощів хотілося б повернутись у часі аж до того фатального перехрестя, коли ми пойшли не тією дорогою. Як хотілося б не казати того, не робити цього. До лиха самого по собі додається жахливе відчуття «непоправності». Те, що було тільки мінливим, рухливим образом, за мить набуває сталості. Закінчена подія — немов випадкова брила, яка впала з неба. Її не можна ні пересунути, ні розбити. Вона захаращає ще вчора вільний простір, тож годиться добре зважати на її матеріальну присутність. Роблять жест, якого не годилося б робити, — і все майбутнє застигає. Все, що було глиною для скульптора, мінливим і минущим, затверділо за одну мить. І ми відчуваємо, як тисне справжня несправедливість. Несправедливість непоправна. Несправедливість — це неможливість дістати прощення (безперечно, саме це й становить несправедливість). Несправедливість — це передусім та величезна непорушна брила, що формується коштом живих речей, на які можна впливати. І до яких можна повернутися. Несправедливість — це вибрані очі.

Тоді я мав перед очима чорний ваговоз за десять метрів від мене, і то на швидкості сто вісімдесят кілометрів за годину¹. Я «мав» тягти за штурвал, щоб перескочити через нього. Я й сотої частки секунди не мав на роздуми. Мав відіграти свою роль найпевніший рефлекс. Я не мав ніякої при-

¹ Згадка про випадок 12 січня 1940 р., про який повідомив Жан Израель.

чини чинити щось інше. І тоді в моєму світі раптом відбулося падіння величезної випадкової брили. Я вже не міг повернутися до вбивства, яке я б здійснив, — хоч би як страхітливо я кусав собі пальці, я вже не міг повернутися до збіглої секунди, коли б обрав потягти на себе штурвал замість відштовхнути... Я вже не міг повернути назад хід подій і почати все знову на вирішальному перехресті. Звичайно, я обрав правильний шлях, але бачив ще й інший, і то дуже близько. І він був незмірно вірогідніший, ніж правильний шлях. Сто шансів проти одного, що саме він був відкритий мені.

...Я не боюся смерти. Я боюся того, що повернеться. Я боявся не чорного ваговоза, що постав із п'ятьми, наче людоjer, я боявся тієї мішанини. Коли я заходив на посадку, знов утверджившись у п'ятьмі, я навряд чи думав (хіба що трохи) про посадкові вогні, можливо, відсутні, про можливу пожежу, про всі ті дрібниці. Перед очима стояв інший образ, по-іншому важкий. Для тебе літак був видимий, бо ж був трохи освітлений. А для мене, осліпленого прожектором, все інше було залите чорнилом. Отже, коли я вирішив відскочити, я мав враження, ніби занурююсь аж по пояс у землю, тисну на землю всіма грудьми, щоб скочити. Я лишив після себе заглибину, немов заглибину гнізда, де висиджують яйця, заглибину, яка зберігала мою форму. Але я не зناє, що я висидів у тому гнізді. Я не знат, що знайду в круглому відбитку своїх грудей. А оскільки ті недоумки не квапились засвітити мені прожектори, я подумав: ось... я вбив їх усіх.

Потім, звичайно, після приземлення, коли я до того ж дізнатся, що ви перебували саме там... я сидів у машині досить пригнічений. Я й справді мав не дуже велике бажання починати знову, і це цілком зрозуміла річ.

Другого дня, їдучи до Ла-Ферте, мені здалося, ніби я цду по одній із двох доріг, що обидві були майже однаково реальні й розходилися саме тієї миті, коли, без ніякої причини, без утрудження розуму і, нарешті, всупереч моїм рефлексам, я вибрав удар. Я, звичайно, ішав до Ла-Ферте, але інше мое Я, яке обрало інший жест, найвірогідніший, ішало й по другій дорозі. Страхітливо кусаючи собі пальці, воно казало собі: якби я тільки міг знову зробити той жалюгідний жест, що тривав десяту частку

секунди! Якби я міг повернутися назад у часі і обрати зіткнення... Тоді, замість переживати цей страхітливий кошмар, я їхав би, вкрай щасливий, під сонцем по дорозі на Ла-Ферте...

Тоді мене дратували гурчання мотора, що працював негаразд, погано відрегульовані фари, вся інерція матеріального світу. А той чолов'яга, такий недбалий у регулюванні моїх прожекторів: «Я запізнююсь... Я прийшов відрегулювати фари». Мені здалося, ніби він належить до того самого по-ріддя, які встановили орієнтири для приземлення, два ліхтарі на вході, на самій осі, де стоять перешкоди. Я тихо обурювався. І оте недбалство підготовки літака. Всі ті звуки, які нехтують: «Цілком можна летіти й так...» Це все дуже схоже на іншу легковажність: «Однаково летіть, у повітрі воно, напевне, функціонуватиме...» Але ларингофон, кулемети, радіо поламалися. Вже трохи запізно, щоб перейматися ними, і ти занурюєшся в пітьму без виходу... Це ще й досі обурює мене!

14 січня Сент-Екзюпері відвідав Фернан Ольвеk, професор Центру наукових досліджень, він бачився з ним у лютому 1939 р. в Іль-де-Франс після його повернення з Нью-Йорка (див. нижче с. 150—151).

СПОГАДИ ЛЕОНА ВЕРТА

Узимку 1939/40 р. Сент-Екзюпері запросив мене до ї дальні авіаційної групи 2/33, а водночас і фізика Ольвека (згодом, під час окупації, його вбили німці). Чи мав я тоді в глибинах свого ества зрадити Сент-Екзюпері? Чи мав я сумніватися в його фізичній освіті? Можливо, я мав би тоді помітити на вустах фізика непомітну усмішку вченого перед аматором чи поетом? Або ж годилося б бути нікчемним інформатором, щоб не помітити, що професор Ольвеk цілком поважно сприймав того фізика, який не належав до фахівців. Але ж ми жили вже не за часів, коли Вольтер міг розмовляти про фізику з мадам Дюдефан. За тих легких часів гравітація ще й далі була яблуком, яке падає. Але яблуко сьогодні — це рівняння. Ольвеk ушанував Сент-Екзюпері... Того дня я

почув наукову дискусію про охолодження мастила на великих висотах...

16 січня авіаційна група 2/33 перебазувалася до Атьє-су-Лаона. 19 січня в невеличкому селі Монсо-ле-Ва коло Лаона влаштували офіцерську їдальню.

ЛИСТ ДО ЛЕОНА ВЕРТА

[Орконт, кінець січня 1940 р.]

Любий Леоне Верте!

Стаття Полеса¹ мені огидна й засмутила мене. Я б дуже хотів, щоб ви сказали, що я не такий негідник, яким постаю в його дописі!

Я переказую тут слово й для Корню. Я б дуже хотів, щоб ви передали це слово йому, якщо воно не видастся вам надто дурним.

Ми перебираємось! Тільки сніг ще утримує нас тут, бо ми не можемо злетіти. Отож, приїхавши провідати мене десь в іншому місці, ви не побачите ані тієї їдальні, ані моєї чудової кімнати архієпископа. Інша селянка топитиме в моїй кімнаті, а на подвір'ї я побачу інших качок. І це сумно, бо до своїх я вже почав звикати, я любив свій камін, свою перину, червоні кахлі на підлозі... Отже, збирається вся ескадрилья.

Причиною цього переїзду став напад(?) на Бельгію. Нам треба перебиратись кудись і колонізувати інших тубільців, знайомитися з іншими качками, облітати інші сектори (адреса, очевидна річ, лишиться та сама: S. P. 897). Це все, Леоне Верте, дуже дивне і трохи сумне.

Уся ця війна трохи дивна й сумна.

До побачення, Леоне Верте, я люблю вас.

Тоніо.

¹ У цій статті злобно критикували те, як Сент-Екзюпері використовує свою славу авіатора в літературі, зокрема свої авіаційні аварії. Див. нижче відповідь Леона Верта від 31 січня.

Після візиту до Ла-Ферте-су-Жуар, до штаб-квартири, де Сент-Екюпері зустрівся з генералом Вюєменом, він мав поїхати в Париж у Міністерство авіації, щоб отримати дозвіл лішитися в групі 2/33. Дора брав участь у «змові» з метою подбати про безпеку Сент-Екюпері всупереч його волі.

ЛИСТ ДО Х.

[Орконт, середина січня 1940 р.]

Ми перебираємося сьогодні ввечері або завтра. Через німецько-бельгійську загрозу. Я сумую, що доведеться поміняти сектор. Я звик до своєї ферми, до сільських вуличок, до нашого невеликого бараку на аеродромі.

Тільки-но сніг дозволить нам вилетіти, ми вилетимо: адже йде сніг. Я бачив генерала Упертюха. Він лишив мене на обід. Я все сказав, і він усе зрозумів. Але від Вюємена це не залежить. Це залежить від Гамлена...

Не досить мати слухність. Слухні міркування діють не завжди. Але, коли йдеться про Гамлена, Вюємена, Гі де Шамбра, Даладье, ви вдаєте, ніби вони розуміють і вирішують, «бо ви маєте слухність» і думаете, піднявшись вище від філософських послань. Та їм начхати на це. Є тільки один спосіб діяти: людський контакт, слово, гнів, палкість...

Отже, ми вилітаємо звідси, але адреса не змінюється...

ЛИСТ ДО Х.

[27 січня 1940 р.]

Готель «Лаон»

Мені страшенно огидне моє теперішнє життя. Це центральне опалення, скляна шафа, цей напівлюкс, буржуазне життя. Я мало-помалу і лише тепер з'ясовую, як я любив Орконт. Як моє життя на фермі, моя крижана кімната, болото, сніг от-от мали дорікати мені за те, який я. І десять тисяч метрів, щоб споважніти.

Я знову розбитий. Я не можу зібрати себе докупи. Там я дотримувався своїх обіцянок. Я починав потихеньку відтавати... дуже потихеньку. Що я можу зробити з машини, яка нічого не варта?

Адже я не хотів цього міського життя. Я хотів приєднатися до них у їхній тиші. Я хотів приходити зовні, з ферми або з десяти тисяч метрів. Ольвеk помилявся, вважаючи, ніби я полоненик пісень у їдалні. Дуже просто, атож, без тіні поблажливості. За умов рівності, щасливий співати, як і вони. З усією цією доброю землею замість коріння. Але з усім небом для моого гілля, вітрами, які прилітають звідкись, тишею і свободою самотності.

Я цілком можу бути самотнім серед юрби. Звісно, підтриманий нею, але з головою, яка належить тільки мені, й своїм барлогом. А тепер я вже не маю барлогу й не маю неба, щоб розпростати гілля. Я скоцюробився весь і не впевнений у собі. Коли люди надто близько, вони душать мене.

Проте я любив і люблю їх без ніяких засторог. Але я маю, безперечно, потребу в тому, щоб висловити їх. Я розгадую їх краще, ніж вони себе: і міць їхнього коріння, і їхню чудову сутність. Проте їхні конкретні слова можуть цікавити мене хіба що тим значенням, якого вони набувають усупереч їхній волі.

Отак і в моїй книжці: «Вона оплакувала, наївна, втрачену прикрасу... Вона вже оплакувала, не знаючи про це, смерть, яка розлучає з усіма прикрасами...»¹

Точнотак само. Всі їхні рухи доходять мені до серця, і я біляжчий до них, ніж вони самі. Але ось мені вже бракує простору.

А тепер вони набридають мені розповідями про прикраси. Але ж уже не йдеться про прикраси.

Я розумію тільки за умови, що я сам розпростую своє гілля. Я не зможу розкритись, якщо їхня присутність душить мене. А те, що розкривають вони про себе, мене не цікавить.

Я хотів би піти до Вітролеса. Я віддаю набагато більшу перевагу ризику загинути, ніж висиханню, якого ризикую тут зазнати. Я знову повертаюся до Тулузи. Вже не такий самотній. Я вмираю від туги за самотністю. Я паскудна машина, я

¹ Цитата з першого варіанта «Цитаделі».

маю потребу в невідомих харчах. Я тихеньку кличу на допомогу. Я відчуваю страшенну потребу бути просвітленим. Проте світи мене. Що робити, щоб не загинути й дати плоди? Де я?

Я п'яний доброю волею. І я, мов помаранчеве дерево, шукатиму свою землю. Але помаранчеве дерево не дуже рухливе. Змінити землю важко. Я маю тільки інстинкт чарівника. Я все знаю правильно, поки я тут. Але я ніколи не знаю, куди йти. Я досить незграбне дерево.

ЛИСТ ДО Х., Лаон

[кінець січня 1940 р.]

...Кревес, Дора казали нам: починайте знову!

Уявляєш собі, Моріз¹ владно послав мене впливати на Жіроду, керувати розподілом прихильності? Байдуже, стану я в пригоді чи ні. Де я знайду спокій у такій атмосфері? А втім, ніхто від мене нічого не вимагає, я не маю адміністративної душі.

З Парижа я повернувся деморалізований, їм не потрібний ніхто. Туди прибувають, наче п'ятирічний гравець посеред партії в бридж. Я почувався по-іншому корисним у нічному чергуванні на аеродромі. Тільки я відповідав на телефонні дзвінки, приймав шифровані послання, провадив спостереження, щось спиралося на мене й не давало спати. Я чув, як калатає моє серце...

Критичні напади, які справили прикре враження на Сент-Екзюпері (див. вище, Полес), відкинув Леон Верт.

ВИКУП ЗА СЛАВУ (УРИВКИ)

Я не можу думати про Сент-Екзюпері, не згадавши однієї чудової події. Коли я був підлітком, Вінні дав мені знак. Узяв мене за руку й повів мене... Тоді повсюди було небо і душевне тепло. Тож,

¹ Андре Моріз, начальник канцелярії Жана Жіроду в Комісаріаті інформації.

коли Сент-Екзюпері веде мене у свій простір, я згадую ту ясну ніч, коли Вінї дав мені знак.

Стиль — це людина, а ще й витвір мистецтва. Стиль Сент-Екзюпері — це кришталева брила. Але не оброблена, грані дають довільні відблиски. Здається, ніби вона нерухома. А проте вона трохи тремтить, це тремтіння зорі в нічному небі.

Я говорю про славу Сент-Екзюпері з наполегливістю, про яку я добре знаю, що вона майже недоречна. До цього мене змусили обставини. Славу письменника любиш ще дужче, якщо він зневажає вольтові дуги реклами і спазми юрбі. Від цього ти щасливий, наче від гарного світла на полях і деревах...

«Сент-Екзюпері, — писав Леон-Поль Фарг, — літає на висоті десяти тисяч метрів над аперитивами. Плазуни не можуть піднятися так високо, щоб напасті на нього. Говорять про тиражі, успіх, моду. Вимовили слово «слава». Воно означає літературні премії, екранізацію однієї книжки, переклад, опублікований в американському видавництві. В цій гарячковій праці існує дуже велика плутаниця, ідеї ковзають, як вугри, а використовують там усе, що є інфантильного та невловного в чистій полеміці».

Сент-Екзюпері порівнюють (gra шкільних паралелей) із кількома письменниками, які спеціалізуються з літератури ризику. Проте забувають або вдають, ніби забувають, що він говорить про ризик дуже мало й лише іншим сміховину, до якої вдаються високочні від ризику. Певне, саме тут і криється таємниця. Йому не прощають знайомість зі смертю, не прощають і того, що він створив собі світ, де дія — сестра мрії, де дія не менш велична, ніж мрія. І якраз отут б'ють найнижче. Заявляють, мовляв, він творить літературу зі своїх «нереалізованих смертей». Їм, безперечно, хотілося б, щоб він реалізував бодай одну...

Може, ми надто пильно придивляємося до беззоромних, непослідовних і суперечливих звинувачень, до відлуння, кволого відлуння задрощів, які не наважуються виразити себе? Можливо. Але ось що нестерпне. Не мобілізований до армії молодик ревно намагається прикрасити бандерилий літературного аперитиву, тоді як Сент-Екзюпері виконує над лінією фронту і за нею завдання далекої розвідки. Йому досить і атак мессершмітів.

Але я полишаю всіх тих, хто навіть за цієї доби повільного катаклізму наполегливий тільки в зазdroщах, тому хробакові, який точить їх. Патологія не становить інструменту Сент-Екзюпері. Його інструмент — це літак, дивний літак, який допомагає розкрити таємниці не тільки простору, а й людини.

Леон Верт («*Marianne*», 31 січня 1940 р.)

Лаон: «у штучному інкубаторі...»

СПОГАДИ АНРІ АЛІАСА

Я познайомився з Сент-Екзюпері наприкінці січня 1940 року. Я був тоді начальником 4-го бюро зони повітряних операцій «Схід» і мене прикріпили, на моє прохання, до командування групи стратегічної розвідки 2/33¹. Сварки командира групи з одним із командирів ескадрильї привели до переводу обох суперників і стали щастям для мене.

Я знов, що Сент-Екзюпері, капітана запасу, призваного на дійсну військову службу, нещодавно призначили до цього підрозділу.

Щиро кажучи, я не дуже радів цьому призначенню. В цьому почутті проступало давнє упередження військових пілотів до цивільних колег. То була доба далеких перельотів і світових рекордів, які найчастіше ставили цивільні.

Молоді офіцери, що позакінчували школи після війни 1914—1918 рр. і прагнули випробувати себе, не схвалювали публічності й галасу, які супроводили ці досягнення, навіть якщо то були здобутки індивідів, належних до Повітряної армії. А втім, талант письменника, розкритий у творі «Нічний політ», не спонукав мене забути журналіста, безперечно, при нагідного, який підписував репортажі про СРСР та війну в Іспанії, і тим паче — невдалі спроби перельотів. Отже, я не квапився зі своєю оцінкою. Натомість Сент-Екзюпері, не мігши стримати своєї цікавості, пожадливий до контактів із людьми, не опирався бажанню зустрітися зі мною. Він приїхав у Нансі, де штаб зони провадив активне і справді чернече життя в університетському містечку.

¹ Анрі Аліас справді замінив майора Шунка 6 лютого 1940 р.

Саме там один з офіцерів 4-го бюро повідомив мені про присутність у сусідній кімнаті капітана Сент-Екзюпері. Зацікавившись і собі, я зайшов туди й побачив у кутку у військовому мундирі дебелого чолов'ягу, що зіперся на радіатор, зосередивши всю вагу тіла на одній нозі, й мав стриманий, радше неприродний вираз обличчя, позбавлений усякої вишуканости й фантазії. Ця картинаaprіорі дуже відрізнялася від того, що я уявляв собі. Ми познайомилися докладніше в моєму кабінеті, де, розмовляючи, я пересвідчився, що переді мною простий, без претензій чоловік, який прагне служити своєї країні.

Здається, я можу стверджувати, що й Сент-Екзюпері отримав сприятливе враження про свого майбутнього командаира групи і повернувся заспокоєний у Монсо-ле-Ва, де базувалася група 2/33.

14 лютого американська преса опублікувала список книжок, опублікованих 1939 р. і відзначених критикою (National Book Awards): твір «Wind, Sand and Stars» Антуана де Сент-Екзюпері, відомого французького пілота, отримав Favorite Nonfiction Award. Він отримав нагороду в товаристві, серед інших, Джона Стейнбека за «Грома гніву» і Дальтона Трамбо за «Джонні отримав гвинтівку» (див. далі, 15 січня 1941 р.).

ЛИСТ ДО ЛЕОНА ВЕРТА

Лаон [лютий 1940 р.]

Дорогий Леоне Верте!

Я був дуже зворушений вашими листами, безмежно зворушений, бо мені страшенно соромно за себе. Розумісте, цей випадок завдавав мені страхітливих мук. Надто коли подумаю, що йшлося й про Консуело, до того ж я відчуваю, як мені крає серце звинувачення, але я не маю права набридати вам цією дрібною подією, це немов своєрідний гострий зубний біль, треба лише зачекати, щоб він минув, а не полошити увесь дім. Мені здається, що я занадто манірничав через той випіт По-

леса¹, і я добре знаю, що ви не маєте до мене претензій, але, розумісте, я дозволяю вам і вилаяти мене, якщо я заслуговую.

Леоне Верте, тепер крижана погода, і я не дуже добре розумію життя, не знаю, куди мені стати, щоб бути в мирі з собою. Бо ось для нас уже навіть немає війни. Ми тут чекаємо операцій, які не відбуваються, а отже, трохи відпочиваємо. Інші таки заслужили цей відпочинок, утративши сімнадцять екіпажів, але я ще нічого не зробив, і, якщо ви вважаєте, що моя участь у війні нерозумна, мій відпочинок видастесь вам ще абсурднішим, бо я вже не маю жодної думки, яка б зіграла мене. Ми живемо у справжньому «домі» зі справжньою їdalньою і справжнім центральним опаленням, але пісні звучать тут уже фальшиво і я вже не маю вогню в грубці, щоб будувати ніч, я любив таке, я мерзнув, зате почувався великим архітектором жару, любив і свою крижану (вранці) кімнату. Крижане ліжко дивовижне, бо, якщо не ворушитись, ти купаєшся в теплій річці, а якщо ворухнеш ступнею, потрапляєш у полярну течію, а ліжко повне таємниць зі своїм Гольфстріром і своїми айсбергами (чи так пишуть це слово?). По суті, я не люблю комфорту, який стирає все. В «поміркованому кліматі» я нуджуся. Ночі тут, між радіатором і скляною шафою, не мають присмаку ведмежих ловів, мені вже не треба переходити, прокинувшись, від ліжка до каміна степ із червоних кахлів, на які я вагаюся ступити, бо цокочу зубами. Крім того, польоти такі недалекі, що я почиваюся розчарованим, ви ж добре знаєте, що не війна спокусила мене. Але між вильотами і прильотами, серед великої оголеності і поглядів пастуха з гори я маю потребу в тому, що зобов'язує мене розбити мою щкарапущу. Я почиваюся тут у штучному інкубаторі. Я нічого не розумію в цьому напівлюксі. Я намагаюся покинути групу 2/33, щоб служити в групі 1/52, яка й далі працює. А втім, ми в повному занепаді. Капітана Гійоме перевели в інше місце, а командир групи змінився. Ні пісні, ні дрібні ігри вже не мають сенсу. Леоне Верте, ви були б пригнічені, побачивши нас у такому стані.

Я отримав від Консуело безмежно милого листа з приводу Полеса. Вона пише, що «вже не знається з ним». (Вона ще

¹ Див. вище лист до Леона Верта, кінець січня 1940 р., і статтю в «Marianne».

написала, що показала його статтю Крем'є¹... досить кумедно...)

Я хочу, щоб ви знали те, що й так знаєте дуже добре: я маю безмежну потребу у вас, бо ви передусім, здається мені, друг, якого я люблю найдужче серед моїх друзів, а ще й тому, що ви моя мораль. Думаю, я розумію речі трохи так, як ви, і ви дали мені добру науку. Подумки я часто проваджу довгі дискусії з вами і я не упереджений, я майже завжди вважаю, що слухність маєте ви. А крім того, Леоне Верте, я люблю пити з вами перно на березі Сони, заїдаючи ковбасою й селянським хлібом². Не знаю чому, але та мить лишила мені присmak вкрай досконалої повноти, і я не маю потреби казати вам, бо ж ви знаєте ще краще за мене, що був би дуже радий зустрітися так ще раз. Мир — це не щось абстрактне. Це не кінець ризику та холоду. Мені вони були б байдужі, я не боюся ні ризику, ні холоду і пишався собою в Орконті, коли, прокидаючись, геройчно ступав до каміна. Мир — це ще й змога їсти ковбасу та селянський хліб на березі Сони в товаристві Леона Верта. Мене засмучує, що ковбаса тепер уже не має смаку.

Приїдьте провідати мене, але ми не підемо в групу, що не сумна, але наганяє смуток. Ми проведемо день у Реймсі, спробуємо знайти яке-небудь добре бістро. А потім призначимо собі зустріч в Деланжі, куди завітають Кам і Сюзанна. Я запрошу вас усіх на великий бенкет, приїжджайте чимшивидше, щоб я був щасливий, слід поквапитись, бо, якщо я емігрую до групи 1/52, я буду вже надто далеко від Парижа.

До побачення, Верте, обіймаю вас усім своїм серцем.

Тоніо.

¹ Бенжамен Крем'є з «Nouvelle Revue Française» добре знав Екзюпері і його дружину Консуело.

² Згадка про сніданок, який двоє друзів улаштували у Флервілі близько Великодня 1939 р. (фотографію сцени цього сніданку подано в «Icare», № 78, с. 19—21). Цей мілій епізод згадано в третій частині «Листа до заручника» в лютому 1943 р., а Леон Верт, певне, писав пізніше: «Лист до заручника» був написаний під час окупації. Лист, якого Сент-Екзюпері написав мені під час війни, є, по суті, прообразом».

Я призначаю вам зустріч у Лаоні в готелі «Angleterre» коло вокзалу, потяг їде туди 2 години 20 хвилин, це зовсім близенько. Ви сядете на потяг, що прибуває ввечері о дев'ятій годині шість хвилин. Переноочуєте в мене. Я скористаюся наступним днем, щоб відвідати з вами Реймс (я не знаю тамтешнього собору). Деланж¹ приєднається до нас, щоб пообщати або повечеряти з нами, й відвезе вас у Париж. Ви згодні?

СПОГАДИ ГЕНЕРАЛА МАКСА ЖЕЛЕ

Наш капрал пілот² був ще й науковцем великого значення. Пізно ввечері ми мали звичай провадити дискусії. Пригадую, як однієї ночі він сказав мені:

— Здається, я винайшов систему навігації.

Через кілька днів він усе поклав на музику і, озброївшись першими нотами, подався в моєму товаристві в Париж, щоб зустрітися з професором Ольвеком, що працював тоді в «Компанії лічильників» у Монружі. Ми зустрілися в невеликому бістро коло Порт-д'Орлеан.

Прочитавши кілька рядків Сент-Екзюпері, Ольвек просто сказав:

— Чудово. Я беру все на себе й гарантую, що це піде.

Трохи згодом, мабуть, через три тижні, ми виміряли десятиметровий коридор із точністю до одного сантиметра, що доводило точність методу, який придумав Сент-Екс. На лиху, Ольвека... заарештували під час окупації...³ Цей винахід згодом знову прийшов до нас із США під назвою *DME* (*Distance Measuring Equipment* [пристрій для вимірювання відстаней. — Перекл.]).

Я повинен наголосити, що під час нашої зустрічі з Ольве ком я був вражений незвичайною розмовою обох чоловіків.

¹ Рене Деланж, що його Сент-Екзюпері зізнав у 1930-х роках як головного редактора «L'Intransigeant».

² За словами Желе (тоді теж капітана в групі 2/33), капітан Сент-Екзюпері дотримувався цієї скромної ролі.

³ Фернан Ольвек працював у своїй лабораторії в Інституті радію, нині Інститут П'єра Кюрі. Арештований у кав'ярні «Chope du Pont-Neuf», він помер під тортурами у в'язниці «Санте». Його ім'ям названо вулицю в XV окрузі Парижа і Вожирарський коледж.

Ішлося просто про те, що мало б бути вибухом французької атомної бомби. Моя наукова освіта давала мені змогу стежити за розмовою друзів, і я зрозумів, зі слів Ольвека, що до вирішення проблеми, можливо, не так далеко. Якби війна не упovільнила наших досліджень і якби професора Ольвека не вбили нацисти, тоді б уже ніхто не заперечив моєї думки, що перший атомний вибух був французький!

Винайшовши апарат, який давав змогу вимірювати відстань літака від землі, і отримавши патент на нього в лютому 1940 р.¹, Сент-Екзюпері дістав наказ приїхати до Парижа й працювати в Національному центрі наукових досліджень. У листі від 22 січня 1940 р. Г. Лонгшамбон, директор цього центру, вважав, що Сент-Екзюпері буде корисним «як людина, що має певне практичне знання авіації і потреб авіації, і його прикріплять до керівництва Центру...» Цією людиною міг бути капітан Сент-Екзюпері.

ЗАПИС ДО «ЗОЛОТОЇ КНИГИ» ЕСКАДРИЛЫ І

Я був глибоко зворушений, знову знайшовши в третій ескадрильї групи 2/33 молодість серця, взаємну довіру і командний дух, що становили колись для декого всі переваги давньої поштової лінії Південної Америки.

Тут усе дуже схоже, і я щиро ціную в ескадрильї її командирів, які вміють бути молодими, старих професіоналів, які вміють бути простими, товаришів, які вміють бути вірними, і щиру дружбу, яка дає змогу, незважаючи на воєнні ризики, заболочені землі та незручності, з величезною насолодою сісти разом увечері в простому дерев'яному бараку навколо трохи сумовитого грамофона...

З усією моєю радістю належати до 3-ої ескадрильї,

Антуан де Сент-Екзюпері,
11 лютого 1940 р.

¹ Див. додаток II, список патентів, які отримав Сент-Екзюпері. Жан Ізраель опублікував цей документ у вид.: Icare. — № 78. — С. 62—63.

Розвідувальні польоти

27 лютого Сент-Екзюпері виїхав до Мариньяна для стажування на літаку «Bloch-174», який мав замінити «Potez-63».

19 березня 1940 р. Сент-Екзюпері приземлився в Монсоль-Ва на борту літаку «Bloch-174», що прилетів із Мариньяна. 23 березня група перелетіла з Атьє в Орконт. 29 березня саме Сент-Екзюпері дісталася честь здійснити перший розвідувальний політ на «Bloch-174».

31 березня і 1 квітня він зміг на цьому апараті здійснити два фотографічні завдання на дуже великій висоті.

Ось список завдань Сент-Екзюпері 1940 р., його склав генерал Макс Желе на основі журналу польотів розвідувальної групи 2/33.

29 березня. Екіпаж: капітан де Сент-Екзюпері, пілот; капітан Моро, спостерігач; капрал Багрель, стрілець-радист, на літаку «Bloch-174», № 8.

Фотографічна розвідка на великій висоті.

Маршрут: Орконт, Верден, Монмеді, Невшатель, Бастонь, Шалон-сюр-Марн, Орконт.

Атмосферні умови несприятливі. Поворот назад. 1 год. 25 хв. польоту.

31 березня. Екіпаж: капітан де Сент-Екзюпері, пілот; капітан Моро, спостерігач; капрал Багрель, стрілець-радист, на літаку «Bloch-174», № 21.

Фотографічна розвідка на великій висоті.

Маршрут: Орконт, Ахен, Дюссельдорф, Кельн, Орконт.

Завдання виконане повністю. Висота: 9000 метрів. Тривалість: 2 години.

1 квітня: Екіпаж: капітан Желе, спостерігач; капітан Сент-Екзюпері, пілот; капрал Багрель, стрілець-радист, на літаку «Bloch-174», № 21.

Фотографічна розвідка на великій висоті.

Маршрут: Орконт, Кариньян, Кельн, Ремаген, Кобленц, Монмеді.

Завдання виконане чудово. Висота: 9000 метрів. Тривалість: 2 години.

23 травня. Екіпаж: капітан де Сент-Екзюпері, пілот; лейтенант Дютертр, спостерігач; сержант Мо, стрілець, на літаку «*Bloch-174*», № 24.

Розвідка на середній висоті з захистом винищувачів і зніманням по змозі фотографій.

Маршрут: Орлі, Мо, приєднання винищувачів, потім Комп'єнь, Роз'єр-ан-Сантер, Брі-сюр-Сом, Альбер, Appas, Дуе і повернення. Починаючи з Мо, ескорт з 9 «*Dewoitines-520*», час невизначений. У Комп'єні зустріч зі зливою. Висота 300 метрів.

Альбер: літаки стоять перед ангарами, якась подоба траншей. Невдовзі після Альбера дуже активна протиповітряна оборона. Перехід в околиці Бапома. Здалеку видно Appas у вогні. Перед прибуттям в Appas зіткнення з бурею і втрата винищувачів. Вихід із бурі на висоті 200 метрів, за 3 км масовий наступ ворожих танків. Південний захід від Appаса, наступ на Appas. Активна протиповітряна оборона. По літаку влучили: пробито бак із мастилом.

Поворот і повернення в Орлі.

Політ тривав 1 год. 40 хв. на висоті від 300 м. до 50 м.

31 травня. Екіпаж: капітан де Сент-Екзюпері, пілот; лейтенант Азамбр, спостерігач; солдат 2-го класу Блондель, стрілець, на літаку «*Bloch-174*», № 22.

Фотографічна розвідка на великій висоті.

Маршрут: Орлі, Тернє, Перон, Ам'єн, Абвіль, Орлі.

Фотографічне завдання виконане повністю, без пригод.

Тривалість: 2 год. 30 хв. Висота: 9600 м.

6 червня. Екіпаж: капітан де Сент-Екзюпері, пілот; лейтенант Дютертр, спостерігач; сержант Пере, стрілець, на літаку «*Bloch-174*», № 53.

Фотографічна розвідка на великій висоті.

Маршрут: Суасон, Лаон, Вервен, Ірсон, Ле-Като, Камбрے, Перон, Руа, Мондидье.

Завдання виконане повністю. Висота: 10000 м. Тривалість: 2 год. 20 хв.

9 червня. Екіпаж: капітан де Сент-Екзюпері, пілот; лейтенант Азамбр, спостерігач; сержант Ліндю, стрілець, на літаку «*Bloch-174*», № 53.

Фотографічна розвідка на великій висоті.

Маршрут: Шато-Тьєрі, Суасон, Ла-Фер, Сен-Кантен, Гіз, Ла-Капель, Вервен, Лаон, Реймс.

Завдання виконане на висоті 9 200 м в польоті тривалістю 2 год. 5 хв.! Дуже цікаві фотографії, зняті під час розвідки.

Поки Сент-Екзюпері отак літав, Дідье Дора, управлятель авіакомпанії «Air Bleu», попросив, щоб його перевели в цивільну аeronавтику і підпорядкували його командуванню. Сент-Екзюпері відмовився.

11 квітня група повернулася з Орконта до Атьє-су-Лаона. 16 квітня літак лейтенанта Ло зазнав нападу з боку трьох німецьких месерішмітів, двоє членів його екіпажу загинули. 20 квітня Сент-Екзюпері відвідав тяжкопораненого лейтенанта Ло в бельгійській лікарні в Лонгльє. Анрі Аліас розповідає про цей епізод.

АНРІ АЛІАС: СЕНТ-ЕКЗЮПЕРІ РЕПОРТЕР

Коли екіпаж капітана Ло збили в Бельгії 16 квітня 1940 р., Сент-Екзюпері запропонував мені провідати нашого товариша, в цивільному вбрани, називавшись репортером, таку роботу він виконував не раз. Бельгійці, прагнучи лишитися збоку від конфлікту, ретельно дбали, щоб не дати ніякої зачіпки німецькому урядові, який провадив спостереження.

Сент-Екзюпері, звичайно, прагнув підтримати свого боївого товариша й допомогти йому, а водночас йому кортіло отримати інформацію, яку чекали ми всі, про причини провалу фотографічного завдання, якщо зважити, з одного боку, на винятково досвідчений екіпаж, а з другого — на надії по-роджені експлуатацією нового літака. Льотні якості, озброєння, маневреність літака «Bloch-174» мали, на нашу думку, дати змогу уникнути німецьких винищувачів.

Отже, як репортер «Paris-Soir» (Лазареф) і з допомогою бельгійських друзів (Віллі Копенса?) Сент-Екзюпері поїхав до Ло. Проте я сумніваюся, що його поїздка стала темою повідомлення в цій газеті.

АНРІ АЛІАС: СЕНТ-ЕКЗЮПЕРІ РЕДАКТОР

Усупереч своїй волі я накинув Сент-Екзюпері справді тяжке завдання, наполягаючи, щоб він написав подання на Ло для оголошення в наказі армії про нагороду. Я думав, що йдеться про вшанування відважного пілота. Хто краще за Сент-Екзюпері міг би розповісти про якості людини, що стала йому боєвим товаришем? Але я ще ніколи не бачив Сент-Екзюпері таким нещасним, із таким зморщеним чолом перед аркушем паперу. Він, безперечно, не любить писати за командою.

Я лишив його, а через кілька хвилин на нього найшло нахнення, він дав мені чудовий текст, цілком у його стилі, але, безперечно, незвичайно довгий.

На жаль, високе командування не оцінило якості тексту і вдалося до багатьох прикрих купюр.

НАКАЗ «D» № 14

Подання від 30 квітня 1940 р. на прийняття до Національного ордену Почесного Легіону у званні кавалера.

Ло Франсуа Альфонс, капітан
(дійсна служба), розвідувальна група 2/33^b.

Командир елітної ескадрильї й пілот високого класу, він правив за приклад від початку бойових дій.

Атакований на висоті 9 000 м 16 квітня 1940 р. під час глибокої фотографічної розвідки на ворожій території, позбувшись після перших пострілів одного мотора, він провадив нерівну й тривалу боротьбу з палким прағненням доставити нашим військам знімки, зроблені під час виконання завдання.

Він спромігся втекти, завівши свій літак, уже над землею, в снігопад, але внаслідок відмови другого мотора розбився на нейтральній території за кілька кілометрів від французького кордону.

Тяжко поранений під час падіння, свою відвагою та гідністю поведінки він викликав захват усіх, хто знав його, й високо підніс авторитет французького офіцера.

Теперішня нагорода полягає в наданні Воєнного хреста з пальмовою гілкою.

Головнокомандувач Повітряних військ
генерал Вюсмен.

ЛИСТ ДО ЛЕОНА ВЕРТА

[квітень 1940 р.]

Дорогий Леоне Верте!
Я б дуже хотів обняти вас,
але має зайти Консуело, і я по-
обіцяв їй пообідати з нею.

Я спробую побачитися з
вами перед тим, як поїду назад.
N. V.: Суасонський фронт і т.
ін.... тримається дуже добре. На
Сені більше безладдя, але си-
туація не розпачлива.

Тоніо.

ЛИСТ ДО МАТЕРІ

[Орконт, квітень 1940 р.]

Мамусю!

Я вже писав вам, але дуже засмучений тим, що мої листи пропали. Я трохи хворів (дуже велика гарячка без певної причини), але вже одужав і приєднався до своєї групи.

Не треба дорікати мені за мовчання, яке не було справжнім мовчанням, бо ж я писав вам і мені було дуже прикро, що я хворію. Крім того, люба мамо, ви знаєте, як ніжно я люблю вас, знаєте, що ви завжди в моєму серці і як я дбаю про вас. Понад усе й передусім я б хотів, щоб мої рідні жили в спокої.

Мамо, що довше тягнеться війна і зростають небезпеки та загрози для майбутнього, то більше наростає в мені тривога за тих, за кого я відповідаю. Бідолашна мала Консуело... геть покинута, завдає мені безмежного жалю. Якщо вона коли-небудь утече від війни на Південь, прийміть її, мамо, як вашу доньку задля любові до мене.

Мамусю, ваш лист завдав мені великого болю, бо він повний докорів, а я б хотів отримувати від вас тільки безмірно ніжні листи.

Чи вам усім там потрібне що-небудь? Я б хотів зробити для вас усе, що зможу.

Обіймаю вас, мамо, я безмежно люблю вас.

Ваш Антуан.

Авіаційна група 2/33.

Поштовий сектор 897.

ЛИСТ ДО МАТЕРІ

[Орконт, 1940 р.]

Дорога мамо!

Я пишу вам на колінах, чекаючи оголошеного бомбардування, якого немає. Я думаю про вас... I, без сумніву, саме за вас я завжди переживаю.

Я не отримав одного листа: куди вони йдуть? Мені трохи прикро від цього. Постійна італійська загроза завдає мені мук, бо ж ви можете опинитися в небезпеці. Я так страждаю. Люблю мамо, мамусю, я маю безмежну потребу у вашій ніжності. Чому так сталося, що все, що я люблю на землі, опинилося під загрозою? Ще більше, ніж війна, мене лякає завтрашній світ. Усі знищенні села, всі розпорощені родини. Смерть мені байдужа, але я не люблю, коли зазіхають на духовну спільноту. Я б хотів, щоб ми всі зібралися навколо білого столу.

Я не розповідаю вам багато про моє життя, бо тут мало про що можна розповісти: небезпечні завдання, їжа і сон. Я страшенно мало «задоволений». Серце потребує інших вправ. Я страшенно невдоволений тим, чим переймається моя доба. Небезпек, на які я йду і яких зазнаю, не досить, щоб зняти з моого серця своєрідний тягар сумління. Єдине джерело свіжості я знаю тільки в деяких спогадах дитинства: запаху свічок в різдвяні ночі. Душа сьогодення страхітливо пустельна. Ми вмираємо від спраги.

Я міг би писати, я маю час, але я ще не знаю, що писати, моя книжка ще не визріла в мені. Книжка, яка «втамує спрагу».

До побачення, мамусю, я з усієї сили обіймаю вас.

Ваш Антуан.

Політ до Appaca

МАТЕРІ

[1940 р.]

Я поїду на днях у Париж і проситиму відпустки на два дні, щоб приїхати обняти вас... У мене все гаразд, я тепер відпочиваю, ви теж не переживайте.

Сент-Екзюпері, приїхавши на консультацію до одного лікаря в Париж, Уночі 10 травня завдяки телефонному дзвінку Рене Деланжса почув новину про наступ німців.

16 травня його прийняв Поль Рейно, голова уряду, в присутності Елен де Порт, і Сент-Екзюпері запропонував негайно перетнути Атлантику, щоб спробувати отримати американську допомогу. Він справді думав, що тільки щільний пояс протиповітряної оборони може зупинити німецький наступ, тому треба позичити літаки там, де вони є: в США. Поль Рейно відкинув його пропозицію, доручивши Рене де Шамбрену вдатися до офіційних дій. Сент-Екзюпері вийшов дуже розчарованим.

Мішель Альбо-Ферне, член Медичної академії, зустрівся з Сент-Екзюпері в травні 1940 р.

СПОГАДИ МІШЕЛЯ АЛЬБО-ФЕРНЕ

Сент-Екзюпері, здається, розповідав мені, що, коли він повертається з нічного завдання, по його літаку влучила французька протиповітряна батарея: «Наших літаків так мало, тож закон частоти спонукав артилеристів припустити, що в повітряному просторі є тільки німці; це логічно, але не смішно».

У травні 1940 р. ми, Леон-Поль Фаргю, одна подруга і я, бачили, як Сент-Екзюпері заходить до одного ресторану коло Порт-Майо, де він призначив нам зустріч. Його обличчя було похмурим, голос — утомленим. Ми насилу розбирали його слова, які зображували картини безладдя, поразки, страждань: колони втікачів, які він бачив зі свого літака, повертаючись із розвідувального польоту до Appasca. Потім тон потвердішав: Сент-Екзюпері довелося боротися з педалями керування, які заклинило, з кисневим приладом, який на висоті подавав мало кисню. Зрештою, він став сам собою: спокійний, статечний, точний і навіть завзятий. Тікаючи від німецьких винищувачів, він був оточений пучками світла, миготливими пучками прожекторів протиповітряної оборони. Леон-Поль Фаргю, що слухав Сент-Екзюпері, повагом проказав: «Ви спонукали зорі впасти в наш суп».

Група 2/33 16 травня відступила до Нанжі, 17 — до Бурже і 21 — до Орлі. Того дня Сент-Екзюпері приєднався до ескадрильї.

22 травня німці збили літак Жана Ізраеля, що потім п'ять років був полоненим у Сілезії. Сент-Екзюпері гадав, що його приятель загинув.

23 травня Сент-Екзюпері здійснив з Орлі політ до Appasca на борту літака «Bloch-174» на висоті 300 м; він з'ясував, що німецькі танки вже за 5 км від міста. Саме цей політ надихнув Сент-Екзюпері написати «Військового пілота». На початку своєї книжки Сент-Екзюпері писав:

«За три тижні ми втратили сімнадцять екіпажів із двадцятьма трьох. Ми танули, мов віск».

23 травня 1940 р. він написав оці кілька рядків до «Золотої книги» GC 1/3:

Я зберігаю найзворушливіший і найудячніший спогад про групу 1/3 і її командира Тібоде, бо без захисту товаришів із цієї групи я грав би тепер в кості в раю з прекрасною Геленою, Верцингериксом і т. ін.... — а я таки ще хочу жити на цій планеті, незважаючи на всі незручності...

Антуан де Сент-Екзюпері

«До американців»

Здається, міністр інформації спонукав Сент-Екзюпері написати листа американцям. Полковник Ліндберг нещодавно стверджував, що США повинні лишатися нейтральними в цьому конфлікті. Ось текст (безперечно, чернетка), в якому Сент-Екзюпері намагався переконати США вступити у війну.

Справжня велич людського духу полягає в його намаганнях охопити світ ефективною концептуальною системою. А водночас це його слабкість, якщо він надміру покладається на неї. Коли якийсь учений створює теорію, він спершу не вірить у її слушність. Він добре знає, що для упорядкування світу потрібна належна мова, бо тільки порядок вартий чого-небудь. Чеснота якоїсь теорії — її ясність. Від теорії відмовляються, якщо вона створює більше пітьми, ніж ясності. Якщо вона дає більше зла, ніж добра. Якщо ми хочемо впорядкувати важливі для людей події на планеті, не слід, щоб те, чого ми, можливо, дотримуємося найміцніше,aprіорі лишилося в пітьмі або страждало від нашого впорядкування. Дух повинен прагнути синтезу, який задовольняється не просто нашими потребами, — як, скажімо, порядком і вдосконаленням техніки, — а всіма нашими потребами.

* * *

Як так сталося, що за часів, коли німці просили шматка хліба, Голландія, Швеція та Бельгія могли жити автономним життям? Що так змінилося у світі? Що ж, я кажу вам, що не змінилося нічого, хіба що наслідки несподіванки. Хіба що нові концепції так глибоко розладнали світ, — як і майже будь-яка зміна мови, — що ми відреагували надто пізно й надто повільно. Адже очевидно: якби ми створили блок, як

сьогодні, тієї миті, коли німці вступили в Рейнську область¹, ми б урятували мир у світі, рівновагу і честь. Адже тепер очевидно, що ми б урятували його, коли відбувся аншлюс, — а можливо, ще навіть у Празі. Хоча дуже ймовірно, що тоді б уже довелося воювати.

Адже очевидний, разючий і безперечний факт полягає в тому, що ми могли б урятувати мир ще й сьогодні, якби сто мільйонів німців побачили перед собою п'ятсот мільйонів європейців: усіх однакових, усіх солідарних, усіх під загрозою бути знищеними через той нестерпний виклик, який [становить] саме їхне існування. Але я не обговорюватиму тут обґрунтованість цього нестерпного виклику, чисте або нечисте сумління. Я думаю, що в Гітлера чисте сумління. Саме тому, що в нього чисте сумління, наче в Магомета новітньої доби, його і треба вбити. Так, існування вільної Голландії — нестерпний виклик для расистського духу². Натомість ми ладні загинути за цивілізацію, де щастя не становить нестерпного виклику.

Сто мільйонів німців поважали сусідів тільки тією мірою, якою решта світу утверджувала свободу. Більш-менш добре, більш-менш погано ця солідарність, яку часом уривали несправедливість і затъмарення, діяла протягом століть, відколи світ огорнуло християнство. Свобода, внутрішній мир, повага до людини — це скарб, але скарб, який може бути тільки універсальним. Якщо боягузтво, страх, пожадливість перешкодять світові знову об'єднатися для оборони цього спільногого скарбу, він буде втрачений.

Ми, що вміємо бути багатими й насиченими тим, чим володіють усі інші, ми, що уславлюємо конкретні обличчя, ми, що не маємо потреби надавати однакового відбитку п'ятистам мільйонам облич жінок планети, ми, що багаті розмаїттям світу і конкретними радощами, ми, що захищаємо перед усім, коли захищаємо наше щастя, щастя інших, бо щастя інших — це наше щастя, а якщо вони не створюють блок, то, значить, не вміють. Цього вони не здатні зрозуміти. Адже є таким очевид-

¹ У березні 1936 р. європейські держави не відреагували, коли Гітлер вирішив знову ввести війська в Рейнську область.

² 10 травня 1941 р. німці напали на Голландію, Бельгію та Люксембург.

ним, що існує російська душа, голландська душа, скандінавська душа, норвезька душа. Як це все не триватиме завжди, таж воно існувало так довго... Всі вони знову коять загальну помилку, яка полягає у вічній, незмінній вірі, мовляв, те, що є першою сутністю, здобутком духу, душевною звичкою, пов'язане з самою людиною, з її біологічною спадщиною. Вони не здатні уявити собі, що те, задля чого вони жили, може зникнути. З властивим їм обмеженим полем зору щасливих людей вони не вірять, ніби щось таке вічне може зникнути, а духовна імперія опинилася під загрозою. Вони не вірять у великі розколи історії, які стирають слід поколінь і змінюють цілі континенти. Вони, як і всі люди, не вірять у можливість того, що видається їм надто несправедливим. Вони протестують унаслідок подиву. Вони протестуватимуть унаслідок подиву і обстоюватимуть культ, захований у печері, заклик до Божої справедливості, немов такі скарби зберігаються без утрат, немов не годилося для порятунку отриманої від предків спадщини здійснювати вільну передачу від покоління до покоління не тільки виплеканої худоби, а й здобутків культури та духу.

Ми, звичайно, можемо, і добре усвідомлюємо це, боротися передусім за Францію, бо ми французи, але — через Францію — і за французький спосіб розуміти життя. За швейцарські кантони, амстердамські тюльпани, норвезьку мрію¹. Ми можемо боротися за всіх, а вони й не знатимуть про те, не відчуватимуть, вони, чия доля перебуває, хочуть вони чи ні, в наших руках. Вони, що не можуть навіть сказати про це, боячись, що їх першими пожере людожер. Вони, що не можуть мати ані гарантій, ані захисту, тож не хочуть привернути до себе увагу і стрибати першими; вони прагнуть нашого успіху, але в потаємних закутках серця, як прагнуть його австрійці, чехи та поляки, яких приєднали до нацистів і які можуть тільки кричати «*Heil Hitler*» і приховувати свої бажання. Вони слабкі, і їм можна вибачити, вибачити за те, що вони прагнуть якомога довше зберегти свою спадщину, яку сусіда мимоволі розчавить, як байдужий свідок, п'ятою своїх ескадронів. Ми добре знаємо, що боремося за слабких і не чекаємо

¹ 9 квітня німці напали на Данію і Норвегію.

від них, щоб вони підставили себе під перші удари ворога. Натомість ви — речник величезної могутньої держави, захищеної океанами, з могутнім флотом, армією та суворими людьми; ви не боїтесь нічого, тож невже ваша роль — радити своїм співвітчизникам умивати руки, наче Понтій Пілат, від цієї справи, яка, можливо, нітрохи не цікавить вас? Тут багато що можна сказати, бо прямої загрози вашому матеріальному існуванню немає, а проте це і ваша справа, і ще більшою мірою, мабуть, ваших нацистів: адже ми захищаемо релігію, релігію свободи, що є вашою релігією, бо це духовний набуток, і він ваш, бо, хоча ви живете на іншому континенті, ви все-таки живете на цій самій планеті і ви, як і ми, спадкоємці цивілізації, де люди солідарні, бо, якщо землетрус руйнує Мессину, Токіо чи Сан-Франциско, ви не відмежовуєтесь, ви страждаєте разом із жителями Мессини, Токіо чи Сан-Франциско, належите до раси тих, хто допомагає Мессині піднятися, дарма що Мессина італійська, а не до тих, хто плюне на Мессину, якщо Мессина не нацистська. Ви схожі на нас і на всіх тих, чию непевну долю ми тримаємо в своїх руках, хто може висловитись тільки під час мовчазної молитви, але не переймає поглядів сусіда; тих, кого протягом поколінь відправляли до складу аксесуарів, за лаштунки театру, під мантію римського імператора. Англія набагато могутніша за Голландією і не прагне її колоній. Франція набагато могутніша за Швейцарію і не прагне її франкомовного населення. Ви набагато могутніші за Мексику і не прагнете Мексики. Ви належите до тих, хто мало-помалу викував себе, відколи техніка вже не дає війні змоги й далі бути славетною прогулянкою (де породжені почуття, мабуть, уже були варті кількох життів, яких коштувала та прогулянка), а перетворила її в гіантське звалище трупів, де людську плоть розчавлюють колеса машин, — перетворила в нове уявлення, що здіймається над світом, мов дивовижне сподівання: уявлення про стабільність імперій. Скінчилися ігри, які стали надто небезпечні і знищують більше, ніж рятують. Скінчилися територіальні амбіції. Якщо люди не хочуть здохнути в болоті, треба коли-небудь укласти мир... Адже є стільки чудових завоювань, доступних для людей!

Ідеї, які поділяють світ, — а не ті, які пояснюють його, — і вашу концептуальну систему, якщо вона вже сформована, оце, безперечно, їй непокоїть світ, який ми любимо. Якщо ваша думка веде світ, то ми, безперечно, ось уже засипані уламками наших конкретних релігій. Але певну думку доводить її успіх, а цей успіх пов'язаний не з чимсь трансцендентним, а з її суворістю. Вашій трохи простуватій думці можна протиставити іншу думку. Не менш плідну й багатшу на радісні обіцянки. Вашому упорядкуванню можна протиставити інше впорядкування. І, якщо воно зосереджує навколо себе більше віри, більше динамізму, якщо воно яскравіше сяє, тоді ми переможемо.

Я був у Німеччині й запитував фізикив. Сьогодні не можна думати про фізику, не думаючи про рівняння Ейнштейна. А чи дозволено читати Ейнштейна? Звичайно, ні. Той, хто для розуміння світу має потребу знати рівняння Ейнштейна, повинен плювати на Ейнштейна, якщо не хоче нехтувати його.

Так, Німеччина була країною видатних учених, а тепер це вже тільки країна техніків. Ви добре знаєте, як прогресує людська думка: з вільної суперечності народжується пучок протилежних доказів, який протиставить свій рух розвиткові єдиної теорії. Коли негаразд дуже великий, тоді репають зауважки опоки. Приходить той, хто здійснює синтез і панує над суперечностями. Тільки свобода духу дає думці змогу розвиватися. Ми двісті років були свідками дива: людина опанувала природу. Але прийшов цей чоловік, що одразу позбавив думку гнучкості, скам'янив її, увібгав у якийсь Коран¹, а людство під його законом одразу було зведене до ролі мурашника. Думка вже не здатна розвиватися, бо вже не може суперечити собі. Адже її одразу опанував привид істини. Це непорушний ґраніт, що вже і в минулому формував гіантські термітники.

* * *

Можливо, Гітлер краще за будь-кого іншого зміг зібрати плоди високого рівня наших знань і масштабної науки своєї країни. Він зміг налагодити серійне виробництво зброї, якою ви захоплюєтесь, зміг ученітися пазурами за свій народ. Але

¹ Див. нижче прим. до с. 110

де ви тут бачите велич? Я, наприклад, бачу грабіжника, що вкрав плоди думки. Зневаженої думки. Інтелектуал у сьогоднішній Німеччині — це синонім дурного мрійника, небезпечного теоретика. Вдерлися в храм пізнання, пограбували всі твори, які він запропонував, поглинули те, чого б ніколи не могли створити. Ми боремося передусім за себе, щоб існувала наша релігія, боремося за сукупність народів у світі, які думають, як і ми, боремося за вас, бо разом із нашою духовною спадщиною ми захищаємо й вашу, а водночас боремося ще й за Німеччину, за ту Німеччину, якою ви захоплюєтесь, проти грабіжників, які перетворили її в окопаний табір. Ви добре знаєте, що ми не вимагаємо нічого, крім права жити в мірі. Ми боремося за основоположну розкіш, про яку ми думали, тяжко помилившись, ніби вона природна, такою-бо вона видавалася нам очевидною, розкіш, про яку ми не знали, що треба захищати її. Невже ми могли подумати, що той сусідський Магомет подасть страхітливе одкровення, мовляв, цілком самотня людина не має права на свій одяг, бо не зможе захищати його від усіх інших? Ми боремося за людину, щоб людину не розчавила сліпа маса, щоб художник міг малювати, навіть якщо його не розуміють. Щоб учений міг провадити розрахунки, навіть якщо він не видається передусім ортодоксальним. Ми боремося за всіх батьків світу і за всіх їхніх синів. Щоб родинний стіл огортала впевнена ніжність. Щоб сини не продавали рідного батька капралові свого підрозділу. Щоб друзі не зраджували. Щоб слабкий був захищений законом, захищений кодексом, захищений загальною конвенцією і міг зберегти свій одяг, дарма що не здатний захищати його.

Але для цього потрібна загальна конвенція. Треба, щоб усі люди зразу захищали це благо. Треба, щоб кожна людина стала новила частину своєї імперії, своєї нації, духовної спадщини, а водночас становила частину сукупності всіх людей і захищала кожного від маси.

31 травня, 6 червня, 9 червня Сент-Екзюпері знову літав на висоті 10 000 метрів.

«Писати, але своїм тілом»

ЩОДЕННИК АНН МОРРОУ ЛІНДБЕРГ

П'ятниця 7 червня 1940 р. Сьогодні, перше ніж бігти в місто, я натрапила в «*Tribune*» на огляд Дороті Томпсон. Вона згадує про свою розмову з Сент-Екзюпері¹. Це так гарно, що мені здушило горло, а на очах з'явилися сльози. «Мені видається обурливим, що він повинен ризикувати своїм життям, щодня, в армії, яка зазнає найтяжчих ударів...

Я сказала йому про це. Зрештою, літати можуть інші. Я сказала:

— Тож ви пишете... ви прозираєте події, майбутнє. Франція матиме потребу у вас. Європа матиме потребу у вас.

— Ви абсолютно помиляєтесь, — відповів він. — Ніхто тепер не має права писати бодай одне слово, якщо не поділяє

¹ Dorothy Thompson (місіс Sinclair Lewis). *The Word made Flesh // The New York Tribune*. — 1940. — 7 червня. Стаття починається з нагадування про «Планету людей», у якій журналістка добачає відлуння dear love of comrades, щирої любові до товаришів, про яку говорить Вітмен: «Я зрозуміла любов поета до механіки, механіки до поета: взаємне притягання вишуканого і неотесаного, перше шліфує друге, друге змінює перше; природний порядок суспільства, яке тримається завдяки спільній меті. Братерство». В Парижі (десь у середині травня) вона попросила про змогу побачити Сент-Екзюпері: «Чоловіка, що почувався, як у дома, і на землі, і в небі». Вона зустрілася з ним завдяки дозволу про двовидну відпустку.

Далі йдуть уступи, які подала тут А. М. Ліндберг. Кінець статті присвячено різноманітним темам: «цій війні притаманний містицизм»; французи викривають Гітлера як антихриста, але усвідомлюють власні помилки; віра у Франції не має нічого спільногого зі «словою», «вона позначена глибоким смиренням»; «легенда про Жанну д'Арк жива»; Франція опанує себе, але це буде революційна зміна, і, всупереч нацистському духові, «завдяки смиренню і прагненню чесноти».

повною мірою страждань людей, своїх товаришів. Якщо я не чинитиму опір власним життям, я буду нездатний писати. Те, що є слушним у випадку цієї війни, повинно лишатися слушним геть в усьому. Треба служити християнській ідеї Слова, яке стає Плоттю. Слід писати, але своїм тілом»¹. Із деякими ваганнями він спробував розвинути свою думку: «Якщо ми втяглися в цю війну, якщо якийсь Гітлер може існувати, якщо вся наша цивілізація валиться, це тому, що такого стану не було. Наші слова і наші дії були роз'єднані. Ми проказували певні слова, вдавали, ніби віримо в деякі речі, але наші слова не переходили в дії. Дія була відрізана від Віри і від Слова. Якщо ми зазнали невдачі в нашій єдності, кожен особисто, а також у наших інституціях, тоді ми — лише поділені душі в поділеному суспільстві. Бути вільним — це бути гідним довіри. Іншими словами, ніщо за режиму свободи не є в безпеці. Демократія має бути братерством. Бо інакше це ошуканство».

Mісіс Ліндберг ще писала: «...разюча хроніка Д. Томпсон, що цитувала ще разочаріші слова Сент-Екзюпері, щоб пояснити його боротьбу. Тяжко належати до табору, нібито протилежного таким дивовижним людям...» Справді, Сент-Екзюпері не схвалював нейтралістської позиції Ліндбергів.

2 червня 1940 р. Сент-Екзюпері відзначили в наказі по армії.

ЗАГАЛЬНИЙ НАКАЗ «С» № 44 ПО ПОВІТРЯНІЙ АРМІЇ

2 червня 1940 р.

Головнокомандувач Повітряних військ генерал Віємен у наказі по Повітряній армії відзначає:

Капітана Моро, спостерігача РГ 2/33. *Мотив: «Офіцер-спостерігач, що породжує загальний захват своїми близкучими якостями і відданістю обов'язку. Завжди добро-*

¹ «...Літати перед тим, як писати, і писати тільки про те, коли ризикував», — сказав він доктору Анрі Конту в Касабланці після успіху «Планети людей».

вільно зголошуючись, він здійснював різноманітні розвідувальні польоти вдень і вночі, на великих висотах і під час надzemних польотів. Завжди доставляв важливі розвідувальні дані. Тяжко поранений під час виконання завдання 12 травня 1940 р., він засвідчив дивовижну енергію, подолавши біль, щоб мати змогу передати командуванню результати спостережень».

Капітана Сент-Екзюпері Антуана Жана-Батиста Марі Роже, пілота РГ 2/33. *Мотив:*

«Офіцер-пілот, що поєднує всі добре інтелектуальні й моральні риси, постійно зголошуючись виконувати найнебезпечніші завдання. Бліскуче виконав два завдання з фотографічної розвідки. 22 травня 1940 р., потрапивши під сильний та щільний противітряний вогонь, припинив виконувати завдання тільки тоді, коли літак зазнав великої шкоди. Для персоналу підрозділу становить взірець обов'язку і духу пожертви».

Лейтенанта Ізраеля Жана Ісидора, пілота, командира 8-ї ескадрильї РГ 2/33. *Мотив:*

«Чудовий командир ескадрильї, що своїм прикладом породжує захват і підлеглих, і начальників. Завжди обирає в своєму підрозділі найнебезпечніші й найважчі завдання. Під час численних розвідувальних польотів — і понадземних, і на великих висотах — довів наявність наполегливої енергії і доставив командуванню неоціненні розвіддані 18 травня 1940 р.»

Ці відзнаки пов'язані з нагородженням
Воєнним хрестом із пальмовою гілкою.

Підпис: Вюемен.

10 червня почалася втеча населення на південь.

14 червня уряд Рейно зібрався в Бордо. Того самого дня окуповано Париж. Сент-Екзюпері дістався до Бордо 16 травня. Два дні він часто зустрічався з тими, хто зберіг якусь подобу твердості.

17 червня маршал Петен сформував новий уряд. Він просив перемир'я і 22 червня отримав його.

ЛИСТ ДО МАТЕРІ

[Бордо, червень 1940 р.]

Дорога мамусю!

Ми вилітаємо в Алжир. Обіймаю вас не менш палко, ніж люблю. Не чекайте листів, бо це буде неможливо, але знайте про мою ніжну любов.

Антуан.

Сент-Екзюпері перелетів Середземне море на старому чотиримоторному літаку «Farnier», ущерть навантаженому запчастинами, на борту літака були ад'ютант генерала Ногеса, що був генеральним резидентом у Марокко, і медсестра Сюзанна Торрес, дружина адвоката Анрі Торреса, який марно намагався переконати Камілла Шотана далі провадити війну в Північній Африці.

В одному листі, написаному влітку 1943 р., Сент-Екзюпері отак розповідає про ту подію: «Особисто я був проти перемир'я. Я вкрав літак і прилетів у Бордо. Там я напхав у нього (в чотиримоторний «Farnier») сорок молодих пілотів яких завербував на вулиці, й привіз їх далі воювати в Північну Африку. А там я опинився без роботи.

В Алжир щодня прибували авіатори і збиралися в готелі «Aletti». Про це свідчить Сюзанна Торрес.

Одна думка, одна надія надихають цих усіх людей: знову почати боротьбу. Знамениті пілоти з гучними іменами і геть невідомі повітряні бійці переживають там щовечора нахилені години.

Сент-Екзюпері показується рідко. Він не вірить у початок нової боротьби з Північної Африки. Його аргументи спираються на реалізм, який затьмарює мрії. Він сформував їх під час перельоту й відчув, що вони ображають тих ентузіастів, завдають їм страждань. Отож він утримується кидати тінь свого сумніву на атмосферу палких почуттів. Він пояснив мені свою скромність із притаманною йому дивовиж-

ною сумовитою усмішкою: «Марно намагатися задути їхню віру».

Перемир'я забезпечило (теоретично) Франції сувереність: вона й далі мала свої колонії та флот, що було в інтересах Німеччини.

Від 12 червня над Англією точилася велика повітряна битва.

Боячись побачити, що французькі військові кораблі в Мерель-Кабірі повернуться у свої порти у Франції, британці висунули їм ультиматум, який лишився без відповіді, потім відкрили вогонь. Цей епізод ще більше згустив атмосферу тривоги.

«Дружба спонукає душі діяти...»

ЛИСТ ДО Х.

[Алжир, початок липня 1940 р.]

Я щойно дізнався, що один літак вилітає до Франції — перший, самотній. Звідси туди нічого не доходить: Ані листи, Ані телеграми.

Мій сум уже вийшов за межі можливого.

Багато чого, надто багато породжує в мені огиду.

Я погано сформований, а в тутешньому болоті людина гризе себе.

Я робив, що міг, якомога менше зла.

Я в повному відчай.

Коли-небудь, звичайно, ми повернемося...

На початку серпня Сент-Екзюпері демобілізувався й повернувся до Франції на борт корабля «Lamoricière» після короткого тижня, проведеного в Опеді.

Він зобразив себе на малюночку: «Це я демобілізований та невпевнений у майбутньому», який супроводив довгу передмову до «Планети людей», яку написав Рене Гавуаль (див.: Icare. — № 96. — С. 28—29).

Сент-Екзюпері поселився в Аре, коло своєї родини, й почав працювати над «Цитаделлю».

З жовтня оприлюднили закон про «статус євреїв» (див. далі, 17 січня 1942 р., і «Франція передусім», листопад 1942 р.). Саме в ті дні смутку Сент-Екзюпері побачився з Леоном Вертом.

У його друга кілька тижнів зберігалися враження, поліщені тим візитом.

ЩОДЕННИК ЛЕОНА ВЕРТА

15 жовтня 1940 р. Сент-Екзюпері провів зі мною два дні. Дружба «спонукає душі діяти, не даючи іншого плоду». Дружба аж ніяк не надихала літературу. В цих словах Монтеня є більше дружби, ніж у сторіччях книжок. Чому кохання має такий незвичайний привілей? Можливо, тому, що воно майже універсальне, і мало є людей, які б не знали чогось про нього. Дружба не менш загадкова, ніж кохання, а може, навіть більше...

Дружба, як і кохання, створює собі храми спогадів: салон, готельчик на березі річки. У Флервілі Сона, бліді дерева, курка, смаженина завжди матимуть для мене присмак дружби...

Тоніо прочитав мені кілька уступів зі своєї нової книжки [«Цитаделі»]. Це кришталева брила. Він поки що бачить у ній тільки жильну породу. Тоді ця порода — кришталь.

Я пригадую переліт з Амберіє до Парижа. Тоніо вів літак «*Simois*». Він досить довго летів понад землею, а коли, щоб обминути ліс, здибив літак, я відчув у тілі всю силу прискорення.

Якби я коли-небудь хотів здивувати його своїми добрими зв'язками, якби надумав організувати який-небудь філософський вечір, я б запросив разом із ним Віньї. Вони б порозумілися щодо поневолення і величині. Але Тоніо не прийняв би «холодної тиші», в якій знаходить собі полегкість Віньї. Тоніо вважає, що опір світу і примус, який накидає собі людина, — нагоди для визволення. А я все-таки запрошу Віньї. Він подякує мені.

Ресторан у Буа, де ми торік вечеряли разом. Як ми дійшли до того, що спробували висловити своє судження про кількох чоловік, які керували тоді Францією, іншими словами, про міністрів? Ми приписували їм проекти, якийсь план. І раптом Тоніо пробурмотів: «Здається, ми вдаємося до антропоморфізму...»

16 листопада 1940 р. На столі на фермі номер газети «*Paris-Soir*» за 2 жовтня 1938 р. «О 14-й годині німці почали окупацію Судетської області». «Надходять пожертви, щоб запропонувати містеру Невіллу Чемберлену у Франції дім миру і вдячних спогадів про Даладье і Жоржа Бонне.

У статті Сент-Екзюпері, що стала одним з матеріалів «Планети людей», написано: «Коли нам здається, що мир під

загрозою, ми відкриваємо ганьбу війни. Коли нам здається, ніби ми уникнули війни, ми знову відчуваємо ганьбу миру».

Людина розв'язує суперечності тільки завдяки новій мові. Отак чинили Ньютон, Ейнштейн. Є суперечності не тільки науки, а й суспільства. Нова мова — це спрощення. Спрощення, яке треба знайти, — це людина. Саме отак я підсумовую одну повітряну медитацію Сент-Екзюпері. Я замикаю в схоластичну оболонку думки, породжені очищеним життям та схоплені на чотирьох краях світу, і жодна з них ще не зазнавала полону.

Я впираюсь у висновок. Я натрапив на перешкоду.

Але в розмові з Сент-Екзюпері я не мав настрою дискутувати. Я переможений. Я багато чим зобов'язаний йому: він повернув мені молодість, я загубив свою молодість, він подарував мені іншу.

Якщо він тут, здається, ніби ми сперечаємось. Це ілюзія. Ми не дискутуємо, а шукаємо найкращого підходу. Один хоче пересунути іншого, щоб той краще добавив уже не знати які сліди на обрії. Інший опирається. Вважає, ніби добре вмостився. Але, пізно вночі розмовляючи з Сент-Екзюпері, згодом, через багато днів, я збагнув, що я посунувся.

Кілька місяців тому він писав мені: «Я пригадую довгі дискусії з вами. Я не упереджений, я майже завжди вважаю, що слухність маєте ви».

Але нехай наша дружба буде вища від банальної єдності думок!

У душі переконаний, що США втрутяться у війну, Сент-Екзюпері запитував себе, чи не в тій країні він зможе стати в найбільшій пригоді.

Плануючи добутися до Америки через Лісабон, він поїхав у Віши, щоб отримати необхідну візу.

Він зустрівся з Роже Бокером, своїм давнім приятелем з «Aéropostale», що передав думку свого друга про «задушливу атмосферу... догідливу поведінку... повітря, яким несила дихати», Віши.

СПОГАДИ РОЖЕ БОКЕРА

Я знову познайомився з Сент-Ексом, який був відсутнім в конторі «Aéropostale». А втім, він був тоді в дуже поганому настрої й не хотів навіть сісти. Побачивши одного разу Сент-Екса, його неможливо забути.

Отже, я знову побачив його 7 лютого 1934 р. на терасі кав'ярні «Weber» на вулиці Руаль. Він прийшов і сів поряд зі мною. Я одразу почав розмову, назвавши його «месьє Сент-Екзюпері», а він здивувався: «Як? Ви знаєте мене?» «Так, я бачив вас одного разу, і ви були в дуже лихому гуморі».

Точилася досить приємна розмова, і він запитав мене, що я думаю про події 6 лютого. Я мав інформацію, бо знав людей, які були присутні під час подій минулої ночі. Тож я сказав йому, що «Патріотична молодь» і «Вогненний хрест» справді хотіли повалити уряд, а на своїх зборах справді виконують фашистський салют а-ля Муссоліні. Ми розмовляли до пізньої ночі. Сент-Екзюпері трохи скидався на свого маленького принца й ніколи не забував про запитання, яке поставив.

Десь у середині жовтня 1940 р. я зустрів Х. на вулиці у Віші, й він сказав, що Сент-Екзюпері приїхав цього-таки вечора і ми повечеряємо разом. Отож ми повечеряли в «Hôtel du Parc». Серед зали там стояв видний з усіх боків накритий стіл — для Лаваля. Коли Лаваль зайшов, Сент-Екзюпері сказав досить гучно, не стишивши голосу: «Ось той, хто продає Францію». Вийшовши, ми дізналися, що сиділи поряд із де Бріоном¹ і він усе чув! Тоді Сент-Екзюпері сказав мені: «Гаразд! Тепер, коли ми сказали досить, щоб нас завтра вранці розстріляли, ходімо прогуляємося».

СПОГАДИ ЛУЇСА ГАЛАНТЬЄРА

Повернувшись у Францію, Сент-Екзюпері вивчав ситуацію у Віші. Там були, одразу після перемир'я, люди, гідні поваги, яких він вважав за справжніх патріотів. Вони запропонували йому

¹ Фернан де Бріон, «посол Франції в Парижі».

приєднатися до них, прийнявши стратегію «подвійної гри», яка мала зберегти самолобство французів і зберегти їхнє майно, одуривши німців. Сент-Екзюпері намагався переконати себе, що він повинен так діяти. Але оскільки з натури він мало схильний до інтриг та приховувань, ніяка подвійна гра не личила б йому.

ЗУСТРІЧ ІЗ СЕНТ-ЕКЗЮПЕРІ

...Я розповім вам одну пригоду, але знаєте, це борг удачності.

Він розповідає про своє ремесло з поважністю і скромною точністю селянина, який згадує свої труди і дні...

— Ось слухайте. Ви знаєте, що під час війни я працював із товаришами. Літав на далеку розвідку.

— Це бої?

Він спокійно поправляє:

— Ні, ми не воювали, ми були радше дичною.

Він такий спокійний, що хочеться машинально сказати: «Ох! Так! Вибачте...» — і нехай вибачають:

— Тяжка робота, правда?

Сент-Екзюпері пояснює по-своєму, бо ж ідеться про нього:

— Знаєте, на висоті 10 000 метрів небезпека абстрактна... Її не видно.

Або ж його пригода відбувалася на висоті не 10 000 м, а 700.

— Цього разу було більше спорту, — погоджується він.

Отже, йшлося про розвідувальний політ над Аррасом на висоті 700 м. З огляду на завдання і небезпечну висоту цього разу літак Сент-Екзюпері мали захищати три винищувачі.

— Небо було чорне, закрите. Внизу точилася війна. Ми полетіли, три винищувачі йшли ззаду. Там були капітан Шнайдер, капітан Пап і ще один, якого я вже не пам'ятаю. Невдовзі на нас полетіло шість месершмітів. Товариши напали й відвернули їхню увагу, щоб я пролетів. Папа і третього збили, вони загинули¹. Шнайдер лишився сам, прийняв на себе увесь удар

¹ Збитий Жоель Пап потрапив у полон до німців, Сент-Екзюпері не зізнав про це.

і вискочив із парашутом зі свого охопленого полум'ям літака. Я зміг пройти. Кілька осколків. І я повернувся.

Саме тут починається драма... Сент-Екзюпері нічого не розповідає про те, яка небезпека чигала на нього. Але його голос став жвавіший, немов зворушений, квапливий. Він заговорив про Шнайдера.

— Знаєте, що зробив Шнайдер, коли врятував мене? Він страшенно обгорів, майже осліп. Але йому треба було йти, рухатись уперед. Тоді, зі страхенно покаліченим обличчям, заточуючись від болю, він пройшов пішки від Арраса до Дюнкерка, сліпнучи з кожним кілометром. Він мав тільки одну думку: «*Тільки б дійти до того, як я зовсім осліпну*». Він ішов, прикладивши руки до очей або мацаючи руками, йшов по дорогах, розчиняючись в усій навколошній війні, і таки дійшов. Я дізнався про це згодом. Щодо мене, то я думав, що він загинув. Загинув, щоб захистити мене. Я мучився через це.

Ми помовчали в захваті перед образом героя з очима, які сліпнули під закривленим чолом, героя, що йшов, «розчиняючись у війні». Але раптом Сент-Екс нахилився, обличчя йому осяяла радісна усмішка.

— Уявіть собі, якось, ідучи через Париж, я почув таке: «Шнайдера лікують в американському госпіталі в Нейї». Я побіг. Перед дверима палати його дружина кричить мені: «Ви не загинули?» А він, він відтоді багато днів відчував «докори сумління» й бурчав: «Це через мене загинув Сент-Екс. Я вибрався з тієї халепи, мов ідот...»

Сент-Екзюпері замовк і ніжно промовив:

— Тож чи повірите ви?

І розказував далі:

— Я зайшов. Ох! Радість товариша! Я приніс йому найкращий подарунок, якого б він хотів отримати, щоб мати полегкість у душ та тілі: *мій подарунок полягав у тому, що я жив*.

Капітан Сент-Екзюпері замовк. Його німа усмішка тієї миті світилася мужньою лагідністю людей, які знають те, про що інші навряд чи й здогадуються: чудове братерство «групи», всіх авіаторів. А він і далі наполягав і тепер уже сяяв:

— Розумієте, той хлопець, за чию смерть я дорікав собі, дорікав собі за мою смерть. Тож уявіть собі, як ми тішилися.

А я думав передусім, що цій розповіді притаманна чистота діаманта, епічна велич.

Жорж Альтман, стаття у вид.: *Le Progrès de Lyon.*
— 1940. — 29 жовтня.

У Віши Сент-Екзюпері зустрів у помешканні Бержері П'єра Дріє Ла Рошеля, що запропонував відвезти його до Парижа у своїй машині. Сент-Екзюпері якраз хотів забрати папери, які лишилися в його квартирі. Ця поїздка і атмосфера народжуваного «колабораціонізму» справили на нього прикре враження.

Повернувшись у вільну зону, Сент-Екзюпері дізнався, що іспанський уряд заборонив йому доступ на свою територію через репортажі, які він публікував раніше про громадянську війну.

Після візиту в Кабрі (Приморські Альпи), де жила мати, він виплив із Марселя в Алжир.

«До побачення задля реваншу...»

На початку листопада Сент-Екзюпері прибув у Алжир. Він відвідав своїх товаришів з ескадрильї 2/33, що тоді базувалася в Ель-Ауїні неподалік від Туніса. В готелі «Aletti» в Алжирі він зустрівся з генералом Рене Шамбом, якому Ногес, головнокомандувач французьких військ у Північній Африці, доручив з'ясувати наявність матеріальних засобів і моральний стан у Повітряній армії в Марокко. Шамб узяв із собою Сент-Екзюпері. Адвокат Поль Крейсель, що супроводив його до Рабата, повідомляє про таку фразу Сент-Екзюпері, adresовану Ногесу: «Ми маємо живу авіацію, але їй загрожує асфіксія, наче рибі, витягненій із води й покинутій помирати на пляжі!». Рапорт Шамба був пессимістичним.

СВІДЧЕННЯ ГЕНЕРАЛА ШАМБА

Сент-Екс намагався добутись до Америки... Він сподівався поїхати через Танжер, потім через Португалію. Я розповів йому про свою роботу і засоби, які є в моєму розпорядженні. Тоді Сент-Екзюпері сказав мені:

— Слухай, я не дуже й кваплюся їхати. Те, що ти робитиш, цікавить і мене. Хочеш, щоб і я був у твоєму літаку? Я їздитиму з тобою, не завдаючи тобі клопоту.

Коли ми прилетіли в Рабат, Сент-Екс лишився на аеродромі розмовляти з товаришами-авіаторами, а я поїхав до резиденції.

Ногес прийняв мене, і я розповів йому, що Сент-Екзюпері супроводить мене без ніякого мандата, з моєї власної ініціативи, і що я повинен одразу відіслати назад у Повітряну армію в Алжирі літак, який привіз нас, разом з усім екіпажем, але сподіваюсь лишити Сент-Екса з собою.

Ногес одразу запросив нас на обід, Сент-Екзюпері й мене.

Разом із Сент-Ексом я відвідував гарнізони в Мекнесі, Рабаті, Марракеші, Агадирі, а надто в укріпленому таборі Ксар-Ес-Сук на крайньому півдні, де зібралися понад сто офіцерів різних родів військ Суходільної армії. За коктейлем, який я запропонував, щоб віддячити за прийняття, я запитав підполковника кавалерії про позицію африканської армії в разі висадки союзників (я вже думав про американців). Він дав мені наступну тверду відповідь, яку схвалили присутні офіцери:

— Ми живемо тільки сподіванням знову взятися за зброю і домогтися реваншу над Німеччиною. Але дисципліна становить єдину силу армій, без неї все розпадається на порох, як у травні та червні. Тоді твердо скажи, щоб ми виконували накази, всі накази, навіть найжорстокіші¹. Але ми прагнемо почути тільки один наказ, якого ми чекаємо!

Я знову побачив Ногеса в Рабаті, де віддав свій літак. Я переказав йому відповідь свого товариша в Ксар-Ес-Сукі. Ногес дав мені таку відповідь:

— Це саме те, що я думав, те, що я завжди думав...

Повертаючись, я лишив Сент-Екса в Марракеші, в готелі «*Matouia*²». Ми думали абсолютно однаково. Сент-Екзюпері мав їхати в Танжер. Ми обнялися.

ДУМКА АНРІ АЛІАСА ПРО СЕНТ-ЕКЗЮПЕРІ

Довершений, витривалий пілот із міцно утвореною репутацією. Його цінують за досвід і поради, які він дає молодим пілотам і до яких завжди ставляться з увагою.

Офіцер із широкою культурою і дуже високим моральним духом.

¹ Сент-Екзюпері зауважив: «Ви чули? Це обіцяє нам згодом багато дурниць» (та сама розповідь Р. Шамба у вид.: *Icare*. — № 84).

² Спершу вони відвідали доктора Анрі Конта, що відзначив такі слова Сент-Екзюпері перед його виїздом до Танжера й Лісабона: «Я не знаю, чи вистачить мені духу не піти служити у Військово-повітряні сили Британії» (*Icare*. — № 96. — С. 59).

Добре обізнаний із розвитком науки, цікавиться, часто палко, вирішенням технічних проблем, що їх ставить холод, маскування цілей і радіонавігація.

Його не раз просили полетіти з завданням за кордон (у США) або зайняти посаду всередині країни (Центрі наукових досліджень), але він енергійно відмовлявся, прагнучи, за його власними словами, «мати свою частку ризику й небезпек».

Завжди зголошуючись виконувати всі завдання, він засвідчив під час їхнього виконання як найбільшу енергію і як найбільшу сміливість.

Його всі дуже любили за його простоту, скромність, надійну товариськість, він був прикладом для персоналу групи.

Туніс, 20 листопада 1940 р.,
майор Аліас,
командир групи 2/33

Наприкінці листопада Сент-Екзюпері, сівши на пароплав у Танжері, прибув до Лісабона, «своєрідного ясного й сумного раю». Він хотів сісти на один з нечисленних пароплавів, які ще забезпечували зв'язок з Америкою.

27 листопада він дізнався про смерть свого друга Гійоме, чий літак (який перевозив колишнього префекта поліції К'яппа, що недавно потурав крайнім правив організаціям, а віднедавна був призначений урядом Віши верховним комісаром у Сирію) був збитий над Середземним морем.

Тривога і вагання знову опанували Сент-Екзюпері.

«Гійоме загинув...»

ЛИСТ ДО Х.

«*Palace*», Ешториль, Португалія
[1 грудня 1940 р.]

...Гійоме загинув, і сьогодні ввечері мені здається, що я вже не маю друзів.

Я не оплакую його. Я ніколи не вмів оплакувати мертвих, я оплакую його зникнення, — мені знадобилося так багато часу, щоб дізнатися про це, — і мені вже важко від цієї жахливої праці. Це триватиме місяці й місяці, я часто матиму потребу в ньому.

Отже, як ми швидко старіємо! Я останній, хто лишився з команди Каса-Дакар. Із колишніх днів великої епохи «*Bréguet XIV*» — Коле, Рен, Лассаль, Борегар, Мермос, Етьєн, Сімон, Лекрівен, Віль, Верней, Рігель, Пішоду і Гійоме — всі, хто бував там, усі загинули, і я вже нікого не маю на землі, з ким можу поділитися спогадами. Ось я вже беззубий і самотній дід, що ремигає це все сам для себе. І з Південної Америки вже немає нікого, нікого...

Я не маю вже жодного товариша у світі, кому міг би сказати: «Пам'ятаєш?» Яка досконалість у пустелі. Від восьми років, найгарячіших у моєму житті, не лишилося нікого, крім Лукаса, що працював в управлінні й пізно прийшов на лінію, і Дюбурдье, з яким я ніколи не жив, бо він ніколи не покидав Тулузи.

Я думав, що таке стається тільки з дуже старими людьми, які загубили по дорозі всіх своїх друзів, усіх.

Треба починати спочатку все життя. Допоможіть мені, я благаю вас, побачити краєвид. Я розбитий, перейшовши гребінь.

Скажи мені, що робити. Якщо треба повернутись, я повернуся...

ЛИСТ ДО Х.

Готель «Palace», Ешториль, Португалія
[3 грудня 1940 р.]

...Я щоразу більше прибитий смертю Гійоме. Я випливаю в п'ятницю о восьмій...

У Лісабоні месьє Жак де Дамп'єр керував великою міжнародною страховою компанією. Він зберіг спогад про перебування Сент-Екзюпері.

СПОГАДИ ЖАКА ДЕ ДАМП'ЄРА

...Сент-Екзюпері з'явився одного дня в Лісабоні, щоб записатися там у різноманітні черги, ходити по консульствах, посольствах, навідуватися в Інтерпол і спробувати налагодити зв'язок зі своїми заатлантичними знайомими.

Але ці численні обов'язки не заповнювали днів. Треба було ще звести дух. Лісабонські французи, офіційні та ні, якомога намагалися прибитись до нечисленного гурту, що сформувався навколо Сент-Екзюпері, прагнучи почути новини з півдня, зрозуміти й підтримати легендарні постаті, якими так захоплювались і які так тужили за батьківщиною. Там були зокрема Рене Клер, Жан Ренуар, Кіслінг і, трохи збоку, Жюль Ромен, Лакретель та ін. Тоді всі любили одне одного. Тоді ще не поділилися...

...Навмисне чи ні, Сент-Екзюпері висловив одного вечора в мене коментар, який ми не забули.

Ішлося про те, щоб передати простими словами, *дати відчуття*, що переживає людина перед чимсь страхітливим і незмірним. Ця тема виникла у зв'язку з «Нічним польотом». Але з дальшої розмови я зрозумів, що Сент-Екзюпері бився тоді з тим самим демоном, пишучи свого «Військового пілота». «Ви не знаєте, — казав він, — як важко мені описувати бурю. Я завжди вкладав забагато. Завжди треба було схаменутися, звести до мінімуму, щоб знайти відчутні слова, не зважаючи на гігантизм явища. Візьміть, наприклад, людину

в човні. Її от-от поглине величезна хвиля. Невже вона більше злякається хвилі в тридцять метрів чи сто, ніж у десять метрів? Навіть якщо реальна хвиля буде тридцять метрів і я чесно опишу її, читач мені не повірить, або принаймні не *відчує*. Ми втратимо контакт. Треба примірятися до людського розуму. Вище від певної точки він припиняє вібрувати». На жаль, це не власні слова Сент-Екзюпері, але сенс того, що він казав тоді, і образ, який він ужив.

Я згадував про «Військового пілота». Читаючи його вперше, я зрозумів, що Сент-Екзюпері працював над ним ще в Лісабоні. Він завжди носив із собою, і то всюди, аби як зв'язаний сірий паперовий пакунок. Часто хто-небудь казав йому: «Та лишіть ви цей пакунок, повішайте його разом із пальтом». Сент-Екзюпері, сміючись, відмовлявся: «Мій рукопис!» — шепотів він. Якщо його запитували: «Який рукопис? Ви щось пишете?» — він відповідав якимсь жартом, клав пакунок на стілець, умощувався зверху й закінчував: «Отак я не забуду його».

Вищий технічний інститут, лісабонський еквівалент нашої Центральної школи або нашої Політехніки, запросив Сент-Екзюпері прочитати лекцію перед студентами, крім того, запросив, щоб послухали його, чимало різних достойників і кількох представників французької громади. Оголошеною темою була, як і годилося сподіватися, компанія *«Aéropostale»*. Слово надали Сент-Екзюпері.

Схвильований і збентежений, він почав промову глухим, квапливим голосом. «Вам оголосили, сказав він по суті, лекцію про *«Aéropostale»*... але, подумавши, я хочу розповісти вам про іншу річ, яка поглинає цієї миті багато моєї уваги. Я хотів би розповісти вам про страх...»

Зала здригнулася від несподіванки та збудження, і ми почули найдивовижніший аналіз різних аспектів страху і його і наслідків та причин. Там можна було б знайти, якби текст занотували чи записали, масу згадок про чимало його творів, опублікованих і до, і після. Але «Військовий пілот», безпепечено, був у центрі думок Сент-Екзюпері¹, і я впізнав, чи-

¹ То була радше «Цитадель».

таючи цей твір, чимало аспектів та епізодів, про які він згадував у Лісабоні. Я назуву тільки один, який він, до речі, скоротив у своєму творі. Це епізод про нескромність ларингофона, коли стрілець Гавуаль, оточений вісімдесятера прожекторами, вигукнув: «Та можна завжди бігти, щоб побачити таке в цивільному житті!» Уступ, який викинув Сент-Екзюпері, стосується того самого кулеметника (чи якогось іншого?), що, переслідуваний ворожим винищувачем, але не спромагаючись узяти його в приціл, мимоволі гречно розмовляв із ним: «Не сюди! Не сюди! Отак! Ох! Гаразд! Ну ж бо! Трохи праворуч!» і т. ін.

Вільний образові, який він прагнув, щоб йому створили, Сент-Екзюпері — і в Лісабоні, і в інших місцях — демонстрував суспільству свої обдаровання й таланти, тоді як можна було досить легко здогадатися, що його тривожить щось глибоке й поважне. Йшлося не тільки про «Військового пілота»: та лекція про страх була певним симптомом. Сент-Екзюпері занадто близько знов змінив смерть, щоб вона могла лишити його в спокої. Якщо він розповідав нам про страх, це тому, що йшлося таки про смерть, а не про звичайні людські злигодні...

Насправді Сент-Екзюпері прочитав дві лекції: одну у французькій школі в Лісабоні, а другу в Технічному колежі.

На початку грудня 1940 р. Сент-Екзюпері виплив із Лісабона до США. Він плив на «Siboney», невеликому пароплаві компанії «American Export Lines» в товаристві Жана Ренуара.

31 грудня його зустрів у Нью-Йорку П'єр Лазареф.

1941 рік

Генерал де Голль: «Франція зазнала поразки в одній битві, але не програла війни».

Антуан де Сент-Екзюпері: «Кажіть, генерале, правду, Франція програла війну. А переможуть у ній її союзники».

<i>Січень</i>	Сент-Екзюпері оселився за адресою: Сентрал-Парк-Саут, 240, Нью-Йорк. Призначений без консультацій до Національної ради уряду Віші. Протест у газеті « <i>The New York Times</i> ». «Лист до Андре Бретона».
<i>Березень</i>	США заявили, що постачатимуть Великобританії зброю та військове спорядження. Німці в Греції. Сент-Екзюпері підупав на здоров'ї.
<i>Червень</i>	Німеччина напала на Росію. Сутички між французами в Сирії та Лівані.
<i>Літо</i>	Лос-Анджелес, Голівуд. Сент-Екзюпері оперували. Видужування в П'єра Лазарефа.
<i>Осінь</i>	Повернення в Нью-Йорк наприкінці жовтня.
<i>Листопад</i>	6.11 Консуело приїздить до Нью-Йорка.
<i>Грудень</i>	Америка вступає у війну. «Послання молодим американцям».

«У гостях» у США

У ПАДІННІ ФРАНЦІЇ ЗВИNUВАЧЕНО ВІЙСЬКОВИХ КЕРІВНИКІВ. СЕНТ-ЕКЗЮПЕРІ, ПИСЬМЕННИК І АВІАТОР, ЗАЯВИВ, що вони не зрозуміли сучасної війни.

А. де Сент-Екзюпері... прибувши з Франції, заявив учора, що його країна програла війну, бо люди, поставлені на чолі армій, були абсолютно нездатні зрозуміти характер сучасної війни, а країна страждала від жалюгідної нездатності організуватися.

Німеччина, сказав він, перемогла Францію завдяки своїй індустріальній могутності...

Містер де Сент-Екзюпері думає провести три-четири тижні в США і повернутися до Франції... Він категорично заявив, що Франція ніколи не воюватиме проти Англії.

Містер де Сент-Екзюпері завжди вірить у демократію, сказав він, але не в той тип демократії, який був у Франції, коли вибухнула війна. Розмовляючи з допомогою перекладача, він намагався пояснити, що уряд його країни був цілковито дезорганізований не тільки на початку війни, а й під час неї. Різні установи та міністерства не могли нічого довести до кінця. Він розповів, наприклад, що помітив на початку війни, що кулемети винищувачів замерзають на висоті 10 000 м. «Знадобився б тиждень, щоб виправити ситуацію, але в них це забрало чотири місяці. Ми мали набагато менше літаків, ніж ворог, і в повітрі ми були знищені...»

(«*The New York Times*», 1 січня 1941 р.)

Видавці Сент-Екзюпері оселили його в будинку № 240 на вулиці Сентрал-Парк-Саут коло Центрального парку.

«Його, здається, зовсім не приваблював голлізм, він набагато більше переймався ситуацією в окупованій Франції... Ми з Сент-Екзюпері дійшли повної згоди: «Набагато легше бути героєм у Нью-Йорку, далеко від боїв, ніж у Франції під чоботом німецьких патрулів...» (Жан Ренуар).

ЩОДЕННИК РАУЛЯ ДЕ РУССІ ДЕ САЛЯ

4 січня 1941 р. Розповідаючи про війну, Сент-Екс сказав: «Ми не воювали, бо вся армія інстинктивно зрозуміла, що це нічого не дастъ».

Він сказав, що моральний дух можна було б підняти, але єдиним результатом була б смерть двох мільйонів чоловіків, тобто згасання французького виду. Як і всі французи, він вочевидь визнавав тезу про нездоланну вищість німецької воєнної машини.

Треба порівняти цю розмову з думкою Леже¹, що обідав тут учора ввечері й розвинув наступну тезу: «Французька школа завжди вчила про перевагу морального чинника над матеріальними силами. Ми вперше пішли за німецькою школою, яка полягає в точному вимірюванні наявних матеріальних сил і в погляді на моральний чинник як на нереальний. Саме англійці, сказав Леже, доводять сьогодні слушність французької доктрини. Вони були б змушені зректися боротьби тоді ж, як і ми. Та через Черчілля вони й далі воюють усупереч усякому здоровому глузду. Результат: вони й досі тримаються».

Моя особиста думка невизначена. Можна міркувати в двох напрямах. Розважливе поразництво, що скінчилося перемир'ям, — приниження, яке важко перетравити. Цю пляму завжди буде важко змити. Вся теза Петена, містичка Петена і т. ін. гнила в самій основі внаслідок безперечного факту: Франція кинула Англію в розпалі битви. Важко відкрутитися

¹ Алексіс Леже (поет Сен-Жон Перс). Це означає не бачити, що Франція була окупована, тоді як Англія ні.

від цього, і Петен, ненастанно розводячись про честь, мало переконливий. Безперечно, французи й досі живі, але вони навмання зіграли картою перемир'я.

24 січня 1941 р. Ліндберг відкінув усякі моральні міркування. Він сказав, що відповідальність за війну порівну поділяють обидва супротивники. Він відмовляється засуджувати гітлеризм і запевняє, що історія доведе поверховість теперішніх суджень.

Позиція, яку зайняв Ліндберг, важлива. Люди, яких я бачу, мають тенденцію применшувати. Вони помиляються. Ця позиція містить усі поєднані елементи історичного поразництва.

15 січня Сент-Екзюпері отримав із рук Елмера Дейвіса відзнаку National Book Award за 1939 р. під час обіду на 1500 персон у готелі «Astor». «То була доба, — писав Жан Ренуар, — коли книгарні присвячували Сент-Екзюпері цілі вітрини». За повідомленням газети «The New York Times» від 5 січня, влітку 1939 р. продаж книжки «Wind, Sand and Stars» («Планета людей») перейшов «вершину 150 000 примірників».

НАГОРОДЖЕННЯ ЛІТЕРАТУРНОЮ ПРЕМІЄЮ ЗА 1939 РІК ФРАНЦУЗЬКОГО АВІАТОРА. АНТУАН ДЕ СЕНТ-ЕКЗЮПЕРІ МОЖЕ НАРЕШТІ ОТРИМАТИ СВОЮ ВИНАГОРОДУ

Коли рік тому оголосили, що Сент-Екзюпері присудили цю винагороду, він літав щодня на розвідку над німецькими позиціями. Він надолужив утрачений час і отримав учора «National Book Award» за найкращу книжку з загальної літератури (документальної) за 1939 р. на обіді «одна книжка, один автор» у готелі «Astor». Ця літературна подія, якою опікувалися Асоціація американських книгарень і газета «New York Herald Tribune», була третьою за сезон. На ній були присутні 1500 осіб.

Нагорода — бронзова табличка у формі розгорненої книжки з написом — винагородила авіатора-поета-письменника за його філософську розповідь про міті, які трапляються під час польоту, книжку «Wind, Sand and Stars»

[«Планету людей»], опубліковану у видавництві «Reynal & Hitchcock»...

Отримавши цю табличку з рук Елмера Дейвіса, що головував на обіді, містер де Сент-Екзюпері, що прибув у нашу країну тиждень тому, розповів французькою мовою про обставини, за яких він отримав рік тому телеграму від свого видавця.

Його ескадрилья, що базувалася в маленькому селі Орконт, цілі тижні поспіль здійснювала політ за польотом за всякої погоди. Пілоти поверталися щовечора знесилені й не мали часу виспатися до нового вильоту вранці. Звістка, що книжка, написана багато місяців тому, отримала нагороду, — ось поштовх, який витягнув Сент-Екзюпері з його фронтової ізоляції і зміцнив у ньому почуття, що в світі існують тисячі інших людей.

(«*The New York Times*», 15 січня 1941 р.)

«*The New York Times*», 19 січня 1941 р.

РОЗМОВА З АНТУАНОМ ДЕ СЕНТ-ЕКЗЮПЕРІ

Сент-Екзюпері розповідав про професію письменника. Він порівнював свою манеру праці з працею скульптора, пекаря, шліфувальника діамантів. Він відчуває, пояснив письменник, враження, яке безперечно варте, щоб його передати, «дарма що тієї миті я не впевнений у його цінності». Він пише тоді «загальну» чернетку, яка містить десь «ядро того враження». В першій чернетці оте ядро, або серце, оточене «певним матеріалом, який, хоч яка його назва, обтинають, щоб отримати чистий діамант».

Чернетка — це «або кам’яна брила, або грудка тіста».

Образ пекаря дуже сподобався Сент-Екзюпері. Він розповідав далі: «Я обробляю тісто, я його мішу й вимішую». Шматок за шматком матеріал зрештою починає чинити опір, «і тоді я знаю, що маю те, над чим можна працювати».

Сент-Екзюпері служив у ескадрильї, здійснюючи розвідувальні польоти, і його наступна книжка спиратиметься на цей досвід. Він присвятив чимало місяців іншій праці, але відкладе той рукопис.

Спогад про трансатлантичне плавання на облавку пароплава «*Siboney*», цьому «рятівному човні», веселить Сент-Екзюпері. «Нам пощастило, що ми не зустріли голодного кита, він проковтнув би все разом із пароплавом». А найгіршим було те, що ми спали там в окремих дортуарах, чоловіки з одного боку, жінки з другого, «без найменшого шансу на побіжну інтрижку».

(Роберт Ван Гельдер, «*The New York Times*»,
19 січня 1941 р.)

5 січня Сент-Екзюпері в товаристві Жана Ренуара відвідав свого приятеля і колишнього співучня зі Школи красних мистецтв художника Бернара Ламота в його квартирі на 75-й вулиці. Потім він часто ходитиме туди. Згодом Бернар Ламот проілюструє «Військового пілота».

Лист до Андре Бретона

Дізнавшись, що його призначили (без консультацій із ним) членом Національної ради, цієї асамблей достойників у Віші, Сент-Екзюпері не мав іншого способу відмовитись, як зробити 31 січня 1941 р. заяву в пресі.

СЕНТ-ЕКЗЮПЕРІ НЕ ПОДОБАЄТЬСЯ ЙОГО ПРИЗНАЧЕННЯ У ВІШІ. ПИСЬМЕННИК-АВІАТОР ЗАЯВИВ, ЩО ВІДМОВИВСЯ Б, ЯКБИ ЙОГО ЗАПИТАЛИ

Антуан де Сент-Екзюпері, авіатор і письменник, учора під час інтерв'ю заперечив, що мав бодай найменший намір відігравати якусь роль у комітеті, призначенному урядом Віші для організації нової колегії (*body*), яка замінить колишні політичні партії Франції. Опубліковані вчора повідомлення Віші містили оголошення про його призначення до цього комітету.

Містер де Сент-Екзюпері, прибувши з Франції десь місяць тому, пояснив, що він «не політик» і воліє здійснювати свій вплив, якщо він має його, своїми творами. Крім того, його не повідомили офіційно про це призначення і він заявив, що «я б відмовився від свого теперішнього призначення, якби до мене звернулися».

Авіатор, якому його твори забезпечили прихильність широкого загалу у Франції, надто серед молоді, наголосив, що перебуває з візитом у нашій країні на прохання своїх видавців, пише книжку про пережиту війну і не має жодної «місії» та ніяких інших політичних намірів. Він обурився «чутками», які поширили, сказав він, про його присутність тут. Аж до перемир'я він командував (*sic*) авіаційною ескадрильєю.

(«*The New York Times*», 31 січня 1941 р.)

Ті, хто паплюжив Сент-Екзюпері, поширювали думку, мовляв, це спростування написав не він. Цей інцидент породив ворожість із боку тилових пацюків у Нью-Йорку, які дорікали йому, що він не обстоює де Голля. «З того, що він перебуває за межами Франції, яка тепер воює, з того, що він становить звичайний «іноземний легіон», він висновує, що матиме завтра привілей керувати Францією, — писав Сент-Екзюпері 1943 р. — Це безглаздя, бо сутність жертви полягає в тому, що вона не дає ніякого права». Див. нижче с. 293—295.

*Серед численних французів, які критикували Сент-Екзюпері, дехто був антимілітаристом, скажімо Андре Бретон, «батько» сюрреалізму, відомий ще своєю вдачею публічного обвинувача, автора і прихильника колективних маніфестів. Зустріч цих двох різних постатей і вороже ставлення до статті з назвою *VVV* породили цей ненадісланий лист, який ми подаємо нижче.*

Дорогий друге!

Мій лист буде сухуватим. Це тому, що я полюбляю ясність. Мені видається марним зусилля, яке полягає в компонуванні фраз, барвистість яких свідчить лише про намагання надати їм якомога більшої агресивності. Гра прихованіх натяків наганяє на мене нудьгу, а з другого боку, мені нудний і зайвий галас образ. Я не відчуваю бажання ні ображати, ні лаяти, ні натякати.

Проте ваша несподівана позиція судді зобов'язує мене, і то всупереч моїй волі, відповісти вам на терені, який обрали ви. І тоном, який обрали ви. А втім, я вважаю, що порівняння моїх текстів із вашими, моїх побажань із вашими, моїх минулих дій із вашими позбавлене всякої цікавості, дарма що вкрай легке.

І все-таки я хочу вам сказати, перше ніж почати це сміховинне змагання, що залучення таких важливих тем із приводу одного пропущеного обіду¹ видається мені трохи безглаздим. «Принципи, якими ви керуєтесь», діяли з величезним запізненням. Ви урвали милі зв'язки і дискусію домашнього характеру, щоб раптом запитати щось на кшталт: «А що ви робили 17 червня 1907 року?..» Вам треба нарешті розповісти про це!

¹ Натяки в цьому абзаці стають трохи ясніші наприкінці тексту.

Але, оскільки проблеми протоколу раптом спонукали вас зацікавитися моєю релігійною, соціальною, політичною і філософською позицією, я погоджуєсь відповісти вам.

Моя позиція щодо нацизму була такою, що під час війни я відмовився від трьох пропозицій змінити місце служби¹, і всі вони мали врятувати мою неоціненну особу, одна вже під час німецького наступу, коли пілоти поверталися лише з кожного третього завдання, а я в душі зновував, що не можу сподіватися прожити бодай два дні. Я був чужий шансові, що тепер мені вартий привілею бути критикованим.

Я уявляю собі, що люди, які підписали маніфест, видаються вам наділеними сміливістю, що по-іншому не менш видатна. Але особисто я не бачу, як низка образ, адресованих нещасним, які гинуть із голоду за умов найогиднішого шантажу², може змінити долю світу. Я не знаю, яку сміливість доводить людина, поступаючись місцевому найортодоксальнішому конформізму. Сміливість із моєго боку. Мені абсолютно начхати на ораторські вправи, які легко збирають аудиторію. Ці переваги на вашому боці.

Отже, передусім, я переможений. Опір нацистам, на мою думку, спирається, по суті, не на маніфести (ті заяви, які ми розкидали над Німеччиною, виконуючи бойові завдання, видавалися нам сміховинними і дитячими), а на:

- озброєння французів;
- єдність французів;
- властивий французам дух самопожертви.

Я завжди був послідовний у своїх принципах, і так само й ті принципи не суперечили загальним інтересам, яким мали служити. Отже, я сам воював. Отже, я завжди сам намагався мірою своїх скромних спроможностей реалізувати цю єдність. Я подам вам як доказ приклад тих самих журналістів, яких ви називаєте і які, дарма що належали до різних партій, були гостями за моїм столом. Отож моя авіаційна група об'єд-

¹ Сент-Екзюпері пропонували: працювати в сфері інформації; пілотувати літаки з міністрами; працювати над науковими дослідженнями, бо ж він мав кілька патентів.

² Французам, які лишилися у Франції.

нувала за одним столом товаришів правих і товаришів лівих, товаришів побожних і товаришів безбожних. Усі загинули гідною смертю, натхнені духом опору нацистам. А ви б повісили три чверті з них. Тут годі сумніватися. В усякому разі це дало б їм змогу не згоріти живцем у літаку. Повірте мені: нема сумніву, що я все своє життя прийматиму в себе за столом пілотів із групи 2/33, які вижили, про належність хоч до якої партії вони заявляють.

Та коли ви кажете мені про загальні інтереси, які продиктували вам ваші славетні принципи, я вважаю, що це гучні слова, які означають невідомо що. Я не можу ясно уявити собі ні тих загальних інтересів, ні принципів, які випливають із них. І ті, і ті спонукають вас невтомно боротися з:

- озброєнням французів;
- єдністю французів;
- властивим французам духом самопожертви.

Думаю, ви передусім не маєте наміру боротися проти нацистської загрози. Бо тоді ви б зрадили. Адже разюче очевидно, що ваші дії були б бажані й для самого Геббельса. Немає сумніву: він, якби мав змогу, фінансував би транспортування до США всього масиву політичних і соціальних текстів ваших журналів «*Revue Surréaliste*». Я маю тут одного приятеля, який зберігає всю колекцію. Пристосуйте ті тексти до американських уподобань, дайте на переклад і шукайте видавця!

Оскільки я неупереджено розглянув ті тексти (зокрема такі повчальні рожеві аркуші), щоб дізнатися про ваші загадкові погляди, я відзначаю, що єдина виразна доктрина, яку вони завжди містять, — доктрина анархізму каталонського типу. Коли туманні формули якимсь дивом конденсуються в принципи дій, ті принципи знаходять свою спільну міру тільки в анархії. Я не висловлюю ніякого судження про вашу анархістську ідеологію, але констатую, що з нею і тільки з нею ви коли-небудь виразно пов'язували себе. Я готовий подати вам результати цієї архівної праці за двадцять чотири години.

Я маю право перенести на США сьогодні те, що ви вважали за добре для Франції вчора. Але мені не здається, що така система мислення служитиме теперішнім загальним ін-

тересам американського народу, а отже, й інтересам антинацістського світу. Це така правда, що ваша ситуація тут зобов'язує вас постійно відкидати все, чекаючи кращих днів.

А втім, ви змушені тут обмежувати свою діяльність суперечкою з ораторськими зусиллями, які або претендують на служіння справі, або ж є тільки непотрібними балачками. Адже єдина форма успіху, яка може увінчати їх, а отже, єдина справа, якій можуть служити ваші слова, — це заміна маршала Петена месьє Доріо і Деа. Тоді ми б значно просунулись уперед.

Фактично, хрестовий похід, який ви проповідуєте, може служити лише інтересам Андре Бретона і одягати його за невелику ціну в мундир конформіста. Таким чином нацист і демократ можуть удавати, ніби дійшли згоди, якщо обмежать свій обмін поглядами боротьбою з алкоголізмом. Якщо прочитати тексти, які ви писали, коли були ще вільні, ви не менш легко критикували б і Англію в дусі самих принципів опору. Вам неможливо заперечити таку очевидність. Я добре розумію ваші антивішистські настрої. Якби Віші не існувало, що ви робили б, щоб «зайняти позицію», не суперечачи собі?

Шкода, що ви ніколи не опинялися перед проблемою смерти, на яку йдуть добровільно. Тоді б ви з'ясували, що людина має потребу не в ненависті, а в завзятті. Вмирають не «проти», вмирають «за». Тоді б ви використали все своє життя, спростовуючи все, що могла б обстоювати людина, йдучи на добровільну смерть. Ви б боролися не тільки проти озброєнь, єдності, духу пожертв, а й проти свободи думати по-іншому, ніж ви, проти братерства, яке домінує над конкретними поглядами, звичайної моралі, релігійної ідеї, ідеї Батьківщини, ідеї Сім'ї, дому і загалом проти всякої ідеї, що засновує Буття, хоч яке воно є і яке може обстоювати людина. Ви фанатичний прихильник абсолютноного руйнування всіх цих єдностей. Ви, безперечно, антинацист, але з тих самих причин, з яких ви антихристиянин. Ви переймаєтесь не так боротьбою з нацизмом, як несамовитим руйнуванням тих слабких бастіонів, які ще опираються йому.

Я шкодую про цей незвичний для мене тон. Я завжди по-важаю думку іншого. Я завжди намагаюся спостерігати її не тільки з моєї позиції, а й стати, щоб зрозуміти її, на позицію,

на яку вона претендує. Я завжди робив це зусилля задля вашої ж користі, і, дарма що я рідко думаю так, як ви, ви завжди бачили, що я намагаюся не судити вас, а зрозуміти вас. Протилежні дії, на мою думку, визначали б більш-менш ставлення до думки, властиве самому нацизму. Свобода думки видається мені беззмістовою формулою, якщо вона накидає інтелектуальний і духовний конформізм. Свободи думати, як Андре Бретон, мені не досить.

Ви претендуєте, звичайно, на боротьбу за свободу. Але я абсолютно відмовляю вам у цьому праві. Ви найбільш нетолерантна людина, яку я знаю. Це мене не бентежить, бо не мені вас судити. Вашій нетолерантності може бути притаманна своя велич. Але Андре Бретон як захисник свободи однаково лишається парадоксом. Ви лише винятковий захисник свободи Андре Бретона. Ви людина відлучень, відкидань, абсолютнох ортодоксій, тенденційних процесів, остаточних суджень, виголошених про людину з нагоди випадкової фрази, кроку, жесту. Якщо ви не людина бастілій, то тільки за браком влади. Але тією мірою, якою ваша слабка влада може утверджуватись, ви людина духовних концентраційних таборів. Ваші покарання мають за зброю тільки маніфест, але ви використовуєте її проти кожного, хто не думає точнісінько так, як ви. Звісно, правда, що ви зайняли позицію. Ви твердо стали на позицію за Андре Бретона. Тут знову-таки ваші рожеві аркуші дивовижні. Можна було б подумати, ніби ми знову переживаємо слухання Найсвятішої інквізиції. Ви почуетесь напрочуд невимушено в мерзеній тактиці допитів. Ви з німою радістю граєтесь дивовижним словесним матеріалом воєнних нарад. Ви пригадуєте того нещасного з ваших друзів, що одного разу бовкнув три недбалі слова про К'яппа¹. Яке вроčисте засідання ви відкрили з цього приводу! Який протокол склали ваші секретарі! Як ваші поліцаї цікували того бідолаху! Ваша асамблея катів, на щастя для нього, без реальних повноважень, облушили його до самого коріння. Найсвятіша інквізиція не знала психоаналізу. Внаслідок цього невігластва вона була боязкіша за вас, із більшою повагою

¹ Роже Вайян у «Paris-Midi».

ставилася до слів людини. Але у ваших руках ця зброя не гуляє. Вона дає вам змогу, якщо людина каже «так», довести, що вона сказала «ні». Ще більш гідне захвату те, що ви знову винайшли блюзнірство! Людина сказала «саме ці слова». Ті слова «в собі» становлять злочин. Я уявляю собі, що в XIII ст. бідолаха, який забагато випив і наважився проказати: «Нехай живе Диявол!» — на превелику силу міг виправдатися перед суддями. А от у колі Андре Бретона хто-небудь, хто зміг несміливо щось мовити про диявола, повинен зректися всякої надії. Це абсолютно узгоджується з анархією. Кожен індивід репрезентує Бога і Суддю. Я жив один місяць серед них, пишучи репортаж у Барселоні¹. Вони стрілялися щовечора між собою в ім'я свободи, що була для кожного лише власною свободою. Свобода близького заперечувала власну свободу, кожен мав право вбити свого близького, і то побожно, в ім'я самої свободи.

Ваших бідолашних товаришів не повісили завдяки турботі вашого ката. Адже ви не мали ката. Найсвятіша інквізіція теж не смажила сама своїх жертв. Вона передавала їх у світські руки. Ох, бідолашний друже, я волів би стати радше трапістом, ніж жити тридцять годин у пронизаному духом Корану суспільстві², яке ви начебто готовуєте нам і в якому про людину судять на основі не її людських рис, а її формуляру, де маніфести правлять за серце, де сусіди на сходовому майданчику постають як викажчики і судді, де не поважають нічого з внутрішньої батьківщини, де ви начебто прояснююєте і оздоровляєте індивіда, всякачес чинячи насильство над ним

¹ У червні 1937 р., пишучи для «Paris-Soir».

² Точне значення слід шукати в наступній фразі Сент-Екзюпері: «Уесь Коран непохитних істин і фанатизму, який випливає з них...» («Війна або мир», жовтень 1938 р.). В довгій примітці Г. Пелісьє (с. 170) зауважив, наслідуючи Еміля Дермангема, що «тут міститься радше проста словесна формула, успадкована від хресто-вих походів, ніж судження про Коран», «формула досить поширенна... і в нього, безперечно, позбавлена всякого блюзнірського наміру». І можна назвати багато текстів, де навпаки, «існує totожність поглядів Сент-Екзюпері і Корану», — знову-таки на думку Дермангема.

відповідно до всіх відомих вам методів, щоб простелити його нутрощі на сонці на своєрідному всесвітньому блошиному ринку. Гра в правду, психоаналіз, автоматичне письмо, нескінченні кредо (хто скаже про ганьбу маніфестів!), поліційні вимоги постійно виставляти найінтимнішу спадщину, — всі ваші зусилля, всі ваші ігри, вся ваша філософія свідчать про ту саму руйнівну лютъ. Не з такими людьми, як ви, я обрав би пережити кораблетрощу, провадити дослідження, сумувати в жалобі, сидіти з друзями за столом. Що може означати для вас слово «приймати»? Свободу? Бідолашний Бретоне, ви ненавидите її в інших людей.

Безперечно, свобода, яка дорога мені, не має ніякого зв'язку з вашою свободою. У сфері почувань вона є соромом і правом на тишу з приводу того, що стосується мене. Вона має право на повагу з боку інших. У сфері думки вона є приписаним кожному правом обирати за істину власний синтез спільніх матеріалів, обирати свої власні провідні концепції, — одне слово, вільно висловлюватися про світ. Отак Ейнштейн знову використав десяткові дроби, які знав Ньютон, і перекинув Ньютонову систему, щоб показати споруду, теж послідовну, але ширшу, бо доповнену відносністю. Моя свобода зобов'язує мене поважати Андре Бретона, коли гризню правих і лівих він перетворює на головну вісь проблем світу. Я не «засуджу» Андре Бретона. Але реалізація цієї самої свободи дозволяє мені думати, що «правий» товариш, який не тільки підписав якийсь маніфест проти нацизму, а й вимагає права загинути в боротьбі з нацизмом, — ба більше, вже загинув, — більший мені, ніж лівий товариш, що ретельно обрав собі притулок. Я маю право в ім'я своєї свободи думки вибрати якусь іншу вісь, яка краще пояснить мені реальність, яку я нібито читаю.

Андре Бретоне, ваша свобода думки цілком узгоджується з фотографією, яку ви опублікували: «Бенжамен Пере ображає священика»¹. В нацистських тижневиках теж можна бачити фотографії штурмовиків, які ображають євреїв. Ця фотографія Пере — не єдиний доказ глибокої і абсолютної не-

¹ Опублікована до війни в «La Révolution surréaliste». Бенжамен Пере — поет, член групи сюрреалістів.

поваги до людини, якщо ця людина — не ваш прихильник. Тільки в німецькому антиєврейському смітті я бачив дії на кшталт того паперу, в якому ви внаслідок якоїсь безневинної незгоди з тим бідолашним вахлаком М. А. оголосили світові і його можливій нареченій, що один із ваших заскочив його під час лікування венеричної хвороби. Я маю право вимагати від вас, якщо ви займаєте тут позицію щодо поваги до людини, пояснити мені ці дії, які свідчать передусім про нацистські принципи.

Андре Бретоне, ваша свобода думки цілком узгоджується зі скандалом у театрі й уриванням п'єси, коли вам не подобається автор. Вона цілком узгоджується з грабунком книга-реень. Ніхто у світі не має достатньої армії, щоб спалити Александрійську бібліотеку.

Оскільки ваша формула свободи думки вимагає свободи тільки з приводу свободи думки Андре Бретона, вона видається мені пустим звуком.

Жоден із ваших «загальних інтересів» годі сьогодні проголошувати, жоден із принципів, які випливають із них, насправді не є принципом. Ви здатні висловлюватися, тільки пишучи «проти» чогось. Але «за» кого або «за» що ви стоїте? Ви рішуче й винятково «стоїте» тільки за Андре Бретона.

А я хочу розглядати Андре Бретона тільки як один із виявів життя, а не як папу. Ви, як і всі, помиляєтесь. Як і всі, ви нехтуєте багато речей. Ви поет, а не соціолог. Ви з кожної народи згадуєте робітників, але нічого не знаєте про них. А я вісім років свого життя, день і ніч, прожив із робітниками. Я протягом багатьох років сидів із ними за одним столом, як у Юбі¹, де я прожив два роки, єдиний пілот серед механіків. Я добре знаю, що кажу, якщо говорю про робітників і якщо я люблю їх. А ви знали як робітників тільки гарсонів у кав'янрі на площі Пігаль². Цього не досить.

Мою позицію, на відміну від вашої, цілком можна сформулювати від одного краю до другого. Вона не суперечить

¹ Як начальник аеродрому компанії «Aéropostale» на місі Юбі, Ріо-де-Оро (за 500 км на південь від Агадира).

² Андре Бретон жив на вулиці Фонтен.

моїм діям, не суперечить моїм бажанням. За все своє життя я не написав жодного рядка, який би мені треба було виправдовувати, замовчувати або спростовувати. Засоби, яких я бажав, завжди відповідали цілям, які я ставив перед собою. Ніщо в мені ніколи не мінялося. Якщо може існувати якась неясність, то, безперечно, не з мого приводу.

Бо, якщо у вас немає жодного політичного чи соціального тексту, що не потребував би додаткового коментарю, ще важчого за сам текст, у мене немає жодного рядка, який треба було б пояснити.

Це така правда, що вам, щоб дістати до мене, довелося шукати на дні бозна-якого помийного відра цей випадок із «Національною радою», на який ви натякаєте поміж квітів! Я знаю вашу тезу: я б не писав сам, але, дізнавшись опісля, з безмежною збентеженістю подбав, щоб від мого ім'я вийшло певне спростування. Оскільки я ніколи не вимагав від вас ніякого пояснення ваших дій, бо ж не маю душі інспектора, я вважаю, що я анітрохи не зобов'язаний пояснювати вам свої дії. Але я хочу, оскільки ваша приватна поліція ввела вас в оману, допомогти вам уникнути помилки. Я миттю відповідатиму на всяке наклепницьке поширення ваших нісенітниць. Якщо мені байдуже, що мене критикують, дозвольте мені вжити зусиль, щоб мене не оббріхували.

Тож я виразно повідомляю вам наступне:

Текст, опублікований у пресі й переданий по радіо, написано моєю білою рукою.

Він неминуче був перекладений англійською мовою в моїй присутності, перекладав месьє Рауль де Руссі де Саль¹, Парк-авеню, 755.

Переклад переглянув, бо я додав кілька додаткових рядків до свого тексту, месьє Луїс Галант'єр², 11 *East*, 73-тя вулиця. Цей текст був надрукований на машинці в багатьох примірниках, друкувала друкарка месьє Максиміліана Бекера³, 5-та авеню, 545.

¹ Колишній кореспондент «Paris-Soir» у Нью-Йорку.

² Перекладач Сент-Екзюпері.

³ Літературний агент Сент-Екзюпері.

Того самого дня я прочитав його під час обіду моїм видавцям месьє Рейнелу і месьє Хічкоку.

Того самого вечора я передав його пресі, знову-таки власноруч, у своєму номері в готелі «*Ritz-Carlton*» у присутності месьє Максиміліана Бекера.

Текст був поширений у пресі й по радіо на моє прохання.

Отже, моє призначення було просто скасованим, мені про нього ніколи не повідомляли. Подані тут адреси дадуть змогу вашим шпигунам зробити кілька повчальних прогулянок.

Від цього всього, любий друже, аж блювати хочеться. Ви пересуваєте величезні гори, щоб розчавити блоху, яка вкусила вас під час обіду.

Але я скористаюся нагодою, щоб докладніше охарактеризувати себе, бо мені подобається висловлюватися тут. Андре Бретоне, ви фактично дорікаєте мені, що я не влаштував скандалу. Скандал завжди видавався мені наслідком галасливого марнославства. Я не знаю за собою марнославства. Я обрав собі за зброю під час цієї війни далеку розвідку, бо ця зброя була небезпечніша й не така видовищна, як польоти на винищувачах. Але це не єдина причина моєї відмови від скандалу. Ваша дружина і ваша донька впевнені, що житимуть, і ви не відчуваєте — як ви самі мені казали — ніякої практичної соціалідарності, ніякого духовного зв'язку з населенням Франції. Сама думка про «Францію» спонукає вас підскочити. Звісно, правда, що я реагую тут по-іншому, ніж ви. Ваша позиція, якій властива твердість жандарма¹, змушувала вас паплюжити кожного, хто переймався у Франції постачанням хліба для дітей і, щоб діяти, підтримував необхідні стосунки з урядом Віші. Ви вважаєте, і то з суворою внутрішньою безкарністю, що така відданість дітям позначена ганьбою. Нехай діти виживають самі й шукають їстівне коріння².

На відміну від вас, я думаю, що, не маючи змоги заснувати якимсь дивом Світову державу, якої б ми бажали, годиться

¹ Батько Андре Бретона був жандармом.

² Голод у Франції не давав спокою Сент-Екзюпері: «Мені нестерпно бути далеко від тих, хто голодує», — писав він, знову пішовши на військову службу 1943 р.

спробувати врятувати те, що лишилося від бажаного світу. Якщо кілька сміливих типів думали, що мій вплив на молодь (ішлося саме про це) буде менш катастрофічним, ніж вплив прихильників Доріо, якщо вони вважали, що моє ім'я подобатиметься молоді завдяки моєму життю пілота цивільної авіації, а не літератора, і що це минуле, яке полягало в діяльності, а не в політиці, не мотивуватиме вето, я не побачив у їхніх діях жодної причини ображати їх. Я чудово знаю, що я думаю про Людину, і туманно знаю, що про неї думає Доріо, і тому ця ініціатива просто довела мені, що там було наймені кілька чоловік, які не робили надбавки до побажань нацизму, а докладали зусиль для часткового порятунку.

Я підсумую свої думки дуже просто. Я не уявляю собі, яким чином чоловік, який публікує фотографію Бенджамена Пере, що ображає священика, дасть себе вбити за свободу. Я не уявляю собі, яким чином чоловік, що намагався тяжко принизити М. А. публічною розповіддю про його венеричні хвороби, дасть себе вбити за повагу до людської гідності.

Ви самі дали мені доказ. Ви не знали французів, які приймали смерть. А я знов багатьох французів, які вимагали ризику смерті й загинули. Я вірю в учинки, а не гучні слова. Мої дії просто доводять мені, що мої друзі варто більшого, ніж ваші.

Антуан де Сент-Екзюпері

*Згодом, в Алжирі, ми побачимо, що голлісти доріката-
муть Сент-Екзюпері за призначення до Національної ради
Віші (листи до Х., грудень 1943 р.). Ці докори тяжко за-
смучували його.*

Кілька книжок у моїй пам'яті

Журнал «*Harper's Bazaar*» (квітень 1941 р.) попросив Карсон Маккалерс, Г. Б. Стерна і Сент-Екзюпері назвати книжки, які лишили в них особливі спогади.

КІЛЬКА КНИЖОК У МОЇЙ ПАМ'ЯТІ

Перша книжка, яку я справді любив, — збірка казок Ганса-Христіана Андерсена¹. Але насправді це друга книжка, яку я прочитав. У чотири з половиною роки я палав бажанням прочитати справжню книжку. На дні старої дерев'яної валізи, повної пожовкливих каталогів і проспектів, я знайшов брошуру про виноробство і, хоч яка вона була незбагненна, прочитав її від першої сторінки до останньої, кожне слово полонило мене. То була моя перша книжка.

Минуло кілька років, і я відкрив Жюль Верна. Я, мабуть, мав років десять. Книжка «Чорна Індія», одна з його найменш відомих книжок, яку загалом вважають за трохи нудну, видалася мені сповненою величі й загадковості. Я говорю про неї ще й сьогодні, бо цей твір відіграв важливу роль у моєму житті. Дія відбувається в підземних галереях, викопаних на глибині кількох тисяч ступнів під поверхнею землі, там, куди ніколи не потрапляє світло. Цілком може бути, що фантастична атмосфера цієї книжки, закарбувавшись у моїй пам'яті, лежала в основі мого «Нічного польоту», що теж є дослідженням пітьми.

¹ Актриса Аннабелла розповідала, що побачила на тумбочці Сент-Екзюпері в лікарні в Лос-Анджелесі 1941 р. «Казки» Андерсена, які вона знала напам'ять, а потім вони розмовляли про книжку, яку він обдумував: майбутнього «Маленького принца».

Я ніколи не мав виразної любові до романів і читав їх відносно мало. Першими романами, які привабили мене, були романі Бальзака. Надто «Батько Горіо». В п'ятнадцять років я відкрив Достоєвського, і то було дивовижне відкриття: я одразу відчув, що ввійшов у контакт із чимсь величезним, і взявся читати все, що він написав, книжка за книжкою, як читав і Бальзака.

У шістнадцять років я відкрив поетів. Звичайно, я був переконаний, що я теж поет, і протягом двох років, як і всі підлітки, гарячково складав вірші. Я шанував Бодлера і мушу призначатися, на свій сором, що вивчив напам'ять усього Леконта де Лілля і всього Ередіа, а також Малларме. Від Малларме я не відмовляюся й сьогодні.

Першим сучасним романістом, що видався мені значущим, був Жан Жіроду. Читання «Школи байдужих» і «Симона Патетичного» зачарувало мене, бо я мав враження, що там ідеться про людину, яка переймається тільки необхідним. Я пригадую, наприклад, у «Симоні Патетичному», що для Симона вирішальне значення мало знання, торкається його ліжко стіни чи ні. Це питання для дитини і справді дуже важливе: темний і порожній простір, який відокремлює вас від стіни, — загадкова країна, яка належить тільки вам...

Я завжди подорожую з кількома книжками, назви яких я вагаюся тут називати, бо признання, що твори Паскаля, Декарта і сучасних філософів, математиків і біологів усюди супроводять вас, може видатись претензійним, розрахованим на ефект. А проте ці книжки коло мене, на моєму столі. Під час війни моїми вірними товаришами були Паскаль, «Нотатки Мальте Лаурідса Брітте» Рільке та втомлений том творів Бодлера...

Думаючи про ці книжки, які, безперечно, глибоко вплинули на моє життя, я одразу пригадую свою «Магічну історію». Я взяв її не з якоїсь книжки, а зі спогадів про читання в найбільш механічному значенні цього слова: це спогад про дитинство, що постав за найдивовижніших обставин у далекому закутку планети.

Кілька років тому мій літак розбився в Гватемалі. Я довгий час перебував у комі, одному з найприкріших станів, бо до життя повертаєшся не зразу; прокидаєшся поволі, з відчуттям, що піднімаєшся, пливучи, до зовнішнього світу крізь густу й липку ат-

мосферу. Попри виснажливі і фізичні, і психічні зусилля, я був нездатний вирватися зі світу мрій. Пам'ятаю, як я прокинувся однієї ночі, бо скинув на підлогу простирадла і ковдри. У Гватемалі через велику висоту ночі дуже холодні. Страждаючи від восьми переломів, я не міг дістати ковдри. Тож я погукав медсестру, благаючи її швидко загорнути мене в «помічне полотно», переконаний, що, якщо вона не діятиме негайно, я помру.

— Але ж ми не маємо його, — мовила медсестра. — Ми не маємо «помічного полотна».

Мої думки були плутані. Я намагався пригадати, як застеляють ліжко. Я казав собі: стривай, в армії я сам застеляв собі ліжко, як я брався до цього?.. Одне простирадло йшло знизу, друге зверху... Ні, третього не було. Медсестра мала слухність. Тільки на превелику силу і з жалем я відмовився від думки про «помічне полотно».

З часом я геть забув про цей випадок. Потім одного разу я опинився в Ліоні, де в дитинстві жив цілий рік. Моя родина щонеділі водила мене на месу у Фурв'єр, собор, збудований на пагорбі, який домінував над містом, туди ми їхали на фунікулері. Я вирішив зробити туди сентиментальну прогулянку. Прийшовши, я побачив, що квиток і далі купують, вийшовши з тунелю, а потім проходять крізь автоматичні дверцята. Я став у чергу, попереду було чоловік двадцять. Ми просувалися по-вільно, і почав дивитися ліворуч, на стіну, заклеєну афішами. То були ті самі реклами афіші, що й сорок років тому, але тепер почорнілі від диму й наполовину стергі. Я розвіяно розшифровував їх, коли моє серце аж підскочило. Ось воно що! «Полотно «Добрий догляд» — помічне в лікуванні ран та опіків». Вони були тут, простирадла, які могли заспокоїти, зцілити рани, і я згадав про них на лікарняному ліжку в Гватемалі. В п'ять років я був, безперечно, глибоко вражений тим «помічним полотном для ран та опіків». Ця сама афіша, думав я, лежала в основі фрази, яку я вжив у «Планеті людей», коли сказав Гійоме: «Цього самого вечора, на літаку, я привезу тебе в Мендосу, де білі простирадла огорнуть тебе, мов бальзам». Спогад про магічні простирадла, які могли зцілювати рані... Спогад про давню афішу в невеличкому тунелі Фурв'єру, захований у темному закутку моєї пам'яті протягом тридцяти років.

Поїхати до Лондона?

СПОГАДИ ПРОФЕСОРА ЛЕОНА ВЕНСЕЛІУСА

Січень 1941 р. Поль Азар покидав Нью-Йорк, щоб приїхати в Ліон, де він обіймав посаду в Колеж де Франс. Група французьких університетських викладачів проводжала його на корабель. Ми шкодували про від'їзд видатного вченого. «Інші замінять мене, — заявив він усміхаючись, — і будуть кращі за мене». Ми говорили про все, що слід зробити, щоб пояснити американцям французьку ситуацію і спонукати їх вступити у війну, як раптом один колега¹, звернувшись до мене, проказав: «Ви збираєтесь провести у Французькому інституті конференцію на тему «Авіація і французька література», тож чом би вам не відвідати Сент-Екзюпері? Він нещодавно прибув і зупинився в готелі «Ritz»!

Сент-Екс в Америці! Як давно я прагнув познайомитися з ним. Серед кількох книжок, які я взяв із Франції, коли в квітні 1940 р. мене послали з завданням у США, була «Планета людей», у якій я так захоплювався гуманістичною думкою. Я негайно дав адресу готелю «Ritz» таксі, що везло мене в порт.

— Містер де Сент-Екзюпері може прийняти вас, — повідомили мені в холі готелю. Я піднявся ліфтом і подзвонив у двері. Мене прийняв Сент-Екс, виснажений одним з нападів жовчно-кам'яної хвороби. Він вибачився за свій халат та піжаму і сів уже немов звичним рухом у широке крісло поряд із телефоном.

Я бачив уже багато літераторів і завжди був вражений пихатістю персонажа, якого вони намагалися зображувати. Здавалося, ніби між ними і мною майже завжди піднімалася

¹ Л. Венселіус був тоді професором філософії у Свотморському коледжі.

невидима стіна. Вони лишалися замкнені, кожен у своїй сфері. А ті, хто навпаки, прагнув видаватися природним, були занадто природними і, розслабившись, кінець кінцем спонукали випаруватись особистість, яку, як мені здавалось, я знайшов у їхніх книжках.

Нічого такого й близько не було в Сент-Екса. Я одразу був зачарований простотою його прийняття. І справді, немає нічого такого рідкісного, як простота, коли вона щира, і який тут великий контраст, наприклад, із простотою бажаною, вдаваною, а втім, дуже люб'язною, яку я бачив тоді в американців!

Не встигло збігти кілька хвилин, як я вже мав враження, ніби завжди знав Сент-Екса. Хіба ми не були одного віку? Хіба ми не мали, один і другий, ті самі родинні прикрощі, хіба ми не жили в аналогічних «зелених раях дитячої любові»? Перебуваючи далеко від Франції після того, як обидва брали участь у «дивній війні», ми ставились до країни, якої нам брачувало, з однаковими почуттями. Швидкий огляд філософського обрію виявив однакові зацікавлення і однакові погляди, аж до спільногого захвату перед тими самими видатними акторами і композиторами. Коли ми прощалися, Сент-Екс змусив мене пообіцяти провідати його в квартирі, в якій він мав намір жити коло Центральному парку на вулиці Сентрал-Парк-Саут, а коли я вийшов від нього й намагався підсумувати кількома словами враження, яке він справив на мене, я побачив, що тільки дві характеристики можуть підходити йому: ренесансний аристократ і «чесна людина» за монархічного режиму.

Щаслива обставина, лекції з філософії, які я читав у Французькому ліцеї в Нью-Йорку, дала мені змогу бачити Сент-Екса один, а то й два рази на тиждень. Я бачив його або ввечері, коли закінчувалися лекції, або на другий день за обідом. Сент-Екс працював до четвертої години ранку, тож годилося будити його опівдні, що було нелегким завданням. Часто приходили друзі, і я тоді мав нагоду бачити, як поводиться Сент-Екс у найрізноманітніших середовищах.

Щоразу підтверджувалося мое перше враження. Сент-Екс належав до породи Д'Обіньє, Ларошфуко і Вовенарга.

Шляхетність Сент-Екса виявлялася передусім у його ставленні до духу. Хоч якою проблемою він переймався, він завжди

підступав до неї, дотримуючись якоїсь вищої точки зору. Мисливці приєднувалися до авіатора і всячка прагнув піднести, щоб тріумфувати над усіма перешкодами й долати всі бар'єри.

Щоб захоплюватися моральною піднесеністю Сент-Екса, досить було спостерігати його в тому осиному гнізді, яким була французька громада Нью-Йорка в 1941—1943 рр.

То була доба, коли, з одного боку, генерал де Голль і голлісти намагалися об'єднати французів, а з другого боку, представники уряду Віші намагалися розтлумачити позицію маршала...

Кожна фракція погрожувала іншій: «Вас позбавлять французького громадянства» — казали одні. «Коли Америка вступить у війну, ми заженемо вас у концентраційний табір», — казали інші. Партийна ненависть призводила навіть до того, що французи виказували інших французів американській поліції...

Що мав робити Сент-Екс? Він мріяв, прибувши до Нью-Йорка, перебратися до Лондона. Картина поділу між французами перешкодила йому стати на бік котроєсь групи, які в Америці перетворились у фракції. І справді, як можна було солідаризуватися з особами, які систематично паплюжили все, що відбувалось у Франції, з веселим серцем мирилися зі смертю дітей Франції, не помічали, як слабне британська блокада, і які, коли наблизялась перемога, мріяли тільки про розстріли та чистки? Як можна було пристати до тих новітніх фарисеїв, які ненастанно заявляли про свою чистість, звалюючи на решту всі гріхи світу?

«Я з Франції, — вигукнув тоді Сент-Екс у «Військовому пілоті», — і завжди відчуватиму єдність зі своїми земляками...»

Отож, коли Північна Африка вступила у війну, хіба могли ми не захоплюватися радісним Сент-Ексом, що «помолодшав на десять років» (як сказав він мені по телефону) і вимагав від своїх співвітчизників забути минуле, відкласти свої судження і сперечатися тільки за одне: місце солдата або місце на якомусь маленькому цвинтарі в Африці...

У березні 1941 р. президент Рузельєт домігся ухваленню закону про ленд-ліз, який мав допомогти Великобританії купувати американські воєнні товари, оплатити які можна було після війни.

ЩОДЕННИК РАУЛЯ ДЕ РУССІ ДЕ САЛЯ

25 квітня 1941 р. Питання про Ліндберга й далі лишається одним з найцікавіших. Ось його вже публічно ввели до складу комітету *America First* [«Америка передусім»]. Дотепер він промовляв як приватна особа. Тепер він став лідером. Слухаючи його якогось вечора, я мимоволі був вражений сухим, суворим, майже брутальним тоном його промови, короткими, рубаними фразами з паузами для аплодисментів...

28 квітня 1941 р. Німці вчора ввійшли в Афіни. Тема для газет: колиска демократії під чоботом нацистського тирана, — якщо можна так висловитись.

Це чотирнадцята країна, окупована або завойована після 1938 р.

Учора Черчілль виголосив промову про потребу здійснити неможливе. Треба: 1. Підняти моральний дух англійців, що похитнувся внаслідок недавніх поразок; 2. Зменшити загрози відокремлення в домініонах (надто в Австралії); 3. Подякувати американцям за пропозицію патрулювання, водночас давши їм зрозуміти, що цього не досить; 4. Підготувати громадську думку до нових поразок, можливо, втрати всього Середземномор'я і Близького Сходу; 5. Довести, що все тепер залежить від битви за Атлантику; 6. Стверджувати, що Англія виграє цю битву, а отже, і війну.

Черчілль добре впорався з цим неймовірно складним завданням. Це єдина жива людина, здатна казати більш-менш правду, якою вона є, і вибиратися з такої халепи...

Сент-Екс зателефонував мені, сказавши, що та промова — катастрофа, бо ж Черчілль не сказав, що *sine qua non*, безпіречна, умова можливого опору — вступ у війну США. Сент-Екс обурюється країною, яка не може терпіти, коли кажуть правду. Це очевидна річ, але жодна країна не потерпить такого від іноземця, нехай вона навіть загине через це.

Вагаючись, коли прибув у Нью-Йорк, Сент-Екзюпері лишився в цьому місті не внаслідок переконаності. Він був змушений до цього — почасти своїми літературними

зобов'язаннями, а почасті — проблемами зі здоров'ям, які привели його на операційний стіл.

У Франції були переконані, що він не забариться повернутися. Гастон Галлімар відповів одній кореспондентці, яка цікавилася цим питанням: «Він у Нью-Йорку й повернеться місяців за два» (15 травня 1941 р.).

Наприкінці весни 1941 р. Сент-Екзюпері поїхав у Голівуд до Жана Ренуара. Там йому зробили хірургічну операцію.

Одужуючи, він працював над «Військовим пілотом» і «Цитаделлю».

СПОГАДИ ЛУЇСА ГАЛАНТЬЄРА

Сент-Екзюпері не був щасливий у США. А втім, 1941 р. він був би нещасний усюди, крім на фронті, але тієї миті він не мав місця на жодному фронти. Хоч і в розpacі, що не може воювати, він не належав і до тих людей, які замикаються, щоб писати, у вежі зі слонової кості. Знервований, зі змученим і напруженим духом, він проводив дні та ночі, обговорюючи політичні та військові комюнікі, вивчаючи разом із фізиками та інженерами (він і сам був першорядний математик і мав поважні знання з фізики) найскладніші проблеми, що їх ставили озброєння та винаходи, будував плани постачання літаків до Англії і харчів до Франції. Хоч якою була тема дискусії, розмова завжди поверталася до Франції, бо він був нездатний думати про щось інше.

У червні Сент-Екзюпері вперше зустрівся в Лос-Андже-лесі з професором Теодором фон Карманом, теоретиком аеродинаміки, що згодом, 1942 р., писатиме директорові NACA: «Я прийняв Антуана де Сент-Екзюпері, що пояснив мені свої ідеї¹ про аеродинаміку. Ці ідеї напрочуд нові і здатні запровадити в нашій науці значні зміни. Зокрема серед них є одна, яка відається мені такою цікавою, що я ласкаво прошу Вас якнайшвидше почати експерименти».

22 червня 1941 р. Німеччина напала на Росію.

¹ Див. список патентів, які отримав Сент-Екзюпері, с. 416.

Непорозуміння з приводу слова «демократія»

Навесні 1941 р. на одному обіді в Нью-Йорку Луїс Галантъєр неприязно інтерпретував одну фразу Сент-Екзюпері про компанію «Aéropostale».

Сент-Екзюпері страшенно не любив непорозумінь. Того вечора, повернувшись додому, він одразу хотів уточнити свою думку, написавши листа своєму приятелю-американцю.

ЛИСТ ДО ЛУЇСА ГАЛАНТЬЄРА

Дорогий Луїсе!

Вибачте мені за цей лист, але плутанина завжди доводила мене до відчаю. Я хотів би виправити одну розмову, що в своєму процесі пішла двома різними напрямами... Я казав: «Докори, які слушно чи ні загалом адресують демократіям, — це докори, які я помітив і які, на мою думку, призвели до занепаду «Aéropostale». Якщо я кажу, відкидаючи мистецтво в церкві Сен-Сульпіс: «Ці позбавлені смаку об'єкти поклоніння огидні мені», якщо я критикую в суспільстві деспотизм духівництва, якщо я критикую в якогось ученого релігійну теологію, я маю на увазі субстанцію досить очевидну, щоб і найпереконаніший вірний навіть не думав ображатися. Я во-чевидь не висловлююсь ні за, ні проти існування Бога.

Отже, я можу бути найпалкішим демократом і однаково вважати, що висловлююсь цілком однозначно, кажучи вам, що демократичні течії занапостили «Aéropostale».

Коли ви надали слову, яке я вжив, значення, яке неминуче перетворює його на назву нового розділу дискусії, я відчув подвійні муки... Ця полеміка доводить мене до ще більшого відчаю, ніж роздвоєння розмови. А ви, такі відкриті, коли ми

розмовляємо геть про все, нехай навіть про пекучі проблеми, все-таки маєте одну-єдину сферу, де запроваджуєте полеміку. Але я спершу хочу визначити слово «полеміка».

Під час дискусії ви завжди маєте право вимагати, щоб я висловлювався ясно... Але я добре знаю, що я мав на увазі, коли говорив вам про демократію. Проте ваші дії, коли ви щоразу заганяли мене в куток із перших слів, змушуючи мене боротися за них, завжди не давали мені закінчити фразу, яку я був почав говорити вам.

Ви щоразу брали наді мною гору, але не в ім'я виразної фрази, якої ніколи не пропонували, а в ім'я інтуїтивних звинувачень. Я ніколи не критикував якості тих звинувачень. Або, точніше, світу, який випливав із них, коли вони лунали. Інтуїтивні звинувачення не були ані правдивими, ані фальшивими, ані логічними, ані нелогічними. Вони просто є, як от імпульс у скульптора. Кінець кінцем вони варті того, чого варта скульптура, — або фрази...

Я абсолютно не знаю, як ви визначаєте свободу. Можливих визначень безліч. Серед найповажніших є й ті, в світлі яких теперішня доба постає як один з історичних періодів, які стали свідками найбільшої кількости обмежень. Моя сьогоднішня свобода спирається тільки на масове виробництво, яке каструє нас, позбавляючи нас дисидентських бажань, це свобода коня, чия упряж освітлює лише один шлях. Господи, від чого я вільний у своїй колії функціонера! Сьогодні вже не дуже оригінально супроводити Бабіта^{*}, дивитись, як він купує ранкову газету, перетравлює поміщені там цілком готові думки (рибалка або верховинець, які виконують свою роботу), обирає між трьох думок, бо ж йому запропонували три, потім закручує на одну сьому оберту одинадцять разів за хвилину гвинт, який становить його працю на конвеєрі, потім обідає в кафе, де залине рабство забороняє всяку реалізацію найменшого індивідуального бажання; йти за ним на його кіносеанс, де містер Занук¹ сам розчавлює його своїми

* Герой одноименного романа Сінклера Льюїса. — (Перекл.)

¹ Деріл Занук, директор кіностудії «Fox». На нього працював Жан Ренуар.

диктаторськими дурницями, а потім спостерегти нарешті, як він сумно облягається поряд із законною дружиною, або грає в бейсбол, коли трапляється вихідний. Але ніхто не лякається цієї страхітливої свободи, що аж ніяк не є свободою. Справжня свобода притаманна лише творчим діям. Рибалка вільний, коли риболовлею керує його інстинкт. Скульптор вільний, якщо різьбить своє обличчя. А коли я вибираю між чотирма типами автомобілів «General Motors» або між трьома фільмами містера Занука, — це карикатура на свободу. Або коли вибираю між дванадцятьох страв у кафетерії. Така свобода — лише вибір одного об'єкта між кількома стандартними об'єктами, які загалом схожі між собою. Я даю засудженному вибір — загинути на палі або на шибениці, — і радію, який він вільний! Швиденько назвіть мені правила гри в шахи, щоб я міг нарешті імпровізувати! Швиденько проглашай, щоб я міг піти куди-небудь...

Ріvnість? Я виразно уявляю її собі тільки в анархістській доктрині, яку визначили каталонці¹. Кінець кінцем ріvnість може бути не чим іншим, як масою, яка розчавлює людину: Ейнштейн чекатиме на пошті в черзі позаду негрів-чорноробів. Я щиро прагну визнати цей ідеал, але ви самі не візнаєте його. Кінець кінцем ви з'ясуєте, якщо подумаете про ці слова, що ваша ріvnість принципово суперечить вашій свободі. Або ж моя свобода — це свобода бути схожим на всіх, і вона спирається на ампутацію всього, що вирізняється: я обтинаю людині ноги, щоб дати їй свободу йти, куди їй заманеться. Або ж моя свобода — це свобода вирізнятися. В такому разі я вже не знаю, як визначити ріvnість. Я знаю, що означає ріvnість двох трикутників. Я не знаю, що може означати ріvnість трикутника і яблука. Ріvnість має значення тільки для об'єктів, які можна порівняти між собою. Ріvnість і свободу по-справжньому можна примирити тільки в мурашнику. Вже створений стандартний робот водночас і ріvnий, і вільний. Авжеж, можна визволити мураху, вона, звичайно, не зчинить скандалу. Вона мерщій повернеться до свого рабства. Чорні рabi, яких ми викупали з

¹ Див. вище, с. 110

неволі в Африці, — наприклад, Барк¹, — поверталися до свого господаря.

Але саме братерство ставить найскладніші проблеми. Ви називаєте братерством зичливу байдужість, породжену тим, що по-справжньому ніщо ні в кому нікого не цікавить. А я знов спрощені братів, і то там, де діє родинна ієрархія. Отже, я чув, як кажуть із ніжністю: «Мій молодший брат» або «Мій старший брат»...

Щодо справжнього братерства між товаришами, я ніколи не бачив його, крім як у Дора та на війні. Там, де люди підпорядковані чомусь іншому, ніж собі, залежать одне від одного та ієрархізовани, наче клітини в дереві. Люди можуть бути братами тільки в тому, що трансцендує їх, і тут ідеється про родинну релігію, лінію фронту, батьківщину. Але те, що трансцендує, організує і знищує рівність. Рівність можна знайти — і її, безперечно, годі визначити, — тільки в спільній трансцендентній мірі. Солдат і капітан рівні в батьківщині. Можна було б сказати, що умова братерства — оця нерівність...

Отже, ваше братерство суперечить вашій свободі й вашій рівності. А ваша рівність суперечить вашій свободі. Ці слова мають сенс як дія, як опозиція чомусь іншому, як агент перетворень. Вони означають момент життя, яке ніколи не можна виразити станами. Вони сьогодні порожні, як барабани. Це гучні й пусті уявлення. Їх можна передати десь такими словами: «Було б бажано, щоб усі люди були задоволені!» Ми таки добре просунулись уперед, заявивши про це...

Треба, щоб ваше визначення, наприклад, демократії не охоплювало каскаду французьких міністерств, це гальмо, протиставлене всякій творчості, стандартизація людини, відмова від усього трансцендентного, яке змушує людей, але зв'язує їх однією спільною мірою і засновує їхнє братерство (ваша демократія зумовлює, що праця — об'єкт сурового обміну, а це ідіотизм) і, нарешті, ця відсутність значення в учинках нашого життя, яка зводить нас до внутрішніх рухів

¹ Барк, раб-мавр, якого викупив Сент-Екзюпері (попросивши гроші в Івон де Летранж). Див. «Планета людей», «Історія золотих пантофель». Барк зрештою повернувся до свого власника.

огидної бідності. Якщо ваша молодь коли-небудь, утомившись від бейсболу, відкриє право старшості, яке створює братів, несхитні ортодоксії, які пропонують сп'яніння апостольства, якщо вона вимагає примусу гри, щоб знати радощі гри, — що ви запропонуєте їй взамін?.. Печерна людина, що біологічно була така сама, як і людина сьогодення, не тужила за Йоганном-Себастьяном Бахом і не нудилася без бейсболу. Але бійтесь, щоб її не навчили цієї нудьги. Нацизм охопить вашу молодь, як вогонь — клуню. Молодь до ваших послуг. Тоді можна спробувати боротися. Ви матимете у своєму розпорядженні, щоб створити перешкоду, пусті фрази або внутрішнє звинувачення, по-іншому бажане і збудливе, ніж ця мерзота, проте ніщо — за браком попередніх зусиль творчости — не дасть вам зможи вплинути на іншого. Ваша молодь візьме те, що її запропонують. Вони зробить собі Біблію з першого вірша, який надихне її.

Думаю, ви критикуватимете те, що я сказав вам про вашу молодь. А проте я маю слухність. Їй не запропоновано ані буття сина, ані буття братів, ані буття коханців, ані містичне життя, ані пізнання любові до батьківщини (Америка — радше континент, ніж батьківщина), тож їй лишається тільки бути демократами, тобто, за вашими власними словами, любити себе такою, якою вона є. Адже демократія для неї не означає нічого іншого. І проблема не вирішена.

Антуан де Сент-Екзюпері

«Це вийде в світ, як я помру»: «Цитадель»

22 червня 1941 р. Гітлер напав на Росію.

У Сирії та Лівані французи Віши зіткнулися з французами італістами і британцями (8 червня — 1 липня). Генерал Катру проголосив незалежність цих обох країн. Ця боротьба між французами пригнітила Сент-Екзюпері (див. нижче П.-Е. Віктор, листопад 1941 р.)

ЛИСТ ДО Х.

Лос-Анджелес [8 вересня 1941 р.]

Я змінився після війни. Я дійшов до повної зневаги до всього, що мене цікавить, до «мене»... Я на диво хворий, майже постійно, на абсолютну байдужість. Я хочу закінчити свою книжку¹. Це все. Я міняю себе на неї. Думаю, вона тримає мене тепер, як мертвий якір. Мене запитають у вічності: «Що ви зробили зі своїми обдарованнями і як ви впливали на людей?» Оскільки я не загинув на війні, я міняю себе на щось інше, крім війни. Той, хто допомагає мені в цьому, — мій приятель. Єдина допомога — мир і припинення чвар. Я не маю потреби ні в чому. Ні в грошах, ні в насолоді, ні в товаристві. Я маю вкрай важливу потребу в мирі. Мене не цікавить ніяка мета. Жодне схвалення з боку громадської думки. Для себе я з'ясував це питання остаточно. Це вийде в світ, як я помру, бо я ніколи не закінчу. Я маю сімсот сторінок. Якщо я опрацюю як звичайну статтю ці сімсот сторінок породи, мені вже знадобиться десять років тільки на шліфування. Я просто

¹ «Цитадель».

працюватиму над ними до повного виснаження. Я вже більше нічого не робитиму. Я сам уже не маю ніякого сенсу і не розумію, чому я став предметом суперечок. Я відчуваю загрозу, почуваюся вразливим, обмеженим у часі, я хочу скінчити своє дерево. Гійоме загинув, я хочу швидко скінчити своє дерево. Я вже не цікавлюся собою. Мої зуби, моя печінка, все інше — це все поточене хробаками і саме по собі нітрохи не цікаве. Я хочу бути не таким, коли доведеться помирати.

Можливо, це все — лише чванькуватість. Мені байдуже, якщо тут добавляти чванькуватість. Я, можливо, помиляюся щодо своєї книжки, це буде, можливо, пересічна груба книжка, але мені байдуже, це те найкраще, чим я зміг стати. Я повинен стати крацим. Зробити щось краще, ніж загинути на війні.

Уперше те паскудство в газетах¹ не справляє на мене великого враження. Інакше я не зміг би працювати цілий місяць. А тепер мені начхати на судження про мене. Я надто спішу. Я незмірно спішу. Я вже не маю часу слухати це все. Тепер, якщо для мене буде крацим померти де-небудь, я цілком готовий померти де-небудь. Просто в мене з'явилася по-кликання, яке я вважав за найкраще. І воно скінчилось. Я думаю тепер, що в тому, що я роблю, люди перебувають або зі мною, або проти мене. Я зрозумів завдяки війні, а потім завдяки Гійоме, що коли-небудь я помру. То буде не абстрактна смерть поета, що є сентиментальною подією і побажанням під час смутку. Ніякого зв'язку. Вже не йдеться про смерть, про яку думає шістнадцятирічний юнак, «утомившись від життя». Ні. Йдеться про смерть людини. Про смерть поважну. Про закінчене життя...

¹ Див. вище, 30 січня 1941 р., справа про призначення Сент-Екзюпері до «Національної ради» Віши.

«Знову набути спокою нервів і серця...»

ЛИСТ ДО ЛУЇСА ГАЛАНТЬЄРА

[Листопад 1941 р.]

Дорогий Луїсе!

Ось коротенький лист. Перший, який я пишу. Я пишу вам, щоб ви були сполучною ланкою з друзями Рейнелом і Хічком. Сподіваюся, ви зможете прочитати мій почерк: я втратив звичку тримати перо і надто схильований, щоб писати літери правильної форми.

Передусім ось подробиці цієї складної історії та операції, що може виявитись не менш непотрібною, ніж лікування ноги, щоб зцілити голову.

Слід сказати вам, що вже якийсь час я дедалі частіше хворію на якусь незбагненну хворобу. Мені нічого ніде не болить, а проте я раптом прокидаюся серед ночі, здригаючись, мов під час нападу пропасниці, а температура піднімається до 104—105 градусів. Це вкрай виснажує мене. Крім того, це явище незбагненне, бо я не хворів на малярію і ніякий орган не болів мені.

Коли я казав у Нью-Йорку, що «я хворий, у мене температура 41 градус», це нікого не зворушувало, бо ніхто не знав, що 41° це 105° [за Фаренгейтом. — *Перекл.*]...

Єдине припущення, яке висували, стосувалося жовчного міхура, який не раз намагалися вирізати в мене. Оскільки він майже не болів, ця теорія не спокушала мене і я завжди відмовлявся від тієї спроби.

Але я знайшов тут одного розумного чолов'ягу, який запропонував мені досить спокусливе пояснення моєї немочі. І я дав спокусити себе. Я повинен сказати вам, що за тиждень я пережив у Жана Ренуара три кризи гарячки, коли температура піднімалася до 104—105 градусів. Це ставало нестерпним.

Ось ця гіпотеза (на жаль, це досі лише гіпотеза).

1923 р. я пережив україн тяжку авіаційну аварію (опускався спіраллю аж до землі) на борту дерев'яного літака. Попрацювавши півгодини, мене дістали з того літака з розколотим черепом, переломом грудини, переломом зап'ястка і кількома дірами. Діри були наслідком трісок, надто трісок сидіння...

Теорія моого чолов'яги мала наступний характер: ті сильні напади інфекційної гарячки, яку годі пояснити якимсь хворим органом, бо ж вам ніякий орган не болить, можна дуже добре пояснити, якщо знайти утворену внаслідок колишнього нещасного випадку якусь порожнину... яка від часу до часу запалюється.

Після досліджень і рентгенограм виникло враження, що той зарубцьований резервуар таки справді існує. Він не перешкоджав ніякій функції, але, здається, становив постійну причину запалення. Отже, мене вирішили позбавити його, вирізавши той своєрідний зарубцьований стрижень.

Я погодився на операцію, бо ж не йшлося, як-от у випадку жовчного міхура, про втрату корисного органа задля гіпотетичної переваги. Я не втратив би нічого під час цієї спроби і мав би шанси виграти.

Але не все так просто. Операція... спровокувала під час одужання низку абсолютно нестерпних спазмів, чимало дрібних кровотеч і один чи два запальні процеси... Я мав око, яке зберегло погану звичку — після того, як я зламав кістку на рівні зорового нерва — дивно запалюватися байдуже з якої інфекційної причини. Інфекційна емболія в Сайгоні внаслідок поранення ноги, флегмона руки, пораненої в Гватемалі, — це все завжди переходило у внутрішній крововилив у тому дурному оці. Не бракувало цього лиха й тепер. До всього іншого я мав ще й хворе око. Його лікували з допомогою сильних штучних гарячок, бо температура піднімалася до 105,6 градусів. Стало краще.

Але через це все я абсолютно виснажився. Я й досі дуже страждаю від спазмів (які все-таки зменшуються) і насибу почав підводитися. Зрештою, я цілком деморалізований. А ще й запитую себе, чи мав я слухність, давши різати себе в

ділянці, де не озивався жоден біль і ніщо мене не бентежило... боюся, я піддався ідеї вигадливого, але сuto інтелектуального духу.

Я, безперечно, даремно сумніваюся, бо лікар, що опікується мною, видається мені безмежно добрим. Крім того, годилося спробувати що-небудь.

Отака операція, після якої я ніяк не можу одужати через кровотечі та повторні інфекції, мала своїм наслідком передусім те, що мої нерви стали роздратовані. Гватемала була не така болюча. Але тепер нарешті я вірю, що піде на краще.

Отже, вибачте мені, що я запізнююсь із книжкою. Я від цього ще в більшому відчай, ніж ви. Оскільки я думаю, що нарешті я почав справді одужувати, я сподіваюся знову набути спокою нервів і серця, що тільки й дає змогу працювати. Щасливий той, хто пилиє дошки і не залежить від свого внутрішнього клімату.

Це не лист. Я ще й досі надто прибитий... Я не вмію сказати вам усього, що маю сказати. Йдеться тільки про те, щоб повідомити моїм друзям про мій стан, я не міг зробити цього раніше і навіть сьогодні роблю це дуже погано...

Ви доклали багато зусиль, щоб підтримати мене. Я дуже люблю вас.

Сент-Екс

ЛИСТ ДО ЛУЇСА ГАЛАНТЬЄРА

[листопад 1941 р.]

Дорогий Луїсе!

Я їду в неділю. Мені нарешті краще. Я навіть маю надію позбутися кризів, які вже три роки отруюють мое життя — і то дедалі частіше — і які, на жаль, не мають у собі нічого нервового! Ніяка нервова пригніченість не змушує вас прокинутись о третій годині ночі, цокаючи зубами і дрижачи всіма кінцівками, зі страхітливою гарячкою — 104—105 градусів! Жодну нервову пригніченість не можна опанувати сульфамідом, що є ліками для сепсису й дає мені змогу, незважаючи

на силу нападів, бути пополудні на ногах зі стерпними температурою і запамороченням...

Але ці ліки, які щоразу витягують мене з халепи, небезпечні. Зате якби їх не було, що сталося б зі мною? Протягом усієї війни я носив їх у кишенні про випадок полону!

Те, що мої напади мають інфекційне походження, довели всі аналізи у світі. Лейкоцити і т. ін. (а також характерний дрож). Ось чому, за браком болю, що вказав би на джерело хвороби, лікарі докладали всіх зусиль, щоб вирізати в мене жовчний міхур, який був єдиним органом, що інколи озивався болем. Але я вважав, що цей біль надто легенький у порівнянні з несамовитістю нападів гарячки, і завжди відмовлявся від тієї операції. Я бажав мати набагато переконливіші докази.

Що довше тривав такий стан, то більше я вірив у подане тут пояснення. Якщо мое прибуття в Каліфорнію було відзначене трьома нападами за тиждень, виявилось, хоч як я пригнічений тяжкою операцією і хоч як мої нерви висотані до краю й виснажені цілою купою всякого клопоту, зокрема й книжкою, яка не пишеться, після операції, незважаючи на кілька тяжких ускладнень, я вже не мав жодного аналогічного нападу.

Очевидна річ, мені пощастило прожити без кризів лише трохи довше місяця і остаточний доказ з'явиться тільки згодом. Проте вже кілька місяців вони повторювалися досить часто, і ця перерва, яка триває понад місяць, видається мені сприятливим знаком.

Я кажу вам це все, бо ви, здається, вважаєте, ніби мене лікують від непевних хвороб дівчинки-неврастенічки, тоді як насправді йдеться про напади точні, потужні й повторювані, що, якби не існувало сульфаміду, тримали б мене по півмісяця в ліжку і, можливо, довели б до могили. Яке життя! Якби в моїй авіаційній групі здогадувалися про ці напади гарячки, мене б відіслали до моїх любих досліджень замість довіряти мені відповіальність за літак та екіпаж, тож, не маючи змоги скаржитись, щоб мене одразу ж не викрили, я літав на великих висотах зі страшеною температурою. Я навіть вигадав одного разу, коли одне медичне обстеження пілотів випадково заскочило мене в поганому стані, вже не знати яку брехливу

оповідку про зараженість малярією, тоді як, незважаючи на своє життя в колоніях, я уник цього паскудства.

Якщо ви не бачили мене хворим, це тому, що сульфамід давав мені змогу більш-менш витримувати удар. Але, якби кілька годин тому ви бачили, як я цокотів зубами з температурою 105°, ви б самі зобов'язали мене дозволити хірургові спробувати зробити що-небудь. І я б тоді втратив, без сумніву, свій майже цілий жовчний міхур, що, за браком інших пояснень, так чарував лікарську громаду.

У дужках: мені не прибрали один рубець, щоб замінити його іншим, мені видалили порожнину. [Малюнок: схема трьох стадій рубця]. (Фактично вертикальний рубець замінили горизонтальним).

Я думаю, що всі лікарі дійшли б згоди, що наявність цієї порожнини... була постійною причиною тяжкого зараження, яке просувалося... до нирок. Байдуже хто, виявивши той резервуар, який неможливо спорожнити, приспав би операцію.

Вибачте мені, що я так розводжуся про своє здоров'я. Це не відповідає моїм звичаям, і думаю, що пропорційно до своїх недуг я вже досить сказав про нього. Але я мовчав три такі нестерпні роки, коли згнічував усі свої проблеми без розв'язку, тож не треба дорікати мені, що я вийшов зі своєї довгоГ мовчанки!

(Ви пригадуєте той обід у «21» із вашою небогою? Я пішов додому, «щоб працювати». То була неправда. Я пішов, бо відчув, як піднімається по вертикалі жар, і я вже абсолютно не міг стояти на ногах!)

Дорогий Луїсе, я дуже люблю вас. Я даю обітницю більше ніколи не турбувати вас цими старечими балачками. Я сам собі огидний, але це все надто вже займало мене. А позбувся його назавжди. Тепер я думатиму про книжку. Про назву. Війну. Європу. І дружбу, любий Луїсе.

Сент-Екс

ЩОДЕННИК АНН МОРРОУ ЛІНДБЕРГ

Четвер 20 листопада 1941 р.

Лист від Сью. Галантъєр повідомив їй, що Сент-Екс не став на бік ні Голля, ні Віші, дарма що йому дорікають обидві сторони зразу. Галантъєр дав зрозуміти, що «цей чоловік надто піднесений, щоб безперечно приєднуватись до того чи того табору» і «що він не має ворожості ні до кого й лишається нейтральним». Я відчуваю полегкість, що він лишився в центрі й можу тільки молитися, щоб він не відступився від нього.

У листопаді 1941 р. Сент-Екзюпері повернувся до Нью-Йорка. Він працював над «Військовим пілотом».

СПОГАДИ ЛУЇСА КАСТЕКСА

Тільки-но торкнувшись ногами землі в аеропорту «La Гуардія» в Нью-Йорку, я зателефонував Сент-Екзюпері. Ми були разом на початку війни в Тулузі-Франказалі. Кілька разів я літав разом з ним на «*Simoun'i*», але невдовзі ми розійшлися в різних напрямах. Я знайшов його в центрі Нью-Йорка, на вершині його голубника з вікнами на Центральний парк. У сорочці з розстебнутими рукавами, сидячи на канапі, зі стосами паперів навколо він тримав коло вуст ріжок диктофона і тихим голосом проказував текст своєї нової книжки «Військовий пілот», розповідь про свої польоти в ескадрильї. Він у ній вихваляв сміливість і шляхетність одного пілота єврейського походження.

«Цікаво, якою буде реакція окупанта у Франції? — запитав мене Сент-Екс. — Я дуже хочу, щоб її видали в Парижі».

Мало-помалу увесь текст був записаний на воскових циліндрах. На іншому краї кімнати стара друкарка з капелюшком на голові й двома передавальними кінцями диктофона у вухах зігнулася над друкарською машинкою, поважно друкуючи записи господаря. Вона була обкладена поставленими сторч один на одного циліндрами. Сент-Екс попросив мене

заспівати якусь пісню на мій вибір. Я заспівав, і наступного дня під час обіду, на який він запросив кількох друзів, які ж лукаві іскорки засвітилися в його напруженіх очах, коли, на мою превелику збентеженість, він прокрутів платівку, яку я записав учора. Любой і видатний Сент-Екс мав у США як-найвищу повагу. Там захоплювалися цією людиною дії, одним з цивільних пілотів, про цінність, сміливість і самозречення яких знали американці, добірним письменником. Його твори, перекладені англійською мовою, мали якнайгучнішу славу. «Нічний політ» і «Планета людей» стояли в усіх американських книгарнях¹.

Із цікавим, складним обличчям, то поважним, то радісним, Сент-Екс інколи був у товаристві великим жартуном. Штукар та ілюзіоніст, він не поступався й найкращим. Я не можу відмовити собі в насолоді розповісти про один з його улюблених трюків.

На очах в усіх він розкладав на гладенькому столі без скатертини карти. Потім просив когось із товариства, коли його вже не буде в кімнаті, перевернути одну карту й показати свідкові, а потім поставити її на місце, щоб і видно не було, що її брали. Та особа чекала, поки Сент-Екзюпері вийде й за ним зачинять двері; після тієї невеличкої операції його гукали до кімнати. Він удавав, ніби зосереджено намагається вгадати, навіть узяти карту, на якій зупинявся вибір особи.

Та ось він уже бере карти до рук, веде гру, тасує карти, б'є, відбиває, потім нарешті кладе колоду до кишені.

Потім він уже, здається, забував про свій картковий трюк, починав розмову з людиною, яка відзначила карту, розпитував її, інколи бентежачи, про географію, історію, літературу, згодом, здійснивши цей маневр, признавався, що його співрозмовник не той чоловік, за якого він вважав його, й бідкався, що не виконав свого трюку... Він спробує іншого разу.

¹ Нагадаймо, що Сент-Екзюпері вітали і як нащадка Жоржа де Сент-Екзюпері, що в 1780—1782 рр. на борту корабля «Triton» брав участь у бойових діях адмірала де Гішена проти адмірала Родні у війні за незалежність США, коли ескадра адмірала графа де Грасса воювала на боці Вірджинії, і був свідком капітуляції Йорктауна.

У товаристві з'являвся невеличкий холодок, люди були збентежені тією невдачею. І тоді Сент-Екзюпері, недбало порившись у кишенях, діставав звідти карту:

— Можливо, це таки вона? — запитував він.

Справді, то була та сама карта. Публіка дивувалася, а Сент-Екзюпері весело сміявся.

Скільки разів у США я бачив, як він повторює цей трюк, тоді як американська публіка ставила долари проти його успіху і завжди програвала.

Сент-Екзюпері, коли минали ці миті розваг, знову одразу ставав людиною, і то якою людиною — надлюдиною, його цілком можна було б назвати веймарським філософом.

ЛИСТ ДО ЛУЇСА ГАЛАНТЬЄРА

[26 листопада 1941 р.]

Дорогий Луїсе!

Ви будете абсолютно згодні зі мною, коли я доведу вам, що, коли ви додасте — тепер, коли зв'язок уже готовий — новий розділ до інших, це подвоїть враження і виявиться не менш завершальним. Навіть кращим, на мою думку.

Прийдіть розбудіть мене на світанку. Ви матимете розділ.

[*Адресат написав унизу сторінки:*]

Сент-Екс, написано о 4-й годині ранку. Середа 26 листопада 41 р. — на світанку!

Думка про повернення до Франції не давала спокою Сент-Екзюпері. Він вважав, ніби йому передикоджує політична ситуація, й почав тоді конструктувати своєрідний індивідуальний підводний човен, щоб перетнути Атлантику.

За словами Робера Бонама, тоді начальника технічної служби компанії «Air-France Transatlantique», Сент-Екзюпері шукав там «засобів несподіваної висадки», щоб «обмежити масові руйнування» (див. Icare. — № 84).

Дискусії набули вкрай технічного характеру. Про це свідчить цей лист кореспондентові, якому дружба не перешкодила перебувати в цілковитій незгоді.

ЛИСТ ДО РОЖЕ БОКЕРА

[15 листопада 1941 р.]

ВИЗНАЧЕННЯ:

Моя бочка — лише найкласичніший геометричний циліндр із вертикальною віссю. Якщо виноробські оповідки затуманюють вам мою бочку, назвіть її циліндром, і дайте мені спокій щодо можливого плутання бочок із барилами.

ТЕОРЕМА:

Якщо циліндр занурити в рідину за умов, визначених нижче, звичайні сили і сили тертя, які з'являться на циліндрі внаслідок рухів рідини, хоч і можуть застосувати до нього обертову пару, натомість не можуть застосувати до нього ніякої послідовної поступальної сили.

УМОВИ С:

Дано систему, яку становлять три вертикальні невизначені площини ABC і одна горизонтальна площаина, що перетинає їх. Я визначив отак два канали — i і v .

Припустімо, є дві горизонтальні течії $C1$ і $C2$ однієї рідини, і то ідеально однакові, але з протилежними напрямами.

Припустімо, нарешті, що існує розрив неперервності, створений у простінку B . У цей простір я занурюю циліндр так, щоб його вісь, що є вертикальною, була розміщена на лінії PQ на рівній відстані від P і Q .

Я стверджую: такий циліндр (що його струмені, напевне, почнуть обертати) не зазнаватиме дії ніякої послідовної поступальної сили.

ДОВЕДЕННЯ:

Припустімо, ніби вдавшись до математичного аналізу, я довів, що це тіло зазнає дії послідовної поступальної сили $S1$.

Припустімо, що якийсь інший спостерігач-рахівник вивчив цю систему водночас зі мною, але з протилежної позиції, тобто він бачив той самий образ, що і я, але розвернений на 180° .

Оскільки течії визначені як ідеально однакові й протилежного напряму, цей феномен постане як ідеально симетричний.

Отже, спостерігачеві його система видаватиметься ідентичною моїй, і він не зможе визначити ніякого асиметричного параметра.

А отже, якщо я доведу, що існує послідовна сила $S1$, він доведе, що існує послідовна сила $S2$, яка має протилежний напрям.

А це абсурд.

ВИКОРИСТАННЯ ТЕОРЕМИ

Цю доведену теорему я використовуватиму наступним чином: якщо мій циліндр (палиця, бочка, барило тощо) має завдання визначити геометричною позицією своєї вертикальної осі точку P на площині E , марно уявляти собі спосіб твердого зв'язку осі, отже, точки P у просторі, бо ця точка не скильна пересуватись, і т. ін.

Але це вже виходить за межі теми. Тільки дальші дії породжують суперечності.

Отже, я маю право своєю чергою вимагати, щоб ви мені довели, що:

...пояснення цього останнього слова («бочка») не просте, воно лише пов'язане з методом механіки, принаймні тієї, яку тепер викладають...

оскільки воно є, тому тут так необхідно:

...застосувати до даних цієї проблеми складний апарат рівнянь механіки і керувати цим апаратом відповідно до (моєї) визначальної схеми...

Очевидна річ, можна спробувати підтримати теорему, яка стосується зеленого маятника, визначивши наперед електронні частинки тіла, яке було б зеленим, і обробляти ці дані з допомогою квантової механіки та математики групових структур.

Але це все не стане у великій пригоді, бо ви мені потім докладатимете, що я запропонував тільки математичну перевірку, а не доведення, бо ж годиться з'ясувати параметри, які електронно визначають зелені тіла, і то визначають тільки їх, щоб довести, що доведення слухнє для цієї спільноти міри, байдуже до якого предмета застосоване.

Але така робота, безперечно, вкрай набридлива. Скажімо, я припускаю, що зелений колір не впливає на маятники.

«Тепер воюють уже й американці»

Поль-Еміль Віктор, прибувши до Нью-Йорка восени 1941 р., помітив розпач Сент-Екзюпері з огляду на ворожість між де Голлем і Петеном. Французи обох сторін, нагадував він в «Icare», зіткнулися в червні в Сирії та Лівані. «Тим часом відбулася війна в Сирії. Сент-Екс, як і я, втратив там товаришів, друзів. Одні воювали на боці Віши. Інші проти них. І ти, і ти в однакових мундирах».

«Я ніколи не зможу стати голлістом», — пояснював Сент-Екзюпері Роберу Бонаму, що розповів про це в «Icare» (№ 84).

Жан-Жерар Флері, журналіст і воєнний кореспондент у Британських військово-повітряних силах, 1941 р. довго розмовляв із Сент-Екзюпері й теж розповів про це в «Icare» (№ 84).

Він страшенно переживав через позицію французів у Нью-Йорку. Поділені на голлістів, пetenістів, керіллістів, табуїстів, торресистів та інші підгрупи, вони шматували одне одного й зі склянкою віскі в руці паплюжили на коктейлях своїх співвітчизників, які лишилися у Франції.

Сент-Екзюпері не ставився вороже до бійців «Вільної Франції».

Навпаки, він шанував тих мовчазних, які без блиску та галасу пішли в бій, приеднавшись до військ «Вільної Франції». Чому він не пристав до генерала де Голля, як закликали його посланці «Вільної Франції»? Звичайно, не через страх перед небезпекою. На його думку, ті, хто воював, не мали права на слово. Але воювати з ким? Йому було нестерпно керувати лі-

таком, що летітиме бомбардувати Париж або якесь інше французьке місто...

Згодом Сент-Екзюпері писатиме (лист до Х., грудень 1943 р.), що він визнає де Голля як командира якогось «іноземного легіону». «Я б із радістю пішов за ним проти німців, але я не можу піти проти французів» (слова, які переказав Л. Галантьєр).

Маючи змогу спостерігати позиції представників французької громади в Нью-Йорку, що ж він побачив? Тоді існували три організації:

1. «France Forever» [«Франція назавжди»] на чолі з Анрі Торресом.

2. «Університет у вигнанні», його очолювали професори Міркін-Гущевич і Жорж Гурвіч.

3. «Делегація Вільної Франції» під проводом Адріана Тікс'є (офіційного представника).

Ці всі групи тиснули на Сент-Екзюпері, щоб він виступав на користь генерала де Голля. Але ці групки, де панував партійний і сектантський дух, не подобалися Сент-Екзюпері, він волів зберігати свою незалежність.

Тоді салонні суперпатріоти накинулись на його книжку «Військовий пілот», збилися докупи, щоб дати авторові науку патріотизму, вдаючи, ніби не знають, що Сент-Екзюпері вже двадцять років ризикував життям задля своєї країни.

7 грудня 1941 р. японці напали на американську базу Перл-Харбор. 11 грудня Німеччина та Італія оголосили війну США.

Сент-Екзюпері радів: він передбачав порятунок Франції і пільно приглядавсь, як США перетворюються в країну — учасницю війни.

На прохання Дороті Томпсон (місіс Сінклер Льюїс), він одразу виголосив промову перед групою студентів-добровольців Асоціації прогресивної освіти.

ПОСЛАННЯ МОЛОДИМ АМЕРИКАНЦЯМ

Дороті Томпсон попросила мене сказати вам кілька слів, і я щасливий від цього. Я не маю враження, ніби я тут письменник, який абстрактно звертається до публіки. Мені здається, що я просто сиджу серед вас, молодих людей доброї волі, сиджу як товариш і думаю разом із вами про одну з проблем, які чіпають нас за серце. А надто я розмовляю з вами так, як хотів би розмовляти з молоддю в себе на батьківщині. Але ця молодь далеко. Тож будьте моїми друзями.

Ви воюєте. Ви молоді. Ви готуєтесь працювати й боротися за вашу країну. Але йдеться, і ви знаєте це, про більше, ніж долю тільки вашої країни. На карту поставлено долю світу. Тож ви готуєтесь працювати й боротися за свободу у світі.

Якби ви були тільки солдатами, я б звертався б до вас, як до солдатів. Я б сказав вам: «Забудьте про всі проблеми. Є тільки одна проблема: проблема зброї». Але ви молоді, і ваша відповідальність ще більша, ніж у солдатів. Вона подвійна. Ви готуєтесь боротися за свободу. Але цю свободу вам ще треба просвітити і збудувати.

Слова в людей зуживаються і втрачають значення. Зуживаються й наукові теорії. Зуживаються соціальні формули. Це плата за поступ людини вперед. Якщо ви не хочете жити мертвими думками, треба постійно омолажувати їх. Свобода — це не проблема, яка може відокремлювати інших. Адже, щоб людина була вільною, треба, щоб це передусім була людина. Отже, в основі всіх проблем ви зіткнетесь з проблемою людини.

Уявлення про свободу може набувати різних значень. Це може бути свобода відгородитися від ваших звичаїв, розірвати з вашими традиціями, не цікавитися суспільством — тією мірою, якою ви не шкодите іншим. Можна сказати: «Свобода індивіда закінчується там, де ця свобода шкодить близньому». А ви анітрохи не шкодите своєму близньому, якщо ваше соціальне життя обмежується необхідним обміном, скажімо, обміном вашої праці за хліб. Ви отримали тільки те, що належить вам. Унаслідок вашої відсутності нічого не змінилося. Але може бути, що ваша відсутність, хоч і не шкодить близньому, шкодить суспільству, бо без вас воно

не таке багате. Годиться збагатити суспільство, бо тільки воно своєю чергою збагачує людину. Людина завжди належить до якоїсь батьківщини, професії, цивілізації, релігії. Немає просто людини. Собор збудований із каміння. Каміння складає собор. Але собор надає шляхетності кожному каменю. Каміння стає камінням собору. Отже, ваше братерство ви знайдете тільки в тому, що ширше за вас. Бо братом є завжди «в» чомуусь. Немає просто брата. Люди прагнуть знайти зв'язок. Цей зв'язок може бути конкретним. Горбуни можуть заснувати секту горбунів. Того, хто не має горба, відкидають. Але гордощі християнської цивілізації, з якої ми походимо і яку ми всі, хто вірить і хто не вірить, робимо нашою, полягають у пошуку того зв'язку в універсальному.

Нацист намагається визначити німця, або, ще важче, арійця, щоб перетворити його в об'єкт виняткової релігії. Ми намагаємося визначити людину, щоб зробити її своєю. Вся наша цивілізація передусім намагається визначити людину. Коли вимагати від найзнаменитішого і найкориснішого лікаря, щоб він, незважаючи на свою важливість, ризикував своїм життям задля якогось зараженого, ви підпорядковуєте особистість цього лікаря не іншому індивідові, а людині, що її будь який заражений, хоч який нецікавий сам по собі, також представляє. Якщо ви хочете очистити слово «демократія» від усіх непорозумінь, які затъмарюють його, скажіть, що повагу до свободи визначає повага до людини, а щоб додати до цього ще й братерство, людське суспільство годиться заснувати не на піднесенні індивідів, а на підпорядкуванні індивідів культові людини.

Що ж, є тільки один спосіб заснувати буття, яке ширше за вас і яке своєю чергою збагатить вас завдяки своєму існуванню. Єдиний спосіб. Його задовго до нас відкрили найдавніші релігії. Він навіть править за основу всякого релігійного духу. Всякого соціального духу. Він, якщо ваша ласка, становить необхідний «трюк». І цей трюк ми трохи забули, відколи почався матеріальний прогрес. Цей трюк — жертва. Жертву я розумію не як зренчення життєвих благ і не як відчай під час покути. Під жертвою я розумію некорисливий дар. Дар, який не вимагає нічого взамін. Вас засновує не те, що ви отримуєте. А те, що ви даєте. Те, що

ви даєте суспільству, засновує суспільство. А існування суспільства збагачує вашу власну сутність.

Бачите, владна необхідність, перед якою опинилося людство, — відірвати людину від рабства, забезпечивши їй плоди її праці, — привернула увагу до праці як мінової вартості. До праці як товару. Але ми не повинні забувати, що один із суттєвих аспектів праці — не платня, яку вона забезпечує людині, а духовне збагачення, яке вона дає їй. Хірург, фізик, садівник мають більше людської якості, ніж гравець у бридж. Праця почали годувати, а почали засновувати, і засновує якраз те, що ми даруємо праці.

Дороті Томпсон теж запрошує вас давати свій дар. Вона запрошує вас засновувати ваше суспільство. Коли ви збиратимете врожай, без платні, задля блага США у війні, тоді ви посприяєте засновуванню суспільства США. А отже, і вашого братерства.

Я б хотів розповісти про свій власний досвід.

Я вісім років працював пілотом цивільної авіації. Я отримував зарплату. Я міг щомісяця придбати собі якісь бажані блага за гроші своєї платні. Але якби моя праця цивільного пілота не давала мені нічого іншого, крім цих деяких переваг, невже я б любив її так? Вона дала мені набагато більше. Я повинен визнати, що вона по-справжньому збагатила мене, і то саме там, де я давав більше, ніж отримував. Ночі, які піднесли мене, — це не ночі, коли я витрачав гроші своєї платні, а ночі, коли десь о другій годині ранку, в Буенос-Айресі, за доби, коли налагоджували авіаційне сполучення, коли я спав, виснажений низкою польотів, які тримали мене тридцять годин без сну, раптовий телефонний дзвінок, що був наслідком якоїсь далекої аварії, витяг мене з ліжка: «Треба, щоб ти прийшов на аеродром... треба летіти до Магелланової протоки...» Я з буркотом піднявся з ліжка серед зимового холоду. Я заправив себе чорною кавою, щоб не дуже спати в польоті. Потім, через годину їзди в машині по болоту провалених пущівців, я дістався на аеродром і побачив товаришів. Я тиснув руки, нічого не кажучи, ще сонний, невдоволений, скучий ревматизмом, який породжує зима після безсонних ночей... Я запустив двигуни. Я читав метеопрогноз як протокол тяж-

ких робіт: бурі, паморозь, сніг... і вилетів у ніч назустріч сумнівному, тъмняному світлу.

Коли я думаю про події, які життя відклало в моєму серці, я бачу, що важать тільки спогади про отакі тяжкі роботи. Їхній осяйний слід дивує мене. Я пригадую смак того братерства рук в останні години ночі. Оті невдоволено потиснуті руки — саме вони, як із подивом визнав я, лишили в мені могутній слід спогаду про любов. Пошуки втрачених товаришів, аварії на збунтованих територіях¹, надмір утоми, та частина праці, за яку нічого не платять, — я з'ясував, що передусім саме вона змушує мене народитися, навіть якщо тієї миті я не зрозумів її могутності. А від спогаду про ночі, коли я втрачав свої гроші, лишився тільки попіл.

Від своєї праці я б ніколи не отримав нічого вартісного, якби винагорода за неї полягала лише в кілометровому тарифі цивільних пілотів. Моя праця не варта була б нічого, якби, годуючи мене матеріально, не робила мене водночас належним «до» чогось. Якби не робила мене пілотом конкретного маршруту, садівником конкретного саду, архітектором конкретного собору, солдатом конкретної країни — Франції. Якщо наші створені маршрути збагачували нам серце, то тільки завдяки тим дарам, яких вони вимагали від нас. Маршрут народжувався з наших дарів. Народившись, він спонукав народитися й нас. Якщо сьогодні я зустрічаю товариша, я можу сказати йому: «Ти пригадуєш?...» То була дивовижна доба, бо, поєднані одними дарами, ми були пов'язані взаємною любов'ю.

Антуан де Сент-Екзюпері

¹ Згадка про зону мавританського бунту Ріо-де-Оро, де пілоти, яких спіткала аварія між Касабланкою і Дакаром, зазнавали небезпеки. Сент-Екзюпері згадує тут період, коли він був начальником аеродрому на мисі Юбі (1927—1929 рр.).

1942 рік

<i>Січень</i>	Сент-Екзюпері працює над англійським варіантом «Військового пілота» (<i>«Flight to Arras»</i>).
<i>Лютий — квітень</i>	Успіх <i>«Flight to Arras»</i> .
<i>Кінець квітня — травень</i>	У Монреалі.
<i>Кінець травня</i>	Найняв віллу у Вестпорті (Коннектикут)
<i>Серпень — вересень</i>	В Ітон-Неку, Нортпорті, на Лонг-Айленді. Праця над «Маленьким принцом».
<i>Жовтень</i>	Лівійська кампанія (Монтгомері)
<i>Листопад</i>	Союзники висадилися в Північній Африці. Французький флот потоплено в Тулоні. Сент-Екзюпері на радіо: «Передусім Франція».
<i>Грудень</i>	Оселився в Нью-Йорку на вул. Бікмен-Плейс. Полеміка з Жаком Марітеном. Убивство Дарлана в Алжирі. Жіро як наступник.

«Що є за історія з датою?»

На початку 1942 р. Анрі де Керілліс, Женев'єва Табуїс і Мішель Побер заснували французький тижневик «Pour la Victoire» [«За перемогу»]. Для нього регулярно писали Жорж Бернарос, Жак Марітен, Жюль Ромен. Сент-Екзюпері не брав участі, стягнувши на себе докори голлістів, які звинувачували його, що він агент Віши, ба навіть «купує літаки для Петена».

«Моя перша провина, — писав він Сільвії Гамільтон, — полягає в тому, що я живу в Нью-Йорку, тоді як мої земляки воюють і гинуть...» «Чому мене не лишать на борту військового літака, де б я жив чистим життям...»

СПОГАДИ ГІ ФРІЧ-ЕСТРАНЖЕНА

Під подобою веселощів Сент-Екзюпері приховував неспокій, спричинений ситуацією у Франції, і треба було добре знати його, щоб дібачити ту потаємну тривогу.

Близькуче виконуючи вигадливі фокуси з картами, які породили б захват професійних штукарів та ілюзіоністів, він удавався саме до цього вправного методу уникати нескромних запитань, які неминуче ставили йому французькі та американські співрозмовники.

Інколи він приходив дізнатися про останні новини з Франції в зал агентства «Havas» у Рокфеллерівському центрі, і тоді часом можна було помітити його душевний неспокій.

Усі знали, з якою гідністю він завжди наполягав на солідарності зі своїми співвітчизниками в нещасті. «Я з Францією, — казав він, — а Франція породила Ренуара, Паскаля, Пастера... Вона породила ще й нездатних людей, політиків та

ошуканців. Але, як на мене, дуже легко претендувати на перших і заперечувати всяку спорідненість із другими... Оскільки я належу до французів, я ніколи не відмовлюсь від своїх, хоч би що вони робили. Я ніколи не проповідуватиму проти них перед іншим. Якщо є змога захищати їх, я захищаю. Якщо вони покриють мене ганьбою, я замкну цю ганьбу в своєму серці й мовчатиму. Хоч що я думаю про них, я ніколи не буду свідком звинувачення...»

Природна річ, така позиція шляхетної людини не подобалася багатьом емігрантам... Отруйне відлуння, яке з'явилось у *«La Voix de France»* [«Голосі Франції»], французькій газеті в Нью-Йорку, назвало Сент-Екзюпері «приятелем Віші». Трохи згодом такий собі Поль Вейль, активіст голлістської організації *«France Forever»*, дорікав йому за «брак сміливості» (*sic*), бо ж він не пішов до авіації «Вільної Франції».

Александру де Манз'ярлі, якого де Голль відправив із місією в Нью-Йорк і який переконував Сент-Екзюпері переїхати до Лондона, він відповів: «Щоб зайняти якусь посаду в якомусь кабінеті?»

ЩОДЕННИК ЛЕОНА ВЕРТА

17 січня 1942 р. Тієї самої миті, коли Фламінк, Сегонзак, Дерен і Флоран Шмітт бенкетували в Берліні, німці в Парижі закатували до смерти фізика Ольвека.

Я був зустрівся з ним під час «дивної війни» коло Седиз'є, в юдельні ескадрильї Сент-Екзюпері [див. вище, с. 50].

Ми слухали разом пісні літургійної безсоромності, що і в казармі, і на війні становлять інверсійну форму соромливости.

Іншого разу я бачив його в лабораторії. Я супроводив Сент-Екса, що консультувався в нього з приводу одного «ви-находу» (пеленгація, фотоелементи), де все було для мене таємницею.

У січні 1942 р. Сент-Екзюпері додав останні штрихи до «Flight to Arras», перекладу «Військового пілота». Листу-

вання з перекладачем свідчить про нервозність автора з приводу вимог видавця, зокрема його комерційних імперативів для подання тексту.

ЛИСТ ДО ЛУЇСА ГАЛАНТЬЄРА

[січень 1942 р.]

Дорогий Луїсе!

Не дорікайте мені за лихий гумор, що його начебто передає мій лист. Це не агресивний рух, спрямований проти вас. Я ніжно люблю вас. Але я в чорному гніві. Треба, щоб він вихлюпнувся з мене.

Що це за історія з датою? Чому мені вічно треба повертаєтися до цієї дати, абсолютний характер якої дурниця, бо, якби я випадково почав свою книжку на шість із половиною тижнів пізніше, абсолютність цієї дати сама собою повідомила б про себе на шість із половиною тижнів пізніше. Прикрашена тими самими обґрунтуваннями чистої логіки.

Чому ви хочете, щоб я опанував себе і знахтував свою працю, — що, власне, означає те саме? Я думаю, що тесля повинен тесати свою дошку так, ніби вона необхідна для обертання планети. І це міркування має ще більшу силу, коли пишеш. Чого ви хочете, щоб через якусь безглузду історію з датою яaprіорі зневажав себе й казав: «Якби я був месьє Паскалем, мій текст заслуговував би праці над ним, а я заслуговував би висловитись. Але, оскільки я є тільки собою, до моїх слів немає цікавості, і зануда з «*The New York Times*» породжує більшу цікавість, ніж я. Щодо моого тексту, то це нісенітніца, і я лише з марнославства надаю йому певної ваги!»

Якщо я пишу, я повинен запитувати себе, що подумають про мій текст? Що станеться з ним за десять років? А не що подумає про нього 22 лютого індивід, напевне, косоокий та інфантильний, на якого мені абсолютно начхати. До цього мені абсолютно байдуже, якщо я пишу вірш, який подобається мені і який прочитають або почують лише через сорок років після моєї смерті. Образний світ поета, якого не зрозуміли і якого людська несправедливість засудила до злиднів,

щоб реабілітувати його років через сто, завжди видавався мені найдурнішою сентиментальністю. Радше поет має протилежні шанси. Я ніколи не розчулюся над долею вугрів, які йдуть плодитись у Саргасове море й ніколи не знатимуть свого потомства.

Або моя книжка добра і її читатимуть коли-небудь, — мені абсолютно байдуже коли, — або ж вона нуль і може тішитись тільки сьогоднішнім галасом, — і мені абсолютно начхати, що її читають.

Звичайно, гроші. Я потребую грошей *et cætera*. Я маю в них якнайбільшу потребу, я зачарований, коли отримую їх, але мені абсолютно неможливо плутати дві точки зору. Я просто маю дві форми егоїзму, з яких перша безперечно бере гору над другою. Я не можу нічого купити за гроші, які варті більшого, ніж насолода сказати те, що я хотів сказати. Якщо я погано висловлююсь, женучись за грошима, я сам себе закопую.

Про мене нехай краще продадуть сто примірників книжки, за яку я не червонітиму, ніж шість мільйонів примірників якогось мотлоху. Це наслідок добре усвідомленого егоїзму, бо сто примірників матимуть іншу силу, ніж шість мільйонів. Віра в числа — одне з ошуканств нашої доби. Саме найзакритіші журнали мають найяскравіший бліск, а «Міркування про метод», нехай у XVII ст. воно мало тільки двадцять п'ять читачів, усе-таки змінило світ. Газета «*Paris-Soir*» зі своєю щорічною тонною паперу і двома мільйонами читачів ніколи нічого не змінила.

Вам може видатись ідіотським, що я кажу вам це все з приводу оповідання здебільшого анекдотичного, чия цікавість для світу не вводить мене в оману, бо я б думав абсолютно так само, якби писав про садівництво. Я в книжці. Йдеться про те, щоб бути там гідно. Оце й усе.

Тим паче не кажіть мені, що я не маю слухності, бо мій текст «довершений» і я мало що можу змінити в ньому. Я не-багато зміню самі готові твори. Це безперечно. Але я суттєво зміню їхню силу. Ця сила перебуває ані в матеріалі, ані на поверхні висловленого. Ця сила починає існувати тільки тоді, коли вже не бачиш, чому вона існує. Я дуже добре знаю, які зміни треба зробити. Вони пов'язані з тим, чого я не вмію ви-

значити і що становить «тривалість» сказаного. Якщо «*Wind, Sand and Stars*» ще продають, це тому, що, рушаючи, я все знищив. Я знаю це. Я написав забагато статей, щоб не знати. Очевидний капітал тут ніколи не відіграє ніякої ролі. А якщо з того, що вмирає за день і є газетою, я через три роки згадую відлуння якоїсь статті, то тільки тому, що тут завжди, завжди і ще раз завжди йдеться про статтю, яку я переписував разів тридцять. Коли я бачу де-небудь, як мене цитують, тут завжди, завжди і ще раз завжди йдеться про фразу, яку я переробляв сто двадцять п'ять разів. Люди не бачать ніякої очевидної різниці, яку можна було б оцінити, між першим і останнім варіантом. Останній може видатися навіть гіршим із погляду мальовничості, але він пов'язаний із глибинах. Це зерно. Інший варіант був лише іграшкою на день. Тут я ніколи, ніколи і ще раз ніколи не помилявся.

Я згоден із вами, що я не повинен чекати десять років, бо через десять років я думатиму краще. Тут я згоден. Слід висловлюватися тепер, але саме в теперішньому я й не висловився. Я вартий — сьогодні — більшого, ніж мій текст. У такому разі боягузтво, яке полягає в тому, щоб не «бути» в моєму тексті, неприйнятне. В ім'я якого міфу я повинен гнати халтуру? Я добре визнаю, що є межі написання невеличкої книжки, але в чому, якщо ваша ласка, я переступив пристойні межі? Я не присвятив цьому творові навіть вісімох місяців. Для мене це був рекорд швидкості.

Невже ваше читання сьогодні вам видається кращим за читання якогось іншого дня? Воно буде таким самим, як і завтра. Книжечка має певну межу. Ця межа полягає в тому, що я перебуваю в 1942 р. Ви б мали право вважати, що я досяг її, тільки тоді, якби два попередні варіанти майже дорівнювали один одному. Сьогодні це ще не так. Який ваш критерій, що дозволяє вам казати, мовляв, даний варіант — це нарешті я? Якщо хтось і знатиме невідповідність (*sic*), то тільки я.

Лишается проблема Франції. Якщо йдеться про число читачів, воно не має значення і мені начхати на нього. Чиясь думка — це не думка «числа». Думка працює завдяки передачі від одного до другого. Цілком може бути досить навіть единого читача.

Якщо йдеться про нагальність актуальності, тоді я розумію ще менше. Це прекрасна ілюзія, бо актуальність після-завтра теж буде страшенно нагальною. І актуальність кінця березня 1957 р.! Вона буде безмежно актуальнюю актуальністю для людей 1957 р. На думку людей 1957 р., вона братиме гору — можливо, несправедливо, але нещадно — над реальністю 1942 р. Чому я повинен віддавати перевагу тій або тій? У день моєї смерті, коли я розважливо підвedu свої підсумки й розважливо судитиму про речі, я жодній актуальності не віддам перевагу над іншою. А втім, я маю разючий критерій: я не відчуваю ніякого жалю, — і не маю ніякої причини для жалю, — що мій текст не з'явився тиждень, місяць, півроку чи рік тому... Важить лише сьогодення. За тиждень те, що буде важливим, буде новим сьогоденням, цілковито новим.

Ох! Луїсе, ви завдаєте мені багато мук.

Сент-Екс

ЛИСТ ДО ЛУЇСА ГАЛАНТЬЄРА

[січень 1942 р.]

Дорогий Луїсе!

А. Танки на с. 166 уповільнюються, крім того, непотрібний повтор відносно с. 72, де бажане повне визначення танкового наступу. Я переніс і замінив нагадуванням.

Б. До цього додаються ще й набої — далеко від того, що я хотів би. Я не зміг сказати необхідне. Передача цієї штуки, яку годі визначити, потребуватиме півмісяця. Але те, що я зробив, менш непослідовне і менш бундючне. А втім, я не бачу, що лишилося корисного. Тут я проти.

В. Кілька слів:

- с. 165, рядок 5: закресліть «спокійний».
- с. 167, рядок 22: ніякий сумнів (додайте: у нашому спасінні) для мене неможливий.
- с. 173, рядок 8: замініть «знаїду знову» на «відновлю».
- с. 172, на початку: насінини (замість «зернин». Є забагато зернин).

Кінець доводить мене до відчаю. Мене зобов'язують, — Господи, в ім'я чого! — замінити мить усвідомлення ідіотичними вправами журналіста. Я знаю, що повинен сказати і що головне для мене. Я знаю, що зможу охопити його простими точками зору, які зв'язують і які природно накинуть його так, що й видно не буде, — але в ім'я бозна-якого прадавнього міфу мене зобов'язують або давати якусь банальну мазню замість справжнього твору, або спробувати напхати її поясненнями, тобто мовою ще суперечливою і абсолютно неефективною. Діяльність — едина, унікальна, виняткова — це піднесення до точки зору, яка упорядковує речі так, як їй хочеться, і автор тоді зникає. Точка зору не бачить себе. Вона є. Істина, яка не є «точкою зору», — це мотлох або парадокс, що ніколи нікого не привабить. Крім того, вона нудна. Такий різновид філософського пояснення наганяє нудьгу. І то слушно. Це нічого не дає.

Невже, по-вашому, мені сподобається замінити — за браком часу, необхідного для формування плода — якоюсь дурницею те, що я хотів сказати про відповідальність? Якби я знайшов свою мову, ніщо б не шокувало вас, ви б опинилися перед простою очевидністю, яка спонукала б вас думати, ніби ви самі знайшли її, — але тоді ви були б пропащі. Ви стали б моїм в'язнем, не знаючи про це все своє життя. Як на мене, на все життя.

Замість цього ви цілком слушно шоковані непослідовним і суперечливим висловленням, подавати який було б непристойно з моого боку. Я немов показав мертвонароджений плід. І я, справді сповнений докорів сумління, — хоч і не розумію абсолютно особливої важливості квітня чи травня 42 року, — знищую все, що мав сказати, щоб запропонувати слухнє висловлення, яке я міг би подати і в п'ятирічному віці. Вже не варто завдавати собі таких мук і витягувати себе зі стількох хвороб, нещасних випадків, обстежень, пригод із жінками, податкових причіпок і всякого паскудства, щоб скотитись униз і повторювати, не ступивши вперед ні кроку, те, чого навчила мене ще моя нянька. Я не бачу, яка нагальність казати в травні 42 року те, що вона знала ще 1900 року. Це може зачекати й до 2000 року. І могло б навіть видатись оригінальним, бо ж уже забуте.

Я цілковито виснажився. Я написав двісті сторінок за шість днів. Це не просунуло мене ні на крок. Ніщо у світі не замінить часу. Потрібний час, щоб виробляти йолопів, дітей і точки зору¹. Наступного разу, коли я писатиму книжку для Рейхіча², я напишу оповідання. Я напишу про кохання блондинки з гусаром. Якщо Ламот вставить туди своє, це буде дивовижно.

Я нещасний, немов каміння. (А втім, цей вислів парадоксальний). Зараз сьома година ранку.

Ваш друг

Сент-Екс.

¹ «Я не мав часу робити свою алхімію», — пояснив Сент-Екзюпері товаришам 1943 р. Див. генерал Max Gelée // Icare. — № 78. — С. 65.

² Рейнел і Хічкок, американські видавці Сент-Екзюпері.

«Найкраща відповідь демократів на «Mein Kampf»

СПОГАДИ ЛУЇСА ҐАЛАНТЬЄРА

Поль Валері часто писав про «ідеального читача», до якого неминуче неусвідомлено звертається кожен автор. Якщо «Військовий пілот» не становить цілком вдалої книжки, це можна пояснити, здається, тим, що Сент-Екзюпері намагався дійти одразу і до американців, і до французів; чинячи так, він утратив з-перед очей свого «ідеального читача». Він більше, ніж будь-хто інший, позбавлений духу вправности, «витонченості», яку зневажав Паскаль. Ось чому ніщо не личило йому так гірше, ніж писати пропаганду. Повторюю: Сент-Екзюпері всупереч своїй волі взявся пояснювати американцям поразку Франції. Проте годі було уявити собі, що він міг зацікавитись американцями, коли Франція перебувала під німецьким чоботом. Він не мав змоги зосередити свою увагу на нас, бо його дух ненастально линув до Європи. Він умів писати тільки для французів, і навіть в останніх розділах, де він говорить про людину і милосердя, він знову-таки через французів звертається до решти. Сторінки, написані з огляду на американців, сторінки, на яких він доводить, спираючись на міркування і статистику, неминучість поразки Франції, становлять найслабшу частину «Військового пілота». Французи, які прочитають ці сторінки, схвалять їх і поквапляться забути, вважаючи, що вони не дуже цікаві. Натомість американці обуряються і охарактеризують їх як «поразницькі»...

Сент-Екзюпері писав навдивовижу добре, але коштом величезних зусиль. Він рідко виходив, але майже щодня мав друзів за обідом чи вечерею. Увечері, коли друзі розходилися,

він готував собі величезну чашку кави¹, потім сідав за стіл працювати (той самий стіл, за яким він обідав, бо письмовий стіл правив йому за комору, де він ніколи не міг знайти своїх зошитів). Інколи він працював у нічному ресторані, де, з'ївши біфштекс у гострому соусі, занурений в оливкову олію й посипаний перцем, він був здатний писати від другої години ночі до світанку...

Цей чоловік, що писав, як Бог, був переконаний, що не вміє писати, тож друзям Сент-Екзюпері доводилося ненастінно заспокоювати його. Моя дружина, яка дуже любила його і обожнювала слухати його, все-таки трохи нарікала на нього: він часто телефонував мені серед ночі. Я тоді перекладав «Військового пілота» і отримував розділи мірою того, як він редактував їх, тож я добре знат про муки, яких він зазнавав під час письма. Саме мені він телефонував щоразу, коли закінчував якийсь уступ і відчував необхідність одразу прочитати його вголос. Я знову бачу себе о другій годині ночі під напівглузливим, напівгнівним поглядом дружини, пригадую, як я не розумів якогось зрадливого слова з того, що він читав мені швидким, приглушеним голосом, бо ж я був напівсонний. Я вигукував: «Ох!», «Як добре», «Це справді воно», киваючи головою, водночас марно намагаючись стежити за його словами, а коли він наполегливо вимагав моєї думки, я механічно лицемірно повторював: «Чудово! Чудово!» Загалом сеанс закінчувався довгим мовчанням, протягом якого мені здавалося, ніби я чую, як він перебирає свої думки, а потім він кидав: «Гаразд! Перепрошую, що перешкодив. На добрачі!» — і клав трубку.

З «Військовим пілотом» Сент-Екзюпері не без труднощів вийшов із перехідної фази між двома протилежними покликаннями: «поетом повітряного простору» і «моралістом». Він завжди був споглядальним письменником. Але, якщо в періоді, який передував «Військовому пілоту», задовольнявся написанням оповідань задля самої дії, це оповідання було тільки приводом для роздумів...

¹ Чаю.

«Flight to Arras» (англійський варіант «Військового пілота» в перекладі Луїса Галантьєра з ілюстраціями Б. Ламота), спершу опублікований у трьох випусках «Atlantic Monthly», видали в США 20 лютого 1942 р. Протягом шести місяців цей твір був лідером продажу. Французькою мовою його опублікував Мішель Побер.

ЛИСТ ДО НАДИ МІЛЛЕ (В ДІВОЦТВІ БРАГАНС)

[листопад 1942 р.]

Моя маленька Янгольська Пір'їнко!

Мені треба побачити тебе. Я втомився. Я взяв на свої плечі завеликий тягар, і немає ї мови ані про те, що я житиму в мирі, звільнившись від нього, ані про те, що зможу дихати, взявши його: сумління — дивна річ...

І ось тепер має вийти моя книжечка [«Військовий пілот»]. І на мене чекають, як і завжди, різноманітні наклепи і заздість. Ти бачиш, що тут, у Нью-Йорку вже зворушилася зграя фальшивих французів. За тисячами ознак я відчуваю, як болото починає бродити ... Ох! Янгольська Пір'їнко, який я сумний, сповнений огиди і втомлений!..

Міцно цілує тебе, Янгольська Пір'їнко.

Антуан.

ЩОДЕННИК АНН МОРРОУ ЛІНДБЕРГ

26 лютого 1942 р. Я й досі тяжко страждаю, коли бачу, — а таке фатально трапляється зі мною, — як мої слова з «Wave of the Future» («Хвиля майбутнього»)¹ і мое ім'я вважають за синонімами пасивної поруки за тоталітаризм і його вади. Я здригаюся...

¹ Або «Рух історії...» Сент-Екзюпері не міг оцінити цього твору з нейтралістськими тенденціями, належного Анн Морроу Ліндберг і опублікованого взимку 1940 р. «Думка, що ця хвиля може бути 80-тонним танком, здається, не поставала в голові кількох порядних людей».

Я тільки-но прочитала останню частину «Військового пілота» в «*Atlantic*». Цей твір видався мені словом людини-монахів. Його книжка виражає всю тривогу нашої доби, особисту і загальну, я їх не роз'єдну, нічого не відкидаю, навіть гріха. Як і святий Христофор, він брав на себе всякий тягар. Я була дуже зворушена, я думала, зрештою, відчула, — дивне та імпульсивне почуття, — що мене прощено. Я, звичайно, не вживав цих слів у сuto особистому значенні. Просто під час читання цього дивовижного кредо я почуваюся прощеною. Мене знову взяли до кола, з якого були викинути. Я вже не вигнанка.

...Об'єктивне споглядання розбитої і дезорієнтованої армії, провінції, яку евакують, прибитої країни, яку, проте, не слід через це ані засуджувати, ані навіть судити. Аналіз іде глибше, занурюється в душу людини, набуває суверенного статусу понад стражданнями тіла і сухою логікою розуму, покликаного цією суверенністю відповідати універсальністю, стати вище від усякого індивідуального егоїзму; отже, навіть у мороку поразки містяться зернини перемоги... Ген далеко, внизу села в полум'ї й довгі шляхи, заполонені людьми, які нерозважливо тікають. Але ці втікачі, дарма що не думають розважливо, аж ніяк не стали жертвою паніки... вони просуваються з рішучістю, яка має в собі щось кошмарне, це барани без пастуха, мурахи зі зруйнованого чоботом мурашника. «Вони були поразкою», оті мільйони безпорадних і зголоднілих істот... Люди, які казали: «Навіщо гинути за Данциг?» — були абсолютно логічні. Франція відкинула цю логіку... Як і аварії та нещасні випадки, лагідність і трагедія набули форми епічної прози, а геній Сент-Екзюпері — водночас поета і пророка — полинув у найвищому, найдальшому, найшляхетнішому польоті.

Katherine Woods. Flight in the face of death // The NYT Book Review, 22 лютого 1942 р.¹

¹ Кетрін Вудс потім була перекладачкою «Маленького принца». Назву її статті можна перекласти водночас як «Політ перед лицем смерті» і як «Виклик смерті».

* * *

Американська преса одностайно привітала народження першої значної книжки про теперішню війну як безперечного шедевра.

Автор «Нічного польоту» і «Планети людей» написав «Військового пілота», книжку рідкісної краси і незрівнянної інтенсивності чуттів. «Військовий пілот» посяде почесне місце серед французьких книжок, написаних протягом похмурих років поразки і вигнання.

Pour la Victoire. — № 9. — 1942. — 7 березня.

Критики знай вихваляли талант письменника. Вони поширили в пресі уявлення про глибину Францію, яка відрізняється від «генітабу, який постійно відступає», уявлення про війну, де за два тижні загинуло 150 000 чоловік, воюючи багнетами проти німецьких танків. Вони дали відчути абсурдність польотів, коли тебе переслідує німецький винищувач, тоді як за дев'ять місяців можна було створити літаки, які витримували холод верхніх шарів атмосфери (John Barberen. The Chicago Herald. — 1942. — 29 березня).

«The Atlantic Monthly», квітень 1942 р.

Кредо бійця та розповідь про авіатора в бою, це оповідання і промова Черчілля становлять найкращу відповідь, яку досі змогли дати демократії на «Mein Kampf».

Edward Weeks. The Atlantic Monthly. — 1942. — квітень.

СПОГАДИ П'ЄРА ДЕ ЛАНЮ

Можна запропонувати свідчення про величезну послугу, якої надав Франції «Військовий пілот», книжка, яку Сент-Екзюпері відірвав від свого серця поміж двома битвами. Обидва видання, французьке і американське, з'явилися одночасно на початку 1942 р. Успіх американського варіанта був більшим за наші мрії: успіх і кількісний, і якісний.

Американські критики так палко говорили про неї, що книжка протягом багатьох тижнів перебувала на чолі *best-sellers*. Ще важливіше те, що нею захопилася молодь. Незбагненні покликання, які вона породила, ідеалізм, який вона надихнула.

Чи пам'ятали тоді про невисокий авторитет Франції тієї пори? Звичайно, ми поділяли поразку з іншими країнами, але американська громадська думка внаслідок хибної інтерпретації перемир'я сприйняла нашу капітуляцію як ознаку моральної ницості, результат занепаду, скочування до розпаду.

З'являлися дурні книжки: «Франції вже немає», — проголошували там. Уже почали просочуватися перші свідчення про опір. У Нью-Йорку дві чи три книжки намагалися зосередити інформацію. Першою була книжка Жака Марітена «Крізь лихо». Він писав про минуле, про майбутній успіх французької впертості й життєвої сили.

Але, крім кількох вірних друзів, яких ми мали там, хто звертав увагу на ці книжки?

І тоді з'явився «Військовий пілот», що радикально змінив громадську думку. Люди нарешті дізналися про боротьбу, яку провадили окремі французи, і про те, хто вони. Водночас зазирнули в їхні душі, які зазнавали мук унаслідок поразки, проте зневіра їх не охопила; публіка побачила людей, які боролися до останнього за честь своєї ескадрильї, країни, за свою власну честь, проте ніколи не вимовляли цього слова, надто пронизаного поважністю.

Людина в цій книжці віддає все. Розповідь немов звернена до офіцерів авіації. Ті, хто був відкритий до таких одкровень, з'ясували свій справжній обов'язок.

Ми вже знали «Нічний політ» і «Планету людей», отже, були схильні засвідчити повагу до «повітряного Джозефа Конрада» (а це не малий комплімент). Тож завдяки цьому «Військовий пілот» був опублікований за найсприятливіших обставин і вітальні оплески були незміrnі й несподівані.

Нарешті успіх без непорозумінь! Але коштом яких мук, і про них знає дуже мало людей. Ми знали сувору люб'язність Сент-Екзюпері, його мовчанки, напади лихого гумору чи обурення, бачили, як він «відволікається». Відволікається від чого? Від нестерпного неспокою і страждань, які тривали

увесь час його перебування і про масштаб та глибину яких ніхто не зінав...

Сент-Екзюпері бачив навалу, відчув, як по ньому прокотилася німецька армія. У своєму фізичному єстестві він і досі відчуває той нещадний наступ, який розчавив усе. Тоді він ще не вірив у можливу перемогу і засуджував таку віру як слабкість та оптимістичні лінощі, і в декого вона справді мала такий характер. Сумніватися йому видавалося і сміливішим, і щирішим. Сент-Екзюпері ще не зробив обрахунків, які надавали б перемозі найбільшої вірогідності завдяки зовнішнім щодо Франції даним, яких він тоді ще не мав. Він бачив тільки Америку байдужу, Америку, де ще не спалахнув Перл-Харбор. Сент-Екзюпері не хотів улесливих утішань і легких ліків, не гідних людини, яка прагне бачити ясно. Він відмовлявся мати зав'язані очі.

Але казав мені: «Для мене немає місця у світі, де пануватиме Гітлер...»

Я вважаю, що його книжка робить найефективнішу послугу французькій справі на американській території, і в цьому аспекті я думаю, що моє свідчення має таке важливе значення, як ніяке інше...

Так, визволяти — це робити вільним.

Для значної частини молоді Сент-Екзюпері був тим, хто визволяє, визволителем. Немає гарнішого титулу. Про це вже казано сто разів: союз думки, діяльності та мистецтва має дуже високу людську висоту, це вкрай рідкісне поєднання. Сент-Екзюпері поглинало пізнання спроможностей людини і практичне використання тих спроможностей, межі яких він зінав краще, ніж будь-хто інший, хоч якими далекими вони були. Він жив поряд із тими межами, близько до страху, але серед антиподів відчаю.

Адже найточніша межа влади, яку ти маєш, — це твій дар, коли ти віддаєш найкраще в собі. Це найвища форма володіння: «Тільки той зрозуміє, що таке якась сфера, хто пожертвуює її частину собе, хто боротиметься задля її порятунку й докладатиме зусиль, щоб удосконалити її. Тоді до нього прийде любов до цієї сфери. Певна сфера — не сума інтересів, таке твердження — помилка. Це сума дарів».

А через два роки Сент-Екзюпері віддав Сфері, яку палко любив, геть усе.

Сент-Екзюпері чув не тільки похвали. Ті, кого він називав «суперпатріотами» заокеанського опору, засуджували його. Як він писав 19 грудня 1942 р. Жакові Марітену, дехто хотів добачати в творі захист режиму Петена.

4 квітня 1942 р. Жан Моне повідомив Сент-Екзюпері, що на 8 квітня організована зустріч між ним і «деякими членами генерального штабу».

«Передусім вижити...»

СПОГАДИ ЛУЇСА ГАЛАНТЬЄРА

Кажучи вище, що Сент-Екзюпері в Америці був нещасливий, я не мав на увазі, що він був похмурий.

Коли добре подумати, мені здається, я не досить наголосив, що він майже щодня опинявся в товаристві друзів, із якими полюбляв розмовляти й сміятися. Проте я тільки раз бачив його по-справжньому щасливим, і його веселість була така промениста, що, здається, важила тільки теперішня мить. Він запросив на обід групу друзів, що всі були цивільні або військові пілоти і випадково зібралися в Нью-Йорку. Обід був жвавий, а розмова не вщухала. Підвівши із-за столу, ми ще цілі години провели на ногах, люди були такі збудженні зустріччю, що не могли всидіти на місці. Вони розповідали про різні пригоди, згадували про перші етапи авіації: вимушенні посадки на коротеньких смугах і небезпечні гірські схили. Переходили від гурту до гурту, розпитували про якусь подію, майже стерту з іхньої пам'яті, або ім'я, якого не могли пригадати. Від часу до часу хтось із них вибачався й біг до телефону, раптом пригадавши, що пообіцяв зателефонувати якісь кралі, баченій учора. Зустріч тривала чотири чи п'ять годин, які, звичайно, були найщасливіші, що їх Сент-Екзюпері пережив у нашій країні.

Я знову побачив його, з близкучими очима, радісного, що він опинився в атмосфері щирої і мужньої товариськості. Мені здавалося, ніби він сприймав тих, хто крутився навколо нього, як молодших братів, до яких він відчував удеяність, що вони запросили його до участі у своїх іграх.

Я сказав собі подумки: «Господи! Та він достеменний школяр!» Я згадав хлопчиків, яких можна бачити в приватних

школах... Якщо моя інтерпретація точна, вона стосується найглибшого коріння особистості Сент-Екзюпері, і я ніколи навіть не сподівався заходити так далеко. Сент-Екзюпері вочевидь не мав у собі нічого ні дитячого, ні залежного. Він ні в чому не виявляв ані боязкості, ані вагань. Він умів розмовляти з людьми і вести їх. І то завдяки своєму статусу, своїй особистості і своїм інтелектуальним спроможностям.

Наприкінці квітня 1942 р. Сент-Екзюпері поїхав до Канади, де мав прочитати дві лекції. Ми знаємо про їхній зміст завдяки газетним повідомленням.

СПОГАДИ АННЕТИ ДОРЕ (МОНРЕАЛЬ)

Ось нарешті, в творі Сент-Екзюпері, ми почули розповідь справжнього бійця. Серед галасу слів і ораторських ефектів ми почули голос, який ніхто не назве лихим, який не обтяжить правду ніякими прикрасами. Цураючись гризні, цей голос лише прагне, і то з найретельнішою чесністю, усвідомити трагедію, з якої він насилу вирвався. «Я не додам до того, що руйнує», — казав він. Він прагнув не захищати чи засуджувати, а тільки засвідчити. Щоб свідчити, він застосував усю силу своєї думки, невблаганне чуття конкретності, незвичайну прозірливість, яка дала змогу пілотові нічних польотів добачити з зоряної висоти планету людей і густу мережу наслідків і причин, які зумовлюють життя. У своєму свідченні Сент-Екзюпері до клав найглибших душевних зусиль, розкрив усю свою особистість, застосував усю сукупність свого людського досвіду. Я не знаю, чи існує що-небудь зворушливіше цієї лихої години для французького життя, ніж позиція цього чоловіка, слави красного письменства, героя епічних пригод, що ні на мить не погоджувався відступити від нещасти своєї країни. Його слово мало тим більшу вагу, що, як відчували, виходило з глибин тиші, коли тиша вже ніде не мала права громадянства...

Сент-Екзюпері в усьому доходив до головного...

Пригадую один вечір, коли Сент-Екзюпері, здавалося, знаходив зловтіху в тому, щоб зводити нанівець слова свого спів-

розмовника. Говорили про війну і про створені нею нелюдські умови. З безкінечною пишногою деталей зображували картину лих, спричинених навалою. І, нарешті, дивувались, як трохи страхітливому і, хай там як, абсолютно незбагненному диву, що життя може все-таки організуватися серед такого хаосу страждань. А Сент-Екс спокійно, одразу накидаючи свою думку тим, хто слухав його, пояснював, що тут немає нічого дивного, що «нормальні» або «ненормальні» умови — лише слова, з яких відверто глузує життя, що й серед миру, як і на війні, людина організується або дезорганізується і вмирає...

Цей ставний чолов'яга, такий напрочуд добре збудований, із величезним торсом і широкими плечима, які створюють враження сили, заввишки два метри, мав голову замріяної амфібії, і я ніколи не забуду, як він співав. Можливо, він, безпіречно не мав ніякого голосу. А проте того вечора він співав досить довго, переходячи від однієї до іншої, дуже гарні балади, давні скарги Костелея, Жанекена й багатьох інших, імена яких історія не зберегла. Я як бачу Сент-Екзюпері перед очима. Стоячи, вstromивши руки в кишенні піджака, він мало-помалу не ворушився в ритм, а хитався на хвилі мелодії. Ми бачимо, як отак заколисують себе діти, розповідаючи собі свої вигадки або потрапляючи під чари пісень. На нерухомому обличчі тільки іноді підіймалися брови, ще більше видовжуючи напівопущені над таємницею погляду повіки. Це надавало його обличчю виразу найглибшого смутку, безмежного жалю, з яким, проте, змирилися. Кожна фраза варіювалася відповідно до своєї мелодійної кривої з крайньою чутливістю, повною стриманих почуттів, без поривів, без прагнення створити бодай найменший ефект. Це хапало вас за серце, як спільній єдиний голос, який чуєш часом від тих, хто дійшов до глибин страждань. У тих солодко-скорботних піснях середньовіччя, де біль та усміх були поєднані в одному подиху, я відкривала, поки Сент-Екзюпері виспівував їх, те, що мить тому несло його думки до Моцарта і про що нам недавно розповів Маленький Принц. У тій силі я відчувала лагідність і, як сказала б я залюбки, дивовижну чесноту дитинства. Ще більшою мірою, ніж досвід пілота поштової авіації, ця пісня, що, за його власними словами, «показувала

його найвразливішу частину», розкривала мені характер вимогливости, з якою він ставився до людини, характер мук, якими він страждав перед «тією гарною скаліченою глиною».

[Сент-Екзюпері] вважав, що мрія і дія не протиставлені одна одній. Проте спершу треба жити, а вже потім писати. «Я боюся літератури задля літератури. Оскільки я по-лум'яно жив, я можу писати про конкретні факти. Саме професія визначила мій обов'язок письменника».

«*La Presse*», середа 29 квітня 1942 р.

На жаль, Сент-Екзюпері протягом двох тижнів був заблокований у Канаді, бо не мав візи для повернення. «Перебування перед телефоном і з носом, що вперся в кордон, — справжні китайські тортури» (лист до С. Гамільтона, 15 травня 1942 р.).

Бернар Валікет, видавець Сент-Екзюпері в Монреалі, дав про нього протягом тієї важкої пори: «Його політичні погляди дали деяким французьким кланам у Нью-Йорку нагоду втамувати свою жадобу помсти.

Тільки-но Сент-Екзюпері ступив ногами на канадську землю, на нього донесли у Вашингтоні, щоб перешкодити йому повернутися до США. Його звинуватили зокрема, що він має візу від уряду Віши. Ускладнення, які виникли, змусили Сент-Екзюпері прожити в Монреалі п'ять тижнів замість передбачених п'ятьох днів...

Тієї пори можна було бути або голлістом, або колаборационістом. Сент-Екзюпері не любив де Голля, тож люди виснували, ніби він прихильник уряду Віши.

ЛИСТ ДО КЕРТИСА ХІЧКОКА¹

[травень 1942 р.]

...Дорогий Кертісе, я їм себе поїдом. Я зобов'язаний констатувати, що три тижні тому я мав слушність, сумніваючись

¹ Видавця Сент-Екзюпері в Нью-Йорку.

в обіцянках, що я вирушу за тиждень. Як тепер можна прагнути, щоб моя довіра зросла? Я приїхав до Канади на сорок вісім годин, а тепер знаю напевне про свою візу тільки те, що вона потребує — в принципі — півроку чекання!

Досить найменшого міжнародного клопоту, щоб поставити безвихідну проблему. Дорогий Кертісе, я благаю вас зрозуміти, що я у великому відчай. Дуже великому. Ваш

Сент-Екзюпері

25 травня 1942 р. з'явився переклад «Послання до молодих американців», який Л. Галантєєр подав до «The Sentier Scholastique» у грудні 1941 р.

СПОГАДИ МІШЕЛЯ ПОБЕРА

Однією з причин, яка відгороджувала Сент-Екзюпері від прихильників «Вільної Франції», була його відмова розглядати війну з суто стратегічного погляду. Сент-Екзюпері бачив її передусім з людського погляду. Коли, наприклад, бомбардували базу підводних човнів у Лоріані, він у своїй скорботній реакції запитав: «Скільки французьких жінок і чоловіків загинули під час цього рейду?» Головна думка, яка непокоїла його, була така: «Чи виживе наш народ після цих усіх злигоднів і спустошень?» За винятком, можливо, Сімони Вайль, що мало не довела себе до голодної смерті в своєму прагненні поділити долю своїх співвітчизників («Я хочу їсти тільки те, що їдять французи»), я ніколи не бачив нікого, хто мав би ще глибше фізичне співчуття до людини та її страждань.

СПОГАДИ ЛУЇСА ГАЛАНТЬЄРА

Вступ США до війни дав Сент-Екзюпері нову тему для трилогії. Відтоді він тільки й думав про різні методи прискорити нашу участь у війні й постачання нашим британським і російським союзникам. Він був одним з нечисленних європейців,

які не вважали належну президентові Рузвелтьту початкову програму виробництва за, як казали, «американський блеф». «Шістсот літаків і десять мільйонів тонн загального тоннажу суден лише за один рік? Чом би й ні? — казав він своїм найскептичнішим співвітчизникам. — Країна, яка раптом припиняє виробляти 5 млн. автомобілів за рік, має, звичайно, робочу силу, сировину і вміння для реалізації програми Рузвелтьта»¹.

Деякі з думок Сент-Екзюпері були гідні Жюля Верна. Наприклад, для постачання літаків до Англії через води Північної Атлантики, насичені німецькими підводними човнами, він пропонував збудувати величезні підводні баржі з літаками в розібраному стані, ті баржі тягнутимуть на буксирі гіантські підводні човни.

[Інша його ідея стосувалася висадки військ у Північній Африці за підтримки французьких військ, розміщених у тому регіоні].

Ті французькі війська зрадіють, міркував Сент-Екзюпері, якщо їх віддадуть під команду Жіро. Я так зацікавився цим проектом, що поїхав до Вашингтона, де говорив про нього під час обіду з двома друзями, один з яких працював у Генштабі, а другий — в OSS [Управлінні стратегічних служб, по-переднику ЦРУ. — Перекл]. Це відбувалося в липні 1942 р. Тоді я ще не знов, що президент і прем'єр-міністр вже дали свою згоду на операцію «Смолоскип», [яка, за словами Галантъєра], мала закінчитися 8 листопада 1942 р. висадкою в Північній Африці, і що з французького боку Жіро мав стати головною опорою цієї операції.

[Пояснивши ідеї Сент-Екзюпері], я зіткнувся з україн зневажливою реакцією. Як бути щирим, я повинен признатися, що в кінці моєї коротенької промови мене просто послали під три чорти. Мій приятель Сент-Екзюпері, може, й геній, але цілковитий йолоп. А щодо мене, то яким правом я втручаюся в питання, які мене не обходять і про які я нічого не знаю? Якщо вони дізнаються коли-небудь, що я розповів кому-небудь бодай одне слово з цієї неймовірної химери, то втішаться на думку,

¹ І справді, коли могутня американська промисловість запрацювала на повну силу, Німеччина та Японія, починаючи від літа 1942 р., почали зазнавати перших великих поразок.

що зможуть запроторити мене до федеральної в'язниці років на десять, і вчинять так само з моїм приятелем Сент-Екзюпері.

На другий день у Нью-Йорку я розповів про все Сент-Екзюпері, що вислухав мене, не мовивши ані слова. Ми довго дивились одне на одного, потім Сент-Екзюпері легенько всміхнувся: «Ага, — мовив він, — ось воно що! Тож вони розумніші, ніж я уявляв собі!»

Але моя розповідь на цьому не закінчується. Невдовзі один з наших друзів привів до Сент-Екзюпері одну з найважливіших постатей американської авіації: генерала, що вже відзначився своїми сенсаційними звіттями на Тихоокеанському фронті, а згодом командував нашим наймогутнішим з'єднанням бомбардувальників у Європі. Результатом отак налагодженого контакту стало чимало інформації про аеропорти, споруди та польотні умови в Північній Африці, які мав потім у своєму розпорядженні штаб Повітряної армії. Сент-Екзюпері не розповів мені про візит американського генерала. Не розповів і перед моїм виїздом до Європи 3 жовтня. Адже Сент-Екзюпері був не тільки людиною, а й солдатом.

ЩОДЕННИК ДЕНІ ДЕ РУЖМОНА

Вестпорт (Коннектикут), 15 серпня 1942 р. Тиждень відпустки на морі. Я поділяю цей дерев'яний будиночок на палях на березі протоки з Сент-Екзюпері. Гра в шахи на терасі після купань, і то будь-якої години дня і ночі.

Тоніо, повернувшись учора з Нью-Йорка, просив мене зустріти його на вокзалі. Він з'явився, незgrabно тримаючи під пахвою великий ящик, і подав його мені, тільки-но побачивши мене. (Я знаю, що після аварії в Гватемалі, коли він розтрощив «кусі кістки», йому вже не можна носити пакунки). На ганку будинку він розкрив ящик і дістав із нього цуцика, що весь трусиався. То був боксер, який нагадував Бісмарка, і Сент-Екзюпері назвав його Ганнібалом. Я вчив його гуляти по пляжу на повідку. Канадський видавець Роберт Валікет зняв фільм на 16-міліметровій плівці про урок Ганнібала і про одну з наших партій у шахи на терасі. Я б багато віддав, щоб мати змогу побачити його.

Нортпорт, Лонг-Айленд, кінець вересня 1942 р. *Бевін-хаус*. Щотижня я проводжу там свої 36 годин відпустки. Цей будинок знайшла Консуело, і можна було б навіть подумати, що вона вигадала його: він величезний, стоять на місі, де височать скуйовдані бурями дерева, проте з трьох боків його лагідно обступають звивисті лагуни, які тягнуться серед лісових краєвидів і тропічних островів.

— Я хотів мати хижу, а це Версальський палац! — похмуро бурчить Тоніо, заходячи першого вечора до зали.

А тепер його вже годі витягти з того дому. Він заходився писати казку для дітей, яку сам ілюструє аквареллю. Лисий велетень, із круглими очима гірського птаха, точними пальцями механіка, він старанно водить дитячими пензликами і висолоплює язика, щоб не «вийти за лінію». Я позую для Маленького Принца, що лежить на животі, піднявши ноги¹. Тоніо сміється, як хлопчисько: «Потім ви скажете, показуючи малюнок: це я!» Ввечері він читає нам фрагменти величезної книжки («Я читатиму вам свій посмертний твір»), і вона здається мені найкращою з того, що він написав². Пізно вночі я, виснажений, іду вже до себе (завтра о 9 годині я повинен бути в Нью-Йорку), але Тоніо ще заходить до моєї кімнати, курить сигарети і з несхитною суворістю обговорює прочитане. В мене виникає враження, що його мозок уже не може припинити думати.

Анрі де Керілліс, коли написав свою статтю «Де Голль диктатор» (1945 р.), поставив замість епіграфа відоме твердження де Голля і слова Сент-Екзюпері, що відповів йому.

Генерал де Голль: «Франція зазнала поразки в одній битві, але не програла війни».

Антуан де Сент-Екзюпері: «Кажіть, генерале, правду, Франція програла війну. А переможуть у ній її союзники».

Між «Pour la victoire» («За перемогу»), антивійськістською газетою де Керілліса, Ж. Табуїс і Мішеля Побера, і «La Marseillaise», газетою, яку в червні 1942 р. почав видавати де Голль, стосунки притинилися у вересні, коли голліст Франсуа Кілісі написав, що

¹ Див. «Маленький принц».

² «Цитадель».

американська окупація Північної Африки вдарить по Франції тяжче, ніж гітлерівська окупація французьких департаментів. Цей текст, призначений для «Pour la victoire», відкинули.

Рауль де Руссі де Саль підсумував політичну проблему на одній сторінці свого щоденника. Її цікаво прочитати, щоб знати, якою була тональність його розмов із його приятелем Сент-Екзюпері.

ЩОДЕННИК РАУЛЯ ДЕ РУССІ ДЕ САЛЯ

26 вересня 1942 р. [Згідно з листом, якого отримав Марітен], Франція повинна відродитися сама, тобто повинна утвердитися проти всіх зовнішніх впливів та ідеологій, зокрема проти англосаксонських. Після визволення де Голль повинен створити сильний тимчасовий уряд, щоб уникнути анархії; де Голль презентує французькі почуття, Францію й т. ін. Вірність де Голлю означає вірність Франції; Америка повинна визнати де Голя політично як архітектора французького опору і керівника майбутнього тимчасового уряду; від Америки треба боятися компромісного миру з Німеччиною; критерієм доброго ставлення Америки до Франції буде визнання де Голя.

Моя думка приблизно така, — і я, природна річ, можу тільки робити висновки: цілком можливо, що поразка і доктрина Петена справді прищепили французам чуття безнадії, аналогічне тому, яке Гітлер експлуатував у німців. Коли-небудь скажуть, що ми не програли війни. Петен спробував тримати це чуття на прив'язі, поєднавши його з перемир'ям і політикою чекання, «репараціями і покутою». Лаваль утрудився в ситуацію й намагається подати позитивний колабораціонізм так, щоб дискредитувати Петена, не знищивши чуттів, які він створив або використовував. Іншими словами, те, що називають містикою Петена, — це хвороблива реакція націоналізму. Отже, відбувся перенос, перенос на де Голя, що поляризує тепер шовіністичні тенденції і «містику Петена». В теперішньому голлізмі є багато елементів петенізму... Вже давно, принаймні від 1914 р., Франція має сенс тільки як член коаліції. Теорія «самотньої Франції» або «Франція сама» — це філософська й сентиментальна химера.

«Франція передусім»

Наприкінці жовтня генерал Монтгомері пішов в контр-атаку: німців від підступів до Александрії відкинули в Лівію. Триполі впав 23 січня.

8 листопада союзники висадились у Північній Африці (на превеликий гнів генерала де Голля, бо з ним не порадились). Розрив дипломатичних відносин між США і урядом Віши. Адмірал Дарлан, колишній голова уряду Віши, колишній призначений наступник Петена, був на місці. Він схвалив отриманий наказ стріляти по англо-американцях, потім провів переговори і приєднався до відступників. Французькі війська очолив генерал Жіро.

Німці окупували південну зону Франції. Французький флот потопив себе в Тулоні 26 листопада.

Війська рейху висадилися і в Тунісі. Бої тривали аж до їхньої поразки в травні 1943 р.

22 листопада генерал Кларк, заступник Ейзенхауера, підписав із генералом Дарланом угоду, яка регулювала стосунки між Америкою і французами. Дарлан побачив, що його авторитет визнано в Алжирі, і очолив імперську раду, щоб пeregrupuvati французькі війська.

Сент-Екзюпері виголосив по радіо звернення, яке починалося словами: «Франція передусім». Цей заклик був опублікований французькою мовою в монреальській газеті «Le Canada» 30 листопада 1942 р., англійський переклад з'явився в «New York Times Magazine» 29 листопада 1942 р. під назвою: «Відкритий лист французам в усьому світі». Це звернення водночас передали по радіо на всіх американських станціях, які мовили французькою мовою, а потім опублікували в північноафриканських газетах.

ФРАНЦІЯ ПЕРЕДУСІМ

Німецька ніч зрештою покрила всю нашу територію. Ми ще могли щось чути про тих, кого любimo. Ми ще могли переказувати їм свою ніжність, якщо не мали змоги поділяти поганенький хліб на їхньому столі. Ми чули здалеку, як вони дихають. А тепер кінець. Франція тепер — тільки тиша. Вона загубилася десь серед ночі з погашеними вогнями, немов корабель. Її свідомість та її духовне життя зосередились у товщі ночі. Ми не знаємо навіть імен заручників, яких завтра розстріляє Німеччина.

Але знову-таки, в підземеллях утисків готується нова істина. Не будьмо хвальками. Їх там сорок мільйонів, миряться зі своїм рабством. Ми не принесемо духовного вогню тим, хто вже живить його своїм життям, наче воском. Вони краще за нас вирішать французькі проблеми. Вони мають усі права. Ніщо з наших балачок про соціологію, політику і навіть мистецтво не гнітитиме їхніх думок. Вони не читатимуть наших книжок. Не слухатимуть наших промов. Від наших ідей вони, можливо, блюватимуть. Будьмо безмежно скромними. Наши політичні дискусії — це дискусії примар, а наші амбіції комічні. Ми не представляємо Франції. Ми можемо тільки служити їй. Ми не маємо права, хоч би що ми робили, ні на яке визнання. Немає спільноти міри між вільною битвою і станом, коли тебе душать уночі. Немає спільноти міри між ремеслом солдата і долею заручника. Ті, хто там, — справжні святі. Якщо невдовзі нам випаде честь брати участь у боротьбі, ми й далі будемо в боргу. Ми лише торба боргів. Ось де найголовніша істина.

Французи, примирімось, щоб служити.

Я скажу передусім кілька слів про суперечки, які поділяють французів, щоб спробувати потім позбутися цих чвар. Адже саме в них полягає французька хвороба. Тяжка хвороба. Багато з нас, хто страждав від розривів своєї свідомості, мають потребу в розраді. Нехай вони заспокоються. Найрізноманітніші дороги завдяки диву американського наступу виходять на одне перехрестя. Навіщо й далі грузнути в давніх чварам? Годиться об'єднуватись, а не поділятись, розкривати обійми, а не цуратися.

Чи варті наші сварки нашої ненависті? Хто може коли-небудь претендувати на абсолютну істину? Поле зору людини

мізерне. Мова — недосконалий інструмент. Проблеми життя зводять нанівець усі формули...

Ось, нарешті, утверждження наших союзників за сімдесят шість годин у Північній Африці довело, мабуть, що Німеччина, незважаючи на жорстокість свого шантажу, після двох років тиску не змогла міцно закріпитися в Північній Африці. Є, звичайно, десь там у Франції, рух опору. Перемогу в Північній Африці почали здобуто, можливо, завдяки п'ятистам тисячам наших полеглих дітей.

Ох! Французи, щоб примиритися, було б досить звести наші незгоди до їхніх справжніх пропорцій. Нас завжди поділяло тільки різне значення, яке ми приписували нацистському шантажу.

Одні думали: «Якщо німцям кортить знищити французький народ, вони знищать його, хоч би що він робив. Шантаж треба зневажати. Нішо не зобов'язує Віші до тих або тих постанов чи слів».

Інші думали: «Тут ідеться не просто про шантаж, а про шантаж, жорстокість якого унікальна в історії світу. Франція, відмовляючись від важливих поступок, має тільки словесні викрутні, щоб відкладати день у день своє знищення».

Невже, французи, ви вірите, що ці різні думки про справжні наміри уряду, який віджив своє, варті нашої взаємної ненависті? Неузгодженість наших думок не зменшує нашої спільноти ненависті до напасника. А втім, ця неузгодженість стала меншою, коли Лаваль, отримавши владу, віддав нацистам єврейських утікачів. Солідарно з усім населенням Франції ми вважаємо право притулку за священне. Суперечки, які ще існували, вже не мають тепер свого предмету: уряд Віші помер.

Віші забрав у свою могилу свої нерозв'язні проблеми, свій суперечливий персонал, свою щирість і хитрощі, своє боягузство і сміливість. Лишімо поки що роль судді історикам та післявоєнним військово-польовим судам. Набагато важливіше служити Франції тепер, ніж обговорювати її історію.

Повна німецька окупація відповіла на всі наші суперечки і стишила наші драми сумління. Французи, чи ви хочете примиритися? Між нами вже немає навіть тіні якоїсь справжньої причини для суперечок. Відмовмося від будь-якого партій-

ного духу. В ім'я чого ми ненавидимо одні одних? В ім'я чого ми заздримо одні одним? Не йдеться про те, що треба займати якісь місця. Єдині місця, які треба зайняти, — це місця солдатів і, можливо, тихі могили десь на дрібних кладовищах Північної Африки.

Французький закон про військову службу зобов'язує служити до сорока восьми років. Ми всі повинні бути мобілізовані — від сімнадцяти років до сорока восьми. Вже не йдеться про бажання знати, хочемо ми пожертвувати собою чи ні. Ми повинні вимагати від себе, щоб порушити рівновагу, просто сісти всі разом на одну шальку терезів.

Але, якщо наші давні суперечки — це вже суперечки істориків, існує інша небезпека незгоди. Французи, наберімося духу подолати її. Дехто з нас завдає собі мук із приводу якогось одного керівника проти другого. Однієї структури проти іншої. Вони бачать, як на обрії постає примара несправедливості. Навіщо вони ускладнюють собі життя? Нема чого боятися несправедливості. Жоден із наших особистих інтересів уже не може зазнати шкоди. Коли муляр присвячує себе будівництву собору, собор не може зашкодити муляру. Єдина роль, якої чекають від нас, — це роль учасника війни. Я напрочуд добре захищений від усякої несправедливості. Хто може бути несправедливим до мене, якщо я лише плекаю мрію знайти в Тунісі своїх товаришів з ескадрильї 2/33, в товаристві яких я прожив дев'ять місяців війни, потім тяжкий німецький наступ, за який ми заплатили двома третинами наших екіпажів, потім переліт у Північну Африку напередодні перемир'я. Французи, не сперечаймося між собою через те, хто старший, хто заслуговує більшої пошани, де справедливість, які пріоритети. Нам нічого не дано просто так. Нам дано тільки зброю. Її вистачить на всіх.

Якщо я почиваюся таким спокійним, це тому, що я знову не відчуваю ніякого покликання до ролі судді. Загал, до якого я пристаю, — не партія і не секта, а моя країна. Тимчасова французька структура — це справа держави. Нехай Англія і США докладають усіх зусиль. Якщо наше прагнення — натиснути пальцем на гашетку кулемета ми не завдаватимемо собі великого клопоту з приводу постанов, які видаються нам

другорядними. Справжній господар — це Франція, приречена натишу. Ненавидьмо партії, клани та поділи.

Якщо єдине прагнення, яке ми формуємо (ми маємо право формувати його, бо воно об'єднує нас усіх), — коритися сьогодні військовим командиром, а не політичним вождем, це тому, що привітання солдата до солдата вшановує не даного солдата, не партію, а націю. Ми знаємо і генерала де Голля, і генерала Жіро, знаємо, що вони думають про владу: вони служать. Вони перші служники. Цього нам досить, бо всі суперечки, які могли загальмувати нас учора, тепер уже подолані або зникли.

Отакою мені видається наша ситуація. Не треба, щоб у наших друзів у США склалося хибне враження про Францію. Французів тут певною мірою вважають за кошик із крабами. Це несправедливо. Полемісти промовляють самі до себе. Ті, хто мовчить, спричиняє небагато галасу...

Я пропоную всім французам, які мовчали досі, запевнити містера Корделла Халла в тому, який насправді стан нашого духу, вийти бодай єдиний раз зі своєї тиші й послати йому, кожен окремо, телеграму такого змісту:

«Ми просимо чести служити бодай у якій-небудь формі. Ми прагнемо військової мобілізації всіх французів США. Ми наперед визнаємо будь-яку структуру, яку вважатимуть за найбажанішу. Ненавидячи всякий дух поділу між французами, ми просто прагнемо бути поза політикою».

Там, у Держдепартаменті, вони здивуються кількості французів, які висловляться за згоду. Проте, незважаючи на нашу недобру славу, більшість нас плекають у глибині свого серця тільки любов до своєї цивілізації і рідної країни.

Французи, примирімось. Коли ми, на борту бомбардувальника, постанемо перед сутичкою з п'ятьма або шістьма месершмітами, наши вчорашні суперечки змусять нас усміхнутися. Коли 1940 р. я повертаєсь з завдання на літаку, продірявленому кулями, я радісно пив чудове перно в барі своєї ескадрильї. І вигравав своє перно, граючи в кості, то в товариша рояліста, то в товариша соціаліста, то в лейтенанта Ізраеля, що був найсміливіший серед нас і був євреєм. І ми пили перно з глибокою ніжністю.

«Проблема Жіро — де Голля сміховинна»

ЛИСТ ДО НЕВІДОМОГО АДРЕСАТА

[Нью-Йорк, 8 грудня 1942 р.]

Я знаю, чому я ненавиджу нацизм. Передусім тому, що він руйнує якість людських стосунків... Я жив цілі роки серед нестатків пустелі й був щасливий: я мав вірних товаришів...

Світ дивним чином зрикається нині того, що створило його велич... Нацисти зробили євреїв символом нищості, хабарництва, зради, визиску та egoїзму і щиро обурюються тим, що нібіто захищає євреїв. Тоді вони звинувачують своїх супротивників у прагненні врятувати у світі дух хабарництва, зради і визиску. А це нас веде до часів негритянських тотемів.

Натомість я відмовляюся від стадних інстинктів душі, відмовляюся від коранічних спрощень, відмовляюся винаходити цапів розгрішення. Я відмовляю найсвятішій інквізиції в чистоті намірів. Я відкидаю порожнечу словесних формул, які змушують потоками литися людську кров...

Я мало ціную фізичну сміливість, і життя навчило мене, що існує справжня сміливість: сміливість чинити опір осуду з боку середовища. Я знаю, що, коли я не відхилявся від шляху, визначеного моєю свідомістю, незважаючи на роки образ і паплюження, я був сміливий по-іншому, ніж тоді, коли фотографував Майнц чи Ессен...

ЩОДЕННИК АНН МОРРОУ ЛІНДБЕРГ

Вівторок, 8 грудня 1942 р. Увечері я побачила звернення Сент-Екзюпері до всіх французів, щоб вони поклали край своїм чварам і, незважаючи на відмінності своїх поглядів, при-

єдналися в Африці до битви за Францію. Єдина його ідея — знову потрапити до своєї групи, там у Тунісі. Він знову в мірі сам із собою. Він чудово розуміє, що вигнанець не має іншого вибору, як збройне ремесло, і що, хай там як, він завжди буде боржником перед «святыми Франції», які лишилися там під чоботом. Він знає, що відродження прийде з «підземель тиранії», а не від вигнанців за кордоном. Він у мірі. Я щаслива від цього, але, читаючи його заклик, відчуваю смирення перед його мукою і лінією поведінки, яку він визначив собі. Хіба можна порівняти з цим щось у нашому житті, в мосму?¹

Чарльз приходить пізно. Я розповіла йому про той лист. Чарльз сказав, що в ньому немає нічого «блізького» до нас, бо ж ми не перебуваємо в такій ситуації, як Франція. Але мені здається, що десь повинно існувати щось аналогічне. Я не знаю ані де, ані як. Це не може полягати в тому, щоб просто сидіти в своєму закутку й писати що-небудь. Полягає радше в дитині². Але всі мої жертви видаються сміховинними в порівнянні з жертвами таких людей, як він.

Середа, 9 грудня 1942 р. Чарльз повернувся додому вночі, і ми говорили про позицію Сент-Екзюпері і про нашу. Чарльз думає, що це дивовижний чоловік і, відповідно до його системи цінностей, «на добром шляху», проте не знає, куди приведуть його зусилля. Потім ми почали говорити про наше загальне ставлення до війни. Я дуже бентежилася з приводу певних міркувань, які я висловлювала про війну, — *не* моєї внутрішньої позиції, якої я й досі твердо дотримуюся, — а інтелектуальних аргументів, логічної послідовності й т. ін., які я використовувала, щоб надати переконливості нашим поглядам. Усі ці міркування, здавалося мені, походять від націоналізму, а не такою великою мірою, як я думала, від чужих йому моїх душевних почувань. Я розумію це передусім перед такими творами і постатьями, як Сент-Екзюпері. Чарльз сказав, що позиція Сент-Екзюпері — це позиція святого, але святий не визнає певних зумовлених часом обмежень. Чарльз без засторог схвалив свя-

¹ Відомо, що Лінбергі зайніяли позицію проти вступу США до війни і вже не бачилися з Сент-Екзюпері. Див. 24 січня і 24 квітня 1941 р.

² Тієї пори Анн Морроу Ліндберг чекала дитину.

тих, але вважав (якщо я добре зрозуміла його), що їх треба поставити під захист солдата. Мені було огидне уявлення, як я сиджу на вершині пагорба, в повній безпеці й серед ароматів святості, тоді як мене «прикривають» бійці, вишикувавшись там унизу, і вдаються до методів, мерзлих для мене. Вже лігши, я була збуджена і, хоч і рано прокинулась, довго не могла заснути. Майже засинаючи, я приказувала: «Я хочу, щоб мені простили, як я хочу, щоб мені простили!»

— Простили? Але за що? — запитав Чарльз. — За кого?

— Не знаю, — відповіла я, — але я маю велику потребу в прощенні.

— Я знаю, — казав далі Чарльз, що людина інколи відчуває цю потребу внаслідок усіх скосініх помилок. Як на мене, ніхто не має меншу потребу в тому, щоб йому простили, ніж ти, і я не знаю інших способів прошення, крім прагнення бути прощеним. Якщо хочуть бути прощеним, тоді прошення вже дано.

Сент-Екзюпері був символом найкращих з «іншого боку». Він і для мене був своєрідним символом. Я хотіла, щоб він знов, що ми не лихі, але це бажання було інтимним і корисливим.

— Я знаю, яких мук ти зазнаєш, — мовив Чарльз. — Усі ці конфлікти — я розумію їх. Я розумію твої почуття. Ти передчуваєш, що він поїде до Африки і його вб'ють, і так, мабуть, буде й справді, якщо він подастися туди.

— Так, — відповіла я, — але для нього було б ще гіршим, якби він лишився тут і його точили докори сумління.

Чарльз погодився.

Атож, саме так я й дивилася на речі. Все мені відавалося дуже ясним. У свій попередній бій він пішов із гіркотою. А до цього біжить із радістю, навіть із палким прагненням. Найвиразніше я бачу в його листі заклик до пожертви і смерті. Він хоче віддати свій «borg» перед тими святыми, хто лишився у Франції. Перед тими заручниками, стверджує він, вигнанці, хоч би що вони робили, завжди будуть у боргу. І ось він уже в дорозі, щоб віддати свій борг, щоб радісно піти на найвищу жертву. Він знайде своє місце — «тиху могилу на якомусь кладовищі Північної Африки».

Чарльз заявив, мовляв, якщо Сент-Екзюпері судилося загинути десь в Африці, він загине. А якщо йому судилося ви-

жити, він виживе. Як би я хотіла і сама дотримуватися такого фаталізму. Як на мене, я розглядаю факти з практичного погляду: його пошлють туди, куди він захоче піти, — на смерть. Він повернеться до Африки, яку любить. Туди, де колись ошукав смерть, а тепер заплатить за це свою ціну. В цьому всьому є нещадна логіка. На мою заувагу: «Відтепер його ніколи не буде», Чарльз запитав: «Невже ти остаточно стираєш людей, коли вони помирають?»

12 грудня 1942 р. газета «Pour la victoire» опублікувала відповідь Жака Марітена на звернення Сент-Екзюпері від 29 листопада (яке цей тижневик подав у тому самому номері). На тій самій сторінці Сент-Екзюпері коментує текст Ж. Марітена, який редакція передала йому перед публікацією.

ІНКОЛИ СЛІД СУДИТИ (З ПРИВОДУ ВІДКРИТОГО ЛИСТА СЕНТ-ЕКЗЮПЕРІ) ЖАК МАРІТЕН

У заклику до єднання французів, опублікованому 29 листопада, Антуан де Сент-Екзюпері порушив певні питання, з приводу яких хочу висловитись і я. Адже в цьому «відкритому листі» з великою красномовністю змішані правдиве і брехливе.

Хочу наголосити, що цього листа написано до появи Дарлана¹ на політичній сцені Північної Африки. Сент-Екзюпері, безперечно, не писав би сьогодні таким самим тоном. Та ось кільки звернення з'явилося після цієї події, читач опинився перед серйозною двозначністю.

Чесність намірів Сент-Екзюпері, як і великодушність його заклику, вочевидь не підлягають ніякому сумніву. Але він зга-

¹ Міністр торговельного і військово-морського флоту в уряді Віші, заступник прем'єр-міністра, Дарлан подав у відставку в квітні 1942 р., водночас і далі лишаючись на чолі армії. Переїзнюючи в Алжир 8 листопада 1942 р., в місці висадки союзних військ, він почав керувати імперською радою, щоб перегрупувати французькі війська. 27 листопада 1942 р. французький флот пустив себе на дно в Тулоні.

дує про важливі проблеми, і саме ці важливі проблеми я й хочу обговорити, і то з висновками, які він сам зробив не за-вжди; крім того, з погляду теперішніх обставин.

Французи, будьмо всі єдині в боротьбі проти Німеччини і не дозвольмо ніяким іншим міркуванням шкодити військовим завданням війни, яку ми вірно маємо довести до кінця поряд із противниками спільногого ворога. Це наш безпосередній обов'язок. Цей обов'язок лежить на нас від вересня 1939 р. Він ліг на нас і в червні 1940 р. Він і далі ще з більшою силою налягає на нас.

Є люди, які заперечили цей обов'язок і розірвали цей союз: ті, хто припинив боротьбу 17 червня 1940 р., зрікся нашого союзу з Англією й кинув французький народ у пастку перемир'я. Сент-Екзюпері не мав би забувати про це.

Французи, примирімось, щоб відбудувати спільно нашу батьківщину за умов свободи. Ця праця примирення припускає одну попередню умову: віднайти Францію та її покликання. Ця праця відрізняється від безпосереднього завдання війни. Вона має духовний і політичний характер. Вона вимагає, щоб народ Франції міг вільно утверджувати свою волю й цінував спільний соціально-політичний ідеал. А поки що ми бачимо страхітливо пригнічену країну, яку катує гнобитель і який жорстоко розірвали свідомість її власні керівники. Поділ між тими, хто під час цього великого випробування піддався нацистському порядку й тоталітарній Європі, і тими, хто зберіг вірність покликанню Франції, — це насправді найглибший розкол, який знала коли-небудь наша історія. Цей розкол спричинили ті самі люди, які зрадили в нас дух і народ. Подолають його не заклики до єднання. Потрібне страхітливе зусилля свідомості й громадянські чесноти. Бог учив нас так, що внаслідок першої провини цих самих людей не бракує невинної крові. Франція, хай там як, повинна, щоб стало можливим примирення французів, позбутися і їх, і їхньої примарі національної революції. Сент-Екзюпері тим паче не мав би забувати про це все.

Це з самою Францією вже два роки, як ми й далі ненастanco воюємо. Французький народ і далі боровся серед горя та ночі, беззбройний і голодний, нещадно боровся не тільки з ворогом,

а й проти тих французів, які вбачали порятунок батьківщини в прийнятті рабства. Героїчні хлопці втекли з Франції, щоб провадити далі боротьбу у відкритому небі. Ті, хто поліг в оазі Бір-Хакем, і моряки з підводного човна «*Surcouf*» були їхніми товаришами. А нині Сент-Екзюпері стверджує, що відтепер є тільки одне можливе місце для мобілізованих французів: місце бійця. Чому ця думка з'явилася в нього тільки сьогодні? Між його найщирішою волею і народом Франції був так званий французький уряд, який він вважав за Францією.

Сент-Екзюпері каже нам, що Віші вже зникло, що вже немає уряду Віші, а це, зрештою, неправда або ще не правда. Віші тепер — це просто трохи більше в'язнів, ніж раніше. Уряд Віші готове тепер «африканську фалангу», щоб воювати поряд із німцями, як уже був набирає «трибарвний легіон» для війни в Росії пліч-о-пліч із ними. (Крім того, режим Віші був тільки швидкою реалізацією можливостей, уже сформованих соціальним життям Франції, і вони не зникнуть одразу, — я кажу про це як про можливість нещастя, — коли зникне уряд Віші). Принаїмні треба було, щоб уряд Віші зник в очах Сент-Екзюпері, щоб він побачив у яскравому світлі те, що було очевидним від першого дня. Хай там як, не досить зникнути, щоб отримати розгрішення.

Я шкодую, що перебуваю в незгоді з чоловіком, якого я по-важаю. Лист Сент-Екзюпері може привести до дуже великої плутанини, тому на нього необхідно відповісти. Я не менше, ніж він, ненавиджу партійний дух. Я знаю, як і він, що велике число французів — дрібний підприємець, який прагне забезпечити роботою своїх працівників, службовець, що любить свою працю, а також багато інших людей, завдяки діяльності яких існує країна, — були змушені скоритися багатьом речам, які огидні їм, стати причетними до трагедії, за яку вони не відповідають. Я знаю також, що у Віші було все, навіть люди, які скористалися своїми посадами, щоб потай допомагати рухові опору або готувати повстання проти окупанта, а також інші, яких загалом хибне намагання провадити «політику присутності» привело туди з надією врятувати бодай трохи чести, і навіть поліція та префекти, які допомагали, коли мали змогу, жертвам законів своїх господарів. Ідеться не про цих людей. Бо ж ідеться про господарів, про тих, хто взяв на себе відпо-

відальність керівників ганебного режиму, і тут я кажу не тільки про нацистів, а й про тих, хто, граючи чесно, якщо можна так сказати, на двох столах, змишився, нехай навіть тимчасово, з можливістю, що Франція буде одним з елементів німецької Європи; тут я маю на увазі всіх тих, хто прикрив своїм авторитетом політику, пропаганду і репресії Віші. Ці люди можуть спробувати коли-небудь викупити свою провину на бойовищах, — але як солдати, а не як політичні керівники, — якщо перейдуть на бік союзників або на бік «Франції, що бореться». Честь і загальне благо забороняють, щоб вони відігравали коли-небудь якусь роль у керуванні країною та її відбудові. Розбити в серцях чуття справедливості — це не примирити країну, а віддати її на поталу силам приниження. Якщо ви хочете примирити тих, кого можна примирити, не вимагайте спокійного ставлення до тих, про кого увесь народ знає, що вони віддали його жорстоким хижакам.

Французи, які мають свободу говорити, повинні — як у минулому, так я тепер — невпинно наголошувати, що Віші — це не Франція і що французький народ не можна плутати з узурпованою владою, яка з'явилася унаслідок поразки і ганьби. Американський народ зрозумів це інстинктом. Він зрозумів би ще краще, якби всі французи, що живуть у США, об'єдналися і гуртом сказали йому про це. Уряд Віші виступив за колабораціонізм із Німеччиною. Народ Франції став на протилежні позиції.

Сент-Екзюпері прагнув лише обстоювати Францію. Він слушно наголошує на пекельному жахітті німецького шантажу. Він слушно запитує, чи, щоб запобігти новим страхітливим актам, які накидає переможець, слід ще більшу кількість дітей пожертвувати голоду і смерті. Він даремно забув, що низка зрешень і ганебних учинків, яка тягнеться вже два роки, — і претензія, мовляв, їхній тягар узяти на себе задля «чести» країни, а також претензія, ніби Франція й далі, так би мовити, господиня своїх постанов, — стали результатом первого трагічного зрешення, найголовнішим виявом якого стало перемир'я 1940 р. Навіть якби ці всі речі не були невблаганим розвитком фатальнності, зумовленої перемир'ям, виконавців цього первого переступу однаково годі

було б виправдати, просто вони роблять ще тяжчою їхню первісну відповіальність. Але Сент-Екзюпері забув, що урядовці Віші погодилися з багатьма цими страхіттями, а то й прагнули їх, якщо вони відповідали їхнім намірам у сфері внутрішньої політики. Він забув, що зусилля з метою дезорганізувати морально французький народ і занурити його в культ поразки і хворобливих самозвинувачень, накинути йому міф про хиткого керівника, який претендує, мовляв, він представляє Францію, і спонукати народ визнати огидну ідеологію ворога, були витвором самого режиму Петена.

Чи треба бути вдячним уряду Віші, що він не був ще гіршим? Що ж, ті жалюгідні французи однаково були ще французами. Вони могли б оголосити війну союзникам, але досі не зробили цього, нам сказали, що восьмеро проти шести відкинули таку форму колабораціонізму. Вони могли б віддати флот, але не зробили цього, а тільки перешкодили йому воювати за визволення Франції і світу, змусили його до героїчного самогубства, страхітливого символу того геройзму, який тільки й лишили в розпорядженні нашої батьківщини націоналістичне поразництво і політика «Франція сама». Але й у такому випадку провина цього режиму дуже тяжка.

Майбутні історики спробують відокремити мотиви від намірів. Припустімо сьогодні, що переслідування груп опору і страти, ув'язнення, концтабори, брак публічних протестів перед лицем убивства заручників, а в деяких випадках навіть колабораціонізм префектів у складанні списків заручників, придушення свобод індивіда і свобод робітників, отруйна пропаганда проти Англії і проти сподівань на перемогу і всі непрямі удари по союзниках, нехай навіть наказ французам стріляти по французах; політика промислового колабораціонізму з ворогом, набір антиросійського легіону, що воював під командою Гітлера «за цивілізацію», організована депортация французьких робітників для примусової праці в Німеччині, лавина брехні й паплюження, під якою Франція, якби не опір її народу, ризикувала б утратити свою душу; антисемітські закони з їхнім kortежем моральної ницості та жорстокості, жахіття таборів, де, як казав єпископ Тулузький, до чоловіків, жінок і дітей ставляться, мов до худоби, і, нарешті,

явище, яке все-таки спровокувало обурення Сент-Екзюпері і яке ще ніколи не плямувало нашу історію: порушення права притулку, видача іноземних утікачів і французьких натуралізованих єреїв, людей, яких ми прийняли поміж себе і які тепер віддані смерті, — Господи справедливий, тисячі жінок, дітей і старих, схоплених у тaborах і на вулицях, і в окупованій зоні, і в неокупованій, переслідуваних, мов дичина, і відданих на гітлерівську бойню, — припустімо, що ця вся ганьба була тільки наслідком німецького шантажу і німецького примусу, дарма що її подавали як славетний плід вільної та розважливої політики, та й різні публічні видання та офіційні декларації сповнені вщерть їхньої апології. Насправді вона тільки демонструє ступінь провини, яку взяли на себе ті, що, затвердивши низку помилок, у яких завинили не тільки вони, замкнули Францію в пастиці перемир'я.

Саме це перемир'я неминуче виправдовують. Його виправдовують із допомогою «якби», що апріорі робить усі висновки сумнівними. Якби перемир'я не підписали, кажуть нам, усіх французьких чоловіків призовного віку ув'язнили б та інтернували б до Німеччини. Приклад Бельгії, яка не підписала перемир'я, проте всіх бельгійців призовного віку аж ніяк не вивезли, ув'язнених, до Німеччини, доводить, що ця погроза, напевне, лишилася б пустою. Німці хочуть тільки робітників для своїх заводів, вони беруть їх, коли їм заманеться, за режиму перемир'я або за режиму завойованої країни. Треба боятися, щоб доля французів не стала тепер ще тяжчою після того, як опір нашого народу колабораціоністам Віші розчарував сподівання Гітлера, яких він бі не мав, якби не підписали перемир'я. Обговорюючи перемир'я, можна і справді безкінечно нагромаджувати «якби» з усіма «за» і «проти» різної технічної інформації, яка звичайно оманлива. Такі питання вирішують не з допомогою «так», а тільки рішучим «ні», коли йдеться про людину з чуттям чести своєї батьківщини і вірою в свій народ.

Люди, які обстоюють перемир'я, не мали віри ані в народ Франції, ані в покликання Франції. Вирішальну роль у тій ситуації відіграли їхнє невдоволення народом та їхня політична ненависть. Сент-Екзюпері не нехтував би цього, якби внаслі-

док упередженої позиції не відгородився від міркувань про політичний устрій. Він мав би тоді певне уявлення про природу цієї війни, що є революцією і, як казали, «міжнародною громадянською війною». Він не хоче говорити про політику, а проте порушив питання про неї всупереч своїй волі, і то, слід, признатися, досить прикрим способом. Він запевняє, що тепер він має тільки одну думку: приєднатися до своєї групи, ніхто відтепер не здатний скривити його, — але ж тут аж ніяк не йдеться про знаття, чи хто-небудь здатний скривити Сент-Екзюпері, бо йдеться про те, щоб знати, чи негідний режим може скривити французький народ. Сент-Екзюпері звертається до всіх французів, щоб говорити їм про благо нашої батьківщини, але не бачить потреби брати до уваги побажання французів у «державній справі», якою є «тимчасова організація Франції».

Сент-Екзюпері думає, ніби всі формули — ніщо перед проблемами життя. Лихо полягає в тому, що йому, таки йому теж, треба навчитись послуговуватись мовою. Він не хоче постати як суддя. Але, всупереч собі, не може не судити, і судить несправедливо. Він може вимагати утриматися від суджень, тільки скинувши провину на тих, що вже два роки не поділяли його мовчанки і болісних сподівань. Він вважає за непотрібних, — хіба ж він не солдат? — тих, хто говорить тут про соціологію, політику та мистецтво. Але ж, говорячи про соціологію, мистецтво або філософію, ба навіть про політичну філософію або далі розповідаючи на лекціях про думку та вільну культуру нашої країни, вони підtrzymують зі свого боку скарбницю, що з огляду на загрозу поневолення не менш ефективна, ніж бойові дії.

Сент-Екзюпері вважає, що французам не потрібні наші ідеї й наші книжки, проте я знаю кілька його книжок, які, потай потрапивши до Франції, були похапцем скопійовані, і студенти потім таємно поширювали їх, а згодом надрукували нелегально кілька тисяч примірників. Ця деталь незначна, тож не дивно, що Сент-Екзюпері не знає про неї. Він ще більш відчужений, ніж узагалі, він, здається, дуже мало поінформований про діяльність опору, який відбувається у Франції, і про стан духу французів. Хоч якими прикрими можуть бути наслідки жорстокого фізичного поділу між французами, він не зробив їх чужими одні одним, не розбив єдності.

Сент-Екзюпері звертається до своїх співвітчизників, які живуть тут, розкриває їм обійми і вимагає єднання. Але він бачить тільки конфлікти, які поділяють французів, тільки особисте суперництво та амбіції. На лихо для нас, їх не бракує. Вони комічні, каже він. Думаю, він поблажливий. Але ці конфлікти мають глибші причини. Якщо правда, що ставка цієї війни — лише цивілізація і свобода, перемогу союзників над Німеччиною годі буде відокремити (хіба що внаслідок омані, наслідки якої будуть згубними) від перемоги оновленої демократії над соціально-політичними режимами, які перетворюють у сміття права людської особистості. Як можна прагнути, щоб питання про майбутній уряд Франції не мало значення для французів?

Від червня 1940 р. немає реального французького уряду. Аж до миті, коли французький народ зможе висловитись, і висловитись вільно про нову конституцію своєї республіки, він не зможе мати французького уряду, який матиме легітимні повноваження, щоб остаточно повести Францію по тому або тому шляху у внутрішній політиці та в зовнішній політиці. І знову-таки треба, щоб тієї пори, про яку ми говоримо, французький народ справді мав змогу висловлюватись вільно і не був підпорядкований тискові та насильству з боку якогось двозначного псевдоуряду, що утверджився на якісь частині території і безсоромно претендує на накидання своєї волі.

А тим часом війна триває і її треба виграти. Ми повинні бути єдині на війні, провадячи її пліч-о-пліч із союзниками. Ця єдність вимагає жертв і вимагає розуму. Серед французів, як і серед громадян інших поневолених країн, є роздратування і гіркота, які могли бстати на заваді спільній справі. Повна військова співпраця з союзниками, розуміння воєнної необхідності, перед якою має постати Америка, лояльність її президентові, відносини не тільки поваги, а глибокої та довірливої дружби, які треба підтримувати з нею, — ось суворі обов'язки відданості спільній справі. Ці речі очевидні. Але задля цього нехай не вимагають від нас перетворити нашу єдність у боротьбі проти ворога в політичну підпорядкованість якомусь псевдоурядові на кшталт Віші, що привласнює собі право промовляти так, ніби він і становить Францію, і набув досвіду в мистецтві ошукувати. Якщо не зважати на всі інші питання, є

люди, які після перемир'я зазнали найтяжчих випробувань, щоб і далі провадити боротьбу поряд із союзниками: я говорю про солдатів «Франції, що бореться». Вони, а також їхні товариши, які провадять у Франції ще тяжчу боротьбу і яких сьогодні нещадно переслідують, морально репрезентують Францію, дарма що не представляють її політично. Їхній керівник сказав «ні» ворогові від первого дня, і такий учинок годі затерти. І тоді дух геройчного лицарства дав французам нову надію, тоді, і то з якими товаришами — я думаю про вас, майоре Тьєррі д'Аржанльє, про вас, лейтенанте Саварі, що першими, через кілька місяців після Дакарської справи, дали яскравий доказ існування цього духу — де Голль підніс честь Франції. Солдати, про яких я говорю, й далі воюють під проводом свого командира. Французи, які воюють тепер під іншою командою, мають ганьбу залежати від Дарлана. Якщо недоля нашої розшматованої і зрадженої країни призвела до того, що французькі армії поділені сьогодні між різними командуваннями, головне все-таки те, що вони борються пліч-о-пліч із союзниками проти спільногого ворога. Карта війни і світу досить велика для цього. Тим паче, що пролита кров уже не пов'язана ні з яким конкретним командиром. Принаймні на кладовищах Сходу і Заходу Франція визнає всіх, хто поліг за неї, чекаючи, коли якогось дня поєднаються і нещасні живі.

Обов'язок, який в усій цій трагедії припадає союзникам, як і нам, — це прикипіти очима до французького народу і мати довіру до нього; до нього — до народу. Поневолені люди знають, чому вони так стойчно витримують пекельні страждання. Вони мають величезну потребу знати, що вільні народи теж розуміють, за що вони воюють. Боротьба за право і справедливість велична і страхітлива. Народи спрагло потребують чистоти. Об'єднані нації взяли на себе відповідальність за їхню надію, що безперечно є надією на перемогу у війні й надією на свободу.

Жак Марітен

(«Pour la victoire», 19 грудня 1942 р.).

Я дякую месьє Жаку Марітену, що він люб'язно надав мені перед публікацією свою відповідь на «Лист до французів». Частина його критики з'ясувала мені реакції читачів, які спершу здивували мене. Я відзначаю, що, коли ми побачили англійський переклад оригінального варіанта моого тексту (якого месьє Марітен не бачив), то деякі стислі вирази цього тексту, передані англійською мовою, дають змогу тлумачити їх у протилежному значенні.

Отже, я ніколи не бажав ніякого прощення за боягузливі та зрадливі дії, хоч який вони мали б характер. Я прагну при мирення французів, які проживають за кордоном. Одні, вважаючи, що уряд Віші піддається всім німецьким вимогам, наполегливо обстоювали розрив франко-американських дипломатичних відносин, інші вважали, що уряд Віші, незважаючи на тягар німецького шантажу, зрештою не пішов на важливі поступки, не хотіли завдати шкоди цій важкій роботі своїми наполяганнями на розриві. А я казав: «Уряд Віші мертвий. Проблему інтерпретації його справжніх намірів вирішать тільки набагато пізніше. Примірімося сьогодні в головному, яке ніколи не поділяло нас: ненависті до зради і любові до Франції».

Так само я не казав (як давав би підстави думати переклад «тимчасової структури» словом «уряд», а «командира» словами «керівник уряду»), що саме союзники мають визначати форму майбутнього уряду Франції. Навпаки, я казав, що тільки б сама Франція мала право судити. Але додав, говорячи про нашу теперішню ситуацію: «Хоч яким буде ім'я — Жіро чи де Голь — того, кого офіційно визнають за тимчасового військового головнокомандувача, об'єднаймося навколо нього».

Газета *«Pour la victoire»* і месьє Жак Марітен запропонували мені, щоб виправити помилки інтерпретації, опублікувати з огляду на критику оригінальний текст моого «Листа до французів». Я всім серцем дякую їм за їхню щиру люб'язність. Їхній жест набуває ще більшої великородності через те, що в багатьох аспектах вони й далі незгодні з моїм текстом.

Наступний текст — це той, що був перекладений газетою «*The New York Times*». Він не зазнав ніяких змін.

(«*Pour la victoire*», 19 грудня 1942 р.).

Того самого 19 грудня Сент-Екзюпері, що не любив, коли його втягують у полеміку, й був «доведений до відчаю» відповідю Ж. Марітена, написав йому особистого листа.

ЛИСТ ДО ЖАКА МАРІТЕНА

[19 грудня 1942 р.]

Дорогий друге!

Я чекав, щоб писати вам, поки ви закінчите свою статтю і вона набуде остаточного вигляду. Я не хотів, щоб у вас могло скластися враження, ніби я прошу про якісь зміни.

Своїм виступом ви довели мене до відчаю. Я відчуваю до вас абсолютну повагу. Ви репрезентуєте на мою думку, чесність, справедливість, некорисливість і прямоту. На духовній площині я відчуваю цілковиту згоду з вами. Я з любов'ю читав усі ваші книжки. Я присягаюся честю, що не кажу цих слів задля того, щоб сподобатися вам. Я кажу їх, бо зробив вас — таки вас суддею — духовної суперечки між вами і мною.

Ви «відповісте» мені в газеті, що зі слушних причин, які я тут не обговорюю, відмовляється публікувати мою статтю. Це її право. В її очах, мабуть, її обов'язок. Але ви приготувалися отак звинуватити мене перед читачами, які не знають до ладу, що саме я сказав. Мені, на тій площині, де я поставив себе, байдуже, що ви так суверо розкритикували мою тезу. Я не порядкую істину. Кожен може помилитися в процесі операції свого розуму. Навіть якби ви дорікали мені, що я дурний, це було б мені байдуже. Ви маєте право на такий погляд. І так само я, анітрохи не заперечуючи свою віру у вас, можу вважати, що в інтерпретації певних фактів слухність мав я, а не ви. Отже, в даній дискусії роль духовного судді, тобто судді намірів, відграватиме ваша постать (адже в духовній сфері вона невразлива).

Ваш моральний авторитет поважають усюди. Коли ви виступили проти мене перед читачами, які не читали мене, то

насправді це виступили прямота, чесність, незацікавленість і дух справедливості. Ви нападаєте отак, хочете цього чи ні, на мій дух справедливості, мою прямоту, мою незацікавленість і чесність. Ви неминуче викривите мою думку, бо ж я навіть не висловився.

Думаю, ви ставилися б до мене з безмежною люб'язністю, але насправді я б віддав перевагу яким завгодно образам, ніж простому виступові людини, чия присутність викривить дискусію, бо, ставлячи її, по суті, понад політикою та демаршами розуму, ця присутність судить про мої духовні наміри. Я не можу не знати, що я чистий. Дурнуватий монумент намірів, які спільно надають мені, не може бути доказом для мене! Я знаю, що, незважаючи на різні шляхи, я думаю абсолютно так, як і ви, і йду до тієї самої мети. Хочете ви цього чи ні, але саме до моєї мети ви спрямовуєте підозри, а не до засобів, бо ви, такі, як ви є, можете судити, тільки ставши вище від форм. Саме це й видається мені нестерпно жорстоким.

Одна з причин мого відчаю пов'язана з одним спогадом. Це спогад про «Військового пілота». Полеміка вичитала в ньому захист Віші. Приголомшений, я сам перечитав свою книжку, щоб знайти пояснення такого парадоксу. Я знайшов тільки одну фразу, яка могла стосуватися Віші: «Я ніколи не буду свідком звинувачення проти своїх... Якщо мене покриють ганьбою, я замкну цю ганьбу в своєму серці й мовчатиму. Чоловік не ходить від хати до хати й не розповідає сам сусідам, що його дружина шльондра...» Мій вправний захист Віші, якщо то була вправність, був справді макіавеллівським.

Я тоді розпитав якомога більше голлістів. Спільний елемент усіх відповідей мав наступний характер: «Ви захищаєте Віші, виправдовуючи перемир'я. — Але ж я не говорю про перемир'я! — Так, але ви представили американцям французьку армію як переможену!» Такий аргумент приголомшував. Мене скупали в кривавому краху. Мене занурили, якщо можна так висловитись, у сто п'ятдесяти тисяч смертей військових (плюс вісімдесят тисяч смертей цивільних), що їх забрала за два тижні оборона, яку годі було організувати. Мене приперли носом, щоб я побачив

відсутність будь-якого зв'язку. Невже б я мав, щоб урятувати бозна-який темний принцип, підтримувати в США тезу про нерозбиту армію і неушкоджений припас? У своїй книжці я не сказав жодного слова, яке могло б схилити до будь-якої думки з приводу важкої проблеми Північної Африки (мій виліт із Бордо на борту вкраденого літака, куди я напхав сорок пілотів, яких сам набрав на вулиці, поза всяким сумнівом доводить мої особисті бажання). Я розглядуватиму тільки так широко обговорювану проблему браку внутрішнього французького військового опору.

Німці під час своїх найтяжчих катастроф у Росії ніколи не зазнавали такої великої кількості смертей за одиницю часу, як оці сто п'ятдесят тисяч убитих за два тижні. Я вважав тоді, подаючи такий захист моєї країни, що це спільній показник прагнення реабілітувати всіх французів. Я не думав, що я ображаю Францію, говорячи про полеглих.

Бо тут, Жаку Марітене, я дивлюся вам просто у вічі й кажу: «Хоч якою є видимість, яку збудували полеміка та випадок, хоч якими були інсінуації, навіть із боку Руссі де Саля¹ (це один з моїх найприкріших спогадів), я просто ручаюся всім своїм людським словом, свою християнською свідомістю і честю свого імені, що я ніколи, ні в якому аспекті, ні в якій формі не мав зв'язків із Віші. Мое твердження може здивувати вас своєю абсолютністю, але це справді так. Я маю до ваших розпоряджень переконливі докази, що я завжди відчував огиду і до демагогічних виправдань, і до дріб'язкової полеміки. Я ніколи не думав: «Віші». Я завжди думав про Францію. Я міг і можу, звичайно, помиллятися в своїх розумових конструкціях і вчинках, які вони визначили або визначають. Незмінне тільки те, що я вважаю себе за абсолютно чистого, а ви, Жаку Марітене, на тій висоті, де ви перебуваєте, не маєте права, коли я підступаю до вас як людина, ображати мене, абсолютно не вірячи мені».

¹ Руссі де Саль, напевне, обмінявся кількома образливими словарями з Сент-Екзюпері, бо ж був речником голлістських звинувачень проти заклику Сент-Екзюпері. Див.: Guy Fritsch-Estrandin. New York entre de Gaulle et Pétain. — С. 82.

Досвід, пов'язаний із намірами, яких надали мої книжці, повторився тепер у зв'язку з намірами, приписаними моєму листу. Випадок дозволив найагресивнішому нечистому сумлінню використати проти мене непередбачені й прикрі обставини: появу Дарлана на політичній сцені¹, що поставила такі делікатні проблеми. Геть усі знають забарність американських тижневиків. Усі знають, що моя стаття була подана до «*The New York Times*» тоді, коли поставала тільки проблема Жіро — де Голля. Але це нікому не перешкоджає вдавати, ніби він бачить там політичну проповідь.

Оскільки ви написали статтю про мій лист, вважаючи, отже, що він вартий утрати часу, щоб відповісти на нього, я маю духовне право вимагати від вас як людини, щоб ви перечитали мою статтю в аспекті її намірів та в її оригінальному варіанті (я нехтую англійським). Ви маєте право критикувати всі мої дії, але я забороняю вам формувати у своїй душі якесь хибне уявлення про мої глибокі наміри. Я маю абсолютне право на вашу справедливість. Я тим паче маю це право, що ви маєте для мене, напевне, більше значення, ніж будь-який інший француз у США. Часто я потай у своєму серці вважав вас за духовний орієнтир. Існування такої людини, як ви, необхідне мені в моїй огиді до теперішнього світу. В кого я б вірив, якби ви образили мене в моїй вірі?

Прочитайте мій лист до «*The York Times*». Прочитайте його так, як він був написаний, тобто для неголлістів, французькою мовою, ще до проблеми Дарлана. Власне, я сказав їм: духовно ми брати іншим французам. Ми ненавидимо поступки Німеччині. Наша нібіто суперечка зумовлена нашим різним аналізом фактів. Різними операціями нашого розуму. Одні дорікають офіційній Франції за використання всіх можливостей допомогти тріумфу Німеччини, і критикують відповіdalьних осіб через їхні поступки. Ми думали про офіційну Францію, що вона, під тиском шантажу, на превелику силу відмовляється від найважливіших поступок. Ми вважали, що краще не шкодити цим реальним зусиллям

¹ Угода Кларка — Дарлана від 22 листопада 1942 р.

опору, хоч які вони суперечливі, непослідовні, а часом і невидні. Ми могли помилитися. Могли й не помилитися. Наші можливі помилки анітрохи не впливають на наші наміри. Ми лишимо післявоєнним військовим трибуналам завдання вирішити для нас ці нерозв'язні суперечки. Адже сьогодні суперечки істориків уже не поділяють нас. А нині вже немає гібридного уряду, щоб, з одного боку, підтримувати його в тому, що вважають за опір, а з другого — критикувати за, як здавалося, поступки. Уряд Віші помер. Проблема Жіро — де Голля сміховинна. Якщо генерал де Голль обраний долею, щоб представляти всю Францію, ми приєднаємося до нього без ніяких потаємних думок. Ми забудемо про всі наші докори. Так само з ентузіазмом служитимемо в крайньому випадку й Жіро. Ми всі думаємо однаково.

Я ще раз присягаюся честю щодо значення моого листа, щодо своїх намірів, напряму моєї віри. Ви не можете, неуряджено прочитавши мій текст, не поставитись до мене, як я прошу, справедливо.

Мене доводить до відчаю не так ваша «відповідь», як наш телефон. Я дуже хотів прочитати вашу статтю. Я дуже хотів пересвідчитись, що ви не викривлюєте, навіть не помічаючи цього, напряму моїх намірів. Мені була нестерпна думка про духовну несправедливість, яка може походити від вас, і це робить вам честь. Тут не йшлося про щось інше. Тут не йшлося про те, щоб просити вас змінити вашу відповідь у площині дій. Не йшлося про те, щоб вимагати чогось від вас усупереч вашим правам.

Я часто відчуваю певну сором'язливість. Я сподівався, що ви скажете мені: «Я написав статтю проти вас, прийдіть прочитайте її». Я сподівався, що ви зробите мені честь, ставлячись до мене як до людини, піднявшись над частковими пристрастями, які, зрештою, не поділяють нас із вами (я знаю, що в мене є тільки палка любов до рідної країни). Ви відповіли мені: «Ви повинні прочитати мою статтю в четвер, перше ніж прагнути розмови...» — немов наші стосунки були поєдинком бійців, які мають відповідати на удари.

Я почувався збентеженим і нещасним. Тож я навіть не на важився сказати, чому я телефонував вам.

Повірте в мою повагу, яку ніщо ніколи не зменшить, але цього вечора вона завдає мені страждань.

Антуан де Сент-Екзюпері,
240, вул. Сентрал-Парк-Саут,
Нью-Йорк

У французькій друкарні, якою керував Мішель Побер на Гринвіч-стріт, була організована без публічного розголосу розмова між Жаком Марітеном і Сент-Екзюпері, проте кожен лишився на своїх позиціях.

24 грудня 1942 р. Дарлана вбили в Алжирі, його наступником став генерал Жіро. Потім відбулася боротьба за владу між прихильниками Жіро і прихильниками де Голя.

Жіро в голлістських колах трактували як «фашиста», зокрема Андре Філіп і його син Олів'є, з яким Леон Венселіус запросив одного разу на обід Сент-Екзюпері.

Він уже відчував загрозу «очищення»: «Є миті, коли я почиваюся змущеним утекти від моїх власних співвітчизників».

У грудні подружжя Сент-Екзюпері оселилося в Нью-Йорку на вул. Бікмен-плейс, 2.

1943 рік

<i>Січень</i>	У грудні у видавництві «Gallimard» вийшов «Військовий пілот» французькою мовою. Відомін у пресі. Атаки колабораціоністів. Сент-Екзюпері написав у Нью-Йорку «Лист до заручника» 2.01: росіяни відвоювали Сталінград Місія Бетуара, яку Жіро послав до США.
<i>Лютій</i>	Справа з лінкором «Richelieu», екіпаж якого хотіли переманити голлісти.
<i>Березень</i>	Сент-Екзюпері дізнався, що матиме змогу воювати в Північній Африці. «Маленький принц» вийшов англійською мовою.
<i>Квітень</i>	«Маленького принца» опубліковано французькою мовою в Нью-Йорку. Перетин Атлантики з конвоєм військ.
<i>Травень</i>	Прибуття в Оран 4.05.
<i>Травень — червень</i>	Навчання на літаку «Simoun» у Буфарику; на «Bloch-174» і американському літаку в Лагуаті з групою 2/33 (командир Р. Гавуаль). Генерал Жіро довірив Сент-Екзюпері місію в Марокко. Візит до доктора Конта в Касабланці; Алжир: зустріч з Андре Жідом. 30.05: де Гольє прибув у Алжир.
<i>Червень</i>	В Уджді з групою 2/33. Навчання на літаку «P-38, Lightning» з групою 2/33, приєднаної до 3-ї фотографії полковника Еліота Рузельта (його заступник — полковник Карл. Л. Поліфка). У Нью-Йорку: «Лист до заручника», 120 примірників. 25.06: підвищення до майора.

<i>Липень — серпень</i>	Група 2/33, Туніс, Ла-Марса. 10.07: союзники в Сицилії. 21.07: перший бойовий виліт на південь Франції на борту «P-38». 1.08: аварія при приземленні. 11.08: останній політ.
<i>Літо</i>	В Алжирі Сент-Екзюпері оселився в доктора Пелісьє. Гостювання в доктора Конта в Касабланці.
<i>Осінь — зима</i>	1943—1944 рр. Сент-Екзюпері бездіяльний і деморалізований в Алжирі. Він уперся у ворожість голлістів. Визволення Неаполя, битва під Гарильяно, визволення Корсики.

«Військовий пілот» у Франції Січень — квітень 1943 р.

1942 р. в «Miroir des livres», досить розкішному каталогі для того періоду нужди, «Планету людей» подали серед сотні творів французьких та німецьких письменників. Отже, внаслідок слави Сент-Езюпері його втягнули, хоч він і не здав про те, в «літературний колабораціонізм».

А в Парижі від літа 1942 р. готовилися опублікувати французьке видання «Військового пілота» в журналі «La Nouvelle Revue française». Анрі де Сегонь отримав примірник нью-йоркського видання французькою мовою, який привіз Ноєцлен, і передав його Гастону Галлімару. Той мав попросити дозволу в Propagandastaffel, відділі пропаганди: окупантів на влада дозволила опублікувати дві тисячі сто примірників, але звеліла вирізати фразу: «Гітлер, що почав цю безумну війну».

Уряд Віши (Поль Маріон, начальник Служби пропаганди), порадившись із Полем Мораном, не висунув ніяких заперечень.

Французьке видання «Військового пілота» вийшло наприкінці листопада 1942 р. (у вихідних даних стоять 27 листопада). Через кілька днів книжка вже потрапила до книгарень. Тираж становив 2100 примірників.

Критик Жан-П'єр Максанс радив її як «книжку серйозну, зворушливу, інколи брутальну і сповнену звинувачень, а втім, усе в ній пронизане високою людяністю і звичайною щирістю, що їх, здається, тільки знайомство з небом може надати людині».

Істина стилю: та «висока людяність» і «знайомство» вражають читача, коли змішуються дві мови:

«Я бачу, як сльози світла течуть до мене крізь оливу мовчання».

«...Тут, капітане, вже починається недобре.

— Пауло, ти чуєш? Уже починається недобре».

(Сент-Екзюпері розмовляє в уяві з тирольською гувернанткою свого дитинства.)

Сент-Екзюпері мав доповісти про своє завдання начальству: «Це нагадує мені мою юність: «Кандидате Екзюпері, як ви інтегруєте рівняння Бернуллі?

— Е... Бернуллі, Бернуллі».

П'єр Мак-Орлан, розповівши про свій візит узимку 1940 р. в засніжений Орконт, підсумував задум книжки: «Екіпаж, екіпаж де Сент-Екса, готується летіти на далеку розвідку над Аррасом. Уся книжка — розповідь про цей небезпечний політ... Насправді ця книжка — видатна й добра книжка, можливо, справжня книжка про війну 1939 р.»

Люк Етан писав у *«La Croix»* писав: «Я не вагаюся сказати, що ця книжка — найкраща й найцікавіша, яка з'явилася після перемир'я... Люди мріють про збудливу літературу. Ось вона. Ні хворобливих психологічних ускладнень, ні пригод без відлуння в душі, на навіть розважливого «на півдорозі», а радше зворушливі запитання до життя, точне визначення ролей, які належать тілу та душі в «ремеслі людини».

Натомість пронімецька преса твердувала цю книжку як «акт зради» (П.-А. Кусто з видання *«Je suis partout»* дорікав Екзюпері, що той написав «апологію єврея» — свого бойового товариша Жана Ізраеля, а з другого боку, ще й свого приятеля Леона Верта; що він виправдовує як жертву, як необхідну поразку перед реваншем війни і розгром 1940 р.; що він відмовляється від «фашистських цінностей, які тільки й можуть ще врятувати нас»).

Наприкінці січня ці атаки досягли своєї мети: «Військового пілота» зняли з продажу. «Він приєднався внаслідок природної долі до тієї підпільної літератури, завдяки якій полонена Франція мало-помалу розривала абсолютність тиши». Отак висловився один анонім (Жан Бланза) в підпільних *«Lettres françaises»* у квітні 1943 р.

Книжку продавали з-під полі. Світ побачили два підпільні видання: в Ліоні завдяки робітничому кооперативу «Нова

Ліонська друкарня» в грудні 1943 р. і в Ліллі 1944 р. в другарні *SILC*.

Чи знов Сент-Екзюпері що-небудь про ці реакції французької публіки і критику? Здається, він дізнався завдяки розмовам про цікавість, яку його твір породив у Франції, й почув відлуння тієї полеміки.

Так, книжку читали. Її прочитав навіть той, про кого Сент-Екзюпері думав, ніби він загинув у бою.

СВІДЧЕННЯ ЖАНА ІЗРАЕЛЯ: МОЯ КНИЖКА

В одному закутку моєї бібліотеки тулилась чорна брудна й страхітливо пошарпана книжка. Під палітуркою з грубого брезенту темно-сірі сторінки зберігають сліди незліченних немитих рук, які гортали їх.

Тими руками були руки частини з вісімох тисяч французьких офіцерів, замкнених у таборі військовополонених 1943 р. Ця книжка була в тому таборі єдиним примірником видання, засудженого цензурою.

Прикрита чудовою фальшивою палітуркою з написом «*Geprüft*» («Перевірено»), вона уникала різноманітних обшукув та перевірок тамтешньої влади. Її страшенно пошарпаний вигляд через кілька місяців обігу спонукав мене віддати її в пасті жерну майстерню. Мені повернули книжку в стані, в якому вона знову могла почати службу, вдягнена в грубу ряддину, що дала їй змогу постати перед когортю наступних читачів.

Тією книжкою був «Військовий пілот», перше французьке видання, надруковане 27 листопада 1942 р. в Монружі. Спершу дозволену (цензурний дозвіл № 14 327), її через кілька тижнів заборонили. Один примірник, що його вчасно купила моя маті, а потім переслала в пакунку з харчами, був урятований завдяки продуманій крадіжці, здійсненій у бараку, куди прибувала пошта.

Чому таке запізніле втручання, якщо ця книжка отримала дозвіл бути надрукованою у Франції?

Процес заборони започаткувала «літературна» критика П'єра-Андре Кусто, опублікована в тижневику «*Je suis*

partout. Зокрема Сент-Екзюпері охарактеризували там як євеюватого палія війни за те, що він хвалив свого «товариша Ізраеля, взірець французької звитяжності». За цією статтею йшла друга, ще активніша, спровокувавши заборону продажу і паплюження книжки.

Моя дорога книжечка, яка пережила полон, мало не зникла, коли я повернувся до Франції. Я відновив контакт із рідною землею в Ліллі, де кілька годин чекання дали мені змогу вдихнути французьке повітря. Повернувшись, я побачив, що моя сумка з кількома старими речами зникла, її вкрали. Не маючи надії знайти її, я пішов на вокзал на свій потяг. А на пероні побачив свою сумку, вже без одягу, але — так! — із моєю Книжкою.

«Лист до заручника»

Тоді, як у Франції з'явився «Військовий пілот» і спровокував бурхливу реакцію, Сент-Екзюпері писав «Листа до заручника», першу частину якого в березні опублікував журнал *«L'Amérique française»* (Монреаль). Повний текст тиражем 120 примірників вийшов у видавництві *«Brentano's Inc.»* у червні.

Жан Амруш опублікував його в журналі *«L'Arche»* в Алжирі в лютому 1944 р. Знову-таки в Алжирі Інформаційна служба Французького комітету національного визволення розмножила текст.

У Франції перша публікація відбулася у видавництві *«Gallimard»* 4 грудня 1944 р.

Про цей текст Леон Верт згодом писав: «Лист до заручника» був написаний під час окупації. Один лист, якого Сент-Екзюпері написав мені під час війни, немов провіщав його». Йдеться про недатований лист із Лаона (лютий 1940 р., див. вище). Фактично Леон Верт, написавши про розгром у червні 1940 р. книжку «Тридцять три дні», просив свого приятеля написати передмову. Сент-Екзюпері, не будучи згодним із ним в усіх пунктах, не хотів писати, але 1943 р. реалізував цю ідею в іншій формі.

«Це було якогось дня ще до війни, на берегах Сони, неподалік від Турнью. Ми обрали, щоб пообідати, ресторан, дерев'яний балкон якого нависав над річкою... Ми перебували серед цілковитого спокою, заховані від усього безладдя самовпевненої цивілізації... Причиною нашої радості було щось іще невловніше, ніж відтінки світла... Отуж незвичайну радість...» він протиставив суто матеріальному задоволенню, яке обіцяли тоталітарні тиранії. «Повага до людини!.. Ось де критерій! Коли нацист поважає тільки того, хто схожий на нього, він не поважає нікого, крім себе.

Французи — це сорок мільйонів заручників. «Ти такий французький, і я відчуваю, що тобі двічі загрожує смертельна небезпека: адже ти і француз, і єврей. Я відчуваю всі переваги спільноти, яка вже не дозволяє суперечок. Ми всі з Франції, наче з одного дерева, і я служитиму твоїй істині, як ти служив би моїй... Якщо я відрізняюся від тебе, то, аж ніяк не кривдячи тебе, я звеличуєш тебе».

Леон Верт у Франції зазначив у своєму щоденнику в записі від 22 лютого 1943 р.: «Яку я маю надію цієї міті? Терраса готельчика у Флервілі. Сона, що ген далеко ширшає, здається безмежною, безбережною, зливається з обрієм, зі смутою блідих дерев. Ми обідаємо смаженою рибою і куркою з вершками. Тоніо, чи ми повернемося разом до готельчика у Флервілі? І чи знайдемо нашу цивілізацію?»

З Нью-Йорка до Орана «Маленький принц»

ЩОДЕННИК ДЕНІ ДЕ РУЖМОНА

1 лютого 1943 р.

На своїй запаморочливій терасі я доміную над розміщеним неподалік будинком Макса Ернста, чия майстерня тягнеться на палях до річки, і майже суміжним із ним будинком Сент-Екзюпері: чотири поверхи, вузькі, але дуже високі та глибокі, колись вони були обставлені для Грети Гарбо. Я не знаю нічого чарівнішого в усьому Нью-Йорку: рудуваті килими на підлогах, великі тьмяні дзеркала, темно-зелена старомодна бібліотека, якась своєрідна венеціанська патина і кораблі пропливають перед вікнами, немов на рівні підлоги.

Нью-Йорк кінець лютого 1943 р.

Відколи ми живемо за сто метрів одні від одних, моїм ночам настав кінець.

Консуело або Тоніо дзвонять будь-якої години ночі.Сталася якась драма з Х, або з Y, або з Консуело: «Приходьте, щоб я поставив вам мат!» (Якось увечері я сказав їм: «Ви не подружня пара, а постійна змова проти сну ваших друзів». У Нью-Йорку про це знають усі. На щастя, я нічне створіння і пристосувався краще за решту.)

Сент-Екс багато грав у шахи на авіаційних базах у Франції та Африці. Він безперечно набагато сильніший гравець, ніж я. Але мало того: він без упину наспівує під час гри, інколи трохи фальшиво, — навмисне? — це дратує мене, і я щоразу

програю. Якось увечері я, граючи, став наспистувати — і виграв: «Природна річ, із вашим свистом! Ви страхітливий шахрай!» — виснував він¹.

У березні 1943 р. журнал «L'Amérique française» (Монреаль) опублікував першу частину «Листа до заручника» під назвою «Лист другові» й подав у чотирьох статтях «Ушанування Сент-Екзюпері».

15 лютого лінкор «Richelieu», припливши з Дакара, прибув у Нью-Йорк. Сент-Екзюпері й Консуело відвідали його. Голісти заходилися переманювати екіпаж. Американський уряд роздратувався (див. Л. Венселиус, березень 1941 р.).

Екіпажі інших кораблів теж зазнавали такого впливу; один з кораблів, що втратив артилерістів, потончи. З цієї причини Анрі де Керілліс зрікся голізму.

Місія Бетуара, яку послав генерал Жіро, перебувала в США від початку січня. Вона намагалася заспокоїти збу-

¹ Д. де Ружмон додав до цього уступу («Icare»). — № 94. — С. 21—22) наступний спогад: «Протягом року нашого сусідства на Бікмен-плейс, де ми разом орендували будинки, мене часто інтригувало ядерне питання. Сент-Екс першим пояснив мені можливості ядерного розпаду, які йому розкрив Жоліо-Кюрі. 1942 р. він розповів мені про експерименти, передбачені в Сахарі напередодні війни, проте їхні ініціатори трохи боялися, що вони вийдуть із-під їхнього контролю і внаслідок ланцюгової реакції розірвуть вибухом землю. Під час свого перебування в США Сент-Екзюпері часто зустрічався з одним генералом, що належав до дуже вузького кола втамничених у «Мангатанський проект». Одного разу він розповідав мені про це досить прозорими натяками, хоча завжди подавав їх як звичайні, але дуже можливі припущення, причому розповідав тоді, коли вдруге викликав до себе, десь о третій або четвертій годині ранку». Тут треба згадати про свідчення Жана Ренуара про розмови, які він провадив «на початку січня 1941 р.» з Сент-Екзюпері: «Він був у захваті від усього, що стосувалося атомної бомби, й розповідав про важку воду, яку вивезли з Франції, щоб вона не дісталася в руки німцям. Він справляв враження добре обізнаної людини. Він обстоював випробування серед незмірної Сахари, щоб уникнути радіоактивних опадів» («Icare»). — № 84. — С. 27). Див. вище с. 61.

рення, надто під час обіду на вісімсот персон, організованого Французькою торговельною палатою в Нью-Йорку 3 березня. Місія постала перед великими труднощами в своїх намаганнях примирити різні погляди. Незгода між голлістами і жі-родистами тривала далі¹.

Саме в тій атмосфері Сент-Екзюпері чекав повернення на війну. Він часто бачився з генералом Бетуаром, але йому треба було брати до уваги голлістів.

Чому проминули цілі місяці між миттю, коли він знову матиме змогу воювати, і днем, коли зміг добутися до Північної Африки? Дені де Ружмон записав: «Від 15 березня справа була вже вирішена: Сент-Екзюпері отримав запевнення, що його візьмуть до бойового підрозділу в Північній Африці. Він хотів воювати: мав 42 роки, був «надто старий», щоб пілотувати «Lihgting», але американська рада зрештою дозволила.

Згодом, в Алжирі, він пояснив генералу Шамбу, що голлістський делегат Адріан Тіксє доклав усіх зусиль, щоб перешкодити його від їзду, і що всі намагання отримати дозвіл на переліт у літаку зазнали невдачі.

ЩОДЕННИК ДЕНІ ДЕ РУЖМОНА

27 березня 1943 р. Телефонний дзвінок від Сент-Екса щодо наших заходів, щоб він вирушив літаком. Він передав трубку Кертісу Хічкоку (своєму видавцеві), і я мав із ним розмову, яка ні до чого не довела, а моя англійська мова при цьому від утоми була гірша, ніж будь-коли давніше.

З 24-го на 25 березня майже всю ніч я провів у Сент-Екса. Він близкуче довів мені, підтримуючи свої слова схемами і «графіками», що існують лише дві можливі, якщо говорити по-

¹ Див. спогади генерала Бетуара: *Antoine Béthouart. Cinq années d'espérance.* — Paris: Plon, 1968. Сент-Екзюпері і Леон Венселіус якось проговорили цілу ніч із Жаком Лемегр-Дюбреєм, членом місії Бетуара, про нього ще відомо, що він відігравав певну роль у готовуванні висадки американців у Північній Африці.

науковому, соціально-економічні системи, а саме: сталінізм і феодалізм. (Я був би цілком нездатний повторити його докази). Перспектива повернулася на війну, далеко від чвар французьких кланів у Нью-Йорку, пояснювала його інтелектуальну ейфорію, але я не можу не чути і не бачити його немов на тлі трагічної долі, яку він, безперечно, потай обрав собі.

1 квітня 1943 р. Консуело зателефонувала вранці й сказала, що Тоні буде вдома в обід і що я можу прийти й попрощатися з ним. Ранок я провів у бюро OWI¹, потім на вул. Бікмен-плейс, де були ще й Лазареф і Бокер.

Тільки-но зайшовши в оббиту зеленим оксамитом бібліотеку на другому поверсі, ми побачили Сент-Екса в мундирі капітана-авіатора, — з широким кашкетом і золоченими галунами, — він сидів перед вікном, яке виходило на Іст-Рівер, і позував для фотографів журналу «Life».

У березні, коли Сент-Екзюпері отримав посадковий малон, щоб плисти до Північної Африки, Рейнел і Хічкок опублікували в Нью-Йорку в англійському перекладі його найвідоміший твір: «The Little Prince». Французький дім у Нью-Йорку і Мішель Побер опублікували «Маленького принца» французькою мовою. Ось присвята:

ЛЕОНОВІ ВЕРТОВІ

Даруйте мені, діти, що я присвятив цю книжку дорослому! Маю виправдання: той дорослий — мій найкращий приятель. До того ж він розуміє геть усе, навіть дитячі книжки. Зрештою, той дорослий живе у Франції, зазнає там холоду й голоду. Він дуже потребує, щоб його хтось потішив. Та коли й цього вам не досить, я залюбки присвячу оцю книжечку тому хлопцеві, яким був колись мій дорослий приятель. Усі-бо до-

¹ Office of War Information (Відділ воєнної інформації), де Д. Ружмон писав щодня тексти двох передач для «La Voix de l'Amérique parle aux Français» [«Голосу Америку», що звертається до французів].

рослі спершу були дітьми, тільки мало хто з них пам'ятає про те. Отож я виправлю присвяту:

ЛЕОНОВІ ВЕРТОВІ,
КОЛИ ВІН БУВ МАЛИМ ХЛОП'ЯМ

ЩОДЕННИК АНН МОРРОУ ЛІНДБЕРГ

Понеділок 29 березня 1943 р. До мене потрапила казка Сент-Екзюпері («The Little Prince»), і я пожадливо прочитала її, одним духом. Але вона страшенно сумна, ще сумніша за його розповідь про війну. Тим паче, що тут не йдеться про чарівливий твір, напівбайку, напівказку для дітей, написану кількома скромними мазками. Ні, вона *взагалі* не для дітей. Він не знає, що таке дитина. Його Маленький Принц — це святий, не дитина. Це доросла людина з дитячим серцем. Справжній «чистий серцем», як Ідіот Достоєвського. Але це не дитина. Він не має «суворого серця дитини». Він був би радше жінкою, яка ніколи не виросте. Але його смуток — це не смуток війни чи трагедії. Це смуток внутрішній, вічна меланхолія, вічна спрага, вічні пошуки. Нестерпна туга, але туга за «світлом, якого ніколи не було ні на землі, ні на морі».

Сент-Екзюпері можна було б утішити. (Я здогадуюсь, що пишучи, він був нещасний, хворий і самотній.) Але добре відомо, що це неможливо.

У його оповіданні є дуже гарні речі: там сама вразливість, ніжність, рана. А також кілька відповідей. Але ні, він не пропонує відповідей, які годилися б для особистого життя. Він не знайшов їх. І, боюся, не знайде ніколи. Він піде на жертву, на війну, на смерть, переконаний, ніби знайде там відповідь, проте не знайде її ніколи.

ДО СВОЄЇ ДРУЖИНИ КОНСУЕЛО

[Середина квітня 1943 р.]

Розумієте, Консуело, мені сорок два роки. Я пережив багато аварій. Я вже навіть не можу вистрибнути з парашутом. У мене два дні з трьох не працює печінка, один день із двох паморочиться в голові. Вухо, яке внаслідок одного перелому в Гватемалі, гудить днем і ніч. Величезний матеріальний клопіт. Безсонні ночі, що минули на шкоду праці, яку внаслідок трилогії, що не обминає мене, виконати важче, ніж пересунути гору. Я почиваюся таким, таким утомленим!

І я все-таки іду, я, дарма що маю всі причини лишитися і десять підстав демобілізуватися, і вже воював, і то досить запекло. Я іду... Я маю зобов'язання, необхідність яких бере гору над усім. Я іду на війну. Мені нестерпно бути далеко від тих, хто голодує, я знаю тільки один спосіб бути в мірі зі своїм сумлінням: страждати якомога більше. Прагнути якомога тяжчих страждань. Таку нагоду щедро дадуть мені, дарма що я теперішній не можу, не зазнаючи фізичних мук, нести двокілограмовий пакунок, підвєстися з ліжка або підняти хусточку з підлоги... Я не іду, щоб загинути. Я іду, щоб страждати і отак спілкуватися зі своїми... Я не бажаю, щоб мене вбили, але залюбки згоден заснути отак.

Антуан

Роже Бокер супроводив Сент-Екзюпері до таксі, Мішель Побер — до причалу.

Сент-Екзюпері переплив від Америки до Орана з конвоєм військ. Він розповів про це плавання, яке тривало від 20 квітня до 4 травня, на початку «Листа до Американця» 30 травня 1944 р. (див. цю дату).

СПОГАДИ П'ЄРА СОННЕВІЛЯ

1944 р. Сент-Екзюпері розповів про плавання американського конвою, що переправив його через Атлантичний океан; екіпаж на борту його судна отримав спорядження для холодних країн і одразу зробив поквапні висновки, натомість Сент-Екс із годинником і виском, прикріпленим у проході вздовж облавку грудочкою жувальної гумки, щодня опівдні приблизно визначав координати й повідомляв товаришам на облавку, що корабель найімовірніше пливе десь у район Гібралтару.

На облавку Сент-Екзюпері розмовляв із доктором Генрі Елкіном, нью-йоркським психоаналітиком, належним до школи Юнга.

СВІДЧЕННЯ ГЕНРІ ЕЛКІНА

Ми з Сент-Екзюпері товаришували, коли перетинали Атлантику на облавку транспортного корабля з військами, що віддав швартови в Нью-Йорку, якщо мене не підводить пам'ять, 20 квітня 1943 р. або невдовзі по тому, і приплив до Орана 3 травня. Мене перевели зі штаб-квартири *Office of War Information* до бюро в Алжирі. Ми опинилися серед нечисленного гурту офіцерів дійсної служби і цивільних, усі в мундирах, крім Сент-Екзюпері, ѿ жили в окремих каютах, які виходили на просторий місток. Під нашими ногами, в пітьмі величезного тріому, — мурашник солдатів. Оскільки я один розмовляв французькою мовою, а Сент-Екзюпері невтомно любив спілкуватися, ми не розставалися протягом усієї подорожі. Я такою мірою потрапив під вплив його аури, що ніколи не міг пригадати жодного іншого товарища нашої подорожі, навколо були тільки якісь тіні й маріонетки без обличчя. Я опинився на цьому кораблі водночас з Екзюпері, і ця зустріч мала для мене найвирішальніше значення, поставила мене на новий шлях, вплинула на мене й визначила на найвищому рівні хід моого майбутнього життя. Справді, проживши два місяці в Алжирі, я пішов у відставку, щоб вступити до американської

армії, і то був жест, якого я безперечно не зробив би, якби Сент-Екзюпері, почувши мої слова, що я не соромлюся працювати в пропаганді, одразу відповів мені: «Лишіть це та йдіть до армії». Доленосний характер моєї зустрічі з Сент-Екзюпері відображує, на мою думку, факт, — хоча я не можу сказати, ніби вірю в астрологію, — що ми народилися в один день.

Коли ми ще були пришвартовані в Нью-Йоркському порту, Сент-Екзюпері показав мені єдиний примірник «Маленького принца», який його видавець похапцем надруковав, щоб дати йому перед відплиттям, і це ще до офіційної появи тиражу і виходу в продаж. Мабуть, тієї миті, коли я розгорнув книжку, прочитав кілька рядків і подивився малюнки під його веселим, а водночас пильним десь у глибинах поглядом, — то був один з тих виразів його обличчя, який проник у мою душу й назавжди лишив у ній свій слід, — і утворився мій доленосний зв'язок. У наступні дні він часто читав мені один рукопис, у якому на ходу робив правки і який згодом опублікували під назвою «Цитадель». Окрім моментів розмови, яка переходила від грайливих тонів до надміру поважних, і періодів, коли я перебував поряд із Сент-Екзюпері, або умиротворений, або в задумі, я не пригадую з усієї тієї подорожі нічого, хіба що спуски, з ним і без нього, до машинної зали або до переповненого пекла трюму, а також миті, проведені в спогляданні інших суден конвою, які розтяглися вервечкою в супроводі есмінців на флангах, прислухання до приглушених та уривчастих вибухів торпед, повільне ковзання серед темної ночі крізь Гібралтарську протоку, яку скеля робила ще темнішею, а потім уже висадку в Орані.

Тільки сьогодні я збагнув це одкровення: Сент-Екзюпері був для мене дивовижним поєднанням — угіленням моральної і психічної чесності — думки, почуттів і дій, єдності, яка відображує первісну, дитячу чистоту, — чи, може, треба казати інфантильну? — людської душі. Він був схильний до станів глибокої регресії, не до «служіння его», як воліла б традиційна фройдистська теорія, а з перспективою реалізувати єдність (співєднання) між первісним Я і первісним, космічним Не-Я, або Іншим: це латентне покликання на Фройдове уявлення про «Батька». Такій лінії поведінки притаманне

щось серйозне, вона веде до остаточного і ризикованого роз'єднання відчуттів внутрішньої реальності і зовнішньої реальності, сфер первісної людської уяви і фізичного просторово-часового світу, роз'єднання, яке править за перше спільне джерело релігії, психозу і людської творчості.

Чесніть творчого генія з огляду на його інфантільні джерела зазнає — і про це свідчать численні приклади — тяжкої загрози внаслідок культурної і соціальної фрагментації теперішніх часів. 1943 р. Сент-Екзюпері, врісши корінням у свою глибоку синівську любов до Франції, був у горі й тривозі з огляду на колективні пристрасті, які мали жорстокий, лихий характер, поділяли його співвітчизників і нацьковували їх одні на других. Протягом усієї нашої подорожі його думки постійно зверталися до вищої і заспокійливої перспективи: тільки-но скінчиться війна, піти ченцем у монастир Сен-П'єр-де-Солезм. Наші розмови, хоча, власне, він говорив, а я слухав, часто закінчувалися літургійним співом з його вуст. Адже, передбачаючи, в своїй уяві він уже жив як чернець. У спогаді, який я зберіг про Сент-Екзюпері, — висока, незграбна постать із замисленим або грайливим виразом обличчя і ходою ведмедя, який твердо стоїть на землі, — бракує лише одного: сутани ченця-бенедиктинця.

З огляду на поворот, якого набуло і його життя, і Друга світова війна, мета, якої прагнув його дух, не виявилася пророчою. Але з огляду на сьогоднішні тенденції чи не розкриється її пророче значення лише в майбутньому?

Генрі Елкін

Повернення Сент-Екзюпері: «Акт вірності самому собі»

5 травня 1943 р. Сент-Екзюпері пішов у Літній палац в Алжирі до генерала Шамба, що став міністром інформації в генерала Жіро. За словами генерала Шамба, Сент-Екзюпері сказав наступне: «Прийшов на зустріч, але, вибачте з шістъома місяцями затримки. Це все через голлістів».

Сент-Екзюпері приїхав в Лунгуматі до ескадрильї 2/33, якою командував Рене Гавуаль.

Генерал Шамб улаштував Сент-Екзюпері зустріч із генералом Жіро.

СПОГАДИ РОБЕРА АРОНА

Алжир, єдине велике французьке місто, яке уникло окупації, Алжир, столиця від листопада 1942-го до вересня 1944 р., був одним з головних осередків, де готувалися непорозуміння, які супроводили і фальшували визволення. Тільки-но сформувалися нові клани, намагання перенести на визволену землю почесті та прибутки, зароблені в еміграції, породили темне невдоволення поневоленими французами, яких треба було визволити і яким треба було прищеплювати повагу до становищ, набутих за умов свободи без небезпеки. Отже, від'їзд до Франції не зажди був чистий від амбіцій та апетитів.

Сент-Екзюпері належав до тих людей, які вміли найкраще чинити опір цій атмосфері, яка існувала між окупованою Францією і визволеними територіями.

У мить повернення до Франції Сент-Екзюпері вже не стало. Але він, щоб відновити свою близькість із країною, не потребував повернення; ніколи протягом чотирьох років, проведених усе-таки в осередках французької діаспори, якими були Нью-Йорк, а потім Алжир, він не втрачав контакту з реаліями життя, які були змушені терпіти окуповані. Коли напередодні літа 1943 р. Сент-Екзюпері прибув до Алжира, його аж ніяк не випереджала велика слава. Всі знали, що, коли його просили взяти участь у суперечках, які в Нью-Йорку поділяли різні французькі групи, він відмовлявся. Знали, що він утягувався в пресі в гучні полемічні суперечки з деякими французькими керівниками й відмовлявся дослухатися до їхніх прохань і брати участь у фракційній боротьбі, яка тоді, безперечно, мала актуальність, але внаслідок якої французька стійкість могла похитнутися не менше, ніж під ударами окупанта. Читали його статті, які з'являлися в «*The New York Times*» і в яких він вимагав єдності французів, надто французів за межами Франції.

ЗУСТРІЧ ЖЮЛЯ РУА З СЕНТ-ЕКЗЮПЕРІ

З Америки наприкінці 1942 р. до нас дійшло одне по-слання Сент-Екзюпері, яке почали передруковували газети Північної Африки: «Франція — це вже тільки тиша. Вона загубилася десь серед ночі з погашеними вогнями, немов корабель. Її розум та її душа занурились у її фізичне ество. Ми навіть не знаємо імен заручників, які загинуть завтра від німецьких гвинтівок». Послання було похмурим. То було по-слання ночі, довгої і глибокої ночі, в якій, здається, світанок зазнав кораблетрощі.

Нас пожирав гнів нетерпіння. З берегів пустелі наші ескадрильї одна за одною просувалися на північ, і мало-помалу гуркіт зброї ставав виразнішим, глушачи неприязній галас лютих голосів, які намагалися об'єднати діяльність людей і солдатів навколо одного ім'я. В травні 1943 р., одразу після перемоги в Тунісі¹, моя ескадрилья в Лангуаті зрештою використала і втратила свої літаки. Щоб воювати далі, ми чекали нових машин, які не надходили, і треба було щоранку шукати щось у собі, щоб підтримувати вогонь надії, в якому мали потребу наші душі. Але в тій пустелі були тільки тонесенські гілочки. Здавалося, ніби нас приставили до якоїсь гіантської праці самознищення, а за одиницю часу правило століття. Ми були людьми, кочовиками, найефемернішими створіннями, а час, який утікав із наших порожніх рук, мов пісок цих дюн, розтирав нас своїми журнами.

Мої пілоти мовчки хитали головами, коли я вперто повторював їм свої заялені фрази про надію і віру. То була віра, яка виходила за межі поколінь і, оскільки всякий розум ставав сміховинним, поєднувалася з утопією. То була віра кочовика, який вірить в істину моря в серці безводного і такого довгого для переходу простору, що він майже впевнений: кінця він ніколи не побачить. Щоб усупереч розуму можна було ступити кожен крок, годилося вдавати, ніби йдеш назустріч розуму, обіцяти назавтра диво і вірити в реальність дива, не вірячи в його недалеку появу. То була виснажлива гра. Часто

¹ Див. вище, листопад 1942 р.

я й сам проклиав свою вірну частину й відкидав надію, яка не мала ніякої іншої основи, крім нерозважливої віри. Ми чекали, наче скептичне покоління, яке вимагало знаків і якому не дали їх. По-дитячому ми закликали кінець випробувань.

Тієї пори я займав маленьке приміщення з двох кімнат у «Трансатлантичному» готелі в Лагуті. Перша кімната, яку годилося перетнути, щоб зайти до моєї, так само й тоді, коли виходити, була порожня. Одного вечора я тільки-но насили заснув (електричне світло від генератора в оазі вимикали об одинадцятій годині), як мене розбудив звук кроків і голоси. Я збагнув, що поряд зі мною розміщають якогось товариша. Я впізнав один з голосів, але другий, глухий і короткий, змусив мене здригнутися. Я чув його два роки тому. Я раптом відшукав його в своїй пам'яті: то міг бути голос тільки Сент-Екзюпері. Мій сусіда лишився сам, відкрив валізи, відкривав воду в умивальнику, потім ліжко довго рипіло під його вагою. За стіною той, у кому я віпізнав Сент-Екзюпері, стиха сопів і стогнав. Запалив сірника, і до мене долинув солодкуватий дух американського тютюну.

Другого дня вранці я постукав у двері сусідньої кімнати й, вибачаючись, обережно зайшов. То справді був Сент-Екзюпері, що вже прокинувся й наполовину сидів на ліжку з сигаретою в зубах, його великі совині очі вирячились від думок. Він трохи здивувався моїй появі, яку не міг пояснити, а я не наважувався заговорити до нього. Його вузька кімната була заставлена гарними розкритими валізами, тонкою білизною, а на камінній полиці він поставив маленький нагрівач на сухому спирті й зварив собі чай. Я затинався, махнув кілька разів руками і зник, лишивши його приголомшеним. До нас повернувся Сент-Екзюпері.

Відтоді надія набула в мені набагато міцнішу основу. Послання з Америки набуло незвичайного значення. Сент-Екзюпері не задовольнився тим, що лишив своє послання в ефірі, а прийшов і підписав його. Він належав до тих людей, які вірять у чесноту слів тільки тоді, коли ручаються за них своїм життям. У нього не було тих нюансів, які засмучують великих письменників, коли йдеться про порядкування майбутнім їхнього пера. Він вимагав буквального розуміння того,

що писав, і вважав написане за нішо, якщо дія не надавала словам своєї суворости. Безперечно, саме це найкраще характеризує людину, якою був Сент-Екзюпері: він завжди був со-лідарний з іншими, відкидав усе, що міг вважати за вияв певної ласки до себе, і, якщо вже казати все, не хотів мати лише силу писаного слова, якщо дія не забезпечувала доказу.

Тієї пори я міркував про це все, не кажучи йому, щоб не страйожити, а крім того, через несміливість, про яку я тепер шкодую. Щоб привабити його до себе, я мав тільки малесеньку збріочку віршів, яка побачила світ рік тому і мала назву «Три молитви за пілотів». Я не думав, що це достатня причина, щоб накидати Сент-Екзюпері своє товариство. Не завдяки літературі я хотів наблизитись до нього тієї миті (проте він наблизився сам унаслідок своєї природної велико-душності), а на підставі факту, що в теперішності випробувань я став його товарищем по зброї, бо ж належав до розміщеної поряд ескадрильї.

Усі усвідомлювали ту підтримку, яку надав нам Сент-Екзюпері. Натомість командування оази було не так ушановане честю присутності письменника зі світовою славою, як збентежене і потай занепокоєне, побачивши, що такий персонаж, ще масштабніший, ніж можна було б повірити, вдався до авантюри, в якій ризикував утратити все, хоча думав тільки про те, щоб усе зберегти. Проте пілоти та механіки, які, звичайно, знали набагато гірше його творчість, присвячену славі їхнього ремесла, спирали свою віру на багаті поклади, які він привіз, і на ауру, яка супроводила його. Адже все в ньому виходило за межі звичайних образів та умов: його титул лицаря Св. Грааля, обличчя, тіло, хода, водночас і поважна, й не дуже впевнена на цій планеті, враження зацікованості або втрати всякого чуття реальности, яке інколи він справляв на мене, наприклад, коли шукав двері своєї кімнати на стіні, де їх не було. Він ходив у дивному одязі, схожому на цивільний костюм та уніформу цивільної авіації, але не дуже схожому на мундир Повітряної армії; розетка ордена Почесного Легіону похитувалась на червоній стрічці, пальмова гілка його Бойового хреста відстовбурчувалась, а неоковирний кашкет, за-

мовлений, напевне, в якогось американського кравця перед відплиттям, здається, щоміті був ладен розпастися на три частини, які виразно виділялися й були абияк зшиті між собою: верхівку з потрійним золотим галуном, козирок і обідок.

Отже, його повернення було актом вірності самому собі, яким він засвідчив, як у «Військовому пілоті», свою рішучість не обмежувати боротьбу духовною сферою. Звісно, правда, що для Франції то була передусім духовна боротьба, але, гинучи, Франція втрачала разом зі своєю душою і всю свою земну та плотську сутність, а Сент-Екзюпері, узвівшись до війни, заставив своє тіло, тобто все, що крізь його душу тішилося певною метафізикою щастя і людяності. Він відмовлявся бути лише свідком: «Ким я буду, якщо не братиму участі?»

Сент-Екзюпері присвятив «Військового пілота» своїм товаришам із групи 2/33, з якими він воював у 1939—1940 рр., і ніколи не втрачав контакту з ними, то були ті самі товарищи, до яких він приєднався в Лагуті, ті самі, з якими ми поділяли харч і які співали з нами пісню «Корсар»; інколи ввечері її слова доходили нам до самого серця:

Насолоди й битви,
Смерті і гонитви —
Я сміюсь, співаю і воюю.

На другий день після свого прибуття Сент-Екзюпері пішов у кабіну пілота. Ввечері, щоб відсвяткувати повернення, він почастував свою ескадрилью й зіграв у карти. Ми не були на тому святі, бо не були такі близькі, й відчували потаємну досаду.

Чи було в цьому почуття? Через кілька днів, коли я спускався з тераси готелю по сходах, піdnіжжя яких спиралося на склепіння вестибюлю, немов на півсферу карти світу, саме там і чекав мене Сент-Екзюпері, задерши голову. Я одразу мав враження, що він нагадує ліхтарника з «Маленького принца», нью-йоркське видання якого він привіз із собою. Ми зайшли до його кімнати, і він, придавивши ліжко всією масою, задивившись пташиним поглядом у стелю, пожадливо вдихаючи запах сигарет, розповів мені після довгої мовчанки

про свою тривогу. Він не хотів признаватись у відчаї, але страждав і душою, і тілом від лиха Франції. Він горів, як у гарячці, що не може одразу допомогти їй, тоді як вона задихається, Франція була для нього втіленням усього, що могло перетворити землю в батьківщину, а поневолена, вона мала проти себе всіх ворогів людства.

Мені здається відтоді, що «Лист до заручника», з якого я знов тільки уривки, і «Маленький принц», якого я тільки-но прочитав, були занурені в той самий глибокий відчай. Я прочитав і «Військового пілота», який був у багажі Сент-Екзюпері і якого він написав два роки тому. Ця книжка врятувала надію, Сент-Екзюпері дописав її в Америці, ще розпашілій від власної битви в небі та на землі батьківщини, натомість «Лист до заручника» і «Маленький Принц» замикаються серед ночі. Сент-Екзюпері й сам увійшов у ніч теперішнього часу, ще досить світлу в порівнянні з тим, що він передбачав для майбутнього. Все, що він плекав, і все, що надавало значення життю, було під загрозою загибелі, й він погодився піти на дно разом із кораблем.

Це була мить, коли ескадрилья Сент-Екзюпері заміняла свої «*Bloch-175*» з трьома членами екіпажу на відомі «*Lightning*'и» з подвійною хвостовою частиною, що були тоді найшвидшими літаками. Йому вагалися давати такий літак через його вік, але він спромігся прибрести всі перешкоди і записався до списку пілотів, які мали пройти перепідготовку. Чекаючи початку навчання, він виїхав із Лагаута провідати кількох друзів і Андре Жіда, що після перемоги в Тунісі опинився на волі. Я супроводив його на аеродром, але, оскільки негода закривала шлях на захід, Сент-Екзюпері вирішив летіти в Алжир, зробивши проміжну посадку в Бу-Сааді, де мав передати службові папери.

Я допоміг йому поставити багаж у вузеньку кабіну «*Bloch'a*». Він дуже ретельно вмощував бежеву валізу, яка містила його рукописи, зокрема книжку у формі казок «Тисяча і однієї ночі», про яку казав мені, що вже написав тисячу сторінок. Сент-Екзюпері мав намір працювати над нею десять років, а закінчивши, ще три або чотири роки присвятити її реагуванню. Тоді він називав її «Цитадель» [sic]. Аж до шасі лі-

така ми розмовляли про письмо і про стиль із приводу одного оповідання, верстку якого я був просив його прочитати. Коли настала мить відльоту, його запхали в комбінезон, вибрали йому шолом, допомогли вдягнути парашут і посадили в кабіну. Відтоді він уже відокремився від нас. У кабіні його обличчя позбулося свого земного виразу, змінившись у своєрідну надприродну чесноту; керуючи літаком, що тримав і гурчав, він раптом став богом, і то наймогутнішим серед них: Юпітером-громовержцем з очима над світом і блискавками в руках.

З-під коліс забрали колодки, і ескадрилья вишикувалась уздовж злітної смуги, немов почесна гвардія, щоб побачити зліт на краю пальмового гаю. Адже розвіяність Сент-Екзюпері була не менш легендарна, ніж його подвиги: він часто забував підняти або випустити шасі або закрилки, і це були ще досить безневинні інциденти в порівнянні з тими, якими жартівливо завжди погрожують пасажирам. Наприклад, одного разу, цілковито втративши усвідомлення реальності, і то майже одразу після злету, й помітивши, як отямився, що годинник зупинився, Сент-Екзюпері розгубився і думав, ніби він у повітрі вже цілі години, тож, не знаючи, де він, і боячись от-от упасти через брак пального, сів просто на землю через десять хвилин після вильоту.

Того дня все відбувалося добре. Принаймні перед нашими очима. Його літак уявив курс на північ і зник, тож ескадрилья, трохи розчарована, розійшлася. За кілька хвилин, щоб не сумувати через розставання з Сент-Екзюпері, я скочив у «Simoun», щоб полетіти й пообідати з товаришами в Бу-Сааді й, можливо, ще раз побачити його там. З'явившись над аеродромом, я побачив на краю злітної смуги літак, що лежав зі зламаним шасі. То був літак Сент-Екзюпері, але без нього, він уже вилетів в Алжир на борту зв'язкового літака.

ЛИСТ (НЕ ВІДІСЛАНІЙ) ОФІЦЕРОВІ ПОВІТРЯНОЇ АРМІЇ, ЯКИЙ НЕДАВНО ПРИСТАВ ДО ГОЛЛІЗМУ

[1943 р.?]

Мій дорогий X.!

Я перечитав ваші слова. Вони видаються безмежно дружніми і щирими. Потім мені передали вашу довгу розповідь про мене. То був болісний напад. Болісний не сам по собі, — мені абсолютно байдуже до суджень інших людей, — а тому, що він походив від вас. Я мало пишу листів, я признаюсь у цьому, але мої симпатії, народившись, не менш тривкі, ніж дерево, й завжди ростуть. Я не пригадую, щоб я коли-небудь зрадив дружбу... Моя думка про людину не залежить від того, що вона думає про мене. Якби мені трапилося формувати свої судження на такій основі, я б зневажав себе. Але як людина я почиваюсь трохи приголомшеним, коли внаслідок непослідовності життя зі мною справді трапляється такий випадок. Я маю потребу вірити не у вас конкретно, а в людину.

Ви приєдналися до активного голлізму: це ваше право. Можливо, згідно з тим, що ви думаете, навіть ваш обов'язок. Кожен має право боротися за релігію, яка доходить йому до серця. Я не рояліст, але глибоко поважаю старого аристократарояліста. Я можу відчувати, що певні аспекти вашої церкви дошкуляють мені, але це не зменшить моєї поваги до вас. Людина не втрачає характеру своєї сутності, якщо зі шляхетних мотивів засвоює певні ідеї. Натомість людина не збагачує цього характеру, засвоюючи певні ідеї з нищих мотивів. А ідеї варти того, чого варти люди. Але розмаїття ідей — це багатство саме по собі. Саме воно становить матеріал майбутнього синтезу. Моїм другом часто є той, хто думає всупереч мені, бо він звеличує мене. Він зобов'язує мене стати вищим від нас. Дружба спирається на тотожність духовної мети. На напрям на зорю. В нас тоді одна зустріч попереду. Але обрана зоря — наприклад, велич Франції — не повідомляє про шлях, якого треба дотримуватися. Вибір засобів — справа розуму. А розум — джерело помилок. І завжди помиляється. Отак від помилки до помилки у фізиці вибудовується істина. Від суперечності до суперечності. І ви добре знаєте про це. Отже, якщо ви мір-

куватимете всупереч мені, я поважатиму вашу частину помилки з огляду на вашу частину істини, що, безперечно, не менш усталена, ніж моя. Мені байдуже, чи радше навпаки, якщо ви досліджуєте інший шлях. Це вдвічі збільшує шанси досягти мети. Моя дружба спирається тільки на вибір зорі.

Я, звичайно, люблю, коли фізик палко намагається вирішити якусь проблему. Люблю, коли ви, стаючи істориком чи соціологом, палко прагнете дійти до своєї істини. Не в цій шляхетній пристрасті міститься сектантство. Воно починається там, де ви монополізуєте істину. Коли стаєте «тоталітарним». Коли, хоча ніяка формула ніколи не є задовільною (адже остаточний синтез — це ідеальний напрям, а не мета, яку можна досягти), ви замкнетесь у вашій формулі, щоб усе засудити в усіх інших формулах. Скажімо, бувши Академією медицини за часів Пастера, ви б засудили Пастера до смерті. Як засудили б Галілея або Ейнштейна. Тільки в поліційних справах те, що суперечить істині — помилка, а помилка — протилежність істини. А я не бачу, щоб ви ставили собі за ідеал поліційні звичаї. Цивілізація спирається на єдність у духовній сфері, поглинаючи розмаїття в процесі дій розуму, шляхів, які він пропонує, і теорій, які породжує. В моїй цивілізації мій друг дивиться так, як я. Але думає всупереч мені. Думати — це вже одягати в слова, висловлювати одні за одними силогізми і конструктувати тезу.

Ви поміщаєте себе в ідеальному як захисник цінностей духу. Ви проти нацизму, проти тоталітаризму. Ви відмовляєте в праві на гільйотину проти Лавуазье. Коли йдеться про вигнання Есхіла і його суддів, ви вважаєте, що Есхіл мав слушність. Ви глузуете з Гітлера, що заборонив читати Ейнштейна. Ви не вимагаєте, щоб Паскаль мав свій погляд на внутрішню політику своєї доби, з насолодою читаєте Монтеня... і при першій нагоді зраджуєте увесь свій погляд на людину. Зі своєї частки живої істини ви робите мертвий Коран. І в ім'я свого тиранічного Корану¹ вимагаєте від Лавуазье, Есхіла, Ейнштейна, Паскаля, Монтеня, щоб вони дотримувалися його, інакше їм зітнуть голову. Звичайно, ви почнете вимахувати переді мною нагальними актуальними потребами. «Вже

¹ Див. вище лист до Андре Бретона, с. 104

немає часу на...» Немов коли-небудь «був час», немов усі на-
гальні потреби не були актуальними, коли виникли. Звичайно, ви заявляєте, мовляв, ваша політика не політична, а національна, але якою є політика, що претендує на формування долі не тільки нації, а й людини? Ви живете немов єдиний день в історії людини. Фактично, коли проблема розуму й поваги до розуму, яку стільки разів ставили в історії, по-
стала нарешті перед вами, ви одразу теж зраджуєте себе.

Отже, лишіть жандармам, політикам і військовим їхні ру-
диментарні доктрини. Адже, наскільки я знаю, ви претен-
дуєте, мовляв, перебуваєте на якомусь іншому рівні! Сумна
та доба, коли Лавуазье, Есхіла, Ейнштейна, Паскаля і Мон-
теня ув'язнюють в батальйонах політичної пропаганди, хоч
якою є та політика і навіть якщо вона бажана. На вашій пло-
щині йдеться про заснування поваги до пізнання. Поваги до
людської гідності. Любові до справедливості або любові
до рідної країни. Ви перебуваєте на рівні не суддів військово-
польового суду, а апостолів. Ви апостол розуму, що вкрай по-
вільно утверджується.

Якщо ви пристаєте до тієї або тієї групи, я, звичайно, не
дорікатиму вам за умови, що ви становите в ній найвищу суб-
станцію, як-от плід на дереві. За умови, що ваша участь надає
їй шляхетності. В кожному організмі є різні органи для різ-
них функцій. Краще бути мозком або серцем.

Що стосується мене, ви сказали: Сент-Екзюпері — пас-
куда, бо не пристав у США до голлізму. Ми ще запитаємо
його, що він робив два роки.

Сектантство завжди збивається на манівці. Я знав вас як чес-
ного пілота в армії, з якої ви не демобілізувались, коли уклали
перемир'я. Ви не думали, що ви помилуетесь у своїх діях. Га-
разд, навіть якщо сьогодні ви думаєте, що помилялись, я не
думаю, що ваше *mea culpa*, [визнання провини], дійде аж до боя-
гузтва зради себе самого. Ви казали: «Я визнаю, що помилявся
в площині розуму, але я не змінився в площині духу. Вчора я теж
був шляхетний...» Отже, ви знаєте, що вчора ви були певною
запорукою шляхетності багатьох інших людей (не всіх, але по-
кажіть мені групу, де б усі були шляхетні?). Ви зраджуєте це все,
зраджуючи почасти й себе самого. Вчора ви не були голлістом.

Або, адже це не зовсім точно, були ним у своєму серці почасти, як була і вся Франція і ми всі за кордоном. Але ця ваша голлістська частина не суперечила вашій ролі французького офіцера, що був проти висадки союзників у Північній Африці й був ладен віддати своє життя у боротьбі проти Німеччини. Виrushаючи до Гібралтару, ви, певне, мали думку, що зраджуєте почасти своїх товаришів, зрікаєтесь шляхетної частини їхнього ества або принижуєте її. А я — в чому моя провина, якщо я не зрадив вас? І по-сектантському, добре годуючись за американським столом, не назвав вас боягузливо паскудою?

З Алжира Сент-Екзюпері писав Сільвії Гамільтон: «Якщо я не був голлістом у Нью-Йорку, то тільки тому, що властива голлістам політика ненависті не становила для мене істини... Мені дорікали за мое життя в Нью-Йорку, мене ображали. Натомість тепер я дуже задоволений тим, що, важачи всім своїм життям, я можу засвідчити, що я чистий».

«P-38 Lightning» — апарат для стратегічної розвідки, обладнаний фотоапаратами. Це літак із далеким радіусом дії, найшвидший тієї пори. Статут вимагав, щоб пілоти були молодші за тридцять років. Завдяки проханню генерала Шамба, що звернувся до начальника штабу Ейзенхауера, Сент-Екзюпері дозволили літати.

Чекаючи, поки цей дозвіл формально затвердять, Жіро, що волів би використати Сент-Екзюпері у відділі пропаганди, послав його з завданням у Марокко. Треба було на місці перевідчитись у нейтральності військ та їхніх командирів. Збагнувши суть завдання, Сент-Екзюпері констатував слабкість генерала Жіро і вийшов після розмови дуже розчарованим¹.

27 травня Андре Жід в Алжирі записав у своєму «Щоденнику»: «Велика радість знову побачити Сент-Екзюпері».

¹ Про ці всі моменти див. спогади генерала Шамба і Анрі Контя у вид.: *Icare*. — № 96. Див. також: «Ми були свідками широких під-ривних дій, що їх організував Національний фронт визволення [голлісти] в перехідній армії, вихвалаючи переваги платні та службового просування, які були на боці того фронту» (*Maréchal Juin. Mémoires*. — T. I. — C. 206—207).

«До найпохмуріших часів у історії світу»

30 травня генерал де Голль прибув до Алжира. З червня 1943 р. він заснував Французький комітет національного визволення, на чолі якого стали Жіро і де Голль.

Жіро, що став наступником Дарлана з титулом «військовий і цивільний головнокомандувач», був змущений змиритися з поділом влади. В листопаді 1943 р. він покинув свою посаду в комітеті, а в квітні 1944 р. пішов у відставку з посади головнокомандувача.

З червня в Нью-Йорку вийшли з друку 120 примірників «Листа до заручника», що його журнал «Amérique Française» вже почали опублікувати (див. вище, березень 1943 р.).

ЛИСТ ДО КЕРТИСА ХІЧКОКА

8 червня 1943 р., Уджда

Дорогий Кертісе!

Я просив і отримав дозвіл приєднатися до товаришів із групи 2/33, з якою я воював і яка досі існує.

Одна з ескадрильй цієї групи прикріплена до американської армії і працює під її командою... [Вирізане цензурою місце]... Я належу до цієї ескадрильї. Отже, я пілот літака [вирізано «Lightning P-38»]. Думаю, тепер це найшвидший літак. У принципі це винищувач, але ми використовуємо його для розвідки.

Бачите, я ще не дуже старий, бо спромігся — навіть у вас — лишитися пілотом! Я відмовився, приїхавши в Алжир, від будь-якої іншої роботи (мене знову хотіли запхати в пропаганду).

Дорогий Кертісе, я докладаю всіх зусиль, щоб лишатися серед товаришів, за межами політики, міст і бюро. Я живу життям аме-

риканського табору і... вчу англійську мову! Сподіваюся, я зможу витримувати все якомога довше, бо добре відчуваю, що мені вже не двадцять років (хоча нікому не кажу про це).

Я просто чудуюся вашим співвітчизникам. Вони ефективні, здорові й на диво добре підготовані. Стосунки між моїми товаришами і ними — цілковита люб'язність. Ви належите до великої країни. Щодо ваших воєнних зусиль, то їх розуміють мало, якщо дивитися з Америки. А як дивитися звідси, вони абсолютно дивовижні. Ви не здатні уявити собі враження, яке спровокає ця лавина матеріального постачання.

А передусім я захоплююся своєрідною сміливістю, що така проста і шляхетна. «Чарівна сміливість». Я не знаю, як висловитись краще, але напишу про це згодом. Дорогий Кертісе, я дуже люблю вашу країну.

Дорогий Кертісе, думаю, я мав слухність в усьому, що думав уже два роки про справи моєї країни. Сьогодні я вже не люблю генерала де Голля. Це загроза диктатури. Це націонал-соціалізм. Я не люблю диктатуру, політичну ненависть, кредо єдиної партії. Коли націонал-соціалізм десь умирає, мабуть, нерозумно винаходити його для Франції. Мене вкрай приголомшує ця зграя божевільних. Їхня пожадливість до різанини між французів, їхні побажання щодо по-воєнної політики (європейський блок) приведуть Францію, не менш ослаблену, ніж Іспанія, до стану сателіта чи то Росії, чи то Німеччини. Істина, на мою думку, перебуває не в цьому напрямі.

Кертісе, ви коли-небудь дійдете до моєї думки. Ви сумово вітміхнетесь, подумавши, що до мене ставились, мов до фашиста через мою відмову пристати до голлізму! Невже й досі вважають, що генерал де Голль представляє демократію, а генерал Жіро — тиранію? Я дорікну Жіро радше тим, що він слабкий, як вівця, й піддався в усіх аспектах кандидатові в диктатори. Кертісе, що про це думають у США?

Кертісе, я міцно обіймаю вас. Я не знаю нічого про «Маленького принца»¹ (я навіть не знаю, чи він вийшов!). Я не знаю нічого ні про що: напишіть мені!

¹ Англійською мовою.

Думаю, буде краще, якщо ви напишете мені до одного приятеля в Алжирі, який пересилатиме мені листи туди, де я буду. Це доктор Жорж Пелісьє, вул. Данфер-Рошро, 17.

Як би я хотів побачити вас усіх!

Ваш
Сент-Екс

Ми бачимо з цього листа, що Сент-Екзюпері мав тільки один примірник (французькою мовою) «Маленького принца», який йому передали в Нью-Йорку, коли вирушало його судно. Здається, якогось іншого він уже не бачив (див. нижче, с. 316).

ЛИСТ ДО ЖОРЖА ПЕЛІСЬЄ

[Уджда, 8 червня 1943 р.]

Любий докторе!

Я пишу вам цю коротеньку записку, бо не знаю, коли знову побачу вас. Я б дуже хотів отримати від вас довгого листа, в якому ви б розповіли мені новини про світ. Я живу тут в абсолютній пустелі. Табір. По троє в одній кімнаті. (Таке стадне життя для мене — найтяжча пожертва у світі.) Щоб їсти, стаємо в чергу, кожен іде зі своєю мискою, отримує пайку і єсть стоячи. Я трохи за межами життя, наче під склепінням вокзалу Сен-Лазар. Ви знаєте, що я й не бажаю чогось іншого. Я вперто роблю те, що вважав за свій обов'язок робити, хоч би що думав про це Х.

По суті, любий давній друге, мені зло, і це засмучує мене, бо через мій фізичний стан мені все дається важко, немов я піднімають у Гімалаї, і ця додаткова мука — несправедливість. Дрібниці стають непотрібною муковою. Так само й походи туди-сюди в цьому великому таборі, з сонцем над головою, я так уже втомився від них, що інколи хочу зіпертвітися на дерево і плакати від люті.

Але я віддаю такому життю незмірно більшу перевагу, ніж жорстокій атмосфері полеміки. Я прагну тільки миру і спокою, навіть вічного...

Я живу не на те, щоб безкінечно брати участь у суперечках про себе. Мені вже нестерпно пояснювати, мені нікому не треба звітувати, і той, хто нехтує мене, чужий мені. Я надто втомлений, щоб мінятися. Я маю досить ворогів, щоб повчати мене, я потребую друзів, які будуть садами, де я можу спочити.

Мій друже, цього вечора я вже не витримую. Це сумно, я б хотів трохи любити життя, а я зовсім не люблю його. Коли якогось дня я думав викинути свої пера, я ні про що не шкодував.

Напишіть мені про драму Жіро і де Голля, моя країна страшенно лякає мене. Напишіть мені що-небудь про кого-небудь (тут цензурують).

Знайте, що я дуже вдячний вам за вашу дружбу, за ваше прийняття і ласкавість вашого дому до мене. Скажіть Северін¹ та її подружці, що я вмираю від сорому, що забув їхній подарунок... Мій приїзд був таким швидким через відвідини Літнього палацу, але я не забуду.

Обіймаю вас,
Сент-Екс

ЛИСТ ДО ЖОРЖА ПЕЛІСЬЄ

Уджда, червень 1943 р.

Любий друже!

Моя адреса така: Капітан де Сент-Екзюпері, 3 RD-Photogroup (без «е» в кінці), APO 520, US Army.

Листи йдуть у середньому три дні. Телеграми? В разі потреби попросіть зателефонувати мені через майора Желе (попросіть з'єднати з захищеною телефонною станцією, там попросіть штаб Жіро, а вже потім просіть майора Желе).

Я вже пілотував машину для перегонів (670). Все гаразд, але я не дуже добре почиваюся фізично.

Не пересилайте моїх листів, але напишіть, які листи я отримав. Даруйте за це завдання, але я, безперечно, мало що отримаю. Любой докторе, любой давній друже, я безмежно засмучений. Повірте мені, ваш від щирого серця.

А.

¹ Служниця в домі доктора Пеліссьє.

НЕВІДІСЛАНІЙ ЛИСТ, АДРЕСОВАНИЙ ГЕНЕРАЛОВІ Х¹

[Уджда, червень 1943 р.]

Дорогий генерале!

Я вже кілька разів літав на «P-38». Це чудова машина. Я був би щасливий мати такий подарунок у свої двадцять років. Я констатую з сумом, що сьогодні, в сорок три роки, після десь шести з половиною тисяч налітаних годин під усіма небесами світу я вже не знаходжу великої насолоди в цій грі. Літак — це тільки інструмент пересування, — в даному випадку війни, — і якщо я підпорядковуюсь швидкості та висоті в такому патріархальному віці для цього ремесла, то радше з бажанням не відмовлятися від прикроців мого покоління, ніж зі сподіванням знайти колишню насолоду. В цьому, маєть, є свій смуток, — а може, й немає. Безперечно, коли я мав двадцять років, я дурив себе. В жовтні 1940 р., повернувшись із Північної Африки, куди емігрувала група 2/33, мою машину поставили, знекровлену, в якийсь запорошений ангар, а я відкрив для себе запряжену кіньми карету. Завдяки їй — придорожню траву, овець та оливкові дерева. Ті дерева відігравали іншу роль, ніж позначати ритм за шибками на швидкості сто тридцять кілометрів за годину. Вони показували себе у своєму справжньому ритмі, який полягає в повільному виробництві олив. Вівці не мали за свою виняткову мету затоптати середню. Вони знову стали живими. Виділяли справжні кізяки і виробляли справжню вовну. І трава теж мала сенс, бо вони паслися на ній.

Я відчуваю, що відродився в єдиному закутку світу, де пильюка напахчена (я несправедливий. Вона пахне і в Греції, і в Провансі). Мені здається, що я все своє життя був йолопом...

Усе це, щоб пояснити вам, що таке стадне існування в серці американської бази, харч, який споживають стоячи за десять хвилин, тиняння поміж одномісними літаками у дві тисячі шістсот кінських сил і своєрідна абстрактна будівля,

¹ Лист, відомий під літерою «Х». Адресатом, здається, був генерал Бетуар. Див. тут, с. 321.

де нас напхали по троє в одну кімнату, ця страхітлива людська пустеля, — одне слово, тут немає нічого, що давало б розраду моєму серцю. Цей стан, як і польоти без результату та надії повернутися в червні 1939 р., — це минуща хвороба. Я «хворий» на невизначений час. Але я не визнаю за собою права не страждати на цю хворобу. Оце й усе.

Отже, я тяжко засмучений, і то глибоко. Я сповнений смутку через своє покоління, позбавлене всякої людської сутності. Яке не знало нічого, крім бару, математики й «Bugatti» як форми духовного життя, а тепер збите докупи в сuto стадній діяльності, яка не має ніяких барв. Ми не здатні помітити його. Розгляньмо феномен війни сто років тому. Подумаймо, скільки він поєднував зусиль, щоб відповідати духовній, поетичній або просто людській спразі людини. Сьогодні, коли ми сухіші за цеглини, ми сміємося з цієї наївності. Костюми, прапори, пісні, музика, перемоги (тепер уже немає перемог, немає нічого, що мало б поетичну насыщеність Аустерліцу). Тепер є тільки феномени травлення, повільного або швидкого). Уесь ліризм видається сміховинним. Люди відмовляються прокидатись бодай до якогось духовного життя. Вони сумлінно виконують якусь працю на конвеєрі. Яккаже американська молодь, «ми чесно приймаємо цю невдячну роботу». І пропаганда в усьому світі у відчай заламує руки. Хвороба молоді — це не відсутність конкретних талантів, а накинута їй заборона спиратися, не видаючись претензійною, на великі міфи, які відсвіжують. Від грецької трагедії людство в своєму декадансі скотилося аж до театру месьє Луї Вернея. (Не можна впасти ще нижче.) Сторіччя публічності, системи Бедо, тоталітарних режимів і армій без сурен і прапорів і без мес по полеглих. Я ненавиджу свою епоху всіма своїми силами. Людина вмирає в ній від спраги.

Загалом в усьому світі існує тільки одна проблема, одна-єдина. Надати людям духовного значення. Духовного неспокою. Поширити над людьми щось схоже на григоріанський спів. Якби я мав віру, звичайно, після певного періоду «небохідної і невдячної роботи», я почувався б добре тільки в монастирі в Солезмі. Слухайте, таж не можна жити самими холодильниками, політикою, грою в белот і кросвордами!

Більше не можна. Більше не можна жити без поезії, без барв, без любови. Тільки слухаючи селянські пісні XV ст., можна визначити, куди ми скотилися. Не лишається нічого, крім голосу робота пропаганди (даруйте мені). Два мільярди чують тільки робота, розуміють тільки робота. Стають роботами. Вся тріскотнява останніх тридцяти років має тільки два джерела. Безвихід економічної системи XIX ст. Духовний відчай. Чому Мермос домагався такої цяцьки, як полковницькі зірки, як не внаслідок спраги? Чому Росія? Чому Іспанія? Люди спробували дотримуватися картезіанських цінностей, але, крім у сфері природничих наук, їм це не вдалося. Є тільки одна проблема, єдина: знову відкрити, що є життя Духу, ще вище за життя розуму. Тільки життя духу задоволяє людину. Воно виходить за межі релігійного життя, що є тільки однією формою (хоча, можливо, життя духу неминуче веде до релігійного життя. А життя духу починається там, де «бачене» ество уявляють собі понад матеріалами, які складають його. Любов до дому — ця любов невідома в США, — це вже життя духу. І сільське свято. І культ небіжчиків. (Я говорю про це, бо, відколи я прибув сюди, вже вбилося двоє чи троє парашутистів. Але їх приховали: вони припинили служити. Це риса епохи, а не Америки: людина більше не має сенсу). Абсолютно треба промовляти до людей.

Що з того, якщо ми виграємо війну, якщо ми матимемо від цього сто років криз революційної епілепсії? Коли німецьке питання буде нарешті врегульоване, почнуть поставати всі справжні проблеми. Малоймовірно, що спекуляції на американських біржах, коли скінчиться ця війна, буде, як і 1919 р., досить, щоб відволікти людство від його справжнього клопоту. За браком сильної духовної течії з'являться, наче гриби, тридцять шість сект, які пожиратимуть одна одну. Сам марксизм, надто старомодний, розпадеться на множину суперечливих неомарксизмів. Ми це добре бачили в Іспанії. Хіба що якийсь французький Цезар навіки запроторить нас у який-небудь неосоціалістичний концтабір.

Треба промовляти до людей, бо вони готові приєднатися невідомо до кого. Я шкодую, що тоді вранці я так погано пояснив свої міркування генералу Жіро. Мій виступ, здається,

не сподобався йому як брак смаку, або такту, або дисципліни. Я беру на себе абсолютно всю провину: такі проблеми дуже важко пояснити уривчасто. Я зазнав невдачі, бо спішив. Проте генерал був несправедливий, так недвозначно засвідчивши своє несхвалення, бо я не мав ніякої іншої мети, як поширення впливу і форми думки, яку він репрезентує. Автоматизм військової ієархії ослабив мої аргументи. Генерал слухав би мене з більшою зичливістю, якби я був вправніший. А втім, слова, які я казав, виходили з мого ества, я говорив із єдиною метою бути корисним йому, а через нього — бути корисним моїй країні. Адже мені видається сумнівним, що командири підрозділів мають достатні якості, щоб замінити своєю інтерпретацією принципове пояснення. Вони не здатні втихомирювати, якщо не спираються на якесь офіційне пояснення; унтер-офіцерові, що сумніваються в собі, політична діяльність, яка має постійну потребу в простих і точних поясненнях, зауважатиме мук, уразить його чесність, патріотизм і честь. Генерал Ж[иро] — зосередження чести своїх солдатів.

З цього приводу я не знаю, чи чудова промова, яку виголосив генерал Жіро — і яку нам позавчора переказала преса, — не зумовлена в кількох своїх аспектах моєю тривогою. Місце, де йдеться про невидимий опір і про порятунок Північної Африки, — саме те, що прагнуть почуті люди. Почуті зауваги спонукають вірити в це. Якщо я бодай трохи прислужився тут і навіть якщо генерал Жіро сердиться на мій виступ, я щасливий, що зробив послугу. Адже йдеться не про мене. Хай там як, ця промова була необхідна, Жіро вона вдалася напрочуд. Дорогий генерале, як не брати до уваги цих останніх рядків, що стосуються візиту, після якого в мене лишилося прикре почуття, я не знаю, чому я втомлюю вас цим довгим листом, який годі прочитати (я зламав правий зап'ясток, мені важко писати розбірливо) і в якому немає потреби. Але я почуваюсь досить пригнічено і маю потребу в дружбі.

Ох! Дорогий генерале, який дивний цей вечір! Яка дивна атмосфера! Я бачу зі своєї кімнати, як запалюються вікна споруд без обличчя. Я чую, як різні гучномовці розсилають вищання дудок юрбі, яка нудиться від бездіяльності, припливла з-за океану, але навіть не відчуває ностальгії. Оцю смиренну

покору можна сплутати з духом самопожертви або моральної величині. То була б груба помилка. Зв'язки любові, які поєднують сьогодні людину з речами та істотами, такі позбавлені ніжності, такі тонесенські, що людина вже не відчуває відсутності так, як колись. Яке страшне слово лунає в одному єврейському анекдоті: «Тож ти йдеш аж туди? Як це далеко! — Далеко звідки?» Оце «звідки», яке вони покинули, було тільки непевною сукупністю звичок. За цієї доби розлучень розлучаються не менш легко, ніж розстаються з речами. Холодильники взаємозамінні. Та й дім теж, якщо це лише збірна конструкція. І дружина. І релігія. І партія. Вже навіть не можна бути невірним: кому можна було б бути невірним? Далеко від чого і невірним кому? Людину опанувала пустеля. Які вони розважливі й мирні, оці гурти людей. Я думаю про колишніх бретонських моряків, які висадилися у Магеллановій протоці, про іноземний легіон, випущений на місто, про складні вузли поривних пожадань і нестерпних ностальгій, які завжди формували трохи засуворих чоловіків. Щоб стримувати їх, завжди були потрібні або міцні жандарми, або тверді принципи, або несхитну віру. Але жодному з цих чоловіків не бракуватиме поваги до дівчинки, яка пасе гуси. Сьогоднішню людину залежно від середовища тримають у спокої грою або в белот, або в бридж. Ми напрочуд добре кастровані. Але отак ми нарешті вільні. Нам відтинають руки, ноги, а потім дають свободу ходити. Але я ненавиджу цю добу, де людина за умов «загального тоталітаризму» стає лагідною, вихованою і спокійною. І нас спонукають вважати це за моральний прогрес! У марксизмі я ненавиджу тоталітаризм, до якого він веде, людину там визначено як виробника і споживача. Важлива проблема — це проблема розподілу. Отак і на зразкових фермах. А в нацизмі я ненавиджу тоталітаризм, на який він претендує самою своєю сутністю. Проведіть робітників Руру перед Ван Гогом, Сезанном і лубочною картинкою. Вони, звичайно, проголосують за лубочну картинку. Ось істина народу! Кандидатів Сезанна, кандидатів Ван Гога, всіх великих нонконформістів запроторюють до концтабору, а поневолену худобу живлять лубочними картинками. Але куди йдуть США і куди йдемо ми? За цієї доби універсального функціонування? Людина-

робот, людина-мураха, людина, що, мов маятник, переходить від праці на конвеєрі, системи Бедо до гри в белот. Людина кастрована й позбавлена всіх своїх творчих здібностей, вона вже не здатна, і то навіть у рідному селі, створити ані танцю, ані пісні. Людина, яку годують масовою культурою, стандартною культурою, як-от корів, що їх живлять сіном, — отака сьогодні людина.

Натомість я думаю, — не минуло й трьохсот років, — що можна було написати «Принцесу Клевську» або замкнутися в монастирі на все життя через утрачене кохання: так-бо палили ним. Сьогодні, звичайно, люди накладають на себе руки, але їхні страждання схожі на муки нестерпного зубного болю. Вони не пов'язані з любов'ю.

Звичайно, є перший етап. Мені нестерпна думка про здатність кинути покоління французьких дітей у черево німецького молоха. Опинилася під загрозою сама сутність. Та, коли вона буде врятована, тоді постане фундаментальна проблема, властива нашому часові. Це проблема сенсу людини. І вона не пропонує відповіді, то я маю враження, що йду до найпохмуріших часів у історії світу.

Мені байдуже, якщо мене вб'ють на війні. Що лишиться від того, що я любив? Не меншою мірою, ніж про людей, я говорю про звичаї, інтонації, які годі чим-небудь замінити, про певне духовне світло. Про обід на провансальській фермі під оливковими деревами, а водночас і про Генделя. Мені нахочати на те, що виживе. Значення має певне упорядкування речей. Цивілізація — це невидимий зв'язок, бо ж ідеться не про речі, а про невидимі зв'язки, які поєднують їх саме так, а не по-іншому. Ми маємо чудові, масово поширені музичні інструменти, але де буде музикант?

Мені байдуже, якщо мене вб'ють на війні, або якщо я настрялю на спалах люті з тих летючих торпед, які не мають нічого спільногого з польотом і перетворюють пілота серед його кнопок і циферблатів на своєрідного головного бухгалтера. (Політ — це теж певне упорядкування.) Але, якщо я повернувся живим із цієї «необхідної і невдячної роботи», переді мною постане тільки одна проблема: що можна, що треба казати людям?

Я дедалі менше знаю, чому я розповідаю вам це все. Безперечно, щоб розповісти кому-небудь, бо це не те, що я маю право розповідати. Треба сприяти спокою інших людей, а не набридати їм своїми проблемами. Поки що добре, якщо ми стаємо бухгалтерами на борту наших військових літаків.

Відколи я пишу це, двоє товаришів заснули переді мною в моїй кімнаті. Мені теж треба заснути, бо, думаю, моє світло заважає їм (мені страшенно бракує власного кутка!). Ці двоє товаришів по-своєму дивовижні. Вони чесні, шляхетні, чисті та вірні. Не знаю, чому я відчуваю, дивлячись, як вони сплять, своєрідний безсилий жаль. Адже вони нехтують свій неспокій, і я добре знаю про це. Чесні, шляхетні, чисті та вірні — так. А водночас страхітливо бідні. Вони б мали таку велику потребу в якомусь богові.

Дорогий генерале, пробачте мені, якщо ця поганенька електрична лампа, яку я зараз погашу, заважає спати й вам. Будьте впевнені в моїй дружбі.

Сент-Екзюпері

Рене Шамб занотував інші, дуже пессимістичні слова про спустошення і приниження, які, здавалося, загрожували світу:

«Можливо, на тисячоріччя, — якось сказав мені Сент-Екзюпері. — Світ не відновиться. Він опиниться в повному занепаді перед руїн та сміття. Чому ми воюємо? Внаслідок відчайдушної вірности принципам, зникнення яких не хочемо бачити. Це досить по-дитячому. Для кого і для чого ці принципи? Просто ми не можемо чинити інакше. Коли написані книжки, які ми, і ви, і я, написали, нам неможливо не спонукати їх діяти. Що скажуть, якщо ми діятимемо по-іншому? Що скажемо ми самі про себе? Ми дискутуємо в лісі перевірок. А це наша перевірка.

Бачите, генерале, я ненавиджу нашу епоху. Після цієї війни, коли все закінчиться, ми знайдемо тільки порожнечу. Людство протягом сторіч опускається величезними сходами, вершина яких ховається в хмарах, а низ — у темній прірві. Ці сходи могли б підніматися, а вони вирішили опускатися. Духовний занепад страхітливий.

Мені буде абсолютно байдуже, якщо мене вб'ють на війні.
Живучи, в якій праці я знайду собі притулок? У купі попелу
немає ніякої роботи.

14 червня Сент-Екзюпері приїхав у Алжир, його випередила група 2/33, що перебазувалася в аеропорт Мезан-Бланш. 16 червня Сент-Екзюпері зустрівся з радником Робертом Д. Мерфі, спеціальним посланцем президента Рузвельта в Північну Африку. 17 червня він звернувся до нього з листом, сформулювавши прохання, висловлене від ім'я своїх товаришів.

ЛИСТ ДО РАДНИКА Р. МЕРФІ

[17 червня 1943 р.]

Дорогий друже!

Я маю враження, що вчора туманно висловився й погано захищав свій проект перед вами. Я не вагаюся знову звернутися з проханням з огляду на наш спільній інтерес і не прагну при цьому бодай найменшої особистої переваги.

Якщо я все-таки починаю з кількох слів про себе, то тільки задля доброго формульовання проблеми, а не тому, що прагну надати собі значення. Але мені здається, що я можу зробити певну послугу своїй країні.

Ви знаєте, безперечно, що мої книжки у Франції, зокрема «Нічний політ» (лауреат премії «Феміна» 1931 р.) і «Планета людей» (Велика нагорода за роман Французької академії 1939 р.), мали протягом десяти останніх років найвищі тиражі. Ви знаєте, можливо, що завдяки випадку така сама ситуація склалася і в вашій країні. Книжка «*Wind Sand and Stars*» була *Best Seller Book of the month club* і отримала *Price for Award*¹. «*Flight to Arras*» («Військовий пілот») був протягом місяців *First Best Seller*. Завдяки цій щасливій випадковості, заслуженій чи ні, я маю дві дуже важливі аудиторії. Я хочу використати їх у напрямі, який бережу в своєму серці.

¹ Поправка: однією з книжок — лауреатів National Book Awards. Див. вище 14 лютого 1940 р. і 15 січня 1941 р.

Ви знаєте, що я брав участь як пілот у кампанії 1939—1940 рр. у повітряній групі, яка працювала найбільше і зазнала великих утрат (групадалекої розвідки 2/33). Я служив у ній до останньої миті. Натомість я відмовився приєднатись до голлізму в США. Мені здавалося, що француз за кордоном має виправдовувати, а не звинувачувати свою країну.

Я спокійно слухав, як мене паплюжили як «фашиста» люди, належні до «єдиної партії», і вийшов зі своєї мовчанки тільки на те, щоб написати *«Flight to Arras»*, а потім, під час подій у Північній Африці, велику статтю в *«The New York Times»* про потребу примирення між французами.

Тоді я одразу попросив дозволу приєднатись до своєї бойової групи, і, думаю, був першим французьким цивільним, що прибув до Північної Африки. Й далі віддаючи перевагу мовчазній військовій посаді перед будь-яким іншим ремеслом, я тепер капітан, пілот літака *«P-38»* фотографічної групи полковника Рузельта.

Помиляюсь я чи ні, але я й далі думаю, що порятунок моєї країни не полягає в кривавих чистках, які здійснююватимуть фанатики «єдиної партії», і що майбутня велич моєї країни не може спиратися на дивну ідеологію європейського блоку, де Франція, поєднана з вісімдесятма мільйонами німців і сто шістдесятма мільйонами слов'ян, відіграватиме роль безсилого сателіта. Так само, як в ім'я порятунку Північної Африки я відмовлявся критикувати політику Держдепартаменту в аспекті його представництва у Франції, я відмовляюся в ім'я своєї країни бути причетним до будь-якої кампанії недовіри до майбутнього франко-англо-американського союзу. Помиляюсь я чи ні, я бачу в ньому єдиний шанс на порятунок.

Але треба, щоб ви допомогли мені.

Випадок, який інколи буває щасливим, розпорядився так, що вісім пілотів моєї авіагрупи працюють разом із пілотами групи Рузельта. Я напишу новий *«Flight to Arras»*. У ньому я захищатиму погляди, які дорогі мені. Але, щоб моя книжка була ефективна, необхідно, щоб ми якомога швидше взялися до воєнних завдань. Є речі, які я маю право говорити тільки тоді, коли мої товариши і я повернемося з польоту над Італією чи Францією. Мене почують тільки тоді, коли мої товариши і

я жертвуватимуть своїм життям за наші ідеї. Якщо я не воюю, я можу тільки зануритись утиші.

Я знаю, якими складними ви вважаєте проблеми переозброєння французької авіації (а втім, мені здається, що ви помилияєтесь), але, до речі, ваші вагання не мають значення там, де йдеться про нас, бо в нас уже сформувався досвід спільної праці. Я проситиму вашої підтримки у звертанні до полковника Рузельта. Це термінова справа, бо невдовзі будуть ухвалені постанови, які, можливо, зруйнують цей шанс. Чи можу я просити вас люб'язно запросити полковника Рузельта пообідати з вами, майором Шалем, майором П'ешоном (командиром моєї групи) і мною? Я не маю враження, ніби я нескромний. Адже виявилось, що наші духовні прагнення збігаються. Хоч якою слабкою ви можете вважати мою підтримку, погодьтеся все-таки, що вона реальна. Оскільки постанови інших людей не дають ніякої очевидної переваги, дайте мені нагоду обстоювати два пункти, дорогі мені.

А. Заклик до співпраці, але не половини моєї групи, а всієї моєї групи 2/33. Шкода розлучати такий добрий колектив. Тому ми прагнемо нашого повного приєднання до групи Рузельта і нашого забезпечення літаками «P-38». Ми становимо вже навчене ядро (пілоти і механіки); навіщо розпорощувати невеличке число «P-38», які ви готовтесь дати французам?

Б. Посилати на бойові завдання вже навчених пілотів.

Крім того, існує дивовижна легенда (абсолютно хибна) про зуживання на великий висоті найстарших поміж нас. Я дуже хочу розвіяти її. Ми всі недавні ветерани великих висот.

Вибачте мені цього листа, мій дорогий друге, я не такий дурний, щоб вважати, ніби заклик до наших двадцяти пілотів змінить дуже рівновагу теперішніх сил, але вірю всім серцем (даруйте за мою самовпевненість), що я можу подати справжні докази братерства в нашій спільній воєнній праці.

Дякую вам і запевняю вас у своїй приязні.

Антуан де Сент-Екзюпері,

в доктора Пелісьє,
вул. Данфер-Рошро, 17, тел. 39442, Алжир.

19 червня Сент-Екзюпері оголосили придатним літати на великих висотах. Але: «Під час перебування за умов тиску, відповідного висоті 12 000 метрів, виявилися легенькі болісні симптоми в одному місці давнього перелому». 25 червня Сент-Екзюпері і його товариша Франсуа Ло підвищили до майора.

28 червня його товариш Жюль Ошеде зник над морем під час навчального польоту.

СПОГАДИ МОРІСА ГЕРНЬЄ

У житті французів у Алжирі в 1943—1944 рр. домінували водночас і високий ентузіазм, породжений перемогами союзників у Тунісі, Лівії, а згодом у Сицилії та Італії, і велике розчарування внаслідок жалюгідних політичних переговорів про те, кому дістанеться політична влада у Франції.

Ми раділи воєнним операціям і були тяжко пригнічені нищістю політиків. Саме в цій атмосфері я й познайомився з Сент-Екзюпері.

Він був авіатором і здійснював далекі розвідувальні польоти, я був лейтенант 1-го ударного батальйону I армії. Я проходив курс парашутиста в Сиді-Ферруху й готовувався до завдань на Корсіці та на узбережжях на північ від Рима. А він майже щоразу під час своїх бойових завдань пролітав над Корсикою й приходив у навчальний табір розповідати про результати спостережень.

Я пригадую разюче враження, отримане під час першої зустрічі віч-на-віч у хатинці в сосновому ліску. Я був засліплений постаттю Сент-Екзюпері. Живучи замолоду в Марокко, я був свідком звитяг піонерів поштової служби «*Aéropostale*», які щотижня здійснювали незвичайний подвиг, пов'язуючи Францію з Аргентиною на старих літаках «*Breguet*». Сент-Екзюпері був для мене міфом, персонажем планетарного значення, і він був тут, сидів, занурившись у пам'ять, перед розгорненою на столику картою й намагався сповістити найменші дані, які могли стати мені в пригоді. Він наче хотів повідомити: «Увага, тут, безперечно, небезпека...» Або: «Йди

радше на захід, бо на сході стоїть німецька дивізія, яка займає рівнину й може легко пересуватись». Але нічого не поставало на його фотографіях... і він тяжко переживав. Його літак літав надто високо, надто швидко. Сент-Екзюпері забороняли літати низько, що дало б йому змогу робити діагональні знімки, які б стали нам у великій пригоді. Сент-Екзюпері був пригнічений, що не може бути «корисним» для нас. Він ненастінно наполягав на цих словах: не може бути корисним.

Я жив тоді недалеко звідти на віллі, яка дивилася вікнами на берег на захід від Сиді-Ферруха. Я запросив Сент-Екзюпері на обід, а він не промовив і слова, так-бо його поглинула думка про брак усякої користі від його польоту. Я спробував збадьорити його, кажучи, що війна — фантастична сума не-корисних дій, а потім усе миттю перетворюється в блискавичну перемогу. Одного разу я сказав йому: «На одному твоєму фото з'явиться деталь, яка забезпечить успіх нашого наступу: підводний човен під водою або погано замаскована гармата і ти будеш безпосередньо причетний до перемоги».

Трохи згодом я знову запросив Сент-Екзюпері провести день у Сиді-Ферруху. Я приїхав по нього в Алжир до невеличкого готелю неподалік від готелю «Аллетті»: він був у похмурому настрої. Жодного слова або майже до самого Сиді-Феррука. Я запропонував йому прийняти ванну. Ця пропозиція видалася йому геть незвичайною, тож натомість він вирішив поспати. Його сієста тривала аж до вечері... а на ній він побачив нашого спільногого приятеля — Крістіана Куртуа, історика, великого фахівця з історії вандалів¹. Одразу почалася розмова про великі таємниці історії... абетку вандалів, Ібн-Хальдуна, Альмохадів, тамплієрів... і закінчилася історичними проблемами. Кожен по черзі вигадував проблему (часом для цього були потрібні півгодини), а другий співрозмовник шукав вирішення (інколи це могло тривати понад годину), висловлюючи вголос хід своєї думки...

Вечеря закінчилася пізно, але Сент-Екзюпері, проспавши увесь пополудень, здається, не був утомлений і запропонував

¹ Автора зокрема «Історії Північної Африки» (*Histoire de l'Afrique du Nord*. — Paris: Payot, 1951).

показати карткові фокуси. Тут він був неперевершений. Нас було четверо глядачів: Крістіан Куртуа, Гі Мортъє, Леон Ка-план і я; один стояв позаду Сент-Екзюпері, щоб краще контролювати його; до нього придивлялися з усіх боків. Радість Сент-Екзюпері була безмірна, коли він бачив наші обличчя, приголомшенні його успіхами.

Я тоді справді мав враження, ніби він забув про свої проблеми. «Його» проблеми — це його апарат «P-38», швидкість його «P-38», необхідна швидкість його рефлексів у такому важкому літаку і знову-таки швидкість, що водночас і чарувала його, і лякала. І завжди однакове запитання: «Чи корисне моє завдання? Чи даю я яку-небудь користь у цій гіантській воєнній машині, яка працює на всіх фронтах і в якій я тільки маленька цяточка в небі?»

«Я ненавиджу міф про очищення»

1 липня похорон Ошеде.

2 липня ескадрилья перелетіла в Марсу неподалік від Туніса. Сент-Екзюпері провів кілька щасливих тижнів, живучи в Рене Гавуаля, часто провідуючи генерала і мадам Маст, не-вдовзі полетівши (21 липня) на своє перше завдання над півднем Франції.

Протягом цього часу союзники 10 липня висадилися в Сицилії. 25 липня впав уряд Муссоліні, генерал Бадольйо почав готовувати капітуляцію Італії.

ЛИСТ (НЕ ВІДІСЛАНІЙ) ДО ЛЕЙТЕНАНТА ДІОМЕДА КАТРУ

(Місця, подані в квадратних дужках, закреслені в рукописі, звідси й певна непослідовність).

[Туніс, улітку 1943 р.]

Дорогий Катру!

Оскільки мені не подобається, що мої друзі зазнають образ, нехай навіть легеньких, там, куди [я веду їх] вони супроводять мене, я пішов після вашого від'їзду висварити [тихенько того месеє, якого я, до речі, бачив уперше у своєму житті], трохи дивакуватого, про існування якого годину тому я не знав нічого-гісінько. Мені здається, я помітив, що в безладді [добре скропленого вином знайомства] того примарного прийняття [він] гості навіть не розчули ваше ім'я. [Майже п'яний, він не приховував, що на додачу й лихий, і мені вдалося, що досить важко засвідчувати отаку навмисну агресивність.] Оскільки та сама зграя, водночас якнайретельніше [відірвала] замінила

кольорові стрічки нашивок моєї пілотки (і я страшенно бентежився, коли виходив), я думаю, що ви зведете цю пригоду до того, чим вона була насправді. А втім, це середовище аж ніяк не палке і його драми позбавлені цікавости. [Якщо мене й бентежить тут що-небудь, то тільки згаяний час] із чуттям похмурого обов'язку, продиктованого алкоголем, вони якнайстаранніше знищили мою пілотку, мені здається, це означає звести до нормальних пропорцій: пригода волоцюг у готелі. Та оскільки [ви не знаєте справжнього ставлення того дива-куватого персонажа і] ви мали право вважати, що вас обра-зили, і я дякую вам усім серцем, що ви були такі спокійні.

Я б дуже хотів повечеряти як-небудь із вами, коли б не було цього [малого ..., щоб послати. Це чудово, але (*нерозбірливе слово*)].

Мені трохи недобре, коли я переживаю ці ночі поза часом, [коли зазнаю такого сильного враження] серед цієї паразитичної рослинності. [Всі] ці люди справляють на мене враження грибів, що, причепившись на дереві, про яке нічого не знають, простодушно й далі живуть своїм жорстоким дрібним життям. Я думаю передусім про молодого фальшивого цивільного [вчора], що мав замість чарівливості оту своєрідну легкість виготовлення, невимушеність на кшталт Фуке, яку я ненавиджу. І він, і його покликання влаштовувати засідки й грати в бакару, не менш чужі моєму світу, ніж пічкур в акваріумі. Якщо я не роблю «очищення», розповідаючи йому про своє соціальне кредит, то тільки тому, що він уже видається мені мертвим. Якщо визволення відроджує даний вид, це означає, що французька земля прогнила до глибин, а насправді такого нема.

Мій друже, ви належите до тих рідкісних нормальних типів, яких я бачив у цій країні. Принаймні серед тих, які думають. Адже ми бачимо дуже багато чудових людей серед верств, де механіка розуму не фальшує інстинкту. Справді важко врятувати інстинкт тоді, коли вдається до міркувань. Частина французької буржуазії моторошна, але чисті доктринери марксизму моторошні не меншою мірою. (Прочитайте «Північ сторіччя» моого російського приятеля Сержа.) Щодо інтелектуалів Паризького університету за часів процесу Жанни д'Арк, вони були ще більш моторошні. Почитайте їхні

дебати! А мені начхати на них, бо тут ідеться про своєрідний викуп. Коваль утрачає свої м'язи, щоб стати геометром. Якби ганебність процесу Жанни (що є одним з найвидатніших документів, які я знаю) мотивувала очищення всієї тодішньої Сорбонни, то очистили б Декарта, Паскаля і Бернуллі, які набули б впливу, бо, наче ланка ланцюга, це становило умову. Той, хто присвятив своє життя алгебраїчному спрощенню, вже не тямить, як вирощувати просту цибулю, що насправді складна. А той, хто присвячує себе вирощуванню цибулі, не має належної будови, щоб слухати туманності. Протилежність помилки не є істиною, а надто протилежність істини не є помилкою. Поки людина не буде богом істини, у своїй мові, вона виражатиме себе суперечностями. І люди йдуть від помилки до помилки до істини.

Я з глибоких причин ненавиджу міф про очищення. І не тому, щоб урятувати якогось месьє, на якого мені начхати. Він однаково здохне. Хоча поглинання певного класу, кasti, групи поглине, безперечно, зло, але поглине й добро, часто невидиме, яке було властиве тій групі. Ми говорили вчора про дрібнобуржуазну Францію, таку дорогу Луї-Філіпу. Можливо, треба шукати ще далі. Аристократія XVIII ст. розчинившись у масі внаслідок революції англійського типу, запліднила б ту масу ідеєю величі, бо ця ідея була притаманна аристократії. Обрядами своєї куртуазності. Її марнотратність стала б великодушністю ліхтарника. Але аристократію відрізали всім масивом унаслідок її пороків. Убили одну частину спадщини французької нації. А Черон¹ в Англії справжнє мурло.

Франція має потребу в спільній мірі, яка дасть їй змогу поєднати навколо якогось трансцендентного образу своїх розмаїті риси. Свої різні тези. Не можна сформулювати цієї проблеми, не визначивши концептуальну відмінність між розумом і духом. Дух формує напрям, духовну позицію. Це вибір зорі (наприклад я воюватиму за гідність людини), а розум, керований, але не живлений цим компасом, навпомацьки обирає за-

¹ Політичний діяч, міністр фінансів у 1930-х роках, який символізував приземлене економічне бачення. Він говорив про фінанси країни як про «скриньку дядька Гаспара» й т. ін.

соби відповідно до своїх операцій, які здатні улягати помилкам. Ба більше, розум помиляється завжди, бо жодна логічна істина не є абсолютно слушною ні за масштабом, ні за тривалістю. Це мить. Два фізики борються в ім'я однієї релігії пізнання. І лейтенант Катру, і я — ми воюємо в ім'я французької величі. Цього досить, щоб я мав до нього братерські почуття, навіть якщо ми не доходимо згоди у виборі методів. Того, хто у Франції ставить порятунок Франції в залежність від виживання дворічних дітей, — якщо вже не повертається до тем, зображеніх на певних картинах, — я не можу вважати за духовного ворога того, хто ставить виживання Франції в залежність від чистоти принципів і в ім'я цього абсолюту — від згоди з похованням усіх дітей. Істина суперечлива, треба врятувати обидві частини істини. Візуальне поле людини мізерне, і кожен бачить тільки свою частинку. Діяльність вимагає спрощень. Це властиво людській природі.

Але, коли я проминув стадію, на якій дана проблема мала значення, коли Франція була вже врятована і духом, і плоттю, я поділю людей залежно не від обраного шляху, а від операцій їхнього розуму, не тільки від обраної функції серед необхідних функцій, а й від обраної зорі. Залежно від духовної позиції, яка визначає їхні дії. Мої брати — не ті, хто міркував, як я, а ті, хто «любив», як я. Під словом «любити» я розумію його давнє значення «споглядати духом».

Я, звичайно, не дуже ясно висловлююсь, але добре знаю, що саме я намагаюся сказати. І добре знаю, серед яких людей мені легко дихати, а серед яких я задихаюся. Я відчуваю свіжий повів, коли зустрічаю таких людей, як ви, в цій паскудній Північній Африці.

Подзвоніть задля справжнього обіду з Контом. Дякую.

Сент-Екс

СВІДЧЕННЯ ДОКТОРА АНРІ БІЙЯРА

— Аспіранте Бійяре, завтра вранці о дев'ятій годині ви з'явитесь у будинку номер вісім на вулиці Верне і приймете капітана Сент-Екзюпері.

— Слухаю, командире!

Саме отак одного ранку в червні 1943 р. я познайомився з Сент-Екзюпері. Справді, я прибув з Америки, мене прикрипили, звичайно, до групи 2/33, я їхав до Алжира, і мені додrучили прийняти цього виняткового рекрута до групи повітряної фотографічної розвідки Повітряної армії.

Що сказати про цю першу зустріч? У мене лишився єдиний спогад: холодний тон і суворий вигляд моого співрозмовника.

Натомість через кілька тижнів цікавість стала більшою, коли я приєднався до групи 2/33 в Марсі в Тунісі, де III фотогрупа перебувала під командою генерала Рузвелть. Я знову зустрівся з Сент-Екзюпері під час його проблем із перенавчанням на «*Lightning*'у», які нелегко було вирішити, Сент-Екзюпері погано знав англійську мову, не любив складної дошки з приладами на «*P-38*» і йому взагалі не подобалося марнувати час, щоб учитися пілотувати цю машину. Тому нема чого дивуватися прикрій пригоді, яка сталася: посадці з «підрізанням» оливкових дерев, які росли навколо злітної смуги. Цей інцидент спонукав майора Данна, командира групи, заборонити польоти, посилаючись на вік Екзюпері, значно вищий за вік, дозволений для польотів на операції.

Саме після цієї постанови я побачив і відчув палку любов Сент-Екзюпері до польотів. І справді, оскільки я був перекладачем, та ще й лікарем, кілька французів із групи зобов'язали мене докласти всіх зусиль, а надто правити за посередника між Сент-Екзюпері і майором Данном, щоб той скасував свою постанову. Сент-Екзюпері підвищили до майора, і, щоб відсвяткувати свою четверту нашивку, він запросив офіцерів групи на обід у резиденції туніського бея. Його ідея полягала в тому, щоб вплинути своїми чарами і домогтися скасування заборони. Саме на тому вечорі я відкрив людину, незвичайногo чарівника і дуже талановитого оповідача!

Сент-Екзюпері запропонував парі, поставивши на стіл кафки з водою, що спорожнить їх, а ніхто нічого й не помітить. І успішно виконав це завдання. Він так міг полонити довколишніх, що на світанку гості, а надто американський майор, були вже нездатні усвідомити бодай що-небудь, приголомшенні розкішними стравами, вином і незбагненими картковими фокусами, секрету яких Сент-Екзюпері не розкривав.

Попри ту незабутню ніч, майор тримався за своє фатальне «НІ». Тоді другого дня Сент-Екзюпері взяв зв'язковий *«Lightning»*, полетів у Алжир, щоб побачити генерала Доновена¹, й повернувся того самого вечора. За кілька днів майора Данна перевели до США й до Марси прибув новий командир операцій. Саме отак Сент-Екзюпері зміг поновити польоти, а я знову мав нагоду спілкуватися з дивовижним поетом і винахідником².

Щоранку ми першими прибували до офіцерської їdalyni і щоранку я мав право на якусь фізичну проблему, одне каверзне запитання і одну оповідку. Я пригадую одне з тих запитань: «Чому людина бачить своє праве плече ліворуч і навпаки, коли дивиться в дзеркало, і чому не бачить себе головою вниз, а ногами догори?»

Згодом я дізнався, що це запитання було поставлене на загальному конкурсі з філософії. Я пригадую також звичку Сент-Екзюпері писати, шкрябати щось на папері столів у їdalyni, надто одного ранку, коли він намалював мені винайдений уночі фотографічний апарат для рельєфних знімків. Він, мабуть, мало спав, бо покидав нас, розповівши про не-

¹ Генерал В. Доновен був великим начальником з Управління стратегічних служб, приятелем, який приймав Сент-Екзюпері в Нью-Йорку після його падіння в Гватемалі.

² «Я особисто стежив за труднощами, які мав Сент-Екзюпері, навчаючись літати на «Р-38». З наказу генерала Жіро й від його ім'я я доклав зусиль, просячи, щоб Сент-Екзюпері не усунули від польотів на «Lightning'у».

«З цього приводу я мав розмову з Ейзенхауером і заручився його підтримкою. Чи слід казати, що я тепер шкодую про це?.. Без моого втручання Сент-Екзюпері був би, напевне, ще серед нас...» (Лист генерала Шамба до видавництва «Gallimard», 16 серпня 1977 р. Див. його статтю: *Icare*. — № 96. — С. 40).

звичайні епізоди служби в «*Aéropostale*» у Південній Америці, десь коло півночі. Він писав у своїй кімнаті, а о сьомій годині був уже в ідалльні з авторучкою «паркер» із захищеним пером останньої моделі, таку ми побачили в Африці вперше.

Авторитет Сент-Екзюпері в США був незмірний, він щодня отримував листи від шанувальників та шанувальниць, і я перекладав їх, коли він просив мене. Але він не надавав ніякого значення цим свідченням слави. Його єдине бажання: ЛІТАТИ. Його єдиний клопіт: успішно виконати фотографічне завдання, коли надійде його черга. Статут і справді передбачав, що після трьох «провалених завдань» пілота усувають від польотів. Отже, треба було за всяку ціну сфотографувати вказаний об'єкт, проте ніколи не опускатися нижче 30 000 футів. Дуже прагнучи зробити фото, Сент-Екзюпері одного дня спустився нижче від дозволеної стелі, щасливий, що зміг пролетіти під хмарами. Але масштаб фотографії призвів до суверої догани з боку командира, і Сент-Екзюпері вже більше так не чинив. А може, чинив, і ставши доступним для винищувачів або противітряної оборони, зник із нашого земного світу, як і хотів, серед воєнного неба.

Він був створений не для життя в нашему вузькому світі з нашими проблемами і нашою дріб'язковістю. Цей витончений велетень лишився, незважаючи ні на що, «маленьким принцом».

Анрі Бійяр

ОДНЕ ЧИТАННЯ РУКОПИСУ «ЦИТАДЕЛІ»

Моральна неміч, страх, який наростає кожного дня, паралізують Сент-Екзюпері. Перед ним лежить рукопис «Цитаделі». Від час до часу він править якийсь розділ, потім відкладає текст.

Із Франції приїхав якийсь приятель і висадився в Алжирі. Сент-Екс одразу мобілізував його для читання свого рукопису. Йому здавалося, що таке випробування книжки на читачеві, який розуміє її, розв'яже йому руки. Отже, він був

украй знервований і, поки приятель занурювався в текст, похджав навколо нього, інколи поглядаючи, щоб побачити, на якій він сторінці. Сент-Екзюпері відходив, повертається, знову нахилявся і значно перешкоджав читанню. Він завжди був тиранічний, коли боровся за об'єкт свого завзяття, але сьогодні можна було б сказати, що він діяв унаслідок життєвої небхідності. Було дуже жарко, дув сироко, і десь коло сотої сторінки приятель запропонував пройтися до моря.

Сент-Екс був приголомшений. Його обличчя протестувало проти такої безпричинної жорстокості. Між друзями почалася суперечка, яка була б цікава й для третіх осіб. Але Сент-Екс був справді нещасний:

— Якщо ти лишиш тепер мою книжку, значить, вона набридла тобі!

— Та ні, як на мене, вона чудова.

— Неможливо, бо ж ти втомився від неї!

— Я втомився не від книжки. Я втомився від подорожі й трохи пригнічений. Якби я трохи поворушився, я б читав уважніше.

— Але ж ти заснеш увечері.

— Та ні, не засну.

Сент-Екзюпері був такий засмучений, що вирішив постутийтися:

— Прочитай ще один розділ.

— Зачекай трохи.

— Тоді дві сторінки.

Приятель засміявся, зрадівши, що вимога вже не така велика. Але занепокоєне обличчя Сент-Екса раптом прояснило. Він зник у своїй кімнаті й повернувся з напівжартівливим, напівзбентеженим виразом обличчя:

— На, випий оце!

— Що ти приніс?

— Ковтай!

Сміючись, але швидким і рішучим жестом Сент-Екс захав дві пігулки в рот свого читача і змусив ковтнути їх.

— Що ти дав мені?

— Ох, тепер можеш іти покупатися. Ввечері ти не заснеш. Я дав тобі дві пігулки бензедрину.

І справді, приятель, сорок вісім годин не мігши заснути під впливом пігулок, не мав чогось кращого до роботи, як читати й перечитувати рукопис. У кінці того читання він написав листа, на якого Сент-Екзюпері відповів:

ЛИСТ ДО Х.

[1943 р.]

Твій лист — точнісінько, точнісінько те, в чому я мав потребу. Я перечитав його вже разів тридцять. Ти, мабуть, не годен зрозуміти, яке значення він має для мене. Він може знову надихнути мене до праці. Я б хотів отримати ще одного такого листа.

Зрозумій, що не думки навчають мене чогось і не поради допомагають мені (принаймні на цій стадії. Коли я скінчу книжку, тоді хай буде критика, найможливіша, щоб іти до досконалості. А на цій стадії вона б убила мою творчість). Єдине питання, яке тривожило й тиснуло на мене, і єдина відповідь, яка могла надихнути, допомогти і стати в пригоді: якою буде моя книжка в того, хто читає її. І на це точнісінько відповів твій лист. Точнісінько.

Спасибі.

ЛИСТ ДО МАТЕРІ

[Ла-Марса, 1943 р.]

Мамусю!

Я дізнався шойно, що летить літак до Франції. Перший і єдиний. Я хочу обняти вас з усієї сили у двох рядках, а також Діді та її П'єра¹.

Я, безперечно, скоро побачу вас.

Ваш
Антуан

¹ Сестру Габріелу та її чоловіка П'єра д'Аге. Цей лист потрапив таємно до мадам Сент-Екзюпері.

Польоти на «P-38»

У липні 1943 р. французька ескадрилья отримала привітання з приводу завдань, виконаних на літаках «Lightning». Вітав її командир транспортного підрозділу військово-повітряних сил Північно-Західної Африки.

ПОЛЬОТИ, ЯКІ ВИКОНАВ СЕНТ-ЕКЗЮПЕРІ НА ЛІТАКУ «P-38» 1943 р.

Список склав Р. Гавуаль на основі журналу польотів групи 2/33, див. карту на с. 341.

21 липня. Завдання: *Ла-Сьота — Тулон. Успішне*. Тривалість 5 год. 50 хв. Сен-Луї-дю-Рон — Арль — Авіньйон — Ла-Сьота — Тулон — Ієр — Авіньйон.

1 серпня. Після злету негаразди з мотором. Повернення на аеродром. Кілька ушкоджень літака під час посадки.

12 серпня. Сент-Екзюпері переведено до резерву командування. Мало не перевели до США. Повернення в Алжир.

СПОГАДИ ГЕНЕРАЛА ГАВУАЛЯ

1 серпня Сент-Екзюпері злетів виконувати друге завдання. Мав негаразди з мотором (такі негаразди часто трапляються на літаках «P-38», «F-4» і «F-4A»). З одним мотором він сідав трохи задовго, гальма не працювали. Літак гойднуло, і Сент-Екзюпері трохи подряпав крило оливковим гіллям. Я одразу призначив Сент-Екзюпері для нового польоту, щоб не лишити його в поганому настрої. Але деякі високі американські офіцери, які не на нашому боці, скористалися цим інциден-

том, щоб заборонити йому політ, вони вважали, що він надто старий. Вони не знали сентиментів і не зважали, що всі його книжки належать до популярної серії кишенькових видань, перебувають у списку книжок, рекомендованих для читання американцям на всіх фронтах. У технічному та медичному аспектах вони мають слушність. Літаки «P-38» для розвідки використовують відносно рідко. Сент-Екзюпері надто великий, має забагато літ. У стратегічному аспекті також, пілоти далекої стратегічної розвідки працюють на основі таємних планів, визначених Генеральним штабом, на відміну від винищувачів і бомбардувальників вони, щоб завдання було виконаним, повинні повернутися, а надто не потрапити до рук ворога, що мав би таким чином змогу отримати розвіддані про стратегію вищого командування.

Але найменше можна зрозуміти ворожість кількох високих американських офіцерів...

Є, крім того, заздрість окремих французів, які не можуть змиритися з нашим перебуванням у складі американської авіації, присутністю Екзюпері й не вагаються дорікати нам, мовляв, ми носимо вішистську «сокирку» на хресті Вільної Франції, але ж і справді, нашим символом від 1914 р. є піратська абордажна сокира з двома лезами (сокира А. Бордажа, першого командира ескадрильї літаків «MF-33»), яку 1939 р. ми помістили на лотаринзький хрест, вирушаючи з нашого гарнізону в Нансі. А цей хрест, до речі, дуже відрізняється від хреста Вільної Франції.

ЛИСТ КЕРТИСА ХІЧКОКА ДО СЕНТ-ЕКЗЮПЕРІ

«Reynal and Hitchcock. Inc».
386, Четверта авеню, Нью-Йорк

Капітанові Антуану де Сент-Екзюпері
через доктора Жоржа Пелісьє,
17. вул. Данфер-Рошро,
Алжир, Північна Африка

3 серпня 1943 р.

Дорогий Антуане!

Ваш довгий, дуже цікавий і дуже чарівливий лист від 8 червня¹ був для нас усіх великою радістю. Нам було вкрай приємно читати ваші добре слова про моїх співвітчизників і наші воєнні зусилля, — вкрай приємно і заспокійливо. Тут склалося враження, що все йде добре, і ми сподіваємося, що так буде й далі.

Я можу зрозуміти, здається, що ви відчуваєте на думку про змогу знову літати зі своїми товаришами, а оскільки ви маєте від цього таку велику й глибоку радість, я буду останнім, хто повинен казати що-завгодно, щоб спробувати відмовити вас; а втім, я знаю, що ці спроби були б марні! Але все-таки бережіть себе. Ми тут, в Америці, так само як і ваші земляки у Франції, й далі відчуваємо потребу у вас. Для вас буде багато роботи, коли ця війна скінчиться, і немає нікого, хто б писав так, як ви.

Зрозуміло, я показав вашого листа Пегі, Рейнелу, Луїсу і ще одному чи двом із ваших друзів, і всі вони переказують вам вітання. Що стосується двох чи трьох перших абзаців, у яких ви розповідаєте, що робите, і відгукуєтесь так тепло про американських солдатів, я передав їх до «The New York Times», бо ж, думаю, треба, щоб знали про такі речі, і я чув, що ваші слова було приємно прочитати багатьом людям.

Я чудово розумію ваші міркування про політичне безладдя і тепер, після того, що ви написали, краще знаю вашу пози-

¹ Див. вище, червень 1943 р.

цію. Ми хочемо сподіватися, що Франція невдовзі матиме волю самій робити свій вибір без ніяких обмежень і що країна знову триматиме власну долю у своїх руках.

А тепер кілька тутешніх новин. Діти й дорослі прийняли «Маленького принца» з найпалкішим захватом. Критичні відгуки були добрі, і я надсилаю вам два чи три, щоб ви й самі прочитали їх, — тепер, коли ви досягаєте такого прогресу в англійській мові. Ми доходимо до вершини в 30 000 примірників англійською мовою і 7 000 французькою, і продаж відбувається регулярно, незважаючи на велику спеку, з ритмом 500—1000 примірників за тиждень. Від початку нового сезону ми плануємо здійснити нову рекламну кампанію, тож книжка повинна продаватися набагато краще восени і аж до Різдва. От вам і дитинка, сповнена життя.

Ми отримали з бібліотек численні прохання про видання трьох попередніх книжок в одному томі, тож ми й підготуємо це видання наступного місяця, гарненьку книжечку за три долари, яка, думаю, продаватиметься дуже добре і яку вам буде радістю побачити. Назва, яку ми обрали для цього однотомногого видання, така: «Одіссея пілота». Поки що книжки й далі продають окремими виданнями.

Люди тут дедалі більше усвідомлюють війну, поки вона тягнеться, і, незважаючи на чутки, які ви могли чути про страйки та бунти, це дрібнички на тлі величезних спільніх воєнних зусиль. Країна виробляє щоміті дедалі більше продукції, зростає могутність.

Кожен із нас шле вам найтепліші вітання, і ми не припиняємо сподіватися на ваше повернення.

Ваш
Кертіс Хічкок.

Бездіяльність. «Бідолашний Жіро!»

12 серпня, скориставшись інцидентом, про який розказано вище (1 серпня), американці нагадали Сент-Екзюпері, що для пілотування «Lightning'a» існує вікова межа тридцять п'ять років. Генерал Шпац перевів його до резерву командування.

17 серпня закінчилось завоювання Сицилії...

19 серпня вийшов із Туніса до Алжира.

СПОГАДИ МАКСА-ПОЛЯ ФУШЕ

Ніхто більше за Сент-Екзюпері не був із людиною. Я пригадую його смуток, коли він дізнався, що вікова межа перешкоджає польотам. «Що може робити такий старий авантурник, як я? — запитував він. І замислено додавав: — А проте мені треба купити право промовляти до французів. А мене усувають... Я буду ніким, якщо не воюватиму». Я досі чую його голос.

ЛИСТ ДО Х.

[Алжир, жовтень 1943 р.]

Я маю доказ (у якому сумніваюся), що голлісти крадуть усі мої листи. Я перебуваю в страшенній тривозі, я наче у в'язниці. Листи, адресовані мені, йдуть невідомо до якого чорного кабінету, звідки вже ніколи не виходять. Пустеля мовчання і всі примари дошкуляють мені...

Я вже більше не витримую. Я завжди маю враження, що я страшенно страждатиму. Цей період нагадує мені, тільки вже в гігантських масштабах, «*Aéropostale*». Мої вкрадені листи

вражают мене не менше, ніж звіряння Г. («з нього ще поспи-тають...»). Бойові завдання — це мій мир. Мені начхати на їхні махінації, коли в мені є така чиста умиротвореність смерті. Але, ставши безробітним, я відчуваю свою жалюгідність і вразливість. Я позбавлений статусу. І вже нічого, нічогісінько не розумію в житті.

Передусім я ненавиджу полеміку, я не терплю її. Це для мене найтяжча мука у світі. Це дивно, але це так. І не терплю в'язниці. Крім цього, я можу витримати все. Навіть десять тисяч метрів, коли я такий виснажений, як сьогодні, навіть рани, навіть горіти в літаку.

Загальна тиша наганяє на мене страх. Це несправедливо. А їхні дрібні махінації хробачні душать мене... Я ненавиджу цю планету... Я такий, такий, такий засмучений...

Я всякачес запитую себе: де в світі є місце, де я зможу жити, де я буду вдома?..

Того самого дня після вечері.

Я обідав із двома генералами-ідіотами. Бідолашний Жіро. Який йолоп. І яка зграя дурнів навколо нього. Я вийшов після тієї розмови ще з більшою огидою, ніж будь-коли давніше.

Важко боротися за «ніщо». Я не люблю голлістського локомотиву з огляду на деякі його аспекти. Але це локомотив. Попереду немає нічого, крім запорошеного, зужитого і сміховинного манекена. Тоді де я зможу дихати?

Мені лишилися бойові завдання і кілька годин над Францією. На висоті десять тисяч метрів. Там є щось від гідності крижаного ешафота. Це дуже личило мені. Але, безробітний, я вже не можу чекати нічого, що мало б для мене сенс, Огидні дискусії, полеміка, наклепи — це все нудне мені, це болото, до якого я йду. (І це перший мур в'язниці, всі листи автоматично викрадають. Муки мовчання. Господи, люди огидні мені. Життя серед них видається мені лише величезним концентраційним табором. Це режим слизняка П... (...)

Присягаюсь вам, мені тут нема що робити, серед цих людей, на цій планеті, де я не можу мати ані розуміння, ані любові. Її віддали у володіння слизнякові П. Що, по-вашому, я маю зробити з З. або з моїми генералами цього вечора? Я самотній, самотній, самотній. Самотніший за смерть.

Паула¹ — то була не вигадка. Я мав потребу в дитинстві, повному божеств. Я перетинаю страшенно безводну пустелю. Це було отак, того дня, коли я втопився. І я знов мір. Нехай прийде мір.

Усе пересічне, я вже не можу терпіти цього. А десять тисяч метрів — вище від пересічності. І я вже не маю їх.

Я іду під страхітливим враженням.

Яувесь сповнений доброї волі, але я нічого не можу зрадити. Мені нестерпна ницість. Я надивився цього вечора на гладкого слизняка з сиропним слідом за сусіднім столом. Я знаю, що станеться. Я в страшенному відчай.

Дивно, що ви не відчули цього, щоб зателефонувати.

Я не знаю тепер, що станеться зі мною, такий-бо я замучений.

«Сумний і зневірений, Сент-Екзюпері провів місяць відпутки в мене в Анфі, — писав доктор Конт. — Понаад усе він боявся надмірностей визволення. Він просив, щоб його висадили з парашутом у Франції і він потрапив до керівників опору...» Сент-Екзюпері разом із доктором ходив до Глауї.

Повернувшись в Алжир і далі живучи в доктора Пелісє, Сент-Екзюпері погано витримував свою вимушенну бездіяльність. Він вигадував математичні загадки, скажімо, «Проблему фараона» (див. додаток III).

СПОГАДИ П'ЄРА ДАЛЛОЗА

Я часто ходив до Сент-Екзюпері на вулицю Данфер-Рошро, 17 в Алжирі, де доктор Пелісє засвідчував йому свою гостинність. Сент-Екзюпері займав сіру кімнатку і, здавалося, завжди чекав від'їзду, маючи мінімум особистих речей: гардероб американського солдата, запас авторучок «паркер» останньої моделі, степлер, кілька валіз із примірниками своїх останніх книжок і рукописами «Цитаделі». Антуан дав мені «лише на два дні» свого «Листа до заручника»

¹ Згадка про тирольську гувернантку дітей Сент-Екзюпері.

і «Маленького принца», яких не було в продажу в Алжирі, їхнього автора там майже не бачили.

У салоні доктора Пелісьє Антуан давав мені читати ще й цілі розділи «Цитаделі». Я б волів мати більше часу, щоб читати текст, насичений змістом. Антуан крутився навколо мене, всякаческ підходив, щоб зазирнути мені через плече й побачити, на якій я сторінці. Тиснув на мене, щоб я висловив свої критичні зауваження, водночас вимагаючи нічого не казати, щоб не бентежити його. Знайома мені суперечність. Я щедро роздавав йому похвали, які є поживою кожного творця.

Антуан не раз казав мені, що «Цитадель» буде в його доробку підсумком, але остаточне доведення цього твору вимагатиме від нього ще багато праці. Текст, опублікований у видавництві «Gallimard» [1948 р.], — ретельне відтворення того, що лишив Антуан. «Цитадель» — не завершений твір, а найбагатша копальня, з якої можна черпати.

СПОГАДИ АЛЬБЕРА-ПОЛЯ ЛАНТЕНА¹

Мобілізований у двадцять років, як усі алжирські французи моого покоління, до Африканської армії, яка знову почала воювати проти гітлерівської Німеччини, я служив 1943 р. в 45-му полку зв'язку, цей полк брав участь у визволенні Корсики (вересень 1943 р.). Саме тієї пори ядвічі розмовляв із Сент-Екзюпері в Алжирі, не прагнучи попередньо познайомитися з ним.

Нагоду для цих двох коротких зустрічей мені дав Олів'є Андре-Моруа, син Андре Моруа. Він служив у тому самому підрозділі, що і я, в Мезон-Каре, і, оскільки я розбирався краще за нього, щоб курсувати між цим передмістям і Алжиром, я від часу до часу надавав йому послуги й передавав «особисті послання» друзям його родини (серед них і «Сент-Ексу!»), які постійно або тимчасово жили в Ергона. Професор Жак Ергон, видатний латиніст, чиї лекції я слухав торік в університеті, готувався приїздити до французького експедиційного корпусу

¹ Колишнього члена опору (група «Боротьба») в Алжирі, журналіста і письменника.

в Італії, а його дружина Анна залюбки вдавалася до спогадів про значних письменників, яких вона знала, коли Поль Дежарден, її батько, був до війни ведучим «колоквіумів у Понтиньї». Подружжя було гостинним. У своїй розкішній квартирі на вулиці Мішле воно пропонувало притулок і стіл французьким письменникам, які приїздили до Алжира. Саме там я зустрівся, серед інших, і то, як і завжди, випадково, з Андре Жідом, що після визволення Тунісу переїхав із Туніса до Алжира (травень 1943 р.), а також із Сент-Екзюпері, офіцером-авіатором і воїном, що перебував у цьому досить світському осередку в проміжках між своїми оперативними завданнями.

Разом з «Алжирською школою», яку формували кілька місцевих письменників, зокрема мій приятель Емманюель Роблес, і журналом «*Fontaine*» Макса-Поля Фуше, ще одного друга, дім Ергонів був центром бурхливого культурного життя. Між цими трьома групами, однаково активними, а інколи трохи конкурентними, існував своєрідний зв'язок, який забезпечував молодий кабільський інтелектуал Жан Амруш, третій приятель, який уже готувався організувати низку радіорозмов із відомими письменниками і який ще тоді перевживав внутрішній розкол унаслідок суперечливих поривів своєї подвійної алжирсько-французької особистості.

Навколо них зосереджувалися всі літературні гуртки, які під алжирським сонцем тужили за сяєвом Парижа й кидали тільки побіжний погляд по той бік декорації «Заморська Франція», яку виставили перед ними. Складалося враження, що вони ненастально згадують подумки щасливі й престижні дні «*Nouvelle Revue française*» минулих часів і невпинно раз по раз ставлять перед собою у вогненному світі 1940-х років витончені питання художнього виразу та естетики, характерні для інтелігенції 1930-х років. Дарма що чутливий до близькому сяйливих граней тих малих літературних республік, я з одного боку, був надто близький до активістів алжирського націоналізму, а з другого — надто втягнений у конкретні битви французького опору, щоб не бути шокованим їхнім егоцентризмом.

Моя іронія, яка демістифікувала перетворені в статуї славетні літературні постаті, обирала передусім за мішень Жіда, що вважав себе за пуп землі. Слід сказати, що цей боягузливий, тира-

нічний і дріб'язковий чоловік поставав переді мені в Ергонів у своєму найгіршому світлі, крім того, я не міг йому простити, що напередодні перемир'я в червні 1940 р. він публікував похмурі та мазохістські тексти, і то поразницьким, плаксивим, сентенційним і реакційним тоном навколошишнього петенізму, але ці тексти видалися напрочуд скандалальними під пером співця буйного гедонізму «Земної поживи». Натомість Сент-Екзюпері, як на мене, уникав цієї глобальної критики. Завдяки тремкій щирості й спокійній простоті своєї філософії і своєї позиції.

Я вважав, що гуманістичний моралізм Сент-Екзюпері, надто загальний, на мою думку, має спрощений характер затяжного бойскаутизму, але він і в розмовах, і в творчості напрочуд добре використовував щирість і велич слова, а через них — і магію поетичного преосутнення. Згодом, коли я побачив у салоні Сент-Екзюпері в мундирі, мені хотілося думати, — близькість воїна до воїна, — що він таким чином позначає відстань між тими, хто воює, і тими, хто виробляє фрази, між тими, хто розважає про смерть, і тими, хто покликаний заподіювати її та отримувати.

Крім того, в його високих міркуваннях про смерть я добачав первісне значення слова «трансцендентність», цілком позбавлене «чуття абсурду», сповитого кафкіанським або парахристиянським культом болю, який стане модним через кілька років із появою екзистенціалізму.

Щасливий, думаю, здійснювати водночас своє окутане палкою любов'ю ремесло, і обов'язок патріота, Сент-Екзюпері був чарівний, коли з ретельністю механіка і ліризмом провидця розповідав про цивільну й про військову авіацію, літаки пасажирські й бойові, про миті, коли бомбардувальники потрапляють під кулемети противітряної оборони або коли винищувачі зіткнуться з винищувачами супротивника, про сп'яніння, породжене неозорим небом, про братерську самотність пілотів та інших членів екіпажу, про ірраціональній тривогу, яка інколи охоплювала їх усіх.

Може, неприязнь Сент-Екзюпері до всякого прикладання, риса, досить рідкісна в письменника, а також інтелектуальна чесність, із якою він розкривав свої погляди, змушували мене поважати його, навіть якщо я не ставав їхнім прихильником? А може, його

скрупульозна «повага до іншого» змушувала і вас під час дискусії тлумити свою уїдливість і агресивність? I все-таки моя найтриваліша розмова з Сент-Екзюпері була ще й найпарадоксальніша, бо наш обмін ідеями ставав дедалі палкіший мірою з'ясування, що між нашими поглядами існує величезна розбіжність.

Метафізичні питання, які найбільше непокоїли Сент-Екзюпері, насправді часто були питаннями, які видавалися мені найменш цікавими. В політиці розкол був ще більший, бо в суперечці, яка поділяла тоді прихильників Жіро і прихильників де Голля, він навмисне ставав на бік першого табору, тоді як я не менш рішуче належав до другого.

Сент-Екзюпері наголошував, що рух, який я підтримую, ізольований в Алжирі, і це було щирою правдою (7—8 листопада 1942 р. нас було лише 80 голлістів серед 800 учасників опору, які вийшли з Алжира — 500 000 жителів, — щоб підготувати висадку американців). Натомість я заперечив, що такий дух, як його, радше елітарний і, зрештою, аристократичний, не дуже годиться, щоб відкидати роль «діяльної меншини».

Сент-Екзюпері погодився з цим твердженням, але подав одразу свої найвагоміші критичні зауваги. Він, власне, дорікав де Голлю тим, що, на відміну від Жіро, це «радше політик, ніж генерал», тоді як згідно з його уявленнями «Франція, що бореться», мала передусім воювати і здобути перемогу, не будуючи гіпотез про політичне та інституційне майбутнє, яке здатний обрати тільки визволений французький народ, знову ставши сувереним.

Цьому баченню, на мою думку, надто ідеалістичному та ірреальному, я протиставив аналіз Клаузевіца, згідно з яким «війна — це лише політика, яку здійснюють іншими засобами». Говорячи від ім'я всіх лівих, які тоді ототожнювали себе з первісним голлізмом, я вважав, що бійці та учасники опору, сповнені рішучості радикально трансформувати після визволення структури неегалітарного французького суспільства, повинні боротися, не марнуючи часу, за політичний вибір, тріумф якого вони прагнуть утвердити.

Ні, Сент-Екзюпері не погоджувався, не ставав на мій бік. Але, якщо я відчував повагу та симпатію до провідної постаті в іншому таборі, чому б не підняти на її честь, *in memoriam*, високий прапор великого і широкого вітання?

«Занурений у свої думки...»

8 вересня дійшла чутка про капітуляцію Італії, яка стала ще 3 числа. Монтгомері висадився в Калабрії 3 вересня, Кларк — у Салерно 9 вересня, Неаполь упав 1 жовтня. Жіро послав французькі війська визволяти Корсику (13 вересня — 5 жовтня).

СПОГАДИ ПОЛЬСЬКОГО ПОСЛА МОРАВСЬКОГО

Я помітив недалеко від нашого столу майора французької авіації, завжди зануреного у свої думки, його обличчя виражало печальну відчуженість. То був Сент-Екзюпері. Я бачив його досить часто, проте не наважувався потривожити його самотність...

Але насправді чи почувався він по-справжньому самотнім, він, що не любив юрби, а любив людство? Хіба в своїх «Записниках» він не писав, що справжня самотність гнітить тільки дрібнобуржуазного егоїста? Адже найміцніші зв'язки формуються між людьми, готовими на жертву і абсолютно некорисливими.

СПОГАДИ ЖЮЛЯ РУА

Саме в Алжирі, в жовтні 1943 р., я побачив, що Сент-Екзюпері занепокоєний. Предмет тривоги, яка борознила йому чоло глибокими зморшками, становила для нього національна політична єдність. Він відмовлявся спокійно тішитися своєю визнаною славою і легким існуванням, водночас і плідним, і позбавленим чарів, яким він міг би жити, як і багато інших

людей, чекаючи, щоб визволення сталося без нього. Інколи можна було бачити, як він зупинявся на краю тротуару серед гурту зачудованих малих чистильників взуття. Він виридав із блокнота аркуш паперу, складав його по-всякому і ставив на землю маленький літачок, перший порив вітру забирає його. Сент-Екзюпері забував про призначені зустрічі, його доводилося витягати з ванни, де він годинами читав або мріяв. Згодом, коли він на самому початку свого навчання потовк один «*Lightning*»¹, раптом вирішили, що він надто старий, щоб пілотувати такі машини, й відірвали його від ескадрильї.

Отже, Сент-Екзюпері заборонили літати. Він був змушений тільки скоритися. Скільки інших людей змирилися б із цією перешкодою, добачивши в ній материнську турботу руки, яка всупереч самій собі вберігає від небезпеки!

Сент-Екзюпері нараз став жертвою нещиріх друзів, які ще благали його не йти на непотрібний ризик. Натомість щирі друзі допомогли йому довести його авантюру до кінця.

Полковник Шасен повіз його аж до Неаполя шукати якось американського генерала, минув цілий тиждень, поки вони знайшли його, і він нарешті ласково дозволив здійснити п'ять бойових вильотів. Проте полковник Шасен читав «Військового пілота». Він запам'ятав ту страхітливу фразу: «Я поставив свою плоть на майбутнє. Всю свою плоть. Поставив, знаючи, що програю». Але він утрудиться згодом, коли Сент-Екзюпері давно вже здійснить ті п'ять вильотів і навіть більше. Утрукалися й інші, ті, хто був щирими друзями, але теж пілоти, які чинили б так само. Оскільки знали, що Сент-Екзюпері буде глухим до всіх благань, вирішили вдатися до хитрощів: коли він повернеться з наступного завдання, йому покажуть плани висадки, яка має відбутися за кілька днів, тож він повинен лишитися на землі, як усі, хто виконує секретну роботу, щоб не було ризику, що плани потраплять до рук ворога. Коли повернеться з наступного завдання...

¹ Див. вище, 1 серпня.

СПОГАДИ П'ЄРА ДАЛЛОЗА

Стосунки Антуана з голлістським кланом ніколи не припиняли бути лихими. Всі наближені знали, що їхня видатна постать плекає затяту злобу до Сент-Екзюпері, і, як звичайно й трапляється, ще й перебільшували її. Антуан знов, що його запроторили у вигнання, і цілком нелогічно страждав від цього, бо в місті, де все нотували й переказували, він не бентежився, повідомляючи всім, хто хотів його слухати, все, що він думав і про режим, і про його керівника.

Зрозуміла річ, генерал де Голль дратувався, бачачи, що такий видатний письменник, як Сент-Екзюпері, бойкотує його справу, і то надто на її такому важкому початку.

Ми знаємо (див. травень 1943 р.), що генерал Шамб звертався до генерала Ейзенхауера, просячи зглянутися на Екзюпері. Але для цього йому була потрібна згода генерала Жіро:

Обставини були добрі. Жіро тільки-но прочитав «Військового пілота». Книжка йому дуже сподобалася, можливо, тому, що вкрай не подобалася де Голлю. Жіро був прихильний до цього задуму. Він дозволив звернутися, не давши себе довго просити.

30 жовтня 1943 р. у своїй промові в Алжирі генерал де Голль назвав французьких письменників, які сприяли порятунку духу Франції. Він не назвав Андре Моруа, Сен-Жона Перса і Сент-Екзюпері.

Тієї осени Андре Моруа востаннє зустрівся з Сент-Екзюпері: «Він був у Америці, — писав він, — мій порадник і моє сумління».

Зламаний хребець

СПОГАДИ РОБЕРА АРОНА

Якось у листопаді 1943 р., коли я обідав із Сент-Екзюпері в Алжирі, у дворі клубу «*Union Interalliée*», він висловив свій смуток із приводу духу сектантства, який панує між представниками різних французьких угруповань:

— Ці люди, — сказав він тоном, який неможливо відтворити, — більше ненавидять одні одних, ніж ненавидять фріців!

То були слова, не позбавлені ані величі, ані ризику. Оскільки я висловлював десь таку саму занепокоєність у книжці, яка вийшла в Алжирі: «Братерство французів», оскільки я посмів надрукувати, що для Франції важать передусім французи, які лишилися в окупованій країні, я чув, як мене грізно запи-тують: «Отже, ви захищаєте Лаваля?» Сент-Екзюпері, коли до нього зволили звертатися, чув і багато іншого.

5 листопада 1943 р. Сент-Екзюпері впав на сходах будинку доктора Пелісьє, що дав йому притулок.

Здебільшого листи, пов'язані з цим випадком, узято з праці Жоржа Пелісьє «П'ять облич *de Сент-Екзюпері*» [“Les Cinq Visages de Saint-Exupéry”], де він пише про «фантазії», «справжній синдром». Крім того, Сент-Екзюпері, здається, вважав свої кишкові болі за рак...

Макс-Поль Фуше, що теж був гостем доктора Пелісьє, записав: «Ми не раз були вражені меланхолією, яка раптом з'являлася...»

ЛИСТ ДО ЖОРЖА ПЕЛІСЬЄ

[приблизно 30 листопада 1943 р.]

Дорогий друге!

Відчувши цей глухий біль, не те що нестерпний, але такий, що зробив мене наполовину хворим, і не стишується, і анітрохи не схожий на ревматизм, я відчув сьогодні ввечері великий смуток. Моя меланхолія не має безпосередньої причини. Я думав, що людині неможливо мати розуміння на землі. Отак воно.

...У ваших професійних якостях, які я глибоко шаную, немає жодного сумніву. З психологічних причин, які мені не відомі, ви трактували мою розповідь як дрібничку й непотріб і *не обстежили мене*. (До речі, ви знаєте, який інший хребець, до того ж не знятий рентгеном, теж дуже болючий?)

А я казав собі: якщо я маю якусь травму, справді абсурдно й далі ходити і зазнавати при цьому ризику скалічіти на кілька тижнів. Я хотів надати собі право ходити тільки після обстеження.

...А тепер я з'ясовую, що тут ідеться більше ніж про медичне питання, бо ж ви відмовлялися «слухати» мене протягом трьох тижнів, що були нелегкі для мене і спонукали бути наполегливим, інколи з певним озлобленням.

Ви знаєте, що я люблю вас. Оце й усе. Це не перешкоджає мені от уже місяць сотні разів клясти вас, але такі прокляття не мають ні тривалости, ні глибини, ні значення.

Сент-Екс.

ЛИСТ (НЕ ВІДІСЛАНИЙ) ДО ЖОЗЕФА КЕСЕЛЯ

Умирають не за ідеї,
Умирають за сутність,
Умирають за Єство.

Дорогий Жефе!

Ти розбудив у мені давню драму і довів мене до абсолютноного відчаю. Ти досить знаєш мене (ти навіть єдиний, хто знає мене, серед зграї крабів, які патякають про мене), щоб уявити

собі, що, аж ніяк не живучи в мирному супокої, на який ти на-
тякав у полемічному запалі, я прожив ці два роки у внутрі-
шньому розколі, що його я не бажаю тобі відчути. Не будучи
ексгібіціоністом, я майже нікому не розповідав про свій стан,
і таке мовчання цілком здатне створити зовнішню ілюзію.

Кожен створений таким, яким він є. Дехто відчуває цілко-
вітій спокій, тільки-но взявши до діяльності. Тоді для
нього вже немає проблем. І справді, я був цілком щасливий і
на лініях *«Aéropostale»* до того, як твій приятель Серр унас-
лідок катастрофи своїх добрих намірів зруйнував там дух са-
мопожертви, і в 1939—1940 рр. під час простої воєнної праці,
і недавно на борту *«Lightning'a P-38»*. Мені начхати на моє
життя, й атмосфера, де я віддам його, духовно подобається
мені більше, ніж будь-яка інша.

Я повинен говорити «сентиментально». Адже саме в мене
трапляються випадки, коли духовне починає сперечатися з
сентиментальним. Якби такого не було, я б став анархістом.
Атмосферу екіпажів *«Aéropostale»* я знову побачив у анархі-
стів Барселони під час громадянської війни в Іспанії. Ті самі
дари, ті самі ризики, та сама взаємодопомога. Той самий ви-
сокий образ людини. Вони могли сказати мені: «Ти думаєш,
як ми», але, якби запитали: «Тоді чому ти не з нами?» — я б
не міг відповісти їм так, щоб вони зрозуміли. Адже вони жили
почуттями, а на площині почуттів я нічого не міг закинути їм.
І так само не мав що закинути ані комуністам, ані Мермосу,
нікому в світі, хто погодився пожертвувати своїм життям, і
вважаю, що найцінніше з усіх благ — хліб, поділений між то-
варишами. Але, якщо я досить твердо вірю в людину, народ-
жену комунізмом, я не вірю в каталонського анархіста, який
керуватиме цією появою людини. Анархіст зобов'язаний
своєю величчю тому, над чим він не одержав перемогу. А
якщо одержав, то вже не може вилізти зі своєї миски з пожи-
вою, мов хробак, який не цікавить мене. (Я цілком згоден по-
яснити чому.) Чому, щоб насолоджуватися, мов наркотиком,
певним сп'янінням чуттів, я повинен зруйнувати, як на мене,
свою духовну мету? Це було б боягузство. Дух повинен домі-
нувати над точкою зору почуттів. Коли висловиться дуже про-
сто, ти згоден із цим твердженням, коли караєш свого сина.

Отже, виявляється, що в деяких випадках я не можу сподіватися виробити тимчасовий мир, борючись задля каталонської анархії, проти несправедливості, наживи і всіх вад людського роду. Прихильники Сталіна, їхні найгірші вороги, теж борються з вадами людського роду. I прихильники Франко. I Дерулада. I прихильники Морраса. I прихильники Сен-Жюста. I папи.

Проблема для тебе була простою, бо мала лише характер пристрасти. Я люблю, бо люблю, і ненавиджу, бо ненавиджу. Причин не бракує. Для мене, такого, яким я створений, таке питання вирішити важче. Я уявляю собі, що у Франції ти ризикував своїм життям у структурах опору. То був твій обов'язок. Я б діяв так само. Але за кордоном я почувався всупереч власній волі обтяженим незмірною відповідальністю. Незмірною не тому, що пов'язана з великою владою, — я був лише краплею води, — а з огляду на її предмет. I без ризику для мене самого. (Або, точніше, без того, щоб цей ризик мав якесь значення. Бо мені начхати на ризик. Ризику, на який ідуть добровільно, я не даю повноважень розгрішити мене. Мені платили, щоб знати, якою мірою певна сміливість варта більших заслуг, ніж сміливість перед смертю. Якою мірою ця друга сміливість легка. А ще більше тоді, коли розгніваний.)

Особисто я був проти перемир'я. Я вкрав літак у Бордо. Я напхав у нього сорок молодих пілотів, яких набрав на вулиці (то був чотиримоторний «Farman»), я привіз їх, щоб воювати далі, в Північну Африку. Гаразд. Це не вдалося. Перемир'я поширювалось і на Північну Африку. Тож я опинився без роботи.

Але від тієї миті я був вартий лише своїх слів. А об'єктом, за який я, з огляду на свою незначну роль, почали був відповідальний, було виживання французького народу. Не можна знову винайти історію. Можна перерахувати нещастя, породжені тією історією, яка вже відбулася, але не можна ані довести, ані заперечити наявність гіпотетичних лих чи переваг, зумовлених якимсь вигаданим плином подій. Але кожен, хто мав у своїх руках — мірою своєї слабкої спроможності — здатність розривати або не розривати умови перемир'я (кінець кінцем усе зводилося до цього), не міг не думати про це з великою поважністю.

1. Від 1940 р. на французькій території всі дорослі чоловіки, які підлягали мобілізації, йшли гнити до німецьких тaborів. Цілком легально. Шість мільйонів в'язнів замість двох.

2. Німеччина окупувала Північну Африку. Я знаю добре, що дух системи зобов'язує заперечувати цю тезу. (Навіть удавали, мовляв, Німеччина, виснажена війною у Франції, нездатна на нове зусилля!) А я думаю, що Німеччина, тоді ще не ушкоджена (ані американське спорядження, ані значна російська могутність, ані десять мільйонів полеглих німців тоді ще не підточили її сили), ліквідувала б тоді Північну Африку — через Іспанію або Сицилію — за два тижні. (Хіба Франко чинив би опір?) А тут двісті тисяч чоловік без зброї. Якщо припустити, що лавина танків, авіації та сучасних кулеметів, протиставлених мушкетонам, не змінює співвідношення втрат, яких зазнають обидві сторони, Німеччині б вистачило пожертвувати сто дев'яносто дев'ять тисяч дев'ятсот дев'яносто дев'ять військовополонених, поранених і мертвих, щоб після такого обміну перед нею лишився тільки один солдат. Цілком імовірно, генерал-аншеф. І то не озброєний. (Я вже мовчу про арабську проблему.)

3. Німецький шантаж відбувався в абсолютному вимірі. Виживання міст залежало тільки від залізничних вагонів. А ці вагони — від мастила на своїх осях. А це мастило для осей — від нафтових свердловин у Гамбургу чи Румунії. Офіцери у Вісбадені зазнавали цього шантажу повсякчас. День у день.

4. Я не можу забути, що тільки у Варшаві три мільйони поляків¹ пройшли крізь газові камери. Я не знаю, чи німецькі погрози Франції в «*Mein Kampf*» м'якші, ніж погрози полякам.

5. За доби, коли Бельгія вже дала Німеччині два мільйони робітників, Франція експортувала їх тільки сто двадцять тисяч. Ці два мільйони додаткових в'язнів можна було б тоді додати до двох мільйонів законних військовополонених.

¹ Не варто й казати, що ця цифра помилкова. Люди і справді мали дуже туманну інформацію, і то з причин, які історик Волтер Лакер спробував пояснити у своїй праці «Моторошна таємниця: «остаточний розв'язок» і прихована інформація» (фр. переклад): *Walter Laqueur. Le terrifiant secret: la «solution finale» et l'information étouffée.* — Paris, 1981. Як побачимо нижче (пункт 7), Сент-Екзюпері не дуже добре знат і про єврейську проблему у Франції.

6. А загроза масового примусового переселення?

7. А єврейська проблема? Можна ненавидіти Пейрутона¹ за те, чим він поступився. Але він однаково становив для тебе міцний бастіон. Адже двісті тисяч французьких євреїв неокупованої зони ніколи б не пережили нацистського панування, тим часом ще нічим не обмеженого. Леон Верт жив, подорожував, писав.

8. А проблема американської присутності? (Я ще говоритиму про неї.)

Безперечно, режим Віші був жорстоким. Але організм створює собі анус для функцій екскреції. Стічні канави міста не товаришать із чарівними ароматами. Тюремники рідко мають душу сестер-жалібниць. Той, хто шукає мастила для осей у переможця, має з огляду на мову, яку треба вжити, меншу огиду до лайна. Це все функції. (Щодо поліції, то вона, очевидна річ, як і всі поліції цього часу, мерзенна.)

Моя проблема у Франції полягала б, напевне, в убивстві Плюше². Моя проблема в США мала зовсім інший характер.

Коли напередодні перемир'я я покинув Францію, картина була сумна. Я пригадую шлях, який проїхав у машині, вночі, під зливою. Глупої ночі. Я запалив вогні. Коли внаслідок тисняви на дорозі довелось зупинитись, я раптом опинився посеред своєрідного народного бунту. Солдати обступили мою машину й погрожували вбити мене. Чому? Через мої вогні. В тій мішанині дощу і болота, під стелею у сто двадцять метрів я приваблював до них небесний гнів гітлерівських бомбардувальників. Коли один герой наставив на мене електричний ліхтар, і то десять секунд поспіль, вони вже ображали мої нашивки. Я був війною торгівців гарматами і ка-

¹ Жіро помилився, призначивши генерал-губернатором Алжиру цього колишнього міністра внутрішніх справ в уряді Віші, який покинув уряд, коли Лаваль повернувся до справ. Прибувши в Алжир, де Голль вимагав усунути його; Пейрутон подав у відставку.

² Теж колишній міністр внутрішніх справ, але в уряді Лаваля. Саме він був відповідальний за вибір заручників, розстріляних у Шатобріані в жовтні 1941 р. Жіро запросив його до Алжира, потім його арештували з наказу головнокомандувача. Згодом судили, оголосили вирок і розстріляли 20 березня 1944 р.

піталу. Я відчував безмежну огиду і майже потребу, щоб ті покидьки вбили мене. Їхні жирні, мерзенні голоси можна чути навіть із цих сторінок. Страх аж сочився. Я відчував усюди навколо себе своєрідний кишковий страх. Обличчя, голоси, пози — все було огидним. Я відчував безмірний сором.

Ну, а цивільні! Під час відступу ми квартирували в однадцятьох різних селах. Ох, і добре ж нас приймали, нас, хто йшов на смерть! Жодного голосу за опір. Жодного подиху проти. В'ючні тварини, сп'янілі від отупіння. Повний егоїзму. Розрив усіх зв'язків.

Де була вона, сутність, Франція? Думаю, коли-небудь вона прокинеться. Але ж який образ народної Франції, що тремтить і ненавидить владу, яка прирекла її на ганьбу перемир'я. Ох, Жефе, яка брехня! Німці зі страхітливим зітханням полегкости сприйняли сморідний дух того стада.

Звичайно, там були всі винятки світу. Передусім ми! Поміж блукань у тій купі гною ми мовчки давали себе вбити, виконуючи бойові завдання. Був, звичайно, Мандель, колись селянин, тепер солдат, але кінець кінцем не уряд уклав перемир'я, а Франція. Це було очевидністю. Не *тільки* Франція столиці або військових. Не тільки Жан Пруво, не тільки Петен. Уся Франція. І вони разом із нею. І я казав собі, щоб утішити себе, бо ж я був проти: оця висока повінь, отаке вивільнення страху мали, мабуть, певне значення. Я даремно пришивляюся до цього з надто близької відстані, помічаючи бридкість. Адже все бридке, коли дивитися зблизька, а моя кохана, бачена крізь мікроскоп, — самі грудочки. Все бридке і в малесенькій часточці часу. Мить Пастера... коли він сякається або вдається до інших дій... Таке не годиться. До людини або народу треба приглядатися, відступивши. І в просторі, і в часі. Людина, побачена зблизька — це нутрощі. Людина, бачена протягом короткої миті, — функції тих нутрощів. Сутність там не виражена. Але ми програли свою партію. Війна відбулася без зброї. Ми подалися. Ми б утратили два мільйони чоловік, щоб затримати німецький наступ на двадцять годин. Щось на кшталт генія виду відмовлялося від такого безплідного кровопускання. Два мільйони полеглих. Шість мільйонів військовополонених. Три або чотири мільйони депортованих, а крім

того, привид примусового переселення... І решта: жінки, діти і старі, які жебрають в агресора мастило для залізниць задля свого неймовірного виживання. Ти добре знаєш, що це потріба. Шляхетні люди, незважаючи ні на що, беруть участь у чорному ринку. Ти сам розповідав мені про таке в Росії. Відколи наш народ, що тепер тоне у високій німецькій хвилі, оприлюднив заклик, щоб світ солідаризувався навколо нього або допоміг збудувати бастіон, відтоді його трактують як порушника порядку у світі й лишають самого із його вітряками боротися з бомбардувальниками і танками. Кому він має бути вдячним? Якому божеству, що не матиме від цього навіть ніякої вигоди, він повинен дати поглинути свою субстанцію, мов у прірві, з якої вже ніколи не піdnіметься?

Отже, моя особиста лінія — обстоювати даліше провадження війни. Отак і Німеччина була врятована 1918 р. перемир'ям, яке дало їй змогу уникнути окупації і яке, звичайно, змусило народ якийсь час скніти під владою педерастів Штреземана, бо перемир'я дало їй змогу врятувати, передусім у невидимому, умови свого нового відродження, свого зміцнення, своїх гордощів, тож, коли Німеччина підписала, це звичайно, відповідало лінії, а духовний обов'язок німецького Деруледа полягав у тому, щоб гнівно виступати проти ганьби перемир'я. Німеччина піддалася до того, як виснажилася остаточно. Німеччина піддалась якраз перед самою смертю. А от чи вбито темну свідомість нації, що відмовляється воювати, починаючи від миті, коли вона починає втрачати не менш незамінну, ніж безплідну субстанцію? Скільки в нас написано сторінок, про це передчасне перемир'я, яке врятувало Німеччину? Звичайно, про нього свідчили подоба небажання воювати, майнові інтереси, брудні чи ні (перемир'я було там набагато більшим святом, ніж у нас!), анархія. Егоїзм. Ницість із боку переможця (гірша, ніж у нас!). Звичайно, те перемир'я мало й кілька огидних рис і підносило їх... Той, хто гине, сміливіший за того, хто капітулює. Перемога або смерть — ця формула безмірна. Але... їй був притаманний певний антропоморфічний вимір. Бо те, що має значення для індивіда, не має точного значення на рівні народу. Так само й те, що має значення для клітини, не має зна-

чення для індивіда. Пусте, якщо індивід дасть себе вбити на бастіоні. Тут ідеється про самопожертву. Але самогубство народу — в чому полягає його велич? Ти й сам його не бажаєш. Ти засудиш індивіда, що прислужиться, байдуже в чому, ворогу своїм страхом перед смертю. Але ти нічим не дорікнеш робітничій громаді Бійянкура, що вона масою, сотнею тисяч не накладе на себе руки в один день замість працювати на німецьких верстатах. Ти навіть вважатимеш таке самогубство за немотивоване, бо ж вона сама вимагатиме бомбардування заводів «Рено» британською авіацією. Водночас працюючи на них. Тут немає парадоксу. Нехай дехто з нас помре за загальне добро. В цьому полягає обов'язок. А коли всі накладуть на себе руки — це абсурд. Якщо ти поїдеш у Францію, ти загинеш задля її порятунку. Ти загинеш, щоб урятувати те, що більше за тебе. Але ти не вбиватимеш того, що більше за тебе, — і що з нього ти твориш свою релігію, щоб урятувати його. Робітнича громада Бійянкура, влаштувавши собі масове харакірі, не знатиме, чому служитиме та жертва. І тому відмовляється від неї. Вона працює на верстатах, прагнучи, щоб їх знищили разом з нею. Адже тоді полеглі загинуть за інших.

Це така правда, що про таке годилося сказати в нью-йоркській полеміці: кому мала служити пожертва Франції? Я не кажу: «Частина пожертві, з якою згодна Франція». Я кажу: «Просте і чисте вбивство Франції». Вона б мала служити набагато ширшій сукупності, всім союзникам. «Хай краще загинуть усі французькі діти, ніж Англія зазнає поразки», — казав Фогель. «Я була б дуже горда, — казала мені одна бездітна балакуча дама, — якби мала дітей у Франції й дізналася, що вони вмирають від голоду». Та коли помруть діти, які є у Франції, помре й сама Франція. В ім'я чого? Інших. Але це все — тільки розвага емігрантів. Таку формулу вимовити не менш легко, ніж «Подайте мені гірчицю» або «Надворі тепло». Фактично «союзницька» сутність — тимчасова конструкція. Нині твій голлізм готове війну проти американців, а можливо, й проти англійців... Народ думає в повільнішому, «справжнішому» ритмі. Нове божество не має створеного тіла, яке можна було б вихвалити в його самопожертві. Сутність, яку треба рятувати — це Франція, а вона

вже зруйнована і от-от ладна розпастися на шматки внаслідок ваших чвар. Але цієї сутності навіть не помітили. А ширшу, «союзницьку» сутність визнати неможливо.

Моя теоретична ідея, яка панує над ораторськими турнірами, полягає в тому, що народ — це ані французька Палата депутатів, ані американський Сенат, ані фашистська рада, а значення його субстанції. Це Трефуель¹, Паскаль, Давід Вейль, мовчазна мати в кімнаті хворої дитини, часточка взаємодопомоги й самопожертви в даному робітничому середовищі, яке страйкує, лагідність, яка не піддається ідеям, панує над ідеями і триває, незважаючи на політичні варіації, мов дубовий стовбур усі пори року. Спадщину не передають у формуллярах політиків.

Отже, немає пожертв в ім'я політики. Є тільки пожертви в ім'я сутности та її субстанції або чогось належного до її субстанції. Я пожертвує собою задля свободи моїх братів. Я пожертвує собою задля індивіда, задля свободи Греції чи Італії. Але не пожертвує свою націю задля цієї свободи. Адже ми завойовники набагато ширшої сутности. Свою націю я пожертвує в крайньому випадку задля піднесення людини. Але тоді я шукатиму якості людини не в політичному формуллярі, а тільки в субстанції. Хрестовий похід, який (знекровлює) народ, може бути присвячений тільки Богові...

Настав час думати прямо й живитися значенням слів, які втратили всяку товарну вартість, бо поставлені проблеми нові, плутані та суперечливі. Так само й проблема чести і безчесності...

ЛИСТ ДО ДОКТОРА АНРІ КОНТА, КАСАБЛАНКА

[Алжир, 14 листопада 1943 р.]

Доктору Пелісьє, вул. Данфер-Рошро, 17, Алжир.
(Пишіть «авіа». Бо інакше півроку).

Дорогий давній друге!

Зі мною сталася сміховинна пригода. Я ходив прискоре-

¹ Хімік і бактеріолог, що провадив важливі дослідження сульфамідів, а згодом перебував на чолі Інституту Пастера.

ним кроком по холу будинку, де було темно, як у печі. Я не помітив сходів із шістьома сходинками з білого мармуру, які мали видаватись елегантними під світлом за щасливої доби, коли його світили. Раптом я шугнув у порожнечу. Ненадовго. Я почув гучний гуркіт. То я впав.

Я з'ясував, що лежу в розважливій позі горілиць, делікатно підтримуваний у двох точках твердими ріжками фальшивого мармуру. Тими двома точками були куприк (чи правильно я пишу?) і п'ятий поперековий хребець. Дарма що такий сильний удар припав на таку малу поверхню, сходи не постраждали.

Щодо мене, то я більш-менш здатний ходити. Рентген мало що показав. Але радше з цікавості, ніж з метою дізнатися про якийсь терапевтичний засіб (бо ця травма, здається, сяк-так гойтесь сама), я б дуже хотів дізнатися, чи ота наче гулька на тому хребці, пов'язана, на вашу думку, з цим чортовим падінням. Я тут додаю часткове фото моого майбутнього скелета.

Крім того, я сумний. Я шкодую за Касою, Марракешем і оазою Дар-Лімун. І за маленькою Рулют, що є справжнім амуром. З якою чарівливою невимушенностю рухалася ця розважлива пастушка серед великих бугаїв армії Леклер...

Тут мало-помалу, крок за кроком повертаються до золотої доби. Витягли з нафталіну Ко, Ле Троке, Кея¹ і Мендес-Франса. Вони ще можуть стати в пригоді. Отже, маємо 1900 рік. Чудово.

Натомість іншому монсеньйору² не треба було навіть умирятися. Як Америка могла коли-небудь серйозно сприймати це городнє опудало, бо він таки опудало? Я розумію, чому він не боявся чуток (то була єдина форма його сміливості). І розумію, чому він боявся вітру. А вітер навіть не перегнав його з місця на місце. Це цвях у музеї воскових фігур Грревен. Сумно.

Це все декор. Музей Грревен нагадав мені один фільм. Коли пробамкало північ, з-поза тієї мішури попрокидались інші персонажі. Й ситуація стала вже серйозніша. Справді серйозною. Наступного року багатьох розстріляють.

¹ «Сент-Екзюпері дуже поважав Анрі Кея, цінуючи його силу і простоту. Проте не любив де Голля» (Pierre Massin de Miraval // Icare. — № 96. — С. 81).

² Генералові Жіро.

Наступного року багатьох розстріляють, і це буде трохи сумно. Чому прислужиться той урожай? Реальні проблеми не поставлені. Влада — це тільки засіб накинути якусь Біблію: де та Біблія? Хоч який геніальний генерал де Голль (а я досить вірю в його політичний геній), коли-небудь доведеться використати пристрасті, які він породив. Доведеться замісити що-небудь. Я знаю, що він відчуває. Але істина — це не сфера почувань. Це сфера духу. Що він замісить?

Його промови більш-менш задовольняють мої почуття. Ale хто не згоден із почуттями? Велич нації, блиск еліт, соціальна справедливість — хто не згоден? Порядок, культура, добробут — хто не згоден? Сам я згоден із цілями, але значення має тільки шлях до них. *Тільки він*. Порядок, справедливість, культура, добробут — якою філософією живляться ці слова? Якою буде їхня реальна субстанція? Якщо вони не «продумані», вони порожні. А якщо «продумані», то суперечать конкретним визначенням. Усяка концепція порожня, якщо не бере свого значення з реальної конкретної структури. Порядок, справедливість, культура, добробут — авжеж, авжеж. Ale за Марксом, «*Mein Kampf*» чи Євангелієм? Не слід розстрілювати дуже багато, не вирішивши добре, кого розстрілювати.

Іслам стинав голови згідно з Кораном, революція гільйотинувала згідно з Дідро, Росія розстрілювала згідно з Марксом, християнство «давало собі» зітнути голову (це те саме) згідно з посланнями апостола Павла. Пробуджені почуття, які дозволяли ті вбивства, були тільки засобами, що їх природа ставила на службу духу. А тепер уперше в історії людства почуття розстрілюватиме задля себе самого, не знаючи задля чого? Як на мене, пристрасті — сліпе страховисько. Навіть якщо вона шляхетна. Навіть якщо чиста.

Кесель, повернувшись із Франції через Лондон, сказав мені три дні тому: потрібна кривава різанина. Це неминуче і так було завжди. Потім буде потрібний якийсь Генріх IV.

Саме тут він вибивається з колії. Пристрасті за доби релігійних війн були тільки наслідками суперечок духу. Зрештою не солдафон проти солдафона, а Кальвін проти паскуд. Дух, коли повстає, і щоразу, коли повстає, проливає кров, а втім, навіть не знаючи про це й не переймаючись цим. Це відбува-

ється на вищому рівні. Ані Дідро, ані святий Павло, ані Кальвін, ані Маркс, ані паскуди, ані Конфуцій не думали проливати кров. Але дух простує кінець кінцем через посередництво людських ніг. Ця хода сліпа і розчавлює. А на нижньому рівні вона стає почуттям і розстрілює. Тим гірше або тим краще. Тут немає вибору, атож. Але дух — голова над ногами. І розум над серцем. Тоді я знав, які я зернини сіяв. А тепер ні.

Остання з біблій має сто років. Це «Капітал» месьє Маркса. Вона надто стара, щоб заслуговувати багато крові. А втім, вона не гра. Генерал де Голль, якщо він прагне різьбити, повинен боятися ночі. Уперше в історії людини він не має Біблії. Чи перешкодить він своїм учням різьбити абияк, наче школлярам? Болить те, що різьблять із матеріалу, який годі замінити.

Я дуже стривожений майбутніми часами. І городнє пугало, і мішура з музею Гревен не здатні розвіяти мене.

Лишаеться дружба, ви знаєте, як я вас люблю.

Сент-Екс.

Лишилося й кохання, якщо Рулют кохала мене... Обійтіть її від мене, краще пригорнути її через посередника, ніж не пригорнути взагалі...

ЛИСТ ДО ЖОРЖА ПЕЛІСЬЄ

[Між 6 і 16 грудня 1943 р.]

Я нагромадив у своєму житті з кільканадцять переломів. Я прожив понад півтора року в справжній лікарні, зокрема три місяці в Гватемалі, лежачи, мов нагробок, обтиканій дренажними трубками, зшитий усюди і протягом двох тижнів приречений. Я дуже добре відрізняю реальні страждання від дрібничок. Що ж, після моого падіння мені було зле. *Дуже* зле.

Звичайно, я відчував тяжку лютъ, живучи таким дурнуватим життям. Я людина. Я не святий... Я не кажу, що терпляче брав участь у дискусіях, уважно дослухався до протилежної тези і засвідчував досконалу справедливість у своїх відповідях. У загальних рисах ви довели мені, чому я й далі повинен

крутити свій млин. А я відправив під три чорти доведення, єдиний суттєвий висновок із якого видавався мені фальшивим і нелюдським. Я міг би визнати вашу слушність в усіх цих пунктах, одному за одним, але це нічого не змінює в остаточній упевненості, продуманій моїм попереком...

По-справжньому мені дошкуляє моя кволість. Я не можу пройти двох¹ кілометрів поспіль. Отже, я нездатний до багатьох завдань. Ця обмеженість нестерпна мені. Я не обурююся вашим діагнозом, ви не зрозуміли мене. Я обурююся тільки вашим висновком: «Є тільки одні ліки: час». З огляду на вкрай невеликий прогрес, який відбувся за сорок днів, я маю враження, що в мене цей стан триває вже місяці. Якби ви сказали мені: «перелом серйозний, але за місяць на дощі загоїться», я б почувався не таким дурнем і не таким непотребом. А коли ви кажете, що «немає ніяких інших ліків, крім часу, а нерухомість сама по собі може тільки погіршити ваш стан», я реагую цілком по-людськи, якщо це дратує мене, бо час довгий.

ЛИСТ ДО Х.

[Алжир, кінець 1943 р.; середина листопада?]

...Я нерухомо лежу... Сходи холу. Шість мармурових сходинок у чорноті. Гаразд. Я з радістю збирався на вечерю зі Шнайдером і друзями. Я забув про ту діру. Я одразу опинився в порожнечі. Ненадовго. Я впав горілиць на всю довжину сходів і на всю спину. Куприк (?) — на край однієї сходинки і п'ятий поперековий хребець на край другої?. Дві кутові точки опори — цього було замало, щоб поглинути мою інерцію. Куприк (?) витримав, але не хребець.

Звичайно, по хребту удар передався до черепа, і я хвилини п'ять лежав, не дуже притомний, на сходах. Потім я сам себе обстежив. Я сказав собі: такого удару хребет ніколи не витримував. Він зламаний. Тоді я випробував свої ноги: ворушилися. Отже, сказав я собі, зламаний хребець — не хребець зі

¹ «Він спершу написав «п'ятьох». Потім закреслив і написав «двох» (Примітка Ж. Пелісє).

спинним мозком, а не єїстівний хребець. Це правда. Я ж не ідіот. П'ятий поперековий хребець не має мозку.

Потім я підвісся. Я стояв. Пішов геть дрібненьким кроком до трамваю й потрапив на вечерю. Я почувався досить погано, щоб моя думка зміцніла. Я сказав: «Прошу простість мені, що я запізнився, але я щойно зламав собі хребець». I тоді всі заміялися. Я теж. I ніхто не поцікавився моїм хребцем.

Повернувшись, я підсунув папірець під двері Пелісьє: «Я зламав хребець на ваших сходах перед тим, як іти на обід. Будьте такі ласкаві глянути на цю записку завтра вранці». Ніч була важкою, бо від удару в моїй голові все паморочилось. Я заснув десь о восьмій годині. Лікар прочитав мою записку, а потім пішов у лікарню. Він не мав часу, переказала Северін.

Я був приголомшений. За обідом я сидів трохи офіційно, і мій діагноз правив мені за єдине виправдання. Я пішов на обід дуже, дуже повільно. Коли повернувся близько четвертої години, то почувався радше недобре. Тоді (це був його кабінет) я через Северін попросив у нього консультації. Лікар обмащав мій хребець і сказав щось на кшталт: «Він не ворушиться, ви ж бачите!»

А я відповів: «А проте він зламаний!» Лікар засміявся.

Я, мабуть, видавався дуже претензійним зі своєю оповідкою про хребець. Тож я смиренно сказав Пелісьє: «А от у зв'язку з тим болем, який я відчуваю тут, що я маю робити?» I він дуже, дуже добре пояснив моє лихо, порадивши щось на кшталт гімнастики.

Оскільки я був трохи невпевнений, Пелісьє сказав мені, що бачив багато людей, які зазнавали ударів, яких навіть збивали потяги, проте вони не мали зламаних хребців. Таж відомо, які великі ті потяги. Й важкі. Швидкі. Тож мої шість сходинок — дитяча забавка.

Тоді я пішов на іншу вечерю, ще повільніше. Я долав біль. Казав собі: «Міне після доброї гімнастики», але певності не мав.

Наступного дня совєти влаштували велике світське свято. Мені kortіло побачити його. Мене запросили. Тож я пішов.

Свято відбувалося на засіяному квітами моріжку одного палацу. Вкрай елегантне. Але з самим оранжадом.

Усі міністри, всі генерали, всі християни Алжира тинялися на тому моріжку. Вони чекали світських левів. Запитували:

«Де вони?». Вони були там, але скидалися на банкірів. І при-
гощали оранжадом. Це дуже заспокоїло християн.

А зі мною на тому моріжку без жодного стільця сталася аварія, я стояв і не міг ступити ані кроку. Коли поряд проходив якийсь знайомий, я сказав: «Ви маєте машину? Ні? Тоді постійте зі мною хвилин п'ять. Коли я стою тут сам, я скидаюсь на ідіота». І то була правда.

Усе-таки я вдавався до хитроців і щоразу, коли міг одурити біль, ступав крок до брами. Це все діялось дуже непомітно, і зрештою адмірал Обуано відвіз мене додому.

Коли згодом я набридав Пеліс'є розповіддю про свою аварію, він сказав: «Таж контузії завжди даються візуальні! Гаразд. Оскільки ви хочете, щоб вас заспокоїли, сходіть до цього рентгенолога, він дуже добрий». Я й справді хотів. А рентгенолог, глянувши на знімки, вигукнув:

— Та ви божевільні, що ходите! У вас поперечний перелам п'ятого поперекового хребця, крім того, незначне вертикальне ушкодження і кістковий наросток. До того ж ваш хребець зсунувся на кілька міліметрів уліво!

— Ох! Гаразд.

— Це серйозно — зламаний хребець! Це три місяці в ліжку! Ви себе скалічите довіку...

— Гаразд!

— Господи, невже ви не відчуваєте, що у вас зламаний хребець?

— Тож відчуваю!

Потім я повернувся до Пеліс'є. Я почувався, мов тріснута ваза. Я ступав із кумедними засторогами. Я сказав Пеліс'є:

— Хребець зламаний, завтра ви отримаєте знімки.

— Як ви знаєте, що він зламаний?

— Він сказав.

— Та це віслюк. Ох, рентгенологи, які втручаються в діагностику! Нехай обмежуються своїми знімками!

— Месьє вже накрито.

То озвалася Северін.

— Я... обідаю... де?

Я й далі почувався, мов тріснута ваза, й хотів лягти, щоб не розпастися. Крім того, мені було зле.

Але я одразу зрозумів, що Северін стара, а рентгенолог ідiot. Я вмостився на стілець.

На другий день принесли знімки. Пелісьє був згоден хвилин п'ять, а потім опанував себе:

— Та це природжене!

— Чому?

— Тому?

— Гаразд...

Я почувався дурнем зі своїми пересторогами тріснутої вази. Проте мені ставало дедалі гірше.

— І все-таки... такий сильний удар...

І тут Пелісьє вже роздратувався. Адже я нічого не зрозумів у залізничних потягах:

— Та я бачив людей, які падали з п'ятого поверху й не мали навіть подряпини!

Тож ось до чого ми прийшли. Я послав одного приятеля до рентгенолога, і рентгенолог був категоричним. І біль був категоричним. Зрештою, то хребець без спинного мозку. Хай там як, це все нагромадилося. Може, аж занадто.

II

Я далі пишу свого листа. Це вже друга дія. Не мігши ворушитись, я був змушеній повідомити військових.

Вони прийшли. Взяли до рук знімки. Сказали: це перелом. Задля чемності я був просив Пелісьє прийти привітати їх. Він сказав їм:

— Цей рентгенолог надто високої думки про себе, а сам невіглас. Ви повинні зробити в лікарні інші знімки.

Він дуже люб'язно доставив мене до лікарні й сказав військовому рентгенологу, що був конкурентом цивільного в місті:

— Доктор Б. надміру самовпевнений. Якби це справді перелом, картина було б така і така.

Той рентгенолог зробив знімки й зіпсував їх. Почав робити знову. Цього разу краще. Видніли ранкові випари якогось японського пейзажу. Гарна картина.

Крізь ранкові випари проступало щось схоже на пагорб або, можливо, хребець. Рентгенівський конкурент зітхнув. Потім проказав:

— Я не згоден із доктором Б.

Потім став шукати, в чому полягає незгода. І знайшов.

Показавши точку, яка позавчора була природженою, він промовив:

— Це лише відросток крижів.

— Справді? — запитав Пелісьє.

Оскільки то не міг бути перелам, годилося, щоб то було щось інше. То був природжений відросток.

Ми повернулися додому:

— Бачите, — мовив Пелісьє, — я ж не казав йому нічого.

— Авеж!

Отож, як бачите, військові теж не хотіли, щоб я мав перелам. Тоді я знову почав гуляти, щоб вилікуватися. Але й це мене не вилікувало.

III

Сьогодні вже минуло сім тижнів. Мені ані краще, ані гірше. Але Пелісьє запевнив, що контузія тягнеться три місяці, принаймні стільки триває біль. Хай там як, я втомився.

Оскільки Пелісьє думав, що я й далі не вірю, він приніс сьогодні рентгенограму справжнього перелому. Безперечного перелому.

— Ось який вигляд має перелом.

Перелом був справжнім, бо я б і сам поставив такий діагноз. Замість хребця виднів своєрідний палець, а навколо порошок невеликих шматочків завбільшки в зуб. Я сказав:

— Справді, видається розбитим.

Я подумав:

«Це не потяг, не п'ятиповерховий будинок, а торпеда. Як поглянути на руйнування, туди влучила торпеда».

Тож я повільно додав:

— Це все, що ви знайшли від того чоловіка?

— Що?

— Цей хребець?

Тоді доктор забрав у мене свій знімок.

* * *

А тепер я сумніваюся. Мій хребець із рогом, можливо, справді не отруйний. Але я почиваюся скuto, він завдає мені дивного болю. Я б дуже хотів знати чому і що це справді проста зламана кістка. Тому я дивним чином шкодую, що ходжу. А оскільки зі мною нічого не сталося, я ще більше шкодую, що лежу простертий. Що далі?

Що далі, що далі... Я маю потребу утвердитись у якісь долі. Я немов на залізниці, що увічнюється на поверхні диска. Я ані воюю, ані виконую свою конкретну роботу, ані здоровий, ані хворий, ані огорнутий розумінням, ані розстріляний, ані щасливий, ані нещасний. Але я у відчай.

Відчай — дуже цікава річ.

Я маю потребу народитися. Я відчуваю, що мені подобалося б, якби мене поклали на дошку на довгі роки. Доля духу. І так само мені подобалося б, якби мене лишили далі воювати на «*Lightning*'у»: доля солдата. Не менше мені подобалося б і кохати без надії. І отак завжди. Доля серця.

Кохати без надії — ще не відчай. Це означає, що до кохання доходять тільки в безмежності. А зоря по дорозі не згаєє. Можна давати, давати, давати. Дивна річ, що я не можу мати віру. Бога люблять без надії: це пасувало б мені. Монастир у Солезмі й григоріанський спів.

Григоріанський спів, відкрите море. Я часто думав про них. Перед тим, як покинути Ліон, 1940 р., я піднявся якось у неділю пополудні до собору Фурв'єр. Правили (вечірню?). Було холодно. Церква була порожня, крім хорів. Я мав абсолютне враження, що я в кораблі.

На хорах екіпаж, а я — пасажир. Але дуже потаємний па-

сажир. Я мав враження, ніби я прокрався туди, вдався до ощуканства. І був — атож — приголомшений.

Приголомшений свідченням, якого ніколи не міг запам'ятати.

* * *

Я відчуваю до людей величезний жаль, бо чогось, заснувши, вони не помічають. Але я не знаю чого...

* * *

Чому мені має бути так зле? Ви не знаєте, як я боюся. Ні, я говорю не про свій хребець. А втім, він мав свою користь... Удар був страшний (удар по голові) і... це прояснило мені думки. Дивна річ. Це прояснило мені нерви. Я був напружений, скучий і фізично не міг писати більше двох сторінок. Мою руку зводило судомою. Почерк справді ставав таким, що годі прочитати. Мої листи останніх місяців: на другій сторінці почерк уже мінявся... Що ж, після удару цього не стало. Він поставив на місце щось таке, що стояло впоперек.

Дивно...

* * *

Ось ще одне слово для матері. Господи, яке це все сумне. Як знайти себе... Звичайно, це неможливо. В чому знайти себе, бо дім, звичаї, віра — це все сьогодні вкрай важке й робить усе страхітливо гірким.

Я намагаюсь узятися до праці, але працювати важко. Від цієї нелюдської Північної Африки загниває серце, я вже не можу. Це могила. Як було б просто літати на бойові завдання на «*Lightning*'у». Ці дурнуваті американці, сказавши, мовляв, я надто старий, збудували мій мур. Д[оновен] тут нічого не може вдіяти, — і що б він зміг? Бачиш, я боюся за свою працю, і то навіть у матеріальному аспекті.

Я чекаю всього... Проте — в тому, що стосується мене — я геть позбавлений надії. Я трохи невдоволений собою. Я невдоволений геть усіма. Коли я чую деякі судження про себе, я ненавиджу судження про інших людей. Є лише доведені до відчаю люди, яким бракує сонця. Припустімо, я схильний

вважати, що люди шляхетні. Будь-кому я можу дати більше, ніж здатний отримати від нього. Зрештою я такий самотній. Припустімо, я люблю піднімати людям опущене у воду обличчя над поверхнею річки. Й почути від них звук голосу або побачити усмішку.

Припустімо, що тільки ув'язнена душа видається мені гідною жалю.

Якщо людина пропаща і якщо протягом трьох секунд здійснити диво її приручення, в ці три секунди, під час яких вона «відчуває довіру», ви не знаєте, яке обличчя вона вам показує. Я, можливо, маю покликання лозохідця. Я піду шукати в далекі землі. Того, хто цілком слушно має таку невелику потребу в мені.

Мені кажуть: «Утоплена набагато глибше, ніж ти думаєш...» Тоді я біжу. Не тому, що божевільний. Тільки я знаю, що я приводжу на світ. Дивно, що мені знадобився час, щоб зрозуміти це. Але правда, що я не маю покликання ані «бути» щастям, ані отримувати його. Якщо я «є» щастям, це наганяє на мене страх, наче хибний шлях, який я мав би показати. Ну, а щодо отримання, — я так мало що можу отримати. Я можу видаватися жорстоким, якщо не стишую певного болю або не виконую певного бажання. Жорстоким для тіла і серця, але не для душі. Я ніколи не був жорстоким. Я певною мірою належу тим, хто обирає мене як шлях. Мені цілковито байдуже, звідки вони прийдуть. Я знову-таки не маю, щоб висловитись, іншого словника, крім релігійного. Я зрозумів це, перечитуючи свого «Кайда» [«Цитадель»]. Це має певне значення, яке годі сформулювати, але це не випадковий «...транспортний засіб, шлях і проїзне для проводиря проводирів». Я не розумію нічого, нічого іншого. Я не розумію, що «мене можна заслужити». Я не винагорода. Ані того, що я можу «заслужити». Я не заслуговую нічого. І не вмію думати по-іншому, ніж думаю.

А втім, я вже наситився собою. І своєю мовою, такою важкою геть для всього. Я перебуваю в тяжкому внутрішньому полоні. І в іншому теж, я в ньому перебуваю символічно. Що можна вдіяти, коли сповзає гора? Я зневірений, зневірений. Я писав би, докладаючи всіх своїх зусиль, але тут для мене страхітливо нездоровий клімат. Я «втрачаю життя». Я ще ні-

коли не мав такого гострого відчуття безплідного зуживання. Це жорстоко. Ох, пора нормальніх бойових завдань на «*Lightning*'у», два місяці тому! Вони не знають, що накоїли, ті придуруки американці, позбавивши мене польотів...

ЛИСТ ДО ДРУЖИНИ КОНСУЕЛО

[Алжир, без дати]

Нью-Йорк, поділи, суперечки, наклепи, пригоди з А. Б.¹ Мені вони стали абсолютно огидні. А можливо, ще й це. Вони втомливі. Бути людиною не означає загрузнути в чварамах. Це хибна алгебра... А вони всі трохи такі. Це не моя батьківщина. Я стрілятиму зверху, щоб захистити спокій Аге, або обідів із Лазарефим, або твоїх качок (яких ти, до речі, смажила неправильно, бо шкірка була не дуже хрустка), щоб захистити «якості». Якість речей, які я люблю. Вірність. Простоту. Партиї в шахи з Ружмоном (чудовий чолов'яга), вірність, зворушливу працю, а не гру в правду, під час якої брешуть, перебуваючи геть далеко від усього людського...²

¹ Згадка про суперечки з Андре Бретоном і його друзями. Бретон дуже гостро засудив «Військового пілота». Див. вище, «Лист до Андре Бретона», с. 104.

² Дені де Ружмон, опублікувавши фрагмент цього листа, подав після нього наступні міркування: «Якщо ці слова йдуть мені прямо до серця, це не тільки завдяки згадкам про наші партії в шахи, за якими ми добряче сперечалися до пізньої ночі, а завдяки й позиції, яку вони розкривають: позицію людини, ладної віддати своє життя не за національний міф, не за ідеологію, а за те, що він називає у своїй величезній простоті «якістю речей, які я люблю». Незмірна фраза, яка засновує в надрах ества те, що назвуть екологією — єдиною надією для людства за доби, що надходить, а передусім для «Планети людей». Справжнє ремесло його життя, казав інколи Сент-Екзюпері, — це ремесло садівника. А ремесло пілота, звільнюючи його від «любого рабства», змусило його «визначити курс на наші далекі цілі» («Планета людей»). Саме літак пробудив його до космічного чуття, тобто до потасмних зв'язків між речами і небом, між інтимністю життя людини і великими законами природи, між свободою та її межами. «Що ми знаємо, крім того, що є

«Ніч у голові й холод у серці...»

ЛИСТ ДО Х.

[грудень; дійшов 18 лютого 1944 р.]

Третя година ранку... Я вже не можу. Чому я такий, такий страшенно сумний? Передусім не дуже цікаві новини. Мій хребець таки зламаний. Пелісьє визнав це з неохотою через місяць, побачивши вкрай очевидний рентгенівський знімок. Чекаючи цього підтвердження, я ходивувесь цей місяць, бо не мав морального права лягти. (П. вважав би це за образу). То було щось на кшталт китайських тортур. Слід сказати, що ходіння для такого типу перелому не мало, на щастя, великого

невідомі умови, які запліднюють нас? Де міститься істина людини? Істина — це не те, що доводить себе. Якщо на цій ділянці землі, а не якісь інші, помаранчеві дерева формують місце коріння і обтяжують себе плодами, ця ділянка становить істину помаранчевих дерев. Якщо ця релігія, ця культура, якщо ця система цінностей, ця форма діяльності, а не якась інша, сприяють у людині повноті, визволяють у ній величну постать, яка не знала про своє існування, тоді дана система цінностей, дана культура, дана форма діяльності становлять істину людини» («Планета людей»). «Велична постать» — що це означає? Як на мене, старшого брата «Маленького принца», що просто хотів бути Садівником планети».

значення. (Тут я дослухався до думки інших людей.) Поки що мені й далі зле, я трохи каліка ввечері, але все гаразд. Зрештою, буде гаразд. Мораль? Ох, не все гаразд.

Я не можу більше витримувати цю епоху, не можу... Все ускладнилося. Через те ніч у голові й холод у серці.

Усе пересічне. Усе негарне. Я дорікаю їм передусім за одне. За те, що вони не створили веселощів. Не сприяли появі дарів. Нічого не видобули з людей. Лихого цензора з поганої школи — ось що вони запровадили.

Вони в мені, наче хвороба... Це дуже дивно. Я ніколи, ніколи не був таким самотнім у світі. Я немов маю невтішний біль.

* * *

Я не знаю, чи зможу одужати після цього. Немає нікого, хто б дбав про мене.

Які людські злигодні ця країна! Цей смітник континентів. Ця запасна колія, де все занепадає. Ця пліснява жандармерія з глибин провінції. Ця незвичайна сміховинність пішаків, які заправляють тут. Якби ви побачили їхню Асамблею¹, — плакати хочеться. І клопіт, якого вони собі завдають, щоб комічне не спонукало реготати. Те комічне наганяє страх.

Ці реверанси, які чекають розстрілів, коли матимуть на них дозвіл! Ох, присягаюсь, вони не мають чуття гумору.

Уже так багато страхітливої несправедливості.

Це все відбувається повільно з могутністю дурниці.

Таке дурне, що аж лякає.

Таке бридке, що аж лякає.

З мене вже досить.

Найбільше у світі мені дошкауляє некомунікабельність епохи. Я вже маю таке бажання покинути їх усіх, цих йолопів. Що я маю робити тут, на цій планеті? Я вже нікому не потрібний? Який чудовий збіг: вони теж непотрібні мені! Я з радістю віддам їм свою блузу сучасника. Я не можу знайти

¹ Тимчасова дорадча асамблея, яка допомагала Французькому комітетові національного визволення.

нікого, хто міг би сказати щось цікаве для мене. Вони ненавидять мене? Це надто вже втомлює, я б хотів відпочити. Я б хотів бути садівником серед овочів. Або бути мертвим.

Господи, я все-таки був щасливий у житті кілька разів, ніколи дуже довго. Чому я не маю права на сонячний ранок? Сумний, сумний — це тому, що я не маю на що сподіватися.

Ох! Ні, мій смуток не фізичний. Я знаю, що я не витримую соціального страху. Яувесь наповнений, наче мушля, цим галасом. Я не вмію бути щасливим сам. В «*Aéropostale*» була веселість. І водночас велич! Я не можу більше жити в цих злигоднях. Я вже не можу більше.

* * *

Життя в келії без релігії. Ідіотська кімната¹. Повна відсутності завтра. Я вже не можу більше терпіти цю яму.

* * *

Знову, ох, трохи.

Зустріч сьогодні вранці з генералом Р. (з колишнього Другого бюро).

— Ти ба, добриден, Сент-Ексе. До речі, стережіться...

— Ох! Чого?

— Друже, рівняння направо, рівняння наліво...

— Що ви хочете сказати?

— Слід розпитати друзів, розпліющити очі.

¹ Лікар Пелісє надав Сент-Екзюпері маленьку й вузьку кімнатку для білизни, де по один бік від вікна стояли шафи, а по другий бік уздовж порожньої стіни — нешироке ліжко.

— Гаразд.

То було все, що я витяг із нього.

Потім, у клубі «*Interallié*», я натрапив на Лож'є¹.

Це людський хробак, великий ректор Академії. Він панує тепер серед цабе режиму. Він помітив мене.

— Добриден!

— Добриден.

І дуже гучно, серед гурту цабе, додав:

— Добриден, дорогий члене Національної ради Петена.

— Я?

— Атож, хіба не так! Петен гідний захвату!

А один з цабе, які супроводили того бовдура, запитав:

— Як? Ви були членом Національної ради?

Лож'є:

— Звичайно, аякже!

Ти пам'ятаєш те лиховісне призначення, про яке подбав невідомо який паскуда²! Ви пригадуєте мою лютъ і що я спростував одразу. Ale навіщо пояснювати це? Це надто складно подати в цій атмосфері виборчої агресивності. Я просто сказав йому:

— Ви чудово знаєте, що цієї миті ви поводитесь, як паскуда.

Оце й усе. А що я мав казати?

Я кажу, що мур товщає. Кажу, що ненависть усюди навколо згущується. Ale кажу й те, що я не втримаю втрати сонця. Я прийшов сюди замкнутися в пастці.

Я не можу терпіти ані наклепів, ані образ, ані цього надмірного неробства. Я не вмію жити без любові. Я завжди говорив, діяв, писав тільки завдяки любові. Я більше люблю свою країну, я сам, ніж вони всі разом. Вони люблять тільки себе. Дивна ця невблаганна доля, що заповзає повільно, мов гора, і я нічого не здатний удіяти проти неї. У своєму житті я не можу

¹ Він керував у Америці проголлістським товариством «*France Forever*». Р. П. Тері, що бачився з ними обома 1943 р., зазначив: «Якщо ми повнилися надії, Сен-Екзюпері був широко засмучений, і той смуток складався з розчарування й дрібки гіркоти. Його причину я зрозумів тільки згодом».

² Див. вище, кінець січня 1941 р., с. 104—105.

дорікнути собі ані жестом ненависті чи злоби, ані корисливими діями, ані десятма рядками, написаними задля грошей.

А проте почиваюся так, наче мене тихцем поховали.

Це дивно, дивно, дивно.

Може, це подорож? Але я вже майже по коліна загруз у клей цього грузького піску. Це ще неймовірне диво, що я не дав загрузнути своїм стегнам. А завтра вже буде по живіт. Це йде — по прямій лінії — до тюрми. Але саме тут вони слабкі, бо, якщо я хочу спати, хто здатний перешкодити мені?

Думаю, я спалю свою книжку¹. Якщо в мене вкрадуть мої папери, я не хочу, щоб її тягали по їхніх брудних кухнях.

Я відчуваю смуток, який не сила витримати...

* * *

Бачите, я не розумію життя.

Передусім я відчуваю тривогу вночі. За своїх близьких. За свою країну. За те, що люблю.

Я не можу забути дива спокою моєї останньої ночі в Лівії. Розмовляйте зі мною, спонукайте мене любити життя. Я маю веселий вигляд під час карткових фокусів, але я не можу проробляти ці фокуси над собою і в мене страхітливий холод у серці.

* * *

Народжується новий журнал, «*L'Arche*²», і хоче перевидати «Листа до заручника». Мені байдуже. Я не маю ніякого бажання чути, як говорять про мене, діяти так, щоб говорили про мене, або говорити. Хтось мені сказав — із групи Лож’є: «Я відмовляюся від співпраці з «*L'Arche*», бо, здається, там видають вас!» Ось де вона, щира ненависть, щире обурення! Цей очевидно, якщо розстрілюватиме мене, матиме враження, ніби він рятує світ. Від чого? Я ненавижу, і то набагато більше, ніж він, будь-які форми зради. Я люблю, і то зовсім по-іншому, ніж він, усе, що належить до Франції. Щодо німців, то я ризикував і ризикуватиму своїм життям у боротьбі з ними. Не він. І що? З мене вже досить.

¹ «Цитадель», над якою працював тоді Сент-Екзюпері.

² Його заснував у Алжирі Жан Амруш. Див. тут, лютий 1944 р.

* * *

Бліск Лож'є... Я вважаю, що це просто чудово. Я добре відчуваю ту ненависть навколо. Я відчуваю все. Але запитую себе: «Як вони зможуть діяти?»

Я казав собі: «Я воював за свою країну, незважаючи на мій вік, я промовляв, писав проти напасника. Я завжди ненавидів політику, і ніхто не може мені нічим дорікнути... Я відчуваю, як локомотив¹ уже рухається, але по якому шляху він поїде?»

Отже, тільки-но бовдур щось приготує мені, одразу й готова відповідь. Господи, яким я був дурнем! Я забув про ту авантюру! Оту прикрість із призначенням, про яке, до речі, мені ніколи не повідомили. На посаду, з якої я ніколи не мав іти у відставку й від якої відмовився відразу через комюніке в пресі й по американському радіо, після чого ніхто мені вже не нагадував про неї, я думав, що та безглузда ідея вмерла.

— Ага! Тож ви завжди були членом ради...

— Слухайте, таж це жарт! Я відмовився.

І знову втрутився бовдур:

— Три слова в пресі, щоб сподобатися їй, — цього вже не існує. Тож де наказ про вашу відставку? ВІДСТАВКУ!

І вигляд жандарма, що завдає вирішального удару й викриває ошуканство! А решта кивають головами й закочують думки!

А я, щоб усе залагодити, просто обернувся плечима.

Ось де шлях локомотива! Мій випадок набув юридичного значення. Став підлягати «закону». І сам бовдур скаже мені: «Бог свідок, як я вас шаную і люблю! Але як можна зробити «виняток» для вас? Ваш «випадок» має загальний характер... Бачите, Пейрутон², теж, можливо, непоганий чоловік, досить патріотичний...»

Від цього всього аж нудить, але це чудово. Шляхи прокладені провидінням. Це йде. Потихеньку, але йде.

¹ Образ, уже використаний у листі до Х., серпень — вересень 1943 р.: «голлістський локомотив».

² Див. вище, с. 274.

* * *

Хребець страшенно болить. Пелісьє трохи збентежений, що це таки перелом. Це, здається, не такий перелом, який не дає рухатись, це перелом поперечної дуги п'ятого поперекового хребця. Але, на мою думку, є ще й інша річ. Пелісьє, що пропонує мені «ультрапронікні» промені, мене не цікавить. Він казав: «Це зцілить вас від вашого болю», але мені начхати на мій біль. Для мене важать знаки.

Крім того, біль має в собі щось досить дружнє. Це своєрідний компаньйон. І то вірний, вірний...

Я боюся тільки тривоги. За тих, до кого вже ніколи не зможу приєднатися.

Я переживаю за них. Завжди ця давня приказка про «рятівника». Якщо мені не дають приєднатися до них, тоді я понесу всі їхні злигодні в своєму серці. Я боюся своїх безсонних ночей...

* * *

Я непокоюся за свою книжку. Але невже ви хочете, щоб я дав занапастити її? І шукати в ній похвалюючих аргументів. Там знаходять усе, що хочуть. Генерал Лож'є становить тут доказ, але від цього мені крається серце.

Але іноді я маю шанс на звичайні страждання. Страждання, спричинені моїм хребцем. Але він не завдає достатнього болю, щоб утішити мене.

Ось вечір, коли я б хотів розплакатися. Мені перешкоджає комічне. Всі ті марionетки, Лож'є та їхні трюки!

Я маю соціальне «чуття». Я ніколи не помилявся. Ось уже два роки, як я «знаю» все. Я... мені, безперечно, начхати на мене, але таких, як я, п'ятсот тисяч. І я добре знаю, що мої думки чисті.

Що ж, пишу вже через три дні. Холодно. Болить хребець. У Пелісє не топлять (немає каміна). Я цокочу зубами. Сплю в двох піжамах, кальсонах і халаті. Отак мені тепло бодай уночі. Натомість день страхітливий.

Безперечно, я у в'язниці. Може, й треба, щоб я пішов до в'язниці. Не вбиваючи себе. Я повинен заплатити вже не знаю який безмірний борг.

У Лож' є мене найбільше дратує властива йому безчесність. Я не люблю, коли людина не має чести. Я не терплю бути ув'язненим, коли я немов солідарний із катами. Це абсолютно не збігається з тим, що я думав. Мабуть, добре бути ув'язненим за релігію SA, німецьких штурмовиків. Але за «якусь іншу» — позиція незвичайна.

Звичайно, в'язниця, чом би й ні! Мені начхати на прагнення вбити мене. (Але ж тут ідеться вже про тривогу, а я не владний над нею). Проблема полягає в тому, щоб знати, що я здатний витерпіти. Можливо, набагато більше, ніж мені здається. (А я вже стільки терплю!)

Можливо, з огляду на такі муки стають святыми...

Тут має судити Бог. (Хай живе Бог, як казав ти.)

Я не вмію малювати малюнки. Доводиться вибирати якийсь один з-поміж трьох тисяч. Цей знову-таки негодяцький.

Якщо я так невпевнено навчився писати, це тому, що я з нещадною ясністю бачу всі свої вади. Жодна фраза ніколи не лишилася ціла. Моя стара формула не безумна: я не вмію писати, я вмію тільки правити.

* * *

Дуже стислий підсумок голлізму?

Група «приватних осіб» (то були приватні особи) бореться за межами переможеної Франції, яка має завдання врятувати свою субстанцію. І це дуже добре. Треба, щоб вона була присутня в боротьбі.

І генерал такого собі іноземного легіону бачив, що воюю і я. Але ця група «приватних осіб» почала вважати себе за Францію. (Франція — це Трефуель або Діді¹).

Оскільки він перебуває за межами Франції в процесі боротьби, оскільки він сформував цілком нормальний «іноземний легіон», він претендує як на винагороду на керування Францією завтра!

Це абсурдно, бо *сутність* жертви полягає в тому, що вона не здобуває ніякого права. Оце головне.

Це абсурдно, бо завтрашня Франція повинна відродитися (якщо буде відродження) зі своєї власної субстанції. З тієї, що постачала військовополонених, заручників, дітей, які померли з голоду. Це теж головне.

¹ Сестра Сент-Екзюпері Габріель д'Аг; про Трефуеля див. вище, с. 278).

Їхня асамблея? Вони грають дуже добре. Це поставлена п'єса, і вона сміховинна.

Вони вважають себе за «Францію», тоді як повинні бути «з Франції», це абсолютно інша річ!

* * *

Ко повернувся з США і каже Великому Моголу:

— Ви помиляєтесь, США мають значення... Там щиро люблять Францію. Рузвелт більш французький, ніж усі республіканці вкупі. В інтересах країни треба підтримувати його, а не паплюжити. Треба запровадити політику дружби з США... Це треба зробити в інтересах Франції...

— Після всього, що вони заподіяли мені!

Він нудний.

Індивіди, які походжають зі своїм п'єдесталом під пахвою, наганяють на глядачів надто вже велику нудьгу.

* * *

Чи ти пишеш мені? Якщо так, як ти казав, то нічого мені не прийшло у відповідь на мій лист. Стережися передавати листи через когось, якщо то не кур'єри. Адже люди ледачі й часом пересилають сюди листи поштою, бо тут бракує автомобілів. А це — наче опубліковувати афішу.

* * *

— Дуже мило, дуже мило, але його треба розстріляти...

— Чому?

— Причина та, що в США він не визнав генерала де Голля...

Справді? Як це лестить! Як я пишаюся собою!

Ох, люди...

* * *

Цей великий йолоп С.

— Вони хотіли розстріляти вас у Бразилії!

— Невже?

Він завжди був йолопом і тільки недавно став великим. «Ганьба додає ваги». Справжнє гасло.

Він, цей великий йолоп, забув додати, що це через нього. Одна з давніх причин моого гніву в США: у своїх промовах він неточно цитував «Військового пілота»! Він там вигадував аргументи на користь своєї млявої і дурної політики. Цей слимак С. не набагато шляхетніший за Анрі Е... Хоч би що вони казали, всі паскуди збираються навколо вас і погрожують вам. Усі неприборкані та невдахи Південної Америки були голлістами. Це надавало їм значення. Слимаки колабораціонізму вимагали собі (фальшуючи текст) «Військового пілота»... Отак воно!

Люди!

Його елейність «закордонних справ», тепер, коли він утратив посаду, стала гидкою слинаю.

Коли він каже мені: «Ви були нашим сумлінням!» — я відчуваю глибоку огиду. Сумлінням кваши.

Ненависть. Усе під знаком ненависті. Бідолашна країна! Жіро, сам по собі городнє пугало, не боїться галасу. Це сутність військової сміливості. Проте боїться вітру¹.

Та інший, для якого Бог є голлістом.

І вся зграя крабів, які вміють тільки ненавидіти.

Ох, моя країна...

* * *

Мій «міністр» Ле Троке², викопаний із нафталіну, ексгумований із музею Гревен, твердо домагається, щоб його сприймали серйозно...

Один генерал запитав: «Ле Троке? Хто це?»

Тридцять днів арешту у фортеці.

Один командир групи сказав у їdalyni перед портретом Великого Могола:

— Принесіть кнопки, яких бракує! Додайте скло і рамку, принаймні так буде гарніше...

¹ У листопаді генерал Жіро пішов із посади співголови Французького комітету національного визволення й лишився тільки головнокомандувачем, але в квітні 1944 р. пішов і з цієї посади.

² Державний секретар з авіації. Було питання про те, щоб послати Сент-Екзюпері до Америки за технікою для авіації, але Ле Троке відмовив.

«Принаймні»... П'ятнадцять днів суворого арешту за «принаймні»!..

Один полковник зауважив у їdalyni в Дакарі:

— В армії в Тунісі більше поранених, ніж солдатів у армії де Голля...

(До речі, ці слова — правда.)

Полковника звільнили, — зробили йому добро.

Знову запровадили закон про образу його величності й закон про блюзнірство.

Повний нацизм.

* * *

Як ти хочеш, як ти хочеш, щоб я жив далі?

* * *

«Мені сумно, що я видихаюсь...»

Я промовив ці слова дуже тихо, наче вони поетичні, але мені хотілося б трохи поплакатися. Те, що я писав про Лівію, правда. На останньому світанку, коли парашути були сухі¹, а я думав, що доведеться померти, я втішав себе десять хвилин підряд, не ворушачись, єдиною фразою, яка видавалася мені напрочуд близкучою: «Тут є сухе серце... сухе серце... сухе серце, яке не вміє пускати слізози!»

Я намагався втішати себе отак і тепер, тихо кажучи собі, згорнувшись у ліжку, щоб заснути: «...Мені сумно, що я видихаюсь...»

Але ці фрази — немов китайські рибки. Коли їх дістали з води, вони вже ні на що не схожі. Отак і за межами сну...

А втім, це правда. Мені сумно, що я видихаюсь...

¹ Сент-Екзюпері, коли вмирав від спраги, розстелив парашути на піску, намагаючись зібрати росу.

24.12.1943.

Різдвяна ніч...

У Молі, в дядька Емманюеля¹, була дивовижна вівчарня, вертеп із баранами, кіньми, биком, пастухами, віслюком, трьома царями, вдесятеро більшими за коней, а надто з запахом воску, що становив для мене сутність усякого свята... Я мав п'ять років.

Удячність світові за народження немовляти — щось цілком дивовижне. Минуло дві тисячі років! Людство знає, що повинно створити своє диво, як дерево — свій плід; усі об'єднуються навколо — яка гарна поезія!

Три царі... Це легенда чи історія? Але це гарно.

* * *

Дивна річ. Я думав про в'язницю. Я лежав і уявляв собі. Я уявляв собі той чи той картковий фокус, який дасть мені змогу втекти. Діяти так і отак... і фокус готовий.

Але, якщо цей трюк мені не вдасться, я, звичайно, не втечу. Я не відчуло, принаймні в мене таке враження, цього імпульсу. Це «кульгатиме» аж до кінця. Втікач вийшов за межі своєї долі і вже ніде не існує. Це несерйозно.

¹ Емманюель де Фонколон, брат матері Сент-Екзюпері.

* * *

Корнільйон-Моліньє запропонував поїхати з ним у Росію в січні або в лютому. Я погодився. Адже треба, щоб я десь був, а там принаймні мій вік не матиме значення для війни¹. Але що потім станеться тут, у цьому алжирському смітнику?

* * *

Спина болить мені дедалі більше. Я й далі відмовляюся від «ультрапроникних променів» свого квартирного господаря. Ці промені задля зламаної кістки дратують мене.

Річ очевидна, я не створений для піхоти. Проте я ще ніколи так не любив ходити пішки. Я завжди важив багато, багато, багато.

Коли я мав двадцять п'ять років, було чотири роки ревматизму. Потім Гватемала. І все інше.

Мабуть, літак для мене — дивовижна компенсація…

* * *

Працювати, звичайно! Але де? Як? І навіщо, якщо я повинен занапастити всі свої зусилля?

Цілком може бути, що нічого не станеться, але не тому, що я помиляюся. Відколи ви живете там, ви повинні були б зрозуміти щось із цієї ненависті, з приводу якої ви всміхалися, коли я розповідав про неї. Вони зважують, чи це спонукає — або ні — говорити проти них, там, в Америці. Оце юсе. Якби не це…

Коли ця ненависть походить від Лож’є, вона цілком природна. Але сила його ненависті менша, ніж сила моєї зневаги до нього. Мене нудить від такого способу мислення, від такого шахрайського ставлення до людини, від цієї фальшивої науки, яка нічого не розуміє, зате вирішує все, від такого спокійного утвердження серед ницості та дурниць. Невже це дитячі витівки? Неможливо. Він народився вже в пенснє.

¹ У голові Сент-Екзюпері були різні проекти такого роду: відрядження до Чунцина; висадка з парашутом у Франції і т. ін. Див. біографію *C. Cate*, розділ XXIV. Корнільйон-Моліньє згодом лишився в Лондоні.

Але, коли така ненависть походить від типу екзальтованого, але порядного¹, вона деморалізує мене. Як любовне непорозуміння. Мені завжди було нестерпне безсилля мови. Я втрачаю тоді всяку віру в те, чого не можу висловити.

Я завжди думав, що мова — наче кохання в черепах. Не дуже точне порівняння. Побачимо через тридцять мільйонів років. Черепахи тоді набудуть певної грації.

Люди розумітимуть одне одного з півслова.

Їм потрібні два табори, щоб opinитися в них.

С. зі мною, бо я не голліст. Шкода. Адже я не з С. Бо інакше я б не розгадав його, цього млявого архієпископа. Цього літеплого слимака. Мене нудить від літепла. Його ставлення до Бразилії не мало величі. Калюжа кваши, яка поглинає все. Він мене зробив «своїм» там: як шкода! Але цьому годі перешкодити. В тобі завжди живе якась хробачня.

* * *

Неспокій за іншого щоразу повертається до мене, мов удари кинджала. Такою раптом постала, відчувши загрозу з боку своєї конкретної небезпеки, «з чотирма колючками, щоб захищатися від світу²». Такою або іншою. Проте я не можу плисти до всіх сигналів водночас. Але в'язниця, безперечно, — однаково, що монастир. Я можу, звичайно, почуватися в спокої, якщо саме я найнещасніший. Ось чому, і це дивно, біль моого хребця трохи заспокоює мене. Я добре знаю: якби мені було дуже зло, я був би спокійний.

Я знаю: якби я вмирав, я мав би враження самотності. Це йде ще з дитинства. Мене обіймали, колисали і присипляли.

Але є й інше. Раптом, так чи отак, сяк чи так, це вже «те саме». Як усі люди, як гріх і чеснота, народження і смерть, бачені з Солезма. Певною мірою померти — це наче одружи-

¹ Чи йдеться тут про генерала де Голля? Сент-Екзюпері марно просив його про аудієнцію.

² Натяк на дружину Консуело і на троянду з «Маленького принца».

тись. Під час моєї останньої ночі в Лівії все, що я любив коли-небудь, було «доступним».

Це дуже дивує.

* * *

Здається, мене шукали, щоб передати лист від тебе. Я спробую знайти посильного.

Я думав про багато всякої всячини. Все-таки видається незвичайним, — якщо дивитися з Сиріуса, — як змінюється душевний настрій унаслідок одного листа. Стан, цілком аналогічний музиці. Вас поміщають в атмосферу Жана-Себастьяна Баха — і ваша поведінка змінилася. Сама ваша смерть — якщо вона має статися тоді — набуває іншого значення. Або ваші дії. Або ваші злигодні.

Незвичайне значення «свідчення». Це дуже дивує. По суті, я маю «визнання» з боку Йоганна Себастьяна Баха, коли він звертається до мене. Якось іншого дня мені прийшов лист, який зворувши мене. Мене «визнав» той, хто писав мені. І той лист був сильніший за в'язницю. А втім, у даному випадку не йшлося про когось, за кого я б погодився загинути, але ця особа набула своєрідного універсального значення.

Бог під загрозою, безперечно, через щось. І через іншого, що пише мені про Баха: Бог, який просто «є». Адже Бах зміг зробити те саме, що й цей лист. І, звичайно, мені здається, що без того написаного листа я б не міг уже жити. Але й без іншого листа, якого теж написали б мені, я б теж не зміг жити. Я тоді кажу собі: «Тут моя спрага», бо ж тут мене напоїли, але, якщо то Бах або якась давня пісня XV ст., я б теж сказав собі: «Тут моя спрага...» І, зрештою, моя спрага йде через усі ті листи, а також від них та від усіх творів Баха до однієї спільноти необхідної міри, яку я анітрохи не здатний зrozуміти.

* * *

Приуття всіх книжок з Америки. За винятком моїх. ЗАБОРОНЕНІ В ПІВНІЧНІЙ АФРИЦІ.

* * *

Я добрий документ, бо я жорстоко страждаю. Непорозуміння або неспокій одразу уражають мене, наче ніж. Деякі слова миттю заспокоюють мене.

Я думаю, очевидна річ, що йдеться про індивідів. Я маю ілюзію любови (я можу мати й ілюзію ненависті і я одразу ненавиджу — і то щоразу — того, хто не розуміє або поширює погану музику, як-от Л[ож'є]), але пов'язування цієї любові або ненависті з індивідом — ілюзія. Що довше я живу, то більше, здається розумію, що ілюзія — це не любов, а її предмет. Є тільки шляхи. А обирає їх, дивна річ, той самий індивід. З індивідом я теж маю клопіт. Кожен — церква або молитва, але не кожен день. Бог відсутній.

Індивід — година молитви (але мало хто з них).

* * *

Я напрочуд самотній, як не брати до уваги цих спалахів.

* * *

Те єдине, що цікавить мене у світі, постає переді мною тільки у вигляді спалахів, і не можу вловити його. Опік від музики, від картини або від любови. Це тому я так думаю про свято, яке є сенсом року. І «добре знаю», що рік «повинен» видатися порожнім. Він має сенс тільки тоді, коли «в ньому» є свято. Я не можу нічого сказати про матеріальні аспекти.

Ось чому мені так нудно читати камінчики на дорозі. Той чи той жест, ту чи ту дію, те чи те слово. Мені видаються бридкими всі жести, всі дії, всі слова.

Мені дорікають, що я не засудив «те», але я, звичайно, засудив. Але і його протилежність теж. І то разом з ними! Дарлана, звичайно! Та й Лож'є! Я абсолютно відмовляюся підносити одного, щоб служити другому. Вони з одного тіста, обидва ниці.

Певна доля здійснюється через них, хоч які вони є, дарма що вони не знають про це. Хіба це моя провінна, якщо увесь рух людського роду стає ганебним на рівні податківців і жандармів? Якщо в усіх богах кишиТЬ черва? Якщо собор будують із того самого каміння, що й бордель? Мені начхати на

причини, які має Лож'є, щоб ненавидіти інших. Так само й на причини, які має якийсь Пейртон, щоб ненавидіти Лож'є. Що бачать вони з того, що, можливо, рухається через їхні злигодні? Мені абсолютно начхати на їхні чвари. Я палаю пристрастю, тільки чекаючи невидиму появу. Це не означає стверджувати, що я маю таланти акушера. Це просто означає, що їхній рівень гидкий мені.

* * *

Ж. з'явився тут і справив на мене враження, дарма що я не терплю цього злодійкуватого чоловіка і його дружину. Всіх цих герой наркотиків, злодійського середовища і чорного ринку. Але успіх паплюження, спрошення і наклепів завжди вражає.

Як я зможу, як я навіть матиму бажання пояснити йому, що я ненавидів уряд Віші, про який він говорить, по-іншому та сильніше, ніж ненавидів він? Набагато глибше. І набагато постійніше...

Я розумію, що всіх тих, хто думав відповідно до духу, уб'ють під час суду над ними, а потім ще й підсмажать, розіпнуть та зітнуть їм голову. Дух завжди обурює пристрасть, це провина мови.

Якщо я бачу собор через каміння, як я покажу його до того, як його збудували?

По суті, я навіть не маю бажання вбивати. Я стенаю плечима й відчуваю сум.

«Мати вигоду від жертви...» Леон Верт, друг Сент-Екзюпері, не знав цих рядків, коли писав 1954 р.: «Він підточив усі визначення жертви. Він вважав героїзм і жертву за самочевидні».

1944 рік

<i>Січень — березень</i>	Сент-Екзюпері й далі перебуває в резерві командування в Алжирі.
<i>Квітень</i>	23—24.04 провідує в Неаполі друзів із групи 2/33, що базувалася там від січня до травня.
<i>Травень</i>	Віллачидро, Сардинія. Знову прийнятий до складу ескадрильї 2/33 в Альгеро (Сардинія), куди приїхав і репортер Джон Філіпс (16 травня — 16 липня). 29.05: «Лист до американця» для « <i>Life</i> ».
<i>Червень</i>	Перші польоти над Францією.
<i>Липень</i>	3—4.07 — Алжир. 8—10.07 — Туніс. 17.07 група перебазувалася в Борго на Корсиці. 24.07 — Алжир, Туніс. 26.07 — Алжир, потім Корсика. 31.07: завдання здійснити політ над Ангесі. Не повернувся.

«Зачумлений...»

ЛИСТ ДО МАТЕРІ

[5 січня 1944 р.¹]

Дорога мамо, Діді, П'єре², я вас дуже люблю всіх, усім серцем, що там у вас, як ви почуваєтесь, як живете, що думаете? Ця довга зима така незмірно сумна!

Проте я сподіваюся бути за кілька місяців у ваших обіймах, моя мамусю, моя старенька мамо, ніжна мамуню, коло вогню перед вашим каміном, і розповісти вам все, що я думаю, поговорити і якомога менше суперечити вам... і послухати вас, ви ж бо завжди мали слушність в усіх життєвих справах...

Мамусю, я люблю вас.

Антуан.

СПОГАДИ ЖОЗЕФА КЕСЕЛЯ

...Востаннє я зустрівся з Сент-Екзюпері на початку січня 1944 р. в одному будинку в Алжирі. Він жив там поміж грою в шахи і рукописом, який мав уже кілька томів.

Цей рукопис, початий ще до війни, супроводив Сент-Екзюпері в його групі далекої розвідки, потім у США, потім в

¹ Лист потрапив до мадам де Сент-Екзюпері через посередника Дюнгле, одного з керівників опору в Ельзасі, якого американці скинули з парашутом над Клермон-Фераном у січні 1944 р. (примітка до «Листів до матері», опублікованих у «Nouvelle Revue française»). Про Поля Дюнгле в Алжирі див. біографію Сент-Екзюпері: С. Cate. — С. 489—491.

² Діді — Габріель де Сент-Екзюпері, сестра Антуана. П'єр — П'єр д'Аре, її чоловік.

Африці. Він терпляче збільшував його поміж своїми польотами, трудами, подорожами і любовними пригодами.

«Це буде моя посмертна праця, — казав він сміючись. — Я її ніколи не закінчу. Ця книжка не матиме кінця».

Він зачитав мені кілька уступів. Коли чув коли-небудь отої глухий, невпевнений голос, який мало-помалу самою своєю монотонністю діяв на нерви, мов заклинання, його вже неможливо забути.

Неможливо забути поезію, могутній спокій, пишну, окрілену мудрість тієї «посмертної книжки».

Це своєрідна поема в прозі у формі розповіді старого арабського вождя, в якій ми бачимо всі велики трилогі людського життя: війну і родинне вогнище, любов і славу, міраж і смерть.

Ритмізуючи свою чудову розповідь, оповідач повільно похودжає по своєму похмурому палаці: біла плитка... чорна плитка... Біла плитка... чорна плитка...

П'єр Даллоз, архітектор, якого Сент-Екзюпері знав 1939 р., був у Алжирі від листопада 1943 р. (Командир партизанських підрозділів у Веркорі, він лишив там командування своєму приятелеві письменнику Жану Прево.) 7 січня генерал де Голль виїхав із приводу Сент-Екзюпері: «Лишіть цього офіцера в резерві командування».

Тієї пори, 5 — 25 січня, відбувалася битва на річці Гарільяно.

ЛИСТ ДО Х.

[Алжир, 10 січня 1944 р.]

Знову побачив жінку, яка носить листи від тебе. Цікаво. Хотілося б знати, який у неї почерк. «Я, я, я», — набридає. А втім, найогидніше «я» у фразі «Я сказала йому», вона казала так президенту, жандарму, полковнику, пожежнику, прибиральнику.

Треба мати сміливість. Такий різновид напруженого індивіда загалом сміливий. Вона смілива внаслідок виклику. Вона кидає виклик президентові, жандармові, полковнику, пожежнику, прибиральнику. Вона вважає, що Алжир неможливий, і тут вона має слушність. Але вважає за неможливих і амери-

канців, японців, монахів, берійців із Бері, негрів, індіанців, індусів, росіян, німців, марсіан, канаків. А втім, вона в кожного вгородила цвях, і тепер вони спантеличені. Господи, якою вона може бути занудною!

Вона, безперечно, надала важливі послуги опору. Такі типи агресивно носитимуть короткохвильові радіоприймачі під носом гестапо. Вони обдаровані чоловічою сміливістю. Її дії, може, й варті чогось, але все, що вона розповідає, не цікаве. Вона суворо випростується, коли її ображають тим, що не беруть до уваги її розвідданих. Вона повідомляла англійцям про бомбардування мостів. Гаразд, але слухали не її. Дослухалися тільки до тих, хто перебільшував, щоб бути помітним, хто повідомляв про тотальні руйнування там, де нічого й не засипали. Вона мала докази... сто дурних доказів. Є така штука, яку називають аерофотографією. Немає бомбардування, яке не супроводяється повітряною фотографією, можна майже порахувати болти, яких бракує на мосту. Це нещадна точність. Так можна розвідати краще, ніж ідути пішки, та ще й набагато швидше! Не слухали ані її, ані її конкурентів, а спокійно нагромаджували гори стереоскопічних аерофотографій.

Добра дівчина? По суті, безперечно. Звичайно, але втомлива. Нуль.

Сьогоднішній вечір минув у чорній люті. А завтра буде смуток. А ввечері лютъ, бо всі мої зусилля минулого місяця, як я й передбачав, зазнали невдачі. Генерал д'Астьє де ла Віжері був моїм адвокатом. Буска¹ (що аж ніяк не герой) погодився ще раз поставити під новим кутом проблему мого вильоту до Англії. Це тягнулося загадково довго. Але все-таки! Те завдання було таке просте, чисте, корисне.

¹ Генерал Рене Буска (Жіро послав його з місією до Лондона) 1943 р. почав командувати французькою авіацією. Він мав проект ввести Сент-Екзюпері до складу авіаційного підрозділу французької військової місії в США, проте генерал де Голль вважав цей перехід за «недоречний» (середина грудня). Потім генерал Астьє де ла Віжері думав використати послуги Сент-Екзюпері в Англії, але зрештою не вважав таку дію за «доречну» й не передав питання на розгляд генералу де Голлю (початок січня 1944 р.).

А сьогодні ввечері мені зателефонував полковник Ескарра¹, начальник закордонних місій:

— Знаєте... але іншого разу, під іншим кутом... можливо...

— Що, нічого не вийшло?

— Шеф...

— Гаразд, зрозумів. Вето?

Мур...

А втім, мій злочин завжди той самий: я довів у США, що можна бути добрим французом, виступати проти німців, нацистів, а проте не підтримувати майбутній уряд Франції через голлістську партію. І справді, ця проблема — ніщо. Тут має вирішувати Франція. З-за кордону можна служити Франції, але не керувати нею. Голлізм повинен бути збросю боротьби, яка служить Франції. Але ж голлістів ображали, коли казали їм таке. Вже три роки я тільки й чую, як вони розводяться про уряд Франції. Але я ніколи не зраджу «своєї субстанції». Франція — це не Віші і Франція — це не Алжир. Франція в підземеллях. Нехай собі обирає за керівників людей з Алжиру, якщо їй це подобається. «Але вони не мають ніякого права».

А втім, я абсолютно певен, що Франція підтримає їх. Унаслідок ненависті до нечистого Віші. І внаслідок незнання їхньої сутності. Це мізерія часу, де бракує всякого світла. Ми не уникнемо терору. І цей терор розстрілюватиме в ім'я якогось несформульованого Корану². Найгіршого з усіх.

Але «величезний» (на їхню думку) кредит довіри, яким я володів, я не поставив їм на службу. На мене лягає «головна відповідальність» за їхню невдачу в США! «Це через мене вони ще не дійшли до уряду!» Який незвичайний комізм!

Добре конструювання політичної пристрасти! Як це лестить мені...

Але як це все мотивує тягар досьє, які нагромаджуються на моїй голові. На яку добру нахідку вони натрапили. Аж блювати хочеться.

¹ Професор Ескарра з факультету права в Парижі.

² Див. вище, с. 110, прим. 2.

Сюди прибув із США великий вантаж книжок. Тільки моїх немає в продажу. Я зачумлений... гаразд, мені начхати на це.

СПОГАДИ П'ЄРА ДАЛЛОЗА

Якось у січні 1944 р. промова Черчилля, сповнена натяків, налякала Сент-Екзюпері. «Ось воно що, — сказав він мені, — Гітлер має уран. Світові кінець». Антуан, швидко познайомившись із провідними людьми країни, де перебував, знов про перші американські аналізи¹, які не обмежувалися словами, мовляв, «наші цивілізації смертні», а уточнювали, коли і як вони загинуть.

Для Сент-Екзюпері й далі тривала бездіяльність, а тим часом американці висадилися в Анціо-Неттуно (22 січня) й почали разом з англійцями атаки проти Кассіно, які тривали до травня. Він працював над «Цитаделлю».

ЗАПИСКА ЖОРЖУ ПЕЛІСЬЄ

Алжир [1944 р.]

Присягаюсь, що я не набридуший чоловік. Ось уже три тижні, як я працую над питанням про фільм про «Маленького принца». Посередник, який зараз вирушає до Лондона, прийшов перед від'їздом узяти книжку.

А її немає.

Але ж я не давав її *ні кому*, знаючи, що матиму потребу в ній і яку саме.

Сподіваюсь, ви не відповісте, що не маєте ані секунди на вкрай важливе для мене питання вартістю десь 50 000 доларів, бо я б не зрозумів цього. То, сенійоре, було б не подружньому. Але, якщо я втрачу 50 000 доларів за 5 хвилин, ця сума, можливо, варта 30 секунд розмови. Де моя книжка²?

¹ Див. вище, с. 61, с. 209, прим. 1.

² «Я взяв її напередодні, щоб перечитати... Я віддав її Антуану...» (G. Pélissier. — C. 153).

ЛИСТ ЖОРЖУ ПЕЛІСЬЄ

[1944 р.]

Мій друже, не вірте, що я серджуся на вас. Якби ви «позичили» мою книжечку комусь (я ніколи не віддаю свого єдиного примірника і даю її читати в мене, в моїй кімнаті), тоді я б сердився на вас. А те, що ви взяли її для себе, зворушує мене, навіть дуже.

Але виявляється, що я через це опинився в крайній скруті. Ви знаєте чи ні, що таке кіно. Певні справи миттю народжуються і одразу мають успіх або вмирають. Там не чекають ніколи. Я виробив план, зіпертий на читання цієї книжки завтра в Лондоні. Я обідав із посередником, що виїхав сьогодні пополудні. Я, звичайно, забув книжку і прийшов по неї перед його літаком на Танжер.

Три реальні фільми після сотні зусиль довели мені, що жоден успіх ніколи не буває гарантованим і що я мав, незважаючи на завжди привабливі перспективи, тільки один шанс із 33 продати свою книжку. Але цей шанс однаково вартий зусиль. Раптова поява моєї комбінації пояснює мій лист. Але я б його ніколи не писав, якби у зв'язку зі справою, яку я слушно чи ні вважаю за важливу, ви відмовилися змарнувати 30 секунд і пояснити цю прикру ситуацію, першою жертвою якої став я.

Ваш лист заспокоїв мої дружні почуття до вас. На решту мені начхати. Ви цілком слушно написали мені кілька слів. Краще б той тип поїхав без цих слів.

Але забудьте мій вибух. Це забуття — справедливість.

ЗАПИСКА ЖОРЖУ ПЕЛІСЬЄ

[на десять хвилин пізніше, 1944 р.]

Я погано пояснив, як саме мене заспокоїли ваші слова.

Немає конфлікту між дружбою і будь-чим іншим. Я б не купив би друга за сто мільярдів. Якщо вам подобається читати мою книжку, а месьє Корда чекає і відмовляється, мені байдуже. Ви маєте пріоритет. Точніше це питання годі сформулювати. Тут немає велиководушності. Я б не купив вашої дружби

за два фільми Корда. Гроші Корда варті того, чого варті, тобто того, що можна придбати за них: не дуже багато. Нічого.

Але мені годі було б збегнути, що я марнью переваги, які пропонує Корда (або шанс 3/100), задля того, щоб якась дурна балакуха чи балакун, яких я не знаю і яким я не давав своєї книжки, читали мене. Звідси й механічний відчай, якого я б ніколи не відчув, якби думав, що «вам дає насолоду» перечитувати мою книжечку.

На це ви мали повне право.

Але як я міг уявити собі таке?

ЛИСТ ЖОРЖУ ПЕЛІСЬЄ,
просунутий під двері, вночі

[1944 р.]

Дорогий друге, я сплю пізно, бо завжди міг працювати тільки вночі й потребую пересічно десь сім годин сну, але мені абсолютно начхати на те, щоб вставати о 4, 5, 6, 7, 8, 9 годині... або щоб узагалі прокидатися будь-якої пори. Мені начхати, тим паче, що, коли нічого важливого не повідомляють по телефону, я одразу засинаю.

У цьому дурнуватому житті, яким примушує мене жити Ле Троке¹, є очевидним, що я волію писати вночі (я не можу писати серед денного безладдя) і спати вранці замість того, щоб нічого не робити вранці. Але я, і то будь-якої години, миттю готовий до послуг тим, кому я потрібний, і мене страшенно бентежить, коли він може розповідати, що я бажаю, щоб мене не тривожили вранці.

Таке сталося зі мною сьогодні, бо ваша дружба прагнула захистити мій сон. Я навколішки благаю вас ніколи не зважати на те, що я сплю. (Це так, як для вас, коли йдеться про лікарню.) Якщо ви не встали, я тягну телефон у кабінет або салон і нічим не тривожу вас. Бачите, мені краще тисячу разів не спати шість ночей поспіль, ніж дати комусь підстави вва-

¹ Військовий та авіаційний комісар, якого Сент-Екзюпері трактує тут як символ уряду, що перешкоджає йому літати.

жати (надто у сфері моого ремесла), що я бурчу, коли мене турбують до десятої години ранку. Бо це робить мене сміховинною «гарненькою жіночкою». Будіть мене завжди без найменших вагань, навіть якщо я тільки-но ліг. Моя нічна праця не обходить людей, які спілкуються зі мною. Дякую.

СПОГАДИ ПОСЛА МОРАВСЬКОГО (*Підсумок*)

[29 січня 1944 р.]

Посол Моравські зазначив, що відбувся діалог між Елізабет де Мірібел і Антуаном де Сент-Екзюпері, «які з однаковою пристрастю, але різними шляхами шукали Бога».

Змінивши обстановку, трапезники перебралися в барокову резиденцію посла. Александр Моль відкоркував останню пляшку коньяку, Ян Гавронський сів за піаніно грати ноктюрн Шопена, а Сент-Екзюпері виконував для леді Діани свої магічні фокуси з картами. Він тішився подивом глядачів і супроводив свою демонстрацію вигуками та сміхом. Раптом він припинив розкладати карти, змінив вираз обличчя і заявив поважним голосом: «Сьогодні вранці я був у однієї провидиці. Вона вочевидь не розібралась у нашивках моого мундира й думала, ніби я моряк, бо провістила мені недалеку смерть у морських хвилях».

Ніхто й слова не мовив.

ЛИСТ ДО ІВОННИ ДЕ ЛЕТРАНЖ¹

[1944 р.]

Люба Івонно, як мені бракує тебе! Я так багато маю тобі розповісти, і мені б так хотілося знати, якою ти стала, як ти живеш, що думаєш за цієї доби вавилонської вежі, коли мови вже не мають сенсу.

Можливо, там, де ти, все напрочуд нормальне, з твоїми чудовими думками й почуттями, які показують шлях, але тут,

¹ Кузина Сент-Екзюпері, років на п'ятнадцять старша від нього.

де я, справжнє болото. Жаби виспівують оперу... Аж відчай бере на думку, що, може, і в нас, не тут, та сама ситуація.

Мені треба відновити мою людську довіру. Я ненавиджу політику. Я ненавиджу вбогі та хибні ідеї. Я маю величезну потребу переглянути геть усе в його власній субстанції. Жити дружбою, домом, садом...

Я спробую докласти всіх зусиль. Ти знаєш про це.

Міцно обіймаю тебе.

Антуан

Перший випуск «*L'Arche*», місячника, яким керував Жан Амруш, з'явився в Алжирі в лютому 1944 р. Там був опублікований «Лист до заручника»¹. Під час одного прийняття в Жана Амруша П'єр Сонневіль познайомився з Сент-Екзюпері.

СПОГАДИ П'ЄРА СОННЕВІЛЯ

Я знайшов собі тихий куток коло входу в гардероб, із віскі в руці, поряд із досить високим і кремезним чоловіком, що нудився і не приховував цього; він не був ані гарним, ані привабливим, але його присутність виразно засвідчувала себе, а його обличчя видалося мені знайомим, дарма що я ніколи не бачив його. Він глянув на мене, впізнав морську форму, значок Військово-морських сил «Вільної Франції»: синій ромб із червоним лотаринзьким хрестом. Цей значок, що не мав передбачених статутом розмірів (надміру великих), а був зменшений до розумних пропорцій, трохи роздратував його, але менше, ніж метушня решти запрошеніх. «Ви голліст?» — *Free French*, капітан судна

¹ З такою приміткою від редакції: «Цей текст Антуан де Сент-Екзюпері написав перед своїм від'їздом до Північної Африки на початку 1943 р. Й він був опублікований у Нью-Йорку видавництвом «Brentanos». Ми щиро дякуємо їм за дозвіл опублікувати книжечку, яку ще не продавали за межами США». До інших авторів того випуску належали Андре Жід, Жак Марітен, Робер Арон, Жозеф Кесель, П'єр Мендес Франс, Бертран де Ласаль, Анрі Боско, Андре Філіп, Террачині, Жан-Рішар Блох, Едгар Фор, Ліонель, Марсель Дюррі, Крістіан Куртуа, Жорж Пак і П'єр Шанс.

«*Curie*». — «Це вас цікавить? — і він показав рукою на найближчу групу. — Я маю надворі джип у своєму розпорядженні, хочете, щоб я вас відвіз? Я представляюся: Сент-Екзюпері».

Я читав «Військового пілота» і знов історію «*Aéropostale*»; я подякував за запропонований джип, бо тепер уже не треба було долати довгий шлях до Адміралтейства.

Сент-Екс не приховував своєї інстинктивної недовіри до всього, що стосується де Голля, і до людей навколо нього, але це почуття одразу розсіялося, поступившись повазі до Військово-морських сил, і він прийняв запрошення повечеряті на облавку «*Curie*». Він уже не мав змоги пілотувати свій «*Lightning*» через заперечення американського штабу, а ще тому, що пошкодив собі хребець, упавши на сходах свого будинку.

За першим візитом Сент-Екзюпері було багато інших, він приїздив на джипі і двоє матросів допомагали йому спуститися в передній люк; умостившись у салоні, під час вечері, а потім до світанку, Сент-Екс тримав нас під впливом своїх чарів і розповідав про все, що надавало життю сенсу: про французьку землю, молодість, поезію, ідеал; у його вустах усе набувало значення.

На клапті паперу, в золотій книзі «*Curie*» він писав, малював, креслив усе, що зринало йому в голові, поки його розум вирушав на пошуки якоїсь іншої ідеї: портрет кого-небудь із нас, якусь проблему навігації, електроніки або розщеплення атома...

Розмову часто уривали карткові фокуси, і я досі бачу радісний захват на обличчі Жана-П'ера Брюне, що надумав обрати іншу карту і одразу знову відчув не менший подив перед неймовірною вправністю Сент-Екса.

Одного вечора ми зібралися на облавку «*Casabianca*» разом з іншими запрошеними; атмосфера теплішла, і ми співали по черзі пісень, морських та інших, і то дедалі пікантніших; Сент-Екс лишився сам і передав естафету від свого сусіда, заспівавши старовинну французьку баладу емігрантів у Канаді; такий несподіваний хід із його боку був серйозний.

Приязнь, яку живив Сент-Екс до «*Curie*», була широка, бо, роздратований своєю бездіяльністю і алжирською атмосферою, він зголосився перебувати на облавку під час нашого наступного патрулювання в морі. На жаль, прохання, передане до Адміралтейства, отримало негативну відповідь: «Сент-Екс не голліст!»

Але ті кілька тижнів у морі дали б йому змогу забути свої розчарування і вдатися до нової діяльності: військового кореспондента; висадка в Італії, потім на острові Ельба і в Провансі наповнили б його життя і, можливо, вберегли б від непотрібної смерти.

СПОГАДИ АННИ ЕРГОН-ДЕЖАРДЕН

Під час нашого спільногого перебування в Алжирі я часто замучувалася через дедалі більше відчуження Жіда від Сент-Екзюпері в порівнянні з домінантним впливом, який здійснював на його думки Жан Амруш. У результаті цього впливу Жід вважав себе за голліста або хотів бути голлістом, і тому випади Сент-Екзюпері проти генерала, інколи досить дотепні, не тішили його. Я мала доказ одного разу, коли Антуан прийшов на обід і перед партією в шахи знову почав глузувати. Жід мовчав, і Антуан здогадався про його невдоволеність. Наступного дня він подзвонив: «Скажіть мені, боюся, я вчора заувдали прикроців Жіду?» — «Та ні, що ви собі думаете!» Поки тривала наша розмова, Жід, що зайшов до кімнати, несхвално слухав мене, а потім сам узяв трубку: «Так, Тоніо, навіщо приховувати від вас, ви вчора справді завдали мені прикроців!» Я з чемноти причинила двері, але сердилася на Жіда, що сварив ту велику дитину, яка дуже любила його.

Другою причиною, яка спонукала Жіда непомітно відсутніся, були успіхи Сент-Екзюпері серед жінок... І, нарешті, Сент-Екзюпері правив «Цитадель», яка видавалося Жідові претензійним і непоправно невдалим твором.

СВІДЧЕННЯ ГЕНЕРАЛА БЕТУАРА

Я запропонував Сент-Екзюпері в Алжирі взяти його з собою¹ для висадки в Провансі й подальшої боротьби, бо в нього забрали право пілотувати, й він був у захваті. На жаль, йому повернули це право, але на розвідувальному літаку з далеким радіусом дії, та ще й неозброєному. Ви знаєте, на жаль, до чого це призвело.

¹ Але на штабну посаду.

«Я маю серце двадцятирічного...»

Якось у лютому 1944 р. Сент-Екзюпері вечеряв з Жаном Габеном і Джоном Філіпсом, репортером «Life», що просив у нього статтю. «Тільки ті, хто воює, мають право говорити», — відповів Сент-Екзюпері. Він напише статтю за умови, що йому допоможуть повернутися до ескадрильї 2/33.

Газета «The New York Times» від 12 березня 1944 р. написала про діяльність групи фотографічної розвідки, яка літає над Італією на літаках «Lightning» і «Mosquito» під командуванням полковника Поліфки. «Членом цієї групи аж до недавнього часу був французький письменник та авіатор Антуан де Сент-Екзюпері, що здійснив багато вильотів. Але йому давно вже за сорок, це надто високий вік для ультрашвидких польотів у стратосфері. Тепер він на землі».

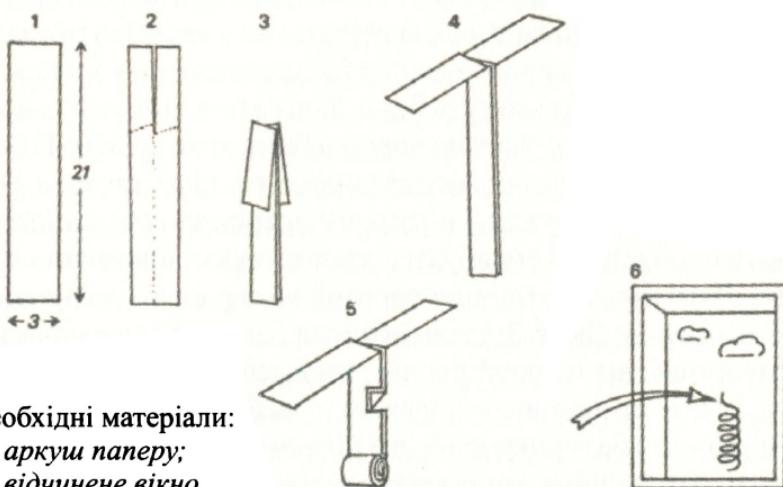
Командир ескадрильї літаків «B-26 Marauder», яка базувалася у Вілачидро в Сардинії, полковник Ліонель Шасен узяв до себе Сент-Екзюпері. А той (і далі не полишаючи надії повернутися до своєї ескадрильї) 23—24 квітня поїхав із Шасеном і Джоном Філіпсом до Неаполя, щоб спробувати (марно) зустрітися з генералом Ікером, командиром американської авіації в Середземному морі. Сент-Екзюпері провідав своїх друзів із групи 2/33, що базувалася в Помільяно-д'Арко.

У Неаполі Сент-Екзюпері зустрівся з професором Нецліном, що приїхав спостерігати Везувій, і довго розмовляв із ним про радіоактивність.

СПОГАДИ ЖАНА ЛЕЛЮ, ТОВАРИША З ЕСКАДРИЛІЙ

Сент-Екзюпері переповнювала радість на думку про своє недалеке повернення, і протягом кількох днів, які він провів із нами, я мав нагоду бачити його з іще незнаного боку: Сент-Екзюпері, недбалий і веселий, засвідчував свою ширу радість надміром життєвих сил, який водночас і дезорієнтував, і спо-кушав навколоїшніх. Він запросив мене одного разу до квартири, яку він займав у Вомеро, над Неаполем [в репортера Джона Філіпса]. Двері були відчинені і я зайшов, проте не побачив нікого. Я підійшов до вікна, яке виходило у внутрішній двір, і яка ж була моя несподіванка: у дворі піднімалося і крутилося чимало білого паперу, а на балконах навколо нього зібралася чарівлива дитяча публіка й зачудовано плескала в долоні. Я зайшов до сусідньої кімнати: паркет був усіянний зробленими з паперу пристроями. А на балконі Сент-Екс із кількома друзями з ентузіазмом стежив за польотом одного з тих «гелікоптерів», які він випускав у тепле вечірнє повітря і які одразу зникали понад покрівлями, закрутivшись у вихорі. На обличчі Сент-Екзюпері було не менше радості, ніж у дітей, які спостерігали, тож я знову побачив того Сент-Екса, що написав із такою свіжістю «Маленького Принца».

Жан Ізраель намалював цей «легкий гелікоптер»:

Необхідні матеріали:

- аркуш паперу;
- відчинене вікно.

П'єр Гійен де Бенувіль і Анрі Френе (тоді, 1944 р., комісар із питань військовополонених, депортованих і втікачів у Комітеті національного визволення) розповіли обидва, до яких дій удавалися й вони після одного обіду, на якому сиділи за одним столом Сент-Екзюпері і Фернан Греньє, комісар авіації. Сент-Екзюпері почув докладні розповіді про опір, макі, гестапо. Фернан Греньє доклав зусиль, щоб Сент-Екзюпері, відступивши від статутних норм, знову дозволили літати.

СПОГАДИ П'ЄРА ГІЙСНА ДЕ БЕНУВІЛЯ

На першому обіді, який я влаштував у Алжирі, навколо столу в простому будинку в Гусейн-Деї зібралося п'ятеро трапезників: Анрі Френе, наш господар, Бертен-Шеванс, що, як і я, прибув із Франції, Сент-Екзюпері в літньому мундирі авіатора і Фернан Греньє, тоді комісар авіації у Французькому комітеті національного визволення.

Шеванс і я не були попереджені про цей обід, призначений кілька днів тому, приводом для нього була зустріч Сент-Екзюпері і Греньє, авіатор хотів попросити міністра негайно направити його в бойовий підрозділ і застосувати увесь свій вплив і дружні почуття, щоб він міг потрапити й до підрозділів, воювати в яких йому мав би завадити вік. Він вкладав стільки віри в свої слова, що невдовзі домігся результату.

Отже, ми сиділи вп'ятьох за тим столом у свіжій сутіні зали, де віконниці були зчинені одразу після світанку, — бузкового світанку в африканському небі, — й розмовляли про Францію. Ми з Шевансом розповідали новини. Розповіли, як Жан-Гі Бернар потай одружився і як його схопили через кілька тижнів, розповіли, як його дружина в камері перерізала собі зап'ястки шматком скла, щоб спробувати втекти таким чином від своїх катів. Розповіли про останні операції на кордонах: в Аннемасі та Сен-Жан-де Люсі. Згадали обличчя багатьох товаришів, які того чи того дня не прийшли на домовлену зустріч на розі вулиці. Їх немов поглинала прірва, коло якої ми ходили всякач, і вони зникали без крику, який дав би нам змогу уявити собі, що то було їхнє падіння, їх немов справді поглинала сама земля.

Ми розповідали про дії та дискусії, зусилля і жертви, імена та обличчя всіх, із ким провадили наше підпільне життя. Розповідали про свої випробування і радощі, наші сльози, братерство й сподівання, а також про наші потреби, необхідне спорядження. Можливо, саме завдяки розмовам про озброєння наших підрозділів вони стали ще близчими нам у тій кімнаті, куди, прибувши з протилежного берега моря, ми притягли нитки широкої змови, підпільної праці, що там триває й далі, поки ми розповідаємо про її таємниці та сподівання, радощі і жалобу.

Емоції наростили. Невдовзі вони набули такої сили, що жоден з нас, ні, жоден з тих, хто сидів навколо того столу, не мав сухих очей. Ми вийшли за межі умовностей і доречності, разом черпали повними пригорщами світло, без якого життя нічого не варте. Наші руки з'єдналися, сльози текли, і ми були змушені один за одним покидати стіл, щоб у якомусь закутку спробувати стримати наші ридання: так-бо нас зворушувала назва цілості, належність до якої ми так гостро відчували того вечора. Ми всі по-іншому й по-новому, на вищому рівні, набагато гостріше і палкіше відчули себе частками субстанції, властивої тій цілості.

Френе, занепокоєний, з обличчям, яке інколи видавалося спустошеним, розпитував невтомно й зі страхітливою пожадливістю. Він не бачив нас майже рік і далі провадив патетичну розмову, яку ми почали, тільки-но вийшовши з літака і метнувшись йому в обійми. Він поновив розмову на тому самому місці, де був змущений урвати її кілька місяців тому, коли вивільнився з наших обіймів, щоб сісти в літак, який прилетів забрати його десь в околицях Макона. Всі новини, які ми могли повідомити йому через послання та по радіо, він вислуховував ще раз, пов'язував факти між собою і, тепер уже з нами, переживав, у самій Франції, місяці, коли був відсутній. Сент-Екзюпері поглядав на нас своїми рухливими й глибокими очима. Великі сльози котилися йому по щоках. Інколи побіжна усмішка осявала його шляhetne обличчя, де мужність не стерла, а радше увиразнила сяйливі і, як добре пригадую, дитячі риси. Він поставив запитання, потім ще одне, спонукаючи нас розповідати, і зрештою ще одне, і тепер ми вже розповіли про всі випадки, коли ми сперечалися, й проблеми, які обговорювали,

тож під час дедалі довших пауз ми охоплювали внутрішнім зором щоразу повнішу картину діяльності, в якій ми брали участь і яка завдяки додатковому слову набувала свого місця в цілості, яку ми щосекунди відчували дедалі гостріше, цілості, приголомшлива назва якої потай вібрувала в нас.

Франція... Франція, казали ми. Вона була там, присутня серед нас, пригнічена і сплюндрювана, кривава і нещасна. Кожен з тих, хто сидів навколо того столу, кожен, хто так часто ставив на карту все, і то так, що міг сприймати по-даліші дні тільки як несподіваний додаток, кожен почувався вразливим тільки в ній і страждав тільки від її ран, а також від глухого горя своїх близьких, пригноблених у Франції...

Протягом наступних днів я бачився з Сент-Екзюпері якомога частіше. То він доходив аж до нашого будинку, то ми йшли до нього в квартиру, де він жив. Ідучи по коридору, ми бачили підлогу його кімнати, всіяну паперами. Він вів нас до вітальні й готовував щось випити. Давав нам книжки, передусім «Маленького принца»¹, і ми добре бачили, що він вважає цю книжечку за своєрідну автобіографію. Він простягав її, всміхаючись, десь отак, як простягав би свою фотографію. А потім, коли настав день казати одне одному до побачення, день, про який ми не знали, що він стане днем прощання, коли настала година, коли він мав їхати до своєї ескадрильї, а я поїхав, щоб знайти тимчасово якийсь полк в Італії, він довірив мені «Листа до заручника», сказавши: «Благаю вас, оскільки ви читали його, напишіть мені, що ви думаете про нього. Ми ж не були у Франції, тож маємо потребу у вашому судженні».

Відгук, про який просив Сент-Екзюпері, я так ніколи й не написав. Передусім тому, що з Італії я повернувся до Франції ще перед висадкою, а коли нарешті мав час неквапом обдумати цей твір у військовому госпіталі, де я мало-помалу повертається до життя, я дізнався, що його автор зник 31 липня 1944 р. під час польоту над Францією... Тож я так і не написав Сент-Екзюпері обіцянного листа. Але, якби ще раз побачив його, я б хотів сказати йому, що світло його «Листа до заруч-

¹ Помилка: він давав або читав уголос «Маленького принца». Див. вище, с. 231, с. 315.

ника», який він дав мені як своє особисте послання анонімному бійцеві опору і який я читав у Італії на нашому фронті та в Лозері серед наших внутрішніх формувань, наповнило мене, давши змогу краще зрозуміти диво обіду у Френе.

СПОГАДИ РОБЕРА АРОНА

Якось у січні¹ 1944 р., коли я зібрав у себе кількох гідних друзів одного міністра, а пізніше нагодився ще й Сент-Екзюпері в супроводі двох чи трьох поляків, він відповідно до своєї репутації ввійшов близько півночі в трохи галасливу колію доброго гумору і завзяття. То була мить (ми ще повернемося до неї), коли, бачивши, як заперечують його право служити у французькій армії, він нарешті отримав посаду в американській армії. Його радість виражалася дружніми жартами. «Бідолашний Арон, — голосно вигукнув він, заходячи до салону, — думаю, без мене його невеличкому прийняттю бракувало б вогню. Тож я й прийшов додати його, оживити збори. Хіба це не люб'язно з мого боку? — А потім додав довірчим тоном: — Вам не здається, що я помолодшав?.. Мені двадцять років. Бачите, моє волосся, волосина за волосиною, піdnімається від потилиці аж на маківку... Це тому, що мені надали посаду молодої людини... Тому, що я маю серце двадцятирічного!» Можливо, в його радості був і виклик смертельній небезпеці, якої він зазнавав і яку, безперечно, усвідомлював. Але принаймні того вечора його радість не знаходила в нас того відгуку, на який він міг сподіватися; я й досі бачу сіре обличчя, з яким один функціонер із радіо, що в червні 1940 р. мав шанс без ризику й без заслуг опинитися за кордоном, дивився на того нечестивця, що дозволив собі веселитися. Протягом усього вечора він удавав, ніби нехтує Сент-Екзюпері. Довелося чекати третьої або четвертої години ранку, коли майже всі пішли, щоб він, наче побожний шлюбний чоловік, який прокрадається до місця з недоброю славою, навшпиньки, крок за кроком, щомиті ладний повернути

¹ Дата неточна.

назад, якщо з'явиться сатана, підступив до місця, де Сент-Екзюпері зібрав невеличке коло шанувальників і друзів. Можливо, він навіть торкнувся його руки.

Від такого докору Екзюпері розгнівався. Хіба не перешоджали йому зустрітися з генералом де Голлем? Хіба не відмовили йому першого разу у візі для Тунісу й Марокко? А хіба дехто не вважав за недоречну сміливість публікацію «Листа до заручника» в одному журналі? А хіба не лишили його, незважаючи на його значення як пілота і легендарну сміливість, скніти в мундирі, не даючи йому посади, на яку він мав право у французькій армії? Того дня 1944 р., коли американці, поступившись його наполяганням, погодились нарешті, засвідчивши незвичайну зневагу до найбанальніших засторог, дати Сент-Екзюпері ультрасучасний і ультрашвидкий апарат, який потребував, щоб опиратися його швидкості, серця молодої людини, він тільки виконував свій обов'язок відповідно від найматеріальніших, найконкретніших французьких реалій. Готовий до найризикованих завдань, він поставив нашим союзникам тільки одну умову: ніколи не бомбардувати французької землі....

НОТАТКИ РЕНЕ ГАВУАЛЯ

Нарешті поновивши в армії завдяки таким друзям, як Шамб, Шасен, Буска, Греньє, Френе, а можливо, ще й іншим, Сент-Екзюпері знову пішов до своєї ескадрильї. Генерал Гавуаль нагадав дати і факти.

16 травня 1944 р. — Альгеро на Сардинії. Антуан де Сент-Екзюпері знову серед нас, у товаристві воєнного кореспондента з журналу «Life» Джона Філіпса, якому пообіцяв статтю, якщо той посприяє його поверненню до моєї ескадрильї.

28 травня 1944 р. — Сент-Екзюпері, знову почавши навчальні польоти, запропонував нам несвітське сардинське частвуання.

29 травня, за вечерею, на єдиній віллі в затоці Альгеро, де живуть мої офіцери, ми відкоркували кілька пляшок ши-

пучого *sputante* на честь від'їзду завтра вранці Джона Філіпса, що й далі ще не мав пообіцяної статті.

Проте Сент-Екзюпері — людина, яка дотримує обіцянок, і тієї останньої ночі, перед трохи втомленим Філіпсом, він захопився писати, і то був «Лист до американця», що його Філіпс показав мені на світанку...

ЛИСТ ДО АМЕРИКАНЦЯ

Я покинув США в квітні 1943 р., щоб приєднатися в північній Африці до моїх бойових товаришів, згаданих у творі *«Flight to Arras»*. Я плив на облавку американського транспортного судна у складі конвою. Той конвой із тридцяти суден доставив із США в Північну Африку п'ятдесят тисяч ваших солдатів. Уранці, прокинувшись і пройшовши по палубі, я побачив навколо себе те місто на марші. Тридцять могутніх кораблів упевнено розтинали море. Але в моїй душі озвалися й інші почуття, ніж просте усвідомлення могутності. Той конвой пробудив у мені завзяття хрестового походу.

Мої американські друзі, я б хотів повною мірою віддати вам належне. Коли-небудь, можливо, між вами і нами виникнуть більш-менш поважні суперечки. Адже кожна країна егоїстична. Кожна країна вважає свій егоїзм за священий. Цілком може бути, що чуття вашої матеріальної могутності спонукає вас сьогодні чи завтра скористатися перевагами, які, на нашу думку, несправедливо шкодитимуть нам. Цілком може бути, що коли-небудь між вами і нами виникнуть більш-менш серйозні суперечки. Якщо на війні завжди перемагають люди, нахилені вірою, мирні договори інколи бувають продиктовані волею ділових людей. Що ж, навіть якщо коли-небудь у моєму серці сформуються кілька докорів на адресу постанов цих людей, ці докори ніколи не змусять мене забути шляхетність воєнних цілей вашого народу. Я завжди неодмінно вихвальтиму шляхетні риси ваших високих душ. Матері США віддали своїх синів не задля утвердження матеріальних інтересів. Ці хлопці пішли на ризик смерті не задля утвердження матеріальних інтересів. Я знаю, — і розповім про це згодом у себе

на батьківщині, — що кожен із вас пішов на війну з видивом духовного хрестового походу перед очима.

Як докази я можу подати серед інших два спогади.

Ось перший.

Під час того плавання у складі конвою я перебував серед ваших солдатів і тому неминуче бачив призначенну ім воєнну пропаганду. Що ж, усяка пропаганда — аморальний монстр, який, щоб бути ефективним, покликається на байдуже які шляхетні, вульгарні чи ниці почуття. Якби ваші солдати пішли на війну тільки задля захисту ваших американських інтересів, пропаганда щодня б робила наголос на ваших нафтових свердловинах, каучукових плантаціях, ваших ринках, яким загрожує небезпека. Але ці теми навряд чи й згадували. А якщо воєнна пропаганда говорила про інші речі, то тільки тому, що ваші хлопці прагнули почути про інше. Тож про що ім казали, щоб ті слова могли бути в їхніх очах причиною пожертвувати власним життям? Ім розповідали про заручників, повішених у Польщі. Ім розповідали про заручників, розстріляних у Франції. Про нову форму рабства, яка загрожує задушити половину людства. Ім розповідали не про них, а про інших людей. Ім прищеплювали солідарність з усіма людьми на землі. П'ятдесят тисяч солдатів із мого конвою вирушили на війну для порятунку не громадянина США, а самої Людини, поваги до Людини, свободи Людини, величі Людини. Шляхетність вашого народу зобов'язувала до такої шляхетності й пропаганду. Якщо коли-небудь ваші розпорядники миру зашкодять чим-небудь Франції в ім'я своїх політичних і матеріальних інтересів, вони зрадять ваше справжнє обличчя. Як я можу забути, за яку велику справу боровся народ США?

Ця віра у вас була підтверджена і в Тунісі, де в липні 1943 р. я виконував серед ваших солдатів бойові вильоти на літаках *«Lightning»*. Це мій другий доказ. Одного вечора один двадцятирічний американський пілот запросив мене і моїх товаришів на обід. Його мучила моральна проблема, яка видавалася йому дуже важливою. Але він був несміливий і не наважувався розповісти нам про свою таємну драму сумління. Нам довелося дати йому трохи випити, щоб він посміливішав. Нарешті, почевонівши, він пояснив.

— Я здійснив сьогодні вранці свій двадцять п'ятий бойовий виліт. Це було над Тріестом. Я на мить зчепився з месершмітами 109. Завтра я лечу знову і, можливо, мене зіб'ють. Отви, — ви знаєте, за що воюєте: вам треба врятувати вашу країну. Але в мене немає нічого спільногого з вашими проблемами в Європі. Наші інтереси зосереджені в Тихому океані. Якщо я йду на ризик бути похованим тут, це, як я собі думаю, для того, щоб віддати вам вашу країну. Кожна людина має право вільно жити у своїй країні. А я солідарний з усіма людьми. Та, коли ми з товаришами допоможемо вам звільнити ваш дім... ви своєю чергою допоможете нам у Тихому океані?

Ми обняли того молодого товариша! Він мав потребу в мить небезпеки почути, як ми всі підтверджуємо його глибоку віру в солідарність людей. Звичайно, я сказав, що війна неподільна і що бойове завдання до Тріеста опосередковано служить американським інтересам у Тихому океані. Але пілот не зважав на ці складні пояснення. Він був готовий ризикувати завтра життям, «щоб повернути нам наш дім». Як можна забути таке свідчення? Як я можу ще й сьогодні не розчулуватись цим спогадом?

Розумієте, мої американські друзі, мені здається, що на нашій планеті формується щось нове. Матеріальний прогрес сучасної доби безперечно пов'язав людей своєрідною справжньою нервовою системою. Зв'язки незліченні. Комунікації миттєві. Ми матеріально об'єднані, немов клітинки одного тіла. Але це тіло ще не має душі. Цей організм ще не набув самоусвідомлення. Рука ще не вміє бути солідарним з оком. А проте саме усвідомлення майбутньої єдності невіразно мучило того молодого двадцятирічного пілота й готовувалось утвердитись через нього...

Ваша молодь гине на війні, яка вперше в історії світу є для неї, незважаючи на всі жахіття, невиразним досвідом любові. Не зрадьмо її. Нехай вона диктує свій мир, коли настане день! Нехай цей мир буде схожим на неї! Ця війна шляхетна, тож нехай їхня віра в Дух надає шляхетності й миру...

А я щасливий серед своїх товаришів із Франції і серед американських товаришів. Після моїх перших польотів на «*Lightning*'у» з'ясували мій вік. Сорок три роки! То був скан-

дал! Ваш американський статут нелюдський. У сорок три роки не пілотують такий швидкий літак, як «*Lightning*». Довгі сиві бороди заплутуються між тумблерів і призводять до аварій. Отже, я вже кілька місяців без роботи...

Але як можна думати про Францію, якщо не брати на себе частину ризику? Там страждають. Тяжко борються, щоб вижити. Вмирають. Як судити з якогось бюро пропаганди про людей, нехай навіть найгірших, які там переживають трагедію, відчувають її всім тілом? І як любити найкращих? Любити — це поділяти, брати участь. Нарешті завдяки диву великолудушна постанова генерала Ікера впала на мою сиву бороду і я знову повернувся до свого «*Lightning*'а»...

Я знову зустрівся з Гавуалем, що я писав про нього у «*Flight to Arras*», у вашій розвідувальній групі він керує нашою французькою ескадрильєю. Я зустрівся і з Ошеде з «*Flight to Arras*», це той чоловік, про якого я колись казав, що він святий війни, а війна цього разу вбиває вже на «*Lightning*'у». Я зустрів усіх тих, про кого казав, що під чоботом напасника вони не переможені, а зернини, заховані в тиші землі. Після довгої зими перемир'я зерно проросло. Моя колишня ескадрилья знову розцвіла, наче дерево. Я радію, що знову беру участь у цих зануреннях у скафандрі, бо на великих висотах без них не обйтися. Ми занурюємося на заборонених територіях, споряджені варварськими інструментами, серед розмаїття циферблатів. Ми дихаємо над своєю батьківчиною киснем, виробленим у США. Повітря Нью-Йорка в небі Франції, — хіба це не диво? Ми пілотуємо легеньке страховисько, яким є «*Lightning-38*» і на борту якого маєш враження, ніби ти не рухаєшся, а відкриваєш собі теперішнє одразу в усіх місцях континенту. Ми привозимо фотографії, які проходять стереоскопічний аналіз, наче скельця з мікроорганізмами під мікроскопом. Інтерпретатори фотографій виконують працю бактеріолога. Вони шукають на тілі Франції в небезпеці сліди вірусу, який пожирає її. Ворожі оборонні споруди, склади і конвої постають на скельці, наче дрібненькі бацили. Від них можна загинути...

...А ще напружена медитація годин польоту над Францією, водночас такою близькою і далекою! Ми відокремлені від неї, немов сторіччями. Вся ніжність, усі спогади, всі при-

чини жити містяться там, на відстані тридцяти п'ят и тисяч футів від очей, добре осяні сонцем, а проте недосяжніші за скарби фараона у вітрині музею...

Антуан де Сент-Екзюпері

ЛИСТ ДО ЛУЇСА ГАЛАНТЬЄРА

[травень 1944 р.]

Містеру Луїсу Галантьєру,
м. Нью-Йорк (адреса є в телефонній книзі Мангатану).

Дорогий, дорогий Луїсе!

Протягом місяців після кількох польотів над Францією ваші співвітчизники з'ясували, що я надто старий, щоб пілотувати на великих висотах. Тож я сидів без роботи. Але завдяки великодушності американського генерала Ікера, що люб'язно зробив для мене виняток, я тепер знову виступаю в ролі пілота на «*Lightning'y P-38*». Цей літак має тепер швидкість більшу за 800 кілометрів за годину. А я, безперечно, дуаєн пілотів — і союзних, і ворожих. У сорок три роки, наче молодий хлопець, я долаю вісімсот кілометрів за годину на висоті тридцять п'ять тисяч футів!

Один репортер із «*Life*» — Джон Філіпс — приїздив писати репортаж про мою ескадрилью. Він передбачав його як продовження «*Flight to Arras*». Ви колись дуже ревно працювали задля успіху цієї невеликої книжечки, тож чи не були б ви такі безмежно ласкаві перекласти чотири чи п'ять сторінок відповідей на інтерв'ю? Це стало б для мене великою насолодою.

Дорогий Луїсе, я старію так далеко від усього. Але я віддаю в сто тисяч разів більшу перевагу своїй теперішній посаді, ніж Алжирському смітнику. То було наймерзенніше, що я знов у світі. Зате армія Франції, на відміну від її політики, просто чудова.

Дорогий Луїсе, я обіймаю вас і всіх там.

Ваш

Сент-Екс

Готовий для публікації в «Life», цей текст не з'явився внаслідок браку місця. Союзники висадилися в Провансі 15 серпня.

СПОГАДИ АННИ ЕРГОН-ДЕЖАРДЕН

Годилося сказати б про обіди, які імпровізовано влаштовував Сент-Екзюпері. Отримавши нарешті від американців розвідувальний літак, він жив на Корсиці разом зі своєю ескадрильєю. Прилетівши в Алжир, він телефонував нам із аеродрому Мезон-Бланш, попереджаючи, що прийде на обід, і гучно повідомляв: «Я привіз лангустів!» (із кільканадцять лангустів, які давали нам усім велику радість). Під час обідів він знову розповідав про свої незлічені пригоди, тяжкі аварії, з яких він якимсь дивом вибирався, про свої теперішні польоти над Францією, коли він літав у хмарах, дуже низько над горами, а у вухах йому лунали по американському радіо стривожені застороги, сенсу яких він не розумів. Ми слухали його, розуміючи, що його, як він казав, щаслива пора під доброю зорею не триватиме завжди і наступного разу він не повернеться. Зі своєю любов'ю до ризику він сміявся ще більше через страх, що вже ніколи не літатиме. Я обурювалася: «Знаєте, Тоніо, нас це не тішить... Коли-небудь ви лишитеся там! Ці всі розвідувальні польоти, фотографії, і зняті, і ті, які ви могли б зняти, — але ж подумайте, що ваше ясне судження знадобиться, коли ми серед загального хаосу повернемося в країну». Якщо я говорила про його судження, то тільки тому, що протягом періоду, який ми жили в Алжирі після висадки американців, ми палко обговорювали всі питання, скажімо, процес міністра-колабораціоніста Пюше, збірку оповідань «Тиша моря», яку написав Веркор [Жан Брюле] і яку привіз нам Андре Філіп, захоплюючись ясністю, з якою Антуан знаходив слушне в кожній сторони й наголошував на відповідальності кожного: Петена, Жіро, де Голля.

Але, признаймося, Сент-Екзюпері вже не мав бажання жити. На тих славетних обідах із лангустами наші словесні намагання затримати його серед нас тільки ще більше збуджували його.

Андре Жід теж згадував про ці зустрічі: див. нижче, с. 370.

ЛИСТ ДО МАДАМ ФРАНСУАЗИ ДЕ РОЗ

[травень 1940 р.]

Я дякую вам, люба Івонно, за багато чого. Я не знаю, за що саме (те, що має значення, невидиме...), але я, безпіречно, маю причини, бо ж хочу подякувати вам.

А втім, це не зовсім так. Тож не дякують садові. Я завжди поділяв людство на дві частини. Є люди-сади і є люди-подвір'я. Ці люди носять свій двір із собою і душать вас у чотирьох мурах. А ви ще й зобов'язані розмовляти з ними, щоб наповнити той двір звуками. Адже тиша в дворі нестерпна.

А от у садах гуляють. Можна мовчати і дихати. Там почуваєшся невимушено. А радісні несподіванки з'являються просто перед вами. Не треба нічого шукати. Показуються метелик, жук, лискучий хробак. Ми нічого не знаємо про цивілізацію лискучих хробаків. Ми мріємо. Жук начебто знає, куди йде. Він дуже квапиться. Це дивує, і ми знову мріємо. Потім метелик. Коли він сідає на велику квітку, ми кажемо собі: для нього — це однаково, що сісти на терасу у Вавилоні, це висячі сади, які погайдуються в повітрі... А потім мовчимо, бо з'явилися три або чотири зорі.

Ні, я зовсім не дякую вам. Ви такі, як є. Просто я маю бажання ще раз прогулятися у вашому саду.

Але я думав і про інше. Є люди-автостради і є люди-стежки. Люди-автостради наганяють на мене нудьгу. Мені нудно на асфальті, обмеженому кілометровими стовпами. Вони тягнуться до якоїсь точно визначеної мети. До здобутку, честолюбного прагнення. А вздовж стежин замість кілометрових стовпів ростуть ліщинові гаї. І ти гуляєш там, лускаючи горішки. Ти там, щоб бути там. Ти щоразу там, щоб бути там, а не з якоїсь іншої причини. Натомість від кілометрових стовпів абсолютно годі щось узяти...

Івонно, люба Івонно, люди теперішньої доби йдуть до своєї згуби. Цивілізація телефону нестерпна. Карикатура на присут-

ність заміняє справжню присутність. Від людини до людини переходятъ за секунду, як-от переходять, торкнувшись ручки на радіоприймачі, від Йоганна-Себастьяна Баха до естрадної пісеньки «*Viens Poucoule*». Вже не замикаються ні в чому, люди вже ніде. Я ненавиджу це розчинне людство. Там, де я є, я немов утверджуся навіки. Якщо я сідаю на лаву, я хочу сісти навіки. Я маю право на своїй лаві на п'ять хвилин вічності.

Звичайно, ви бачите забагато людей. А це дратує. Вони обкрадають вас. Увечері ви, безперечно, перебуваєте в стані глибокої зневіри. Принаймні почувалися б у такому стані, якби телефон не перешкоджав вам думати і не тримав вас міцно за руку. А втім, річ цікава, ми коло вас переживали добру пору. Якщо секунду, ми переживали «добру пору» секунду. Ви присутні в потиску рук, у привітанні й навіть у прощенні. Ви квапилися тільки поміж подіями. Потай від самої себе ви повільно ступали по саду. Справді ступали, але для мене ті рухи неоціненні.

Це тому, що ви, безперечно, не здатні розчинитись. Але однаково будьте обережні. Людина зуживається, якщо надто крутити ручки радіо, дарма що її майже годі розчинити. Навіть якщо вона вміє за секунду поставити Баха на цілу вічність. Недоумки дуже небезпечні. А також розумні люди, якщо їх цілий гурт. Розум — це шлях. Сто шляхів водночас — це публічна площа. Це не має сенсу. Це доводить до відчаю.

Я старий дід із сивою бородою, який похитує головою. Я немов шкодую про молодість, прожиту на запряжених волами возах. Я мав би бути колись королем із династії Меровінгів. Проте я біг усе своє життя. Але вже трохи втомився бігти (може, в цьому слові тільки одне «*r*»: не *courrir*, а *courir*?). Тільки тепер я зрозумів одну китайську приказку: «Три речі заважають духу піднестися. По-перше, подорож...» І слова, які мені двадцять разів повторював Дерен: «Я знав тільки трьох справді видатних людей. То було троє неписьменних. Один пастух-савойяр, рибалка і жебрак. Ці троє людей протягом усього мого життя спонукали мене поважати їх...»

А потім чудові слова бідолашного Жозе Лаваля, що повернувся з США: «Я радий, що повернувся. Я не маю масштабу хмарочосів, у мене масштаб віслюка...»

А мені нестерпні кілометрові стовпи. Вони нікуди не ведуть. Але ще був би час народитися...

Чекаючи покликання в Солезмі (який гарний григоріанський спів!), або в тибетському монастирі, або в ремеслі садівника, я знову піднімаю ручку газу й зі швидкістю шістсот кілометрів за годину не лечу нікуди...

Ось чому, Івонно, люба Івонно, я походжав спокійно в цьому листі, який нічого не означає, який, безперечно, майже неможливо прочитати (я вже застарий, щоб виправляти свій почерк). Але це не має ніякого значення. Я просто прийшов посидіти, на п'ять хвилин серед вічності, в дружньому товаристві.

Сент-Екзюпері

Не варто писати відповідь мені, бо, думаю, листи ніколи не доходять до цього загубленого краю. Але невдовзі я навідаюсь до Алжира. Я зателефоную. Вилітає літак: я довірю йому ці слова.

«Я літаю, як молодий хлопець»

Командир розквартированого в Тунісі Першого дивізіону «Вільної Франції» генерал Бросе попросив Екзюпері прочитати його книжечку «Максим» і написати передмову до другого видання його книжки «Людина без заходу», бо перше, яке з'явилося 1936 р., вже продали. Сент-Екзюпері знав його через генерала Маса:

ЛИСТ ДО ГЕНЕРАЛА БРОСЕ

[1944 р.]

Дорогий генерале!

Питання, яке ви поставили мені, видається наступним: «Чи праця в даному напрямі видається вам плідною?» А я не вагаюся висловитись, коли поставлена проблема зачіпає одну з моїх провідних пристрастей (а може, це слово — *marottes* — треба писати з одним «t»?).

Хоч якими багатими можуть бути окремі спостереження, абсолютно потрібно, щоб вони становили згодом «твір» і створили свою єдність завдяки одній спільній мірі (наприклад, самолюбству в Ларошфуко, дарма що цей приклад поганий, бо спільну міру, яка засновує єдність твору, годі визначити таким спрощеним словом). Треба щоб під час читання мало-помалу постала ваша «присутність». Треба, щоб завдяки порівнянню читач визначив чи радше «зрозумів» ваше ставлення до життя. (Адже це визначення становить сам уже закінчений твір, твір — лише пастка, яка чекає на здобич).

Даний текст надто короткий, щоб можна було висловити про нього якесь принципове судження. Саме ваша внутрішня постійність, яку помічають, читаючи, перетворює текст (або

ні) в справжню пастку. Оскільки ви «існуєте» енергійно, я не бачу ніякої причини, щоб ваша присутність не змогла виразно проступати на тлі сукупності тексту. Але, коли йдеться про максими, тільки ця сукупність дає змогу вирізнати твір, добре занурений у глибини простої близкучої мозаїки. Не менш вільним за вибір тем може бути й право здійснювати очевидну композицію збірки максим, важливо, щоб вони всі кінець кінцем поділяли ту саму позицію. Інтенсивно думайте про це, коли пишете.

Як не брати уваги цього пункту — а він залежить тільки від вас, — початок непоганий. Але я хотів би прочитати більше, щоб говорити обґрунтованіше. Я ще багато чого маю сказати вам.

Прийтіть, генерале, запевнення в моїй ширій та дружній повазі.

Сент-Екзюпері

3 червня Французький комітет національного визволення став тимчасовим урядом республіки.

Дивізія Монсабера піднімалася Тибром, 4 червня генерали Кларк і Жюен були вже в Римі. 6 червня союзники висадилися у Нормандії. Сент-Екзюпері дізнався про це, повернувшись із завдання, якого не зміг виконати внаслідок аварії.

14 червня він нарешті літав над Францією, над регіоном Родез, — уперше після повернення в ескадрилью.

Генеральша Маст, дружина генерального резидентта в Тунісі й хрещена мати групи 2/33, багато разів приймала Сент-Екзюпері в Тунісі, вона спілкувалася з ним ще в Алжирі в травні 1943 р.

ЛИСТ ДО ГЕНЕРАЛЬШІ МАСТ

[Альгеро, 4 червня 1944 р.]

Дорога мадам!

Чи знаєте ви, що я став вашим хрещеником? Після довгого вигнання я знову успішно ввійшов до складу першої ескадрильї групи 2/33 як пілот «*Lightning'a*».

Покинувши миску з крабами, якою є Алжир, я почувався безмежно щасливим і омоложденим. Я втратив довгу сиву бороду, про яку от уже півроку як казали, що вона може заплутатись у тумблерах. Я літаю, як молодий хлопець, і сподіваюся, що Латур дю Пен¹ помре від заздрощів.

Ви знаєте Гавуала, вашого хрещеника № 1. Його дружина сподівається сина. Хочете мати собі цього сина за хрещеника? Я був би хрещеним батьком... Це стало б радістю для мене і я таким чином зміг би засвідчити свою приязнь давньому другові й віднайти на один вечір, у резиденції в Тунісі, одну з рідкісних духовних оаз на цьому сумному континенті. Я плекаю дуже вдячні спогади про міле прийняття, яке я мав у вас.

Зі щирою повагою та вірністю тим спогадам,

Антуан де Сент-Екзюпері

Я забув сказати про ще один очевидний факт: насолоду, яку ви дасте капітанові Гавуалю.

РОЗВІДУВАЛЬНІ ЗАВДАННЯ СЕНТ-ЕКЗЮПЕРІ НА ЛІТАКУ «P-38» 1944 р.

Список склав Р. Гавуаль на підставі журналу польотів групи 2/33.

САРДИНІЯ

16 травня. Призначений до складу ескадрильї, прилетів того дня в Альгеро на літаку «B-26» з Віллачидро (пілот — капітан Рузо) в супроводі містера Дж. Філіпса, репортера «Life».

24 травня. Навчання на літаку № 63.

26—27 травня. Політ (зв'язковий) до групи в Санта-Марії (2-га ескадрилья) на літаку «P-38» № 80 (навчальному).

¹ Жофруа де Латур дю Пен, до якого Сент-Екзюпері часто навідувався на аеродромі Ла-Марса і якому читав уривки з «Цитаделі».

28 травня. Фотонавчання на великій висоті на літаку № 80.
31 травня — 2 червня. Політ (зв'язковий) в Алжир на № 80
через Віллачидро.

3 червня. Дальше навчання на літаку № 80.

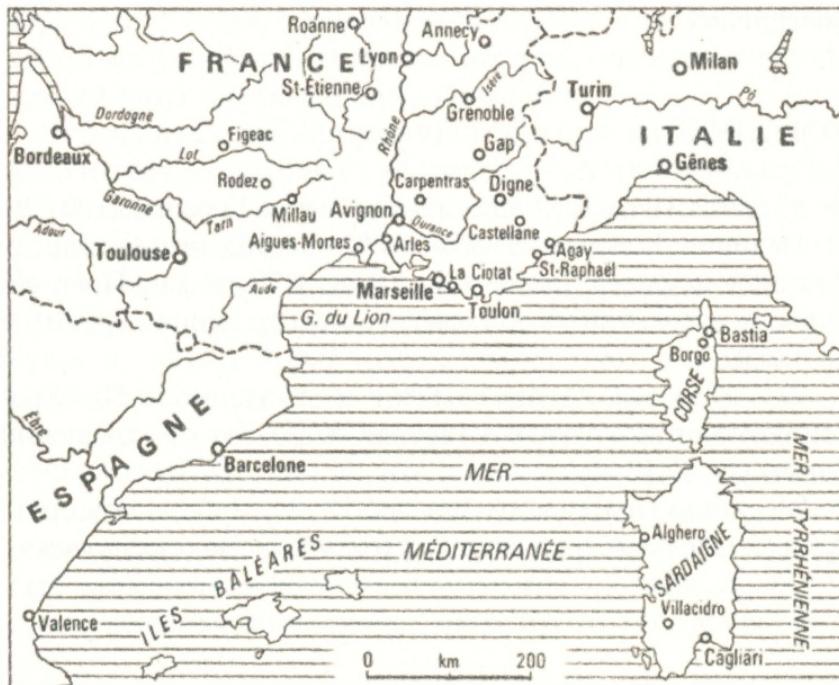
4 червня. Політ (для зв'язку) до 1/22 у Віллачидро на № 80.

6 червня. Виліт на літаку № 126 для розвідувального польоту на півдні Франції (Марсель). Пожежа на правому моторі. Поворот назад, завдання не виконане. На капоті мотора була велика діра, не видна в польоті з місця пілота.

14 червня. *Перше після повернення в ескадрилью завдання, політ над Францією, район Родеза, завдання виконане. Тривалість: чотири години: Гап, Карпентрас, Арль, Гап, Мійо, Фіжак, Ег-Морт.*

15 червня. Виліт на «P-38» № 273 у район Тулузи. Повернення з півдороги (несправність кисневого приладу).

23 червня. *Політ до Франції (Прованс) з метою точного визначення координат. Завдання виконане. Тривалість: 4 години; над Ла-Сьотою два ворожі винищувачі, перебуваючи*

на 600 футів нижче, атакували з 9 години (напрям) протягом мілі; пілот скинув додаткові баки і втік.

29 червня. Завдання на літаку «P-38» № 292. Район Аннесі — Шамбері. Відмова одного мотора, повернення на низькій висоті: 8 000 футів. «Утеча по долині По». Приземлення на одному моторі на аеродромі Борго коло Бастії. *Завдання почасти виконане*. Тривалість: 4 години (політ над долиною По від Туріна до Генуї).

3—5 липня. Політ (зв'язковий) до Алжира на літаку № 80.

8—10 липня. Політ у Туніс на літаку № 126 на хрестини (відкладені) Крістіана Гавуала.

11 липня. *Політ у район Ліон — Дінь — Канни на літаку № 219. Завдання почасти виконане*. Тривалість: 3 години 5 хвилин.

14 липня. *Політ у район Дінь — Аннесі на «P-38» № 533. Проблеми з кисневим приладом, мало не зомлів. Завдання виконане*. Тривалість: 3 години.

15 липня. Політ (зв'язковий) до ескадрильї французьких «Maraudeurs» [бомбардувальників] у Віллачидро. Одразу й повернення.

КОРСИКА

17 липня. Переліт у Борго, на нову базу на Корсиці, на № 126.

18 липня. *Політ на «P-38» № 292 над Верхньою Савойєю. Завдання виконане*. Тривалість: 3 години 20 хвилин. Політ від Діня до озера Аннесі, від озера Аннесі до Ліона і від Роана до Тьєра.

21—27 липня. Алжир — Туніс — Алжир на № 80. (Хрестини Крістіана-Антуана Гавуала. Сент-Екс — хрещений батько (28.07.1944).

31 липня. Політ на «P-38» № 223 на схід від Ліона [над Аннесі через Амберіе]. Виліт: 8 год. 45 хв. Не повернувся.

«Аж до кінця зі своїми товаришами...»

СПОГАДИ ЖАНА ЛЕЛЮ

...Я був офіцером, що складав графік польотів, і Сент-Екс часто приходив до мене, щоб я виявив до нього прихильність у розподілі польотів. «Для вас усіх, — казав він мені, — на один виліт менше чи більше — це ніщо. А для мене, розумієте, оскільки я взявся пізніше, це дуже важливо. Я маю в цьому потребу, потребу водночас і фізичну, і моральну...»

Але я відмовлявся від усіх поблажок, немов Сент-Екс був таким самим пілотом, «як і решта». Насправді ми відчували, що його втрата як людини буде незмірно тяжчою, ніж утрата як авіатора, і боялися за його долю. Під час своїх польотів він уже не раз кидав виклик долі, і наш дух авіатора, завжди трохи фаталістичний, непокоївся.

Він просив, щоб йому давали завдання в район Аннесі, який нагадував йому про щасливу пору дитинства; внаслідок збігу, що вразив би куди забобонніший дух, ніж його, це бажання щоразу наражало його на небезпеку, а зрештою втягло в останню пригоду. Першого разу його заскочили два винищувачі, і він насили утік від них. Іншого дня¹, коли він перебував на висоті 9 000 метрів над озером Аннесі, з його кисневого приладу почав витікати кисень. Тиск упав, і Сент-Екзюпері був змушений опуститися до рівня, де можна дихати. Але «P-38», що не має ніякої зброї, може літати так далеко вглиб Франції тільки завдяки великій висоті, де літак досягає максимальної швидкості. Отже, без кисню Сент-Екс став вразливий, а його довге повернення віддавало його на ласку першого винищувача, який трапиться де-небудь, а

¹ 29 червня.

проте цього разу він ще повернувся. Трохи згодом із ним трапилася ще небезпечніша пригода: він був у тому самому регіоні, як раптом у нього відмовив лівий мотор. Сент-Екс вирішив, щоб його важче було виявити, повернатися через гірські масиви Альп. Він опустився нижче від гірських вершин і на одному правому моторі почав повернатися. Але невдовзі помилився долиною і з'явився на низькій висоті неподалік від Туринга. Далі йому довелося летіти над ворожими територіями, де він був легкою мішенню для найменшого суперника. «Однієї миті, — признався він нам, — я побачив у дзеркалі заднього огляду якийсь літак. З двох одне: або він опинився там випадково і, можливо, не бачив мене, або ж гнався за мною. Хам так як, я нічого не міг вдіяти, тож вважав, що немає потреби стежити за ним очима».

А втім, Сент-Екс признавався, що не дуже переймається ворожими літаками: «Я й так маю багато клопоту з пілотажем, навігацією, радіозв'язком і фотографією. Я ніколи не марнуватиму час на роздивляння німців». Така невимушність тривожила нас, і ми намагалися напоумити його. Він не казав нічого, але ми були переконані, що він не змінить характеру своїх дій...

Сент-Екс часто розповідав мені про Кафку та Рільке. Кафка був новим для нього, і, оскільки я читав «Замок», я, набравшись зловтіх, критикував його любов до цього надто вже цікавого твору.

СПОГАДИ АЛЕНА ЖУРДАНА

Чи був Сент-Екзюпері чудовим військовим пілотом? Важко сказати: то був старий пілот, а це вже неабияка заслуга, як учать у школі пілотажу.

Він мав щастя, спокій, сміливість, а водночас і відвагу, разом із ризиком, який вона зумовлює. І, як знали всі, інколи бував розвіянний у польоті, як-от в Альгеро 24 червня.

Поставивши одразу після злету живлення бензином обох моторів від відповідних їм причепних баків, він закінчив свій політ чудовим приземленням із задоволенням, що виконав

свій обов'язок, і з внутрішньою переконаністю, що пілотував добрий двомоторний літак, але наприкінці пробігу помітив, що один із двох гвинтів не рухається. Літак, призвався він, мав у польоті певну тенденцію повернати ліворуч навіть після використання всіх наявних компенсаторних заходів і всупереч мозковим командам. Пояснення знайшли швидко: на літак почепили тільки один з двох баків, тож гвинт крутився собі від вітру, індикатор впускового тиску показував лише атмосферний тиск, а мотор вочевидь зупинився внаслідок нестачі бензину ще на початку польоту.

Сент-Екзюпері бачили в Алжирі 3 і 4 липня: там він зустрічався з друзями в художника Альбера Марке, в Гі Моно; побачився з Фернаном Греньє, що хотів би, на прохання численних друзів, призначити його не на таку небезпечну посаду, і він справді докладав зусиль, говорячи про послуги, які міг би надати Сент-Екзюпері своїм пером Франції після війни.

СПОГАДИ ФЕРНАНА ГРЕНЬЄ

Сент-Екзюпері швидко збегнув, куди я хилю.

— Але, месьє мініstre, я читав ваші дві брошури: про розстріл у Шатобріані, і про партизанів... Тож який інший народ, крім нашого... Кожен повинен боротися, щоб визволення прийшло найшвидше...

І з гучним, сповненим оптимізму сміхом додав:

— Бачите, я стукаю по дереву! Я вірю в свою зорю...

Украй зворушений, я міг тільки схилитися перед такою рішучістю. Я міцно стис йому руки, опираючись своєму бажанню обняти його.

Наступний лист, позначений загалом літерою Z, був, на-певне, призначений генералові Бросе (див. нижче, с. 424).

ЛИСТ ДО ГЕНЕРАЛА Z., НЕ НАДІСЛАНІЙ

Алжир [3 липня 1944 р.]

Дорогий генерале!

Я отримав «Військового пілота» і дякую, що ви надіслали мені єдиний примірник¹, який я маю. Я не знаю, до яких роздумів спонукало вас його читання і чи змінило воно реакції вашого командира, я вже забув його прізвище, що раптово і з великою прихильністю підступив до мене на одному обіді. Я був вражений не так його агресивністю, як прямотою серця, і ціло хотів, щоб він прочитав цю книжечку.

Оскільки ви не говорите мені про його нову реакцію, я припускаю, що мене не зрозуміли. Мені видається дуже дивним, що певна полемічна атмосфера могла сфальтувати такий простий текст для такої прямої натури, як у нього. Мені абсолютно байдуже, що ті в Алжирі, хто не воює, плещуть про мої приховані наміри або тлумачать їх. Ті наміри, які вони приписують мені, схожі на мене так, як сам я схожий на Грету Гарбо. Мені абсолютно начхати на їхню думку, навіть якщо вона привела до заборони моєї книжки в Північній Африці. Я живу не з торговлі книжками. Натомість перекручення, до якого вдається ваш приятель, видається мені напрочуд нестерпним. Безперечно, тому, що я ціную його. Адже я писав для нього і таких людей, як він, а не для політиків. Чому він прочитав кілька моїх сторінок в облудному світлі певної політичної тези? Припустімо, я Монтень і опублікував свої «Проби» в алжирському журналі, тож якби критика абсолютно намагалася пояснити їх проблемою перемир'я, хіба не знайшли б у моєму тексті макіавеллівських маневрів?

Так, я говорив про відповідальність. Але ж, нехай йому біс, я висловлювався ясно! Я жодним рядком не згадав страхітливої тези про відповідальність французів за поразку. Я ясно сказав американцям: відповідальні за поразку — ви. Нас

¹ Якщо в Америці (та окупованій Франції) «Військового пілота» продавали тисячами примірників, жоден не потрапив до Північної Африки, ймовірно, внаслідок голлістської заборони. (На цю тему див.: Cate C. — С. 487).

було сорок мільйонів селян проти вісімдесяти мільйонів промисловців. Одна людина проти двох, одна машина-апарат проти п'ятьох. Навіть якби Даладье обернув французький народ у рабство, він не зміг би видобути з кожної людини сто годин щоденної праці. Адже доба має тільки двадцять чотири години. Хоч як керували Францією, гонка озброєнь забезпечила одну людину, яка протистояла двом, одну гармату, яка стояла проти п'ятьох. Ми погодилися стояти один проти двох, ми прагнули загинути. Але, щоб наша смерть була ефективною, нам треба було отримати від вас чотири танки, чотири гармати, чотири літаки, яких бракувало нам. Ви вважали, ніби ми врятували вас від нацистської загрози, а самі ви й далі будували тільки пакарди та холодильники для своїх юкендів. Ось єдина причина нашої поразки. Але ця поразка однаково врятувала світ. Ми визнали, що нас розчавили, і ця мить стала вихідною точкою опору нацизму». Я казав американцям (вони ще не воювали): «Дерево опору виросте колись із нашої жертви, наче з насінини!» Яким чином, хай йому біс, ваш приятель міг не погодитися зі мною в цьому першому аспекті книжки? Диво, що американці читали її і вона стала в них бестселером. Диво, що вона спровокувала сотні статей, у яких самі американці казали: «Сент-Екс мав слухність, ми не повинні звинувачувати Францію. Пochaсти відповідальні за її поразку й ми». Якби французи в США трохи дослухалися до мене і не пояснювали все загніванням Франції, наші стосунки з США не були б такими, якими є тепер. І мені вже довіку ніхто не перешкодить дотримуватися цієї думки.

Але в книжці є й інші, загальніші твердження, і я справді заявив, що «ми відповідальні». Але тут не йдеться про поразку. Йдеться про фашистський або нацистський феномен. Я казав (як це не може бути очевидним, я доклав стількох зусиль, щоб висловитись ясно): західна християнська цивілізація відповідальна за загрозу, яка нависає над нею. Що вона зробила за останні вісімдесят років, щоб оживити свої цінності в серці людини? Нам запропонували як нову етику належне Гізо гасло «Збагачуйтесь!» і американський комфорт. Від чого молодь після 1918 р. могла бути в захваті? Моє покоління грало на біржі, обговорювало в барах автомобілі або

залаоджувало брудні оборудки з акціями. На один мій чернечий досвід, зумовлений тим, що я жив на повітряних маршрутах, де людина зростала, бо від неї вимагали геть усього, скільки припадає людей, яких поглинуло болото белоти і перно, якщо вони належали до однієї групи, і болото бриджу й коктейлю, якщо до іншої! Двадцять років моє життя мене нудило від п'ес Бернштейна (циого великого патріота) та ницьosti Луї Вернея. А надто від усіх ізоляціоніzmів світу. Кожен жирний у своєму сирі. Я з пристрастю написав «Планету людей», щоб сказати своєму поколінню: «Ви жителі однієї планети, пасажири одного корабля!» В чому оті гладкі прелати — які, до речі, сьогодні скотилися до колабораціонізму — або урядовці Державної ради були носіями західної християнської цивілізації та її культу універсального? Вам дошкауляла спрага, яку ніщо не могло втамувати на континенті. Чи вірите ви, що моя щира приязнь до вас не пов'язана передусім із тим, що я визнав у вас людину своєї раси? Люди вмирали від спраги. А ту спрагу можна було втамувати — яка дивна загадка — тільки в пустелі. Або, зіпершись на ніч, у важкі години на повітряних маршрутах. Мені було нестерпне — вам тим паче — читання й «*Canard Enchaîné*», і «*Paris-Soir*». Я терпіти не міг Луї Вернея. «Чому ваша книжка так припала мені до серця?» Я мав потребу в таких словах. Я люблю людей, які напувають мене. Мене нудить від того, що зробили з людини Луї-Філіп, Гізо і Гувер. Якщо служки сорбору зазнали нападу варварів, на кого передусім падає проприна? Це одвічна історія кочових та осілих народів. Цивілізацію треба рятувати постійно. В Парагваї, як ви знаєте, тропічний ліс пускає свої паростки на всіх бруківках столиці. Там він завбільшки з травинку, але поглине ціле місто. На землі треба постійно боротися з прадавнім лісом.

У чому ваш приятель, якого я, думав, знаю, міг бути задоволений етикою довоєнного періоду? А якщо, як і ми, він відчував, що помирає від спраги, чому, в ім'я Господа, він обурюється, коли я дорікаю тому періоду духовного убозтва? Кажучи, що кожен відповідає за всіх, я дотримуюсь великої традиції святого Августина. Ваш приятель теж, коли воює. Він уособлює присутність на війні бретонського селянина,

селянський фактор Монтобана. Якщо країна це Істота, він кулак країни. Через нього воює сільський фактор. А він через селянський фактор служить під іншим ім'ям спільноти. Істоту не можна поділяти.

Який зв'язок може мати тема, яку я висвітлюю, з дурними ієреміадами про політику Леона Блюма? Який рядок книжки дає підстави вважати, що твердження «я відповідальний» має бодай найтуманніший зв'язок із приниженим *mea culpa*? Це твердження мало б бути девізом гордощів кожної людини. Це віра в діяльність. Це сама основа відчуття буття. Нехай кабінетні блощиці читають цю книжку під кутом політичних намірів, я можу тільки тихенько поблажливо сміятися, бо я щотижня воюю у Франції, сам на борту літака, незважаючи на свої сорок три роки, на «*Lightning*'у P-38» з групи 2/33, тиждень тому я повернувся з винищувачами на хвості, а чотири дні тому в мене відмовив один мотор над Аннесі!¹ Мені начхати на них. Але я абсолютно відмовляю шляхетності вашого друга в праві на таку інтерпретацію. Я промовляю «замість» нього. Я виражаю його думки. Нехай він перечитає мене через десять років, якщо сьогодні абсолютно неможливо порозумітися навіть між чистими.

ТЕЛЕГРАМА МАДАМ РЕНЕ ГАВУАЛЬ

Алжир, 5 липня 1944 р.

Присилаю вам найпалкіші вітання з народженням свого хрещеника, що матиме наймилішого хрещеного батька у світі, й переказую вам усю ніжність вашого чоловіка.

До скорого побачення.

Антуан де Сент-Екзюпері

¹ 29 червня 1944 р. Див. список вильотів Сент-Екзюпері, с. 340.

ЛИСТ ДО ЖОРЖА ПЕЛІСЬЄ

[з Туніса¹, 9—10 липня 1944 р.]

Дорогий друге!

Я зупинився тут на два дні. Мій літак поламався. «Електричні струми змішалися в дротах і все погоріло: стартер, радіо й т. ін.» Але, коли цей лист потрапить до вас, я вже, безперечно, дістануся до свого голубника.

Я випадково дізнався, що зв'язки між Алжиром і цим голубником майже урвалися. Навіть якщо я довго не повертаюся, не пересилайте моїх листів. Вони губляться. Проте намагайтесь завжди дублювати телеграмами. Дякую вам безмежно.

Отже, я вирушаю завтра. Я виконую дивне, як на свій вік, ремесло. Найстарший після мене на шість років молодший від мене. Але я віддаю перевагу цьому життю, — сніданкам о сьомій годині ранку, офіцерській їдалальні, намету чи побіленій вапном кімнаті, а потім десятком тисячам метрів висоти в забороненому світі, — а не жорстокому неробству в Алжирі. Мені неможливо зосередитись і працювати на себе самого в непевному середовищі. Мені бракувало там соціального чуття. Натомість я обрав максимальне зужування, і, оскільки завжди треба йти до краю свого єства, я не відступлюся. Я бажаю, щоб ця лиха війна закінчилася до того, як яувесь розтану, як свічка, що горить у кисні. Згодом я матиму іншу роботу.

Звичайно, я в захваті від своїх сміливих товаришів з ескадрильї. А проте страшенно страждаю від браку людських контактів. І все-таки тут є дух. Під час обідів у їдалальні я маю страхітливе враження змарнованого часу. Я здатний розчинитись у будь-якій групі... Ніхто не годен уявити собі, ніби мені бракує чогось іншого, крім кіно та жінок, як їм. А проте я замовчу більшу частину свого єства. Мені бракує геть усього...

¹ У липні Сент-Екзюпері шість разів бував у Тунісі.

ПАРІ МІЖ СЕНТ-ЕКЗЮПЕРІ І ЙОГО ТОВАРИШЕМ ПОЛКОВНИКОМ МАКСОМ ЖЕЛЕ

15 липня 1944 р.

Прямокутний паралелепіпед, висота якого дорівнює діагоналі прямокутника в основі, точнісінько складається з двох кубів зі стороною один сантиметр. Поверхня прямокутника в основі дорівнює добуткові числа 311 850, помноженому на невідоме просте число.

Визначте висоту паралелепіпеда.

Якщо полковник Желе, колишній студент Політехнічного інституту¹, вирішить мою проблему менше ніж за три дні й за три безсонні ночі, я зобов'язуюся зробити йому подарунок у вигляду авторучки «Parker-51». Якщо він не розв'яже за три дні, він мені зробить подарунок у вигляді шести пачок цигарок «Philip Morris».

Під час польоту 14 липня поламався регулятор надходження кисню, Сент-Екзюпері мало не зомлів.

15 липня у Віллачидро він привітав Ліонеля Шасена, бо групу 2/33 мали перевести на Корсику.

16 липня з Сент-Екзюпері хотіли поговорити про майбутню висадку в Провансі й необхідність для капітана Лелю і для нього, оскільки вони знають дуже багато, не вирушати в бойові вильоти. Сент-Екзюпері заперечував.

17 липня група перебазувала в Борго на Корсиці, Сент-Екзюпері оселився в Міомо на віллі «Beausoleil».

¹ І колишній пілот групи 2/33. У «Військовому пілоті» його прізвище стало Желі [Gelée → Geley] з причин англосаксонської вимови.

ЛИСТ ДО МАТЕРІ

[Борго, липень 1944¹ р.]

Мамусю!

Я б так хотів заспокоїти вас щодо мене і щоб ви отримали моого листа. В мене все гаразд. Абсолютно все. Але я страшенно сумую, що не бачив вас так довго. І я переживаю за вас, моя люба старенка мамусю. Яка нещасна теперішня доба!

Мені крається серце, що Діді втратила свій будинок². Ох, мамо, як мені хотілося б мати змогу допомогти їй! Але нехай вона твердо сподівається на мене в майбутньому. Коли нарешті буде змога сказати тим, кого любиш, що ти любиш їх?

Мамо, обійтіть мене, як я обіймаю вас усім своїм серцем.

Антуан

СПОГАДИ ГЕНЕРАЛА ШАМБА

(*Сіді-бу-Саїд, Туніс*)

Мис, на якому ми жили, мав історичне минуле. Його вертикальний скельний берег заввишки метрів двадцять домінував над проходом, крізь який колись пропливав карфагенський флот, виходячи у відкрите море. Недалеко, праворуч від нас, містилися й руїни Карфагена.

Сент-Екзюпері заговорив:

— Яка тиша! Природі начхати на людей та їхні дитячі війни. Ганнібал, Сципіон Африканський — що означають сьогодні їхні імена? Що лишилося від них? Цивілізація, закопана під землею. Живе тепер тільки Катон із його гаслом «*Delenda Carthago**!» Дух вижив, матерія зникла. (Завжди ця дивовижна ерудиція Сент-Екзюпері).

¹ Антуан, знову призначений, на своє прохання, до ескадрильї 2/33, був у таборі в Борго, коло Бастії. До майора його підвищили 25 червня 1943 р.

² Замок Аге в травні 1944 р. зруйнувалася німецька армія.

* «Карфаген слід зруйнувати!» (латин.). — (Перекл.)

За мить він озвався знову:

— А що лишиться від нашої цивілізації, де знищено духовне? Дух ще ніколи не був такий придавлений матерією, як сьогодні. Що лишиться від наших літаків, від наших б'юків і «Хочкісів»? Від наших транзисторів, ваговозів і холодильників, від наших фотоапаратів і швацьких машин? Що лишиться від нас самих, якщо ми не вмімо піднести наш ентузіазм вище від механічних монстрів, які вийшли з мозку наших інженерів? Оце, здається, і є цивілізація. Ця цивілізація ідотська. Я ненавиджу її!

А втім, я запитую себе, чому я воюю? Якби Франція не була переможена 1940 р., я б відмовився брати участь у цій абсурдній сутицці, в цій громадянській війні цивілізованих народів. Що я роблю зі своїм шоломом і кисневою маскою, навушниками і ларингофоном, парашутними лямками і цим усім мотлохом навколо мене? Я людина іншої доби. Я сучасник Жоашена дю Белле або в крайньому разі Арвера з його сонетом, загадкою і таємницею.

Цивілізація мала б зупинитися тут. Навіщо йти далі? Все інше — вже зайве. (Він погриз травинку й викинув її.) Розумісте, Шамбе, розумієте, генерале, я запитую себе, що ми тут робимо. Коли ми визволимо Францію, яка цього не заслуговує, треба буде зробити лише одне: пройтися молотом по всьому, що створювало наш дурнуватий прогрес, і повернутися за всяку ціну на одне сторіччя назад, можливо, ще далі, ю знову поставити дух на його справжнє місце. Якщо не зробити цього, людство закопає себе власноруч. Амінь!

Ми підвелися й повернулися до машини, яка стояла на виїзді з Сіді-бу-Саїда. На невеликій площі й далі сиділи, нерухомі та байдужі, курці нарґіле.

— Ось справжні мудреці, — проказав Сент-Екзюпері, — їм начхати на наші двигуни внутрішнього згорання. Вони вміють жити.

Такими були останні фрази, які я почув із його вуст. На перехресті Ла-Марси ми розсталися. На нього чекала інша машина. Його запросили.

«Його запросили»: 24 липня в Тунісі хрестили Крістіана Гавуала, хрещеним батьком якого став Сент-Екзюпері. Див. вище, 4 червня і 5 липня 1944 р.

24 липня полковник Шасен зустрівся з Сент-Екзюпері, що прилетів у Алжир як зв'язківець. Він радив припинити літати. Тепер він уже наважився. За три місяці Сент-Екзюпері здійснив вісім вильотів для фотографічної розвідки над Францією, стільки, скільки його товариші за рік. «Це неможливо, — відповів Сент-Екзюпері, — я лишуся зі своїми товаришами до кінця...»

СПОГАДИ АННИ ЕРГОН-ДЕЖАРДЕН

Ми мали побачити Сент-Екзюпері востаннє 26 липня вранці. Андре Моруа виїхав. Наш чарівний друг Рене Леман, проживши рік із нами, теж вилетів до Америки. Він запропонував Сент-Екзюпері повезти в США лист до його дружини Консуело. Отож уранці 26 липня він прийшов на восьму годину ранку, ми якраз снідали. Я чула, як Сент-Екзюпері казав Жідові: «Я маю отам машину й був би дуже радий показати вам свою іграшку... Чом би вам не поїхати зі мною на Мезон-Бланш?» — «Не сьогодні, друже... наступного разу, обіцяю вам...» I, немов щоб виправдати свою відмову, Жід силувано кашлянув.

Тоніо поїхав сам, а іншого разу вже не було! Через три дні, отримавши пошту з Америки, яку треба було переслати йому, я зателефонувала доктору Пелісьє, його квартирному господарю в Алжирі, й він повідомив, що Сент-Екзюпері, вилетівши вранці в розвідувальний політ, не повернувся.

Я зберігала в своїх паперах, ще три роки тому, виконані американськими службами фотокопії двох останніх листів його дружини. В останньому листі була така проста фраза: «Я зламала собі палець. Я пишу вам лівою рукою. Чи можете ви читати мене? Але ви, мій коханий, благаю вас, не зламайте собі нічого!»

26 липня Сент-Екзюпері повернувся на Корсику. 30 липня він був у Бастії, де зустрівся з полковником Роквеллом. У Нормандії наступ американців на Авранш. Росіяни стоять

перед Варшавою. 30 липня німецький винищувач збив американця Юджина Мередіта з 23-ї розвідувальної ескадрильї.

ЗАПОВІТ СЕНТ-ЕКЗЮПЕРІ

Щодо його творів і особистих паперів.

На звороті наказу про виліт, датованому 7 травня 1944 р. й підписаному рукою Макса Желе, наказу, де Сент-Екзюпері замінив мотив «Виклик начальника Генерального штабу Повітряної армії генерала» словами «Привітатися з меєм Еманюелем Бовом», можна прочитати такі рядки, написані його рукою:

Фіброму валізу віддати Х. (шифр замка: 240).

Решту і алжирський рахунок із банку «*Cie*» — Консуело.

Спалити папери в шухляді шафи, але зачекати досить довго, щоб бути впевненим, що я не в полоні.

ЛИСТ ДО П'ЄРА ДАЛЛОЗА

[30 липня 1944 р.]
Поштовий сектор 99027

Дорогий, дорогий Даллозе,

як мені бракує ваших кількох рядків! Ви, безперечно, єдина людина, яку я вважаю за людину на цьому континенті. Я б хотів знати, що ви думаете про теперішні часи. Сам я у відчай.

Певне, ви думаете, що я мав слухність в усіх аспектах, на всіх площинах. Який сморід! Дай Бог, щоб ви сказали, що я не мав слухності. Як я зрадів би вашим словам!

Я беру якомога активнішу участь у війні. Я, звичайно, дуаєн військових пілотів у світі. Вікова межа для такого одномісного винищувача, який я пілотую, становить тридцять років. Якось у мене відмовив один мотор на висоті 10 000 метрів над Аннесі, тієї самої години... коли мені виповнилося сорок чотири роки! Поки я летів над Альпами зі швидкістю черепахи, опинившись на ласці всіх німецьких

винищувачів, я тихо сміявся й думав про суперпатріотів, які забороняють мої книжки в Північній Африці¹. Дивина та й годі.

Я звідав усе після свого повернення до ескадрильї (це повернення — диво). У мене відмовляв мотор, я зомлівав від браку кисню, за мною гналися винищувачі, а тепер ще й поїжжа в польоті. Не думаю, що я надто пожадливий, і я почуюся міцним теслею. Це моє єдине задоволення! А ще й гуляти, тільки літак і я сам на борту, годинами над Францією і знімати фото. Дивне це все.

Тут я далеко від ночов ненависти, але, незважаючи на велиководушність ескадрильї, це все-таки почаси людські злигодні. Я не маю нікого, ніколи, з ким можна розмовляти. Але мати з ким жити — це вже неабищо. Але яка духовна самотність!

Якщо мене зіб'ють, я не шкодуватиму абсолютно ні про що. Майбутній мурашник жахає мене. Я ненавиджу їхню чесноту роботів. Я був створений стати садівником.

Обіймаю вас.

Сент-Екс

ЛИСТ ДО Х.

[30 липня 1944 р.]

...Я мало не лишився там чотири рази. Але до цього мені запаморочливо байдуже.

Мені начхати на... фабрику ненависті й неповаги, яку вони називають відновленням. Срав я на них. Я на війні знаю якомога безпосереднішої небезпеки, я абсолютно незахищений. Абсолютно чистий. Якось мене заскочили винищувачі. Я насилу втік. Думаю, то був добрий досвід. Але не внаслідок спортивного або вояовничого завзяття, якого я не відчуваю. А тому, що не розумію нічого, абсолютно нічого, крім якості субстанції. Їхні фрази огидні мені. Їхня пишно-

¹ 29 червня.

мовність огидна мені. Їхня полеміка огидна мені, я і анітрохи не розумію їхньої чесноти...

Чеснота — це врятувати французьку духовну спадщину, працюючи бібліотекарем у Карпентрасі. Це без ніякого захисту гуляти по небу в літаку. Це вчити дітей читати. Це погодитись, що тебе вб'ють, як простого теслю. Вони — це країна, не я. Я тільки з країни.

Бідолашна країна!..

Поштовий сектор 99027

Два листи, які ви щойно прочитали, лежали на столі¹.

31 липня о 8 год. 45 хв. Сент-Екзюпері вилетів, щоб облетіти Аннесі.

¹ Див. далі, с. 363, спогади П'єра Даллоза про ці два листи.

31 липня 1944 р.

ЖУРНАЛ ПОЛЬОТІВ ГРУПИ 2/33

Понеділок 31 липня
Бастія, Борго

Перше фотозавдання на високій висоті над півднем Франції. Не повернувся.

Одна дуже сумна подія отруювала радість, яку всі ми відчували з наближенням перемоги. Майор де Сент-Екзюпері не повернувся. Вилетівши перед 9-ю годиною до Савоїї на літаку № 223, він о 13-й годині ще не повернувся. Радіовики лишалися без відповіді, а запущені радари марно шукали його. О 14.30 вже не було надії, що він ще в повітрі.

Ми втратили в його особі не тільки нашого найдорожчого товариша, а людину, яка була для нас великим прикладом віри. Якщо він прийшов до нас поділяти ризик, незважаючи на свій вік, то не на те, щоб додати ще одну славу до вже напрочуд багатої кар'єри, а тому що він сам, особисто відчував у цьому потребу. Сент-Екзюпері належав до тих людей, що великі перед життям, бо вміють поважати самі себе.

Звичайно, ми всі сподівалися, що невдовзі побачимо його: доля не позбувається отак чоловіка, який має досвід 7 000 годин польоту і витримав стільки тяжких ударів. Він міг сісти у Швейцарії або заховатися серед савойських партизанів; навіть якщо він потрапив у полон, це ненадовго. Але, незважаючи на свою радість, ми думали, що він не ввійде разом із нами до визволеної Франції.

СПОГАДИ ГЕНЕРАЛА РЕНЕ ГАВУАЛЯ

Пілот поразки, він хотів стати пілотом перемоги... 24 липня, в Ла-Марсі, на хрестинах мого сина, разом із генералом Мастом і його дружиною та друзями, свідками нашої радості, ми думали, що було б бажано усунути його від польотів. Була тільки одна можливість: у нашему журналі польотів у записі від 21 липня можна прочитати: «Капітану Лелю і лейтенанту Анрі повідомили, що їм заборонено літати, бо вони багато знають про майбутній бойові операції. Вони скористалися цією забороною... щоб отримати все, чого хотіли від своїх товаришів: під загрозою, що вони й на них накличуть таку саму кару своїми звіряннями».

Отже, це було б просто, а у визволеній Франції Сент-Екзюпері мав би інші задоволення.

Він повернувся з Туніса 26 липня. 30 липня я здійснив не-передбачений виліт і, повернувшись, дізнався, що нашого американського товариша Мередіта збито через кілька хвилин по тому, як ми розсталися на відстані 60 миль на північний схід від Кальві.

Я вже більше не бачив Сент-Екзюпері. 30 липня пополудні він був у Бастії, де зустрівся з полковником Роквеллом і друзями. Він шкодував, що не мав змоги лишитися з ними, й запросив їх на завтрашній вечір до нашої їdalyni, бо того самого вечора мав вечеряти в одному ресторані за кілька кілометрів від Ербалунги, та вечеря, за спогадами кількох її учасників, була дуже весела.

31 липня Сент-Екзюпері, всупереч своїм звичаям, піднявся дуже рано. Хіба він не поводився так само вночі напередодні польоту Париж — Сайгон? Він пішов на аеродром із лейтенантом Дюр'є, що відповідав за підготовку літака, і водинадцять протягом періоду 1943—1944 рр. став готоватися до завдання: 33 S 176, фотографування місцевості на схід від Ліона. Там були Дюр'є, Русель, Потье, Котон, Сюті, інші механіки були на своїх літаках. Сент-Екзюпері вилетів о 8.45 на літаку «P-38 F5B» № 223, я дізнався про це, прибувши на аеродром близько полуночі. Всі пригадують мою реакцію. О 13-й годині він не повернувся. О 14.30 після різних спроб —

викликів по радіо, пошуків радаром — уже не було надії, що він ще в повітрі, а о 15.30 наш американський офіцер Робісон підписав рапорт «*Interrogation Report*», зазначивши: «*Pilot did not return and is presumed lost*» [«Пілот не повернувся, і його вважають за зниклого безвісти»].

Тоді я вперше не був присутній, коли він одягався, коли запускав мотори, не перевіряв, як закритий ковпак кабіни, не бачив, як прибирають колодки перед початком руху літака і польотом, що мав стати останнім.

У його кімнаті, де я складав опис разом із капітаном Лелю, ліжко було нерозстелене, тобто він не лягав, а на столі лежали два листи, адресовані друзям, один з них — П'єру Даллозу (листи, написані напередодні вранці).

Полковник Роквелл, великий приятель Франції, колишній пілот ескадрильї «Лафайєт» під час Першої світової війни, і друзі: полковник Баралес, майор Мартен, капітан Лашельє — прибули у відповідь на вчорашнє запрошення Сент-Екзюпері на вечерю до нашої їdalyni й дізналися сумну новину. Всі глибоко зворушенні, ми вшанували авіаційні традиції.

СПОГАДИ ВЕРНОНА Ф. РОБІСОНА

Гавуаль увесь час був коло мене, ще сподіваючись. Від час до часу він пропонував нам кілька пояснень того запізнення. Можливо, він зробив вимушену посадку або, може, вистрибнув із парашутом. Може, мав низький тиск кисню і опустився на малу висоту, де його не бачать радари. Сент-Екзюпері таки справді споживав більше кисню, ніж решта пілотів. Я знов, що він докладав максимуму зусиль під час кожного вильоту. Якщо він бачив, що його перший об'єкт закритий хмарами, він летів до другого, а потім повертається або лишався над зоною, аж поки небо прояснялося. Ця любов до добре виконаної роботи часто призводила до затримок відносно графіка.

Але всі ці пояснення, які давали нам причини сподіватися, з плином часу ставали дедалі невірогідніші. Тільки коли стало очевидно, що літак уже значно перевищив термін свого

перебування в повітрі, Гавуаль, зі смертю в душі, сказав, що вже не треба чекати.

СПОГАДИ АНДРЕ МОРУА

У Канаді одна молода жінка прочитала мені листа свого чоловіка, який служив в одній ескадрильї з Сент-Екзюпері, на Корсиці чи в Італії. Я не пригадую точних фраз, але він розповів, як одного вечора, десь ближче до вечері, він чекав на аеродромі повернення Сент-Екзюпері, що вирушив у політ над Францією. Він змалював дедалі більшу тривогу, тіні, які видовжувалися, ніч, що опустилися і огорнула все навколо, години, які минали, надію, що слабнула, тяжкутишу впевненості. «Десь о десятій вечора, — розповідав він далі, — хоча ніхто з нас не мовив ані слова, ми повільно пішли до їдалні. Вечеря на столах давно вже прохолола. Ми сіли й почали їсти. Наприкінці вечері найстарший із нас сказав: «Ви виконаете завтра завдання майора де Сент-Екзюпері...» Більш нічого. Та сцена моторошно нагадувала розділ із «Нічного польоту».

Про обставини зникнення Сент-Екзюпері, див. вісімнадцять гіпотез, які розглянув Д. Деко у вид.: Icare. — 1981. — № 96. Можна припустити, що він упав у Середземне море десь навпроти провансальського берега після атаки німецького винищувача.*

* Це припущення слухне, його підтверджують свідчення донедавна (можливо, і тепер) ще живого німецького пілота, який збив літак Сент-Екзюпері, і знахідка в морі наприкінці 1998 р. браслета з ім'ям Антуана де Сент-Екзюпері, його дружини Консуело і координатами американських видавців Сент-Екзюпері; 2004 р. знайдено й уламки літака. До речі, той німецький пілот (я сам чув його телевізійне інтерв'ю), дізнавшись потім у своєму полку, чий літак він збив, дуже шкодував: Сент-Екзюпері був культовою особою і в німецькій авіації. — (Перекл.)

Кілька реакцій після загибелі Сент-Екзюпері

П'єр Далоз отримав один з двох останніх листів Сент-Екзюпері, які подано вище. Він розповів, як ті листи потрапили до нього.

5 серпня я покинув віллу «Гранже» й перебрався в п'ятдесятій номер на бульварі Сен-Сенс у кімнатку на антресолях над кабінетами підприємства Перре.

8 серпня вранці мене покликала до телефону Франсуаза Жокс, що була зі своїми дітьми в Типасі. Вона повідомила, що тільки-но переслала мені лист, який, здається, був від Сент-Екзюпері. Почувши це слово під час розмови, інженер Перре показав мені пальцем назву газетного повідомлення: «Зникнення Сент-Екзюпері під час бойового завдання». Кількома словами я переказав новину Франсуазі Жокс, кваплячись закінчити розмову, яку, відчував я, я був уже нездатний провадити далі.

Повідомлення складалося лише з чотирьох або п'ятьох рядків. Серед інших повідомлень газети воно в моїх очах було абстрактним, абсолютним, абсурдним. Отже, Антуан де Сент-Екзюпері загинув...

Ганьба старіння має тільки одну компенсацію: ти бачиш, що вже не такий беззбройний перед підступними ударами життя. Я віддав останню шану полеглому другові потай у своєму серці, яке насили змусив заспокоїтись.

Антуан і далі жив у мені дивним життям зі своїми жестами, інтонаціями та виразами обличчя. А проте, як я щойно прочитав, уже загинув. Відтоді він невпинно віддалявся від мене, зупинившись на своїх сорока чотирьох роках, тим часом як я й далі жив і старів. Коли-небудь я стану геть

чужим і його молодості, і своїй. Я пригадую кілька нагод, коли б я, виявивши трохи більше дружньої турботи, міг дати Антуанові радість, і я пізнав гіркоту марних жалів.

Того самого дня я отримав і лист, про який ішлося і на якому я справді впізнав почерк Антуана: лист, висланий 3 серпня з Алжира... Франсуаза Жокс, чия адреса в Ель-Біарі була написана на конверті, переслала мені листа, додавши на звороті конверта кілька слів олівцем, мовляв, у цьому конверті два листи: один для мадам..., другий для мене...¹

Лист подругі я задля надійності довірив месьє Рене Масілі, що, здійснюючи свої функції комісара закордонних справ, часто курсував між Лондоном і Алжиром.

Набагато більше, ніж ризиків передачі листів під час війни, я боявся огидних процедур голлістської поліції. Адже всі знали, що за дружніми стосунками стежать, телефонні лінії прослуховують, листи розкривають, а деякі підступно направляють третім особам.

На другий день після зникнення Антуана алжирські газети заговорили про нього, але одразу замовкли. Порада мовчали надходила з кіл Служби інформації: «А хіба відомо, що він не передав свого літака Віші?» То була ганьба, яка, сподіваюся, походила від другорядних осіб.

Я пішов на вулицю Данфер-Рошро. Вся інформація, яку дав доктор Пелісє, зводилася до повідомлення в газеті. Він з сумом відчинив мені сіру кімнатку, куди я так часто приходив.

Андре Жід, стривожений нападами газети *«Alger Républicain»*, яка періодично вимагала його арешту за кілька надто вже прихильних до маршала Петена абзаців його *«Щоденника»*, жив мало не відлюдником у Ергонів. Він знов про повідомлення в газеті. Він очима запитував мене, і я мовчки простяг йому лист Антуана. Стоячи перед вітальні, він прочитав його вголос фраза за фразою, а потім опустив руку з тяжким, глибоким зітханням.

У червні та липні, поки Сент-Екзюпері облітав Альпи, там відбувалася драма: боротьба трьох із половиною тисяч партизанів проти німецьких військ і міліції Віші. Письменник

¹ Див. вище, с. 355—356.

Жан Прево загинув там 1 серпня. П'єр Даллоз, що був водночас другом і Сент-Екзюпері, і Прево, розповів про їхню майже одночасну загибель у своїй книжці «Істини», присвяченій драмі Веркору.

Від тієї тривалої дружби мало що лишилося. Оскільки посмертний том «Характерів» (1948 р.) Жана Прево тепер годі знайти, подаймо з нього наступний портрет.

ЛЮДСЬКІ ДІЇ. Я люблю Сент-Екзюпері, цю голову під усіма вітрами, невситимі очі, його жвавість, незграбність, шкарубкі й грубі руки, дивовижний сміх. Сент-Екзюпері переливається через край, треба, щоб його вела небезпека, сильувана увага: він грішив би внаслідок надмірності, діяльність спрошує його. Пам'ять і мистецтво Сент-Екзюпері, вірні його найдовершеннішим митям, зберігають тільки голі, сліпучі хвилини, це актор спогадів, які не відбудовуються.

— Щоб літак упав, — казав Сент-Екзюпері, — треба мати одразу три проблеми.

І такий потрійний збіг траплявся в нього не раз. Коли він вів літак, щоки йому роздувалися, ніс, як сурма, задирається вгору і крутився аж до посадки, а він тріумфував.

А якби стояв на покрівлі, йому паморочилася б голова.

Коли одужував, падіння вже тільки тішило його, він був невичерпний...

ЩОДЕННИК ЛЕОНА ВЕРТА

9 серпня 1944 р.

Однадцята година вечора. Я неуважно слухаю радіо. Раптом чую: «Французького пілота де Сент-Екзюпері, що належав до дисидентського формування¹, вважають за зниклого безвісти під час польоту над Францією».

Історичні події мені байдужі. Я бачу падіння некерованого літака, бачу літак, що горить. Бачу його обличчя.

¹ Радіо уряду Віші називало дисидентами тих, хто не корився Віші.

Я думаю про багато-багато годин дружби. Часом він пізно повертається вночі. Високі проблеми і карткові фокуси. І готельчик у Флервілі, де життя для нас немов мало смак досконалости.

Я зважую слова: «вважають за зниклого безвісти». Я шукаю причини сподіватися. Сюзанна теж сподівається. Але тільки тому, щоб я менше страждав.

Дурні думки: це означає сумніватися в ньому, зраджувати його, якщо вірити в його смерть. Я сподіваюся. Він упав поранений. Його лікують селяни.

10 серпня 1944 р.

Я машинально далі веду цей щоденник. Я вже не маю нічого, крім страждання. Абсолютність моого страждання — чи звеселила б вона його? Чи запросив би він мене до мудрості, що зрікається себе перед дитячим плачем? Як він казав про Мермоса, я не можу бачити його «в досконалості смерті».

«*Pour la Victoire*», 19 серпня 1944 р.

«*Antoine de Saint-Exupéry missing in action*».

«*Antoine de Saint-Exupéry did not return from a mission over Southern France** ...»

Я читав і перечитував десять, двадцять, сто разів цю жахливу новину. Я не міг повірити їй...

Признаюся, що, згадуючи з приголомшеною ніжністю образ Сент-Екзюпері, я думав не про найвидатнішого письменника своєї доби. Я думав про людину, про лицаря.

Максим Гор'кий, описуючи свою зустріч із Толстим, казав: «Він наче величезний собор серед приземкуватих будинків із пласкими покрівлями».

Сент-Екс був саме таким серед французів у вигнанні. Високий і шляхетний собор. Тож нема чого дивуватись, що він притягував ненависть певної категорії вигнанців: тих, кого він називав «марнотратними дітьми, які не мають дому, куди

* «Антуан де Сент-Екзюпері пропав безвісти під час бойового завдання». «Антуан де Сент-Екзюпері не повернувся з польоту над півднем Франції» (англ.) — (Перекл.)

повернутися». Солодкаві теоретики ненависті закликали його «зробити вибір». Бійці з П'ятої авеню радили йому «дovести його любов до Франції». Сент-Екс серед нью-йоркських хмарочосів був надто великий, надто справжній, надто чистий, надто французький. Він відповів усім на одній справді незвичайній сторінці свого «Військового пілота»:

«Я створив свою любов до своїх земляків даром крові, якот мати створює свою любов даром молока... Треба починати з жертви, щоб заснувати любов...

Я повернувся з завдання, створивши свою спорідненість із селянською дівчинкою. Її усмішка була прозора для мене, і крізь неї я побачив своє село і свою країну. Адже я належу до цивілізації, що зробила замковим каменем людину. Я належу до групи 2/33, яка прагнула воювати за Норвегію...»

Мішель Побер

Французькі таємні листи. — № 19, 1944 (серпень).

ДАНИНА ПАМ'ЯТІ СЕНТ-ЕКЗЮПЕРІ

Коли ми вже мали друкувати випуск, по радіо повідомили жахливу новину: Сент-Екзюпері вважають за зниклого безвісти. Ворог збив його літак під час розвідувального польоту над французькою територією.

Автор «Південного поштового», «Нічного польоту», «Планети людей» був не тільки одним з найвидатніших французьких письменників, а й чоловіком, який не міг уявити собі життя без свободи. А також взірцевим патріотом, що вмів доповнити свою думку діями.

«Les Lettres françaises» у своєму № 6 в квітні 1943 р. повідомляли про його дивовижну книжку «Військовий пілот», яка була заборонена, відколи її почали продавати, бо автор обстоював у ній Францію й заперечував нацизм. Але ми писали, що Сент-Екзюпері спонукав нас не до жалю, не до жаху й навіть не до бунту. Його роздуми, розгортаючись крізь епізоди польоту зі смертельною небезпекою, не запрошують нас ані каятьсь, ані

вдаватись до самозречення, а закликають стати такими, якими ми були тільки на словах: *рівними, вільними і братерськими*.

Саме за цей ідеал загинув Сент-Екзюпері, як загинув Жак Декур. Саме за цей ідеал борються сьогодні всі французи в братерському єднанні. Національний комітет письменників скорботно вшановує його пам'ять.

ЩОДЕННИК АНН МОРРОУ ЛІНДБЕРГ

8 жовтня 1944 р. Сент-Екс, як і я, жадав життя, і, знову-таки, як і мені, йому довелося подолати перешкоди, створені освітою, середовищем і *делікатністю*, щоб утамувати це жадання. Він бачив і зворотний бік життя, і те, як воно оберталося проти нього, і бачив смерть, бо це все одне ціле. Він розладнував плани тих, хто хотів відірвати його від його долі, від життя, а також від смерті. Він знов, що життя і смерть ходять у парі.

9 серпня, в розпалі готовувань до переїзду, я розгорнула газету й прочитала коротке повідомлення у «*Free Press*»: «Письменника-пілота Сент-Екзюпері вважають за зниклого безвісти над півднем Франції».

Лаконічне повідомлення. Під час самотньої розвідки. Він тільки-но поновив свої бойові вильоти... Він мав сорок чотири роки. Читаючи про це, я щиро кажучи, не відчувала брутального удару, бо часто думала про такий кінець і чекала його віддавна. То було радше зіткнення з очевидністю. Тож ось: спершу ви жили, але цього разу вже отаке, чорним по білому. Зітріть це видиво, як ви стільки разів стирали його вже давніше. Та ні, воно тут. Антуан де Сент-Екзюпері. Це правда.

Під час переїзду я не мала ні часу, ні місця, щоб десь закритися і подумати та оцінити, що це означає для мене. Тільки глухий біль, поки я пакувала речі, біль, який прокидався від часу до часу, нагадуючи мені про своє значення: «Таж він загинув, зник, виконуючи самотній розвідувальний політ над півднем Франції». Немов отак, знов усвідомлюючи ці слова, я наближуся до реальності, визнаю її раз і назавжди, і вже не відчуватиму цього надокучливого болю... Серце не сприймає всього одразу. Воно відкидає. Треба казати йому,

повторювати. Новий удар, новий біль, і т. д. І кожен новий біль не менш дошкульний, ніж перший, бо тим часом серце вже відкинуло очевидність, лишається неймовірне, і тому треба знову змушувати його страждати ще і ще. Серце навчається повільно, набагато повільніше за розум. Яке те серце затяте, яке воно вперте і як повстає проти болю!

Гаразд, хоча мій розум переймався тисячами матеріальних деталей, я під час кожного руху натикалася на голий мур, на порожнечу, і нерухоміла від удару: «Таж він мертвий». Навіщо писати, якщо його немає тут, щоб читати мені, можливо, коли-небудь, де-небудь? А моя остання книжка, написана, немов лист йому, вже ніколи не дійде до нього. Навіщо я писала? Ніхто тепер не зможе зрозуміти її так, як він. Ви пишете, і нехай у світі є тільки одна людина, про яку ви знаєте, що вона зрозуміє, цього досить, і те, що ви пишете, промениться внутрішнім життям, власним існуванням. Принаймні одне вухо почує вас.

Переконання цього чоловіка, спосіб, яким він виражав їх, просто давали мені змогу жити у світі такому, яким він постає сьогодні, і в такому, яким він буде завтра. Таке враження, ніби вся радість і краса цього світу взяли на себе певною мірою тягар його зникнення. І люди, які на вулицях Парижа криком виражають свою радість, радіють без нього. І всі літаки на небі нікуди не летять.

Чоловік, щасливий шлюб — це для мене вся земля. Для мене Чарльз — це земля, світ, життя. А Сент-Екс був не землею, а сонцем, місяцем і зорями, щоб осявати світ, прикрашати увесь світ і життя. І ось земля вже не осяяна і втратила красу. А я й далі йду по своїй дорозі, заточуючись і без радости.

Незважаючи на все, мій дух повстає, міркує. Зрештою, Сент-Екзюпері прагнув загинути за Францію. Він хотів здійснити найвищу жертву і повернувся шукати її. Його провіна (перед тими, хто страждав найтяжче) тепер уже загладжена. Але я обурююсь і кричу: «*Але ж у цьому не було потреби!*» Він не мав причини почуватися винним...

Він не мав потреби гинути, щоб його думки мали визнання. Його думки були й так бездоганні. Кінець кінцем він ніколи не міг задовольнитися тим, що давало йому життя. Тільки смерть могла наситити його. Він відчував поваб смерти.

«П'ятнадцять польотів на борту «P-38» під убивчим вогнем німецької протиповітряної оборони». «Якщо він пілотував «P-38», — сказав Трумен [приятель Ліндбергів], — він не мав, так би мовити, жодного шансу вибратися з нього. Тих, кому пощастило вибратися з «P-38», вкрай мало...»

Слово «зник» має в собі щось страхітливе. Воно містить у собі особливу тривогу, яка дуже відрізняється від страху перед смертю. Смерть, зрештою, безперечна...

Авіація сповнена тієї тривоги. Я бачила її на обличчях інших. Я відчувала її сама.

Я добре знаю шлях скорботи. Перший удар, потім облудні надії і час, що збігає й минає. Відповідь не надходить ніколи. Тільки час, що минає. Істота, яку ви любите, — заручник, заручник долі. Людина уявляє собі найтяжчі жахіття і не здатна спробувати бодай що-небудь, навіть сподіватися, навіть молитися. Але мої молитви, здається, відскакують до мене, їх наче відштовхує якийсь непроникний мур. А чи моляться за небіжчиків?..

Я можна створити спорідненість на основі однієї зустрічі, яка не мала продовження і яку, наскільки ти знаєш, він сам не хотів поновлювати? Байдуже, бо він розмовляв «моєю мовою» краще, ніж будь-хто, кого я зустрічала до нього або після.

Я сумую, що ми вже ніколи не зустрінемося. Я сумую, що він уже ніколи не намагався знову побачитися із нами, дарма що я розумію його. Я сумую, що політика і несамовита опозиція війні, вогні публічності й сукупність наклепів, образ і публічних принижень моєї книжки¹ не дали нам змоги побачитися знову. Я сумую, що ніколи не мала привілею знати, пробачив він нам чи ні нашу позицію, чи він пробачив мені мою книжку. Дарма що — хоч яка я скептична — його прошення можна добавити на кожній сторінці «Листа до заручника» і «Військового пілота».

¹ Див. вище, с. 159.

ДО НАКАЗУ ПО ПОВІТРЯНІЙ АРМІЇ

Постанова «№ 115 генерала де Голля, президента Тимчасового уряду, головнокомандувача армії (3 листопада 1944 р.).

«Майор, пілотдалекої розвідки, що завжди переконливо доводив такі свої чудові якості, як сміливість і вправність. У червні-липні 1944 р. він зняв над Францією на одномісному неозброєному літаку чудову низку розвідувальних фотографій і зрештою його перехопили два ворожі винищувачі. Вдавшись до маневру, він зміг утекти й доставити здобуті розвіддані.

29 червня механічні негаразди змусили його відключити один мотор під час картографічного завдання, але він таки спромігся довести назад свій літак і здобуті розвіддані, пролетівши понад 250 кілометрів над ворожою територією і 200 кілометрів над морем».

СПОГАДИ АНДРЕ ЖІДА, 1945 р.

Я не можу ні на що наважитись: ані відмовитись вважати за мертвого цього зниклого безвісти, ані віддати минулому стільки відваги, мужності, чесноти, жвавости, веселощів...

Він мав ваду, властиву, я думаю, багатьом авіаторам, ваду, яка стає в них своєрідним «професійним збоченням»: життя набуває для них досконалого смаку тільки тоді, коли щедро приправлене ризиком. А проте він проминув уже вік відчайдушності, досяг віку, коли йдуть у відставку, але відпочинок, спокій, затишок — усі ці блага, що їх бажають інші люди — були тягарем для нього. Йому не підходило ніяке «готове» щастя, і ніщо, вважав він, не відповідало його мірі, крім ненастancoновлюваного героїзму. Він уже немов дивом багато разів вибирався з різних небезпечних пригод і приохотився до них так, що вже не міг обйтися без них. А водночас його спонукало і подвоювало його природну відвагу владне чуття обов'язку, завдання, яке треба виконати, послуги, які треба зробити; а надто — величезна й палка любов до людей і до всього французького, потреба присвятити себе їм.

Я говорив про його моральні якості, а щодо його інтелектуальних обдаровань, то тут я не знаю, чим треба більше захоплюватися: чи їхньою могутністю, а чи їхнім розмаїттям. Його літературне значення відоме, тож я про нього не говоритиму. А от більшість його численних читачів не знають, що завдяки своїм багатьом патентам він набув своєрідної потаємної слави, якою будь-хто інший задовольнився б. Його невтомна цікавість завзято бралася до найрізноманітніших проблем — математичних, механічних, економічних та соціальних, — і він переставав думати про них тільки тоді, коли вирішував. Навіть у шахах він не погоджувався, щоб хтось переміг його, проте без ніякої зарозумілості й зі своєрідним постійним добрим гумором, який перетворював його в найчарівнішого товариша.

Сент-Екзюпері полюбляв товариство, і люди тішились, коли він був серед них, бо він годинами міг тримати публіку в радісному захваті різними вигаданими іграми або вправними картковими фокусами, які забезпечували йому славу ча-рівника серед диких народів, куди він потрапляв унаслідок вимушених посадок; зрештою, розповідями про свої пригоди... аж до цієї останньої, про яку він уже не розповість.

Завдяки щасливому збігу обставин я мав змогу досить часто бачити Сент-Екзюпері в останній період його життя. Досить часто з'являючись в Алжирі, він щоразу йшов їсти спершу до Ергонів, моїх господарів, які швидко стали його друзями. Він раптом заявляв по телефону: «Пригответе майонез і бульйон. Я іду з Сардинії з сімома лангустами і за годину буду у вас». Усюди, де він з'являвся, він давав тільки радість.

А втім, я думаю, що це радісне буйння життєвих сил лише приховувало глибокий смуток. Його численні близькі друзі не помилялися. Ім він палко висловлював своє гостре невдоволення і подіями, і акторами драми, в яку ми занурилися. З приводу деяких питань, або, точніше, з приводу однієї особи ми не могли порозумітися, і він ненастанно звинувачував мене з затятістю впертої дитини. Потім, а то й одразу телефонував: «Скажіть Жідові... боюся, я образив його». Але йому заперечували: «Та ні, та ні...» А я тут-таки й поправляв: «Так і є, дорогий Тоні, дуже образили». То був єдиний пункт незгоди між нами.

За кілька днів до свого останнього від'їзду Сен-Екзюпері був присутній на одному засіданні Дорадчої Асамблей, де промовляв генерал де Голль. Він був вражений його спокоєм, ясністю поглядів, доречністю і переконливою вправністю його аргументації й розповів про свій подив одному близькому товаришу, що побачив його під час виходу з тих зборів, а потім додав: «Він вочевидь сильніший, мудріший і величніший, ніж я сподівався бачити».

Якщо я подаю тут ці слова, то тільки тому, що про палку упередженість Екзюпері знали всі, і тільки я, безперечно, можу засвідчити те, що розповів мені той гідний довіри приятель. Але з цих слів ми не маємо права робити ніякого висновку: адже Сент-Екзюпері тут немає, щоб підтвердити чи скасувати їх. Але ті, кому була відома його затятість, знають, що він був здатний на швидкі й несподівані повороти. Ох, чимало є вчорашніх опозиціонерів, які підтримували або ні по-літику Віші (Сент-Екзюпері не підтримував її ніколи й жодним способом), які змушені визнати сьогодні, і то з більшою чи меншою охотою, що де Голль служить Франції.

Хоч якою була і хоч якою стала думка Сент-Екзюпері з приводу цього питання, це анітрохи не впливає на його значення і не може зменшити нашого захвату перед героєм, що жив і загинув за Францію. Було б зайвим говорити про це, якби ми не жили за часів, коли для багатьох людей мають значення тільки питання про погляди, — або принаймні вони в них беруть гору над усіма іншими міркуваннями. Але навіть за цих часів, коли так необхідна єдність, переконаймо себе, що нічого не було б ще менш гідним Франції і більш згубним для її майбутнього, як намагання досягти цієї єдності способом, характерним для тоталітарних держав, змусивши людський розум крокувати в ногу, знівелювавши думку.

СПОГАДИ РОБЕРА АРОНА, 1946 р.

Останньої неділі, коли Сент-Екзюпері заїздив у Алжир, він зізнав, що вже приречений... Одному приятелю, який потім переказав мені його слова, він сказав, що його вже не побачать.

Чому він так примирився з долею, що, як він знов, неминуча?.. Гордощі солдата, який хоче триматися до останнього на бойовій позиції, яку він має честь займати: смак виклику, пригоди. Але, безперечно, ще й спогад про осуд, спрямований проти нього...

Я б хотів, зважуючи свої слова і знаючи, до речі, що бувають обставини, коли не можна бути цілком відповідальним за ское зло, я б хотів сказати, що алжирська столиця великою мірою посприяла загибелі Сент-Екзюпері. Його вражало в саме серце, і то не меншою мірою, ніж ворожа куля, чвари між французами, суперництво, дурощі. Він помер від надто вимогливої і надто прозорої любові до своєї країни, діти якої втратили смак до взаємної любові. Він загинув на знак протесту проти сектантства і ненависті. Хотілося б, щоб його наука не була цілковито втрачена для майбутнього.

СВІДЧЕННЯ ЛЕОНА-ПОЛЯ ФАРГА, 1947 р.

Сент-Екс завжди був послом створення світу, який запропонував би нам ще один шанс. Для тих, хто читав його вдома серед родини, в студентській кімнатці, на бойовиці, в самотності, від нього лишилася велика процесія янголів на білій сторінці, на першій білій сторінці наших непевних, ще можливих життів, які, проте, бояться пізнати смерть не таку чисту, як його.

Для Сент-Екзюпері живого ніколи не існувало нічого неможливого. Він лишив глибокі, незагойні рани в серці тих, хто бачив, бодай навіть єдиний раз, як він усміхався. Адже його усмішка була просто... наче ласка природи, бо він чарував і мав у глибинах свого чесного і велиcodушного серця зичливість, розуміння і ласкавість для всього світу. А передусім тому, що він хотів вірити в людей або принаймні прощати їм. Це був чудовий взірець вірnosti, розраді і віри, і ми не здатні стищити свого суму з приводу його втрати. Він провів разом із нами по цій землі мук і ненависті, яка завдавала йому страждань, короткі вакації заблуканого генія, швидкоплинні й наповнені дні, які я ненастально згадуватиму, щоб п'янити свою засмучену пам'ять...

Я дуже любив його і завжди оплакуватиму його.

ОДНЕ СУДЖЕННЯ ЛЕОНА ВЕРТА, 1958 р.

Сент-Екзюпері, його життя, його смерть — теми героїчного ліризму. Він зник у морі без інших свідків, крім неба і моря. Він обрав саме таку смерть, стверджували кілька некрологів. I, безперечно, він не чекав смерти. Він провокував її. То була дуель, незвичайна битва. Але осілі народи з легким серцем жертвують життям героїв, даючи їм доручення загинути. Це створення піднесених небіжчиків не дає мені спокою.

Без сумніву, лист, написаний за кілька днів — або, якщо ваша ласка — за кілька годин до смерті, здається, виражав цілковиту зневіру. «Якщо я загину, мені начхати на те...» Але він сам 1939 р., ще до війни, застерігав нас від поквапної інтерпретації зневаги до смерти, бажаної смерти, легкої смерті: «Та мені начхати на зневагу до смерти. Якщо вона не результат узятої на себе відповідальності, тоді це тільки ознака убозтва або молодечого буяння».

ДОДАТКИ

Додаток I

МОРАЛЬ СХИЛЬНОСТИ

Ось повний текст, кілька уривків якого можна було прочитати під датою грудень 1939 р. (див. вище, с. 41).

Це чернетка, яку зберігають в одному приватному зібранні. Назва не належить автору. Її взято з першого рядка чернетки.

Почерк був дуже швидким, і його розшифрування потребувало тяжких зусиль. Це перший ескіз, у якому автор визначив, обвівши великими прямокутниками, місця, які треба зберегти чи розвинути (див. факсиміле; див. також, що він сказав про цей метод у своїй заяві «The New York Times» від 19 січня 1941 р.).

Згадки про різні тодішні події, зокрема про боротьбу, яку від грудня до березня провадили фіни протиsovєтських агресорів, дають змогу датувати текст кінцем 1939-го, можливо, початком 1940 р.

**Мораль схильности
і мораль нагоди.** Відмінність полягає в тому,
що їх ніщо не перекреслює.

Радіо «Штутгарт» оголосило про інтерв'ю з полоненими авіаторами. Йшлося про двох товаришів із авіаційної групи, сусідньої з нашою, збитих десь одразу за лінією фронту. І ми слухали їх, упізнали їхні голоси, але відчули, ще раз, і щось інше. В людському й технічному аспектах це інтерв'ю було для нас — ще одним — свідченням. Чому ці свідчення викриkують щоразу перед французькою публікою? Чому ми дозволяємо мало-помалу отруювати повітря, яким дихаємо, такими грубими трюками і реагуємо тільки лагідним глушінням, яке ніколи нікому не заважало почути геть усе!

Ми добре знали тих товаришів, — знанням, яке помічає реакції, не помиляється в них і вгадує наперед поведінку людини. Ми можемо правити за гарантів, що там відбулася комедія. І відбувається щоразу. І то ось яка.

Коли людина потрапляє в полон, її, якщо вона поранена, ведуть до лікарні. Там її розпитують: вік, прізвище, де живуть батько-мати й т. ін. Це нормальне і звичайне явище, тож можна гідно відповісти на ці звичайні формальні запитання. Людина відповідає. Потім її, очевидна річ, лікують. Цим піклується яка-небудь старенька медсестра з материнськими інстинктами. Адже для такої пропагандистської операції вочевидь не обирають брутального санітара. А ту стареньку з сивими косами цілком можна уявити собі. Жінки з материнськими інстинктами є в усіх країнах світу. І поранений удядчний їй за піклування про нього і дякує їй.

— Тож, бачите, хлопче, не так уже й сумно бутидалеко від своїх і страждати? Ви ж бачите, що всюди є люди, які розуміють горе інших. Ви тут скажітесь на що-небудь?

— Та ні!.. Про мене добре піклуються... тут дуже добре, і я дякую вам.

Він давав таку відповідь із гарячкою сорок градусів, після операції, дози морфіну, з ніжністю, коли трохи доброти веселить серце.

— Хлопче, я можу написати вашій родині, бо ж ви надто хворі, щоб писати. Що ви хочете, щоб вам прислали?

— Книжки...

— А ви отримуєте все, що вам присилають?

— Так, я отримую всі свої посилки. Я дуже задоволений.

Адже має право бути задоволеним той, хто відкриває посилку з душою вигнаної дитини перед своїм різдвяним подарунком.

Потім медсестра, коли пораненому вже краще, після тривалої самотності, дає йому змогу зустрітися з товаришем. Два сусідні ліжка. І цього дня вони вперше чують:

— Чого б ви хотіли на обід?

І вони відкривають своє досьє поранених, які вже одужують. Того дня їм подають у чашках запашну каву з молоком. А людина створена так, що, перебуваючи на дні прізви

найтяжчих пригод, чудується дрібницям. Як вона радіє кільком квітам! Медсестра щойно принесла кілька штук.

— Я подумала, що вони трохи звеселять ваше вигнання.

І тоді на дні серця з'являється цівочка оптимізму. Життя чудове цього ранку. Хлопець зустрівся з товаришем і розповів йому про останній бій зі своєрідною спонтанною радістю. Він упав у вогонь, а проте живий — і добре вмощений у білих простирадлах. Чудово. Про бій розповідають без ненависті, бо в душі вже поважають ворога.

Потім останній акт:

— А ви хочете оголосити заяву по радіо?

— Ні.

— Проте ми були б удячні вам.

— Мені байдуже, я категорично відмовляюся.

— Добре, дуже добре. Ми тут поважаємо сміливих солдатів. Ваша відмова — це відмова солдата. Ми не вимагаємо від вас нічого. І, щоб засвідчити свою повагу, згодні, оскільки мікрофон уже тут, дати вам зможу повідомити своїх родичів, що ви живі. Тільки оце, без жодного додаткового слова, яке могло б служити нашій пропаганді. Ми в захваті перед вашим чуттям обов'язку.

І полонений, трохи зворушений, зосереджується. І каже в мікрофон:

— Я радий повідомити своїй родині, що я живий і майже одужав.

Оце й усе. Вдавана чи ні, материнська ніжність медсестри з сивими косами, кава з молоком, що парує на столі, товариші в серці — є від чого розм'якнути. Солдат не знає, що з ними станеться, але ж, безперечно, нічого не змінилося. Також не йдеться про них. Адже вони мають таке невелике значення!

Тепер слово передали техніці. Ви ж знаєте, що таке монтаж. Технік збирає фрагменти фільму, починає спочатку. Платівка полегшує йому монтаж. Та й він має кілька чудових первісних матеріалів, записаних на плівці, відповіді на запитання під час з'ясування особи. Потім довірчі розмови з медсестрою, коли поранений страждав і самотність виповнювала серце. Далі велика радість, що можна розповісти все товаришам. Пережити вирішальну мить, коли ескадрилья месерш-

мітів ударила по вас, наче блискавка. І диво парашуту серед пожежі...

Адже справді дуже легко приховати мікрофон, де хочеш і коли хочеш. Справді дуже легко добути кілька кілограмів документів, якщо прагнеш мати їх кілька кілограмів. Потім праця, яку треба виконати. Той, хто провадив розпитування, повставляє в нього ретельно сформульовані запитання, які під час остаточного монтажу перетворяться в діалог медсестри і приятеля. Це все виконують, удаючись до ножиців і фрагментів звукової плівки:

— Ви щасливі в Німеччині?

— Звичайно, про мене дуже добре піклуються, до мене добре ставляться, я дуже задоволений.

— Хіба не роблять тут усього, щоб трохи звеселити ваше вигнання?

— Так, я отримую всі свої посилки... це мені дуже подобається.

— Що ви думаете про своїх страхітливих катів?

— Вони добрі. Я дякую їм.

Можливо, коли-небудь його запитували: «Як вам оці шоколадки?» або щось не менш по-дурному просте. Ну, а слова «Я дякую їм» можна було промовити через півмісяця, байдуже з якого приводу: «Медсестер перевели, ви не хочете сказати їм що-небудь?» — «Я дякую їм».

— Чи не хотіли б ви розповісти і нашій публіці, і вашій про героїчну битву, яка скінчилася вашим падінням?

— З великою втіхою! (Хто не мав сотні нагод проказати слова «З великою втіхою»?)

І от вам палка, природна і, звичайно, цілком спонтанна розповідь.

І, нарешті, щоб увінчати монтаж, преамбула:

«Бідолашні поранені повідомили нам, що були б безмежно щасливі поспілкуватися по радіо зі своїми рідними, тож радіостанція «Штутгарт», бажаючи полегшити їм полон, погодилася привезти до госпіталю своє устаткування, щоб записати їхні заяви».

Звичайно, фальшиве і використання фальшивого — це воєнні хитрощі. В цій моральній задачі я не здатний визначити, що жор-

стокіш: вправно зробити монтаж слів, які вихопилися в половиненого, чи розчавити якесь польське місто п'ятою ескадрилій. Я не вмію дуже добре відрізняти прийнятне від неприйнятного. Коли виходять за межі певного кодексу, мораль утрачає свою абсолютність. Але я добачаю дві помилки: по-перше, ми добре з'ясуємо, і то з разочіми доказами, за що ми, мої товариші і я, воюємо, чуючи, як ті, в кому ми були більш упевнені, ніж у собі, трохи награмим тоном служать німецькій пропаганді.

Ми воюємо за повагу до людини. Тут не розрізняють. Тут немає друзів чи ворогів. Людину просто або поважають, або не поважають. Тут ідеться не про доброчинство, а про щось безмірно піднесеніше. Розстрілюють заручників? Це воєнна необхідність. Можна бути більш або менш брутальним. Можна ощадити непотрібну кров і щадити від гніву безплідні руїни, але тут ідеться про міру. Коли людина в небезпеці, вона завжди постає як трохи жорстока, більш або менш брутальна, більш або менш освічена. Але суттєвої відмінності немає. І, звичайно, люди жорстокіш ставляться до ворогів, ніж до друзів. Зрештою, страту заручника можна примирити з найвищою повагою до людини. Є кати, які не ховають обличчя від своїх жертв. Розстріляти сміливого шпигуна — це одне. Зневажати його — інша річ. Я дуже люблю високу оцінку, яка стає вища від життя. Як і військові почесті, які треба віддавати військовополоненим.

Але тут ідеться про інше. Зневажають людину, всіх людей, брата чи ворога, коли використовують отак їхні внутрішні порухи, коли беруть жести жалощів, удячності, любові, втоми і отак страхітливо механічно використовують їх. Я пригадую того [нерозбірливє слово] дітей. Того товариша з колежу, несміливого і незgrabного, що в дванадцять років обмінювався наївними листами зі своїми сестрами, — листами, повними хатніх пліток, дрібної сміховини вбогої родини, а також сподівань і наївних порухів гордощів. Але не [здатний?] до гордощів. І пакунок його листів украв якийсь шибеник. Він став на стілець викладача, поки ще двоє чи троє шибеників триали бідолаху, що аж пашів, і змусили його вислухати від початку до кінця публічне читання його таємниць.

Тоді в серці озвалося тільки одне почуття. Вбити. Люди погоджуються або ні з порушенням певної сфери, внутрі-

шньої сфери. Є кордони, порушувати які страхітливо. Звичайно, чехи, поляки і Фінляндія. Але це все одна річ: несправедливість. Це питання міри, а людина завжди більш або менш справедлива. Расова відмінність виявляється найразочіше саме тоді, коли переступають внутрішні кордони. Тоді на вустах з'являється присмак убивства. І ми, одинадцятирічні хлопчаки, які були не згодні з тим, що діялось, дізналися тоді, що таке чуття сорому. Що завгодно, тільки не це. Ми б погодились бачити, як його б'ють, навіть несправедливо. Але там завдали образу найвищій частині нашого ества, не нашому милосердю, а честі, людині, яка була в нас. Людині, яка передала нам загадкову спадщину родинного [нерозбірливе], релігій і не знаю що інше витончене й неоцінене¹. Ми взялися за зброю. То були пласкі лінійки, каламари і наші кулачки одинадцятирічних дітей. Ми помстилися за товариша, якого піддавали тортурам і який після такого приниження цілком міг би піти і втопитися з сорому. Ми тріумфально понесли його, всього заляпаного чорнилом після вибуху набоїв:

— Не плач, дурню, ті листи [нерозбірливе], крім того, ми нічого не чули.

І він розсміявся, відновлений у своїй гідності. Як сміявся б фін після своєї остаточної перемоги, повернувшись додому і крикнувши: «Так-от, тепер я можу вірити в те, що мені подобається».

І тут це головне. Ми не були приголомшені жalem. Хоч яким він був би справедливим і шляхетним, є щось краще від нього, закислого в сентиментальності. Ми захистили товариша, а водночас, ще тоді, захистили й щось набагато більше: засвідчили в його особі повагу до людини.

Наши воєнні цілі! Ми вже мали воєнні цілі, й вони ті самі. Звичайно, поля, ліси, вечірні посиденьки в селі й повні комори, те, що довіряє майбутньому й покладається на нього. Є краса в русі завоювання, а водночас у нерухомості, стабільності спадщини, повільній звичці, яка має назву релігії і мало-помалу забарвлює речі. Ця барва накладається повільно і створила нам за кілька сторіч магічний світ Франції з нашим корінням, яке

¹ Два рядки на полях: «Як можна уявити собі щось інше, коли Німеччина робить «усе можливе»?

тягнеться з глибокої далечіні. Потрібний відпочинок, щоб створити душу, і нагірна проповідь тягнеться крізь сторіччя. А німецький динамізм — лише порожнечка. Німцям не притаманний внутрішній вогонь. Але, зрештою, йдеться, власне, не про потребу братися за зброю для захисту кордонів, корисних для стабільності людських дітей. Бо ж треба захищати навіть некорисні кордони, перші, які опиняється під загрозою.

Тоталітарна держава, як ми добре знаємо, — це маса, що чавить індивіда, вид, що чавить людину. А яке чудове відкриття зробив Гітлер, що так пишається своїм генієм! Адже сутність його відкриття полягає в тому, що маса сильніша за індивіда, а отже, якщо індивід не піддається масі, це страхітливе явище. Бо ж німецька маса сильніша за чеський народ. Тож, якщо чеський народ дотримується протилежної думки, це нестерпний виклик, бо ж він слабший, так само як і художник, який не має відповідно до властивого масі ідеалу.

Ставлення до Польщі? Таке саме, як і до людини в самій Німеччині: неповага. Зневага до інтелектуалів. Звичайно, вони накоїли чимало помилок у світі, коли уявили собі, ніби світ виражає себе диференційними рівняннями, а не творчими актами. Але німців надихає передусім не зневага до інтелектуалів, зневага до тих професорських республік, а зневага до внутрішнього змісту. До індивідуальних благ, до образів приватної власності (*sic*). До приватної власності людини. Вся цивілізація полягала в утвердженні дивовижного парадокса, що людина врівноважує владу юрби. Тож той, хто гуляє сам серед чужої юрби, може зберегти свій одяг, дарма що не має сили захистити його. Бо могутність духовної сфери бере гору над матеріальним егоїзмом. Відмовившись від цієї точки зору, може, й можна знайти якусь глибоку логіку, але не вишу. І слабкі місця в суперника. Ет! Тож як, які слабкі місця... Людина, яка виходить на вулицю без зброй: яка вона сміховинна, яка застаріла, яка величезна потреба поглинуть її в ім'я логіки.

Я уважно читав дивну книжку Раушнінга¹. Я кажу «дивну», бо, якби я був месьє Гамлен, я б заплатив, щоб вона з'явилася

¹ Герман Раушнінг, колишній член нацистської партії, колишній голова Данцигського сенату, втік із Німеччини 1936 р. і є автором

у Франції. Раушнінг, хоче цього чи ні, пише про гітлерівську ідеологію в дуже проникливій формі. Читаючи його, я помітив: щоразу, коли Гітлер каже слово «застарілій», говорить про щось застаріле, доводячи, що воно не може опиратися хвилям навали, він на поверховому рівні начебто спонукає по-годитися зі своїми твердженнями, бо, здається, показує очевидне. Але, щоб відвоювати себе, досить замінити щоразу слово «застарілій» словами «вразливий і неоцінений».

Звичайно, правило гри, яке дає змогу слабкій Голландії співіснувати з численними сусідніми країнами, — лише застарілій парадокс, із яким ми жили, не помічаючи вразливості цієї країни («В Європі забагато столиць»), бо її існування визначене загальною домовленістю. Таж існування Голландії чи Швеції спирається передусім на загальне визнання. Маса країн певною мірою перебуває на службі кожної країни, як от маса індивідів у нас перебуває на службі індивіда. Звичайно, парадокс, що його ще досі не вбили, бо ж він думає не так, як інші: адже інші за визначенням сильніші.

Але цивілізація — це народження внутрішньої сфери. Щоб усі погодилися захищати цю сферу, треба, щоб вона ре-презентувала щось властиве їй. І оце щось — людина. Це твердження важко сформулювати, але не відчути. Коли ми в дванадцять років кинулися в бійку за дванадцятирічного товариша, ми захищали людину в нас самих.

Над нами не домінує уявлення про могутність та експансію, тож ми почуваємося не ображені, а збагачені існуванням Голландії, Швейцарії чи Фінляндії. Їхня слабкість не становить для нас страхітливого парадоксу. Ми не бачимо причин обертати їх у рабство в ім'я якоїсь важкої людської магми. Ми любимо тих, хто осяває нас, байдуже, чи це голландський художник чи скандинавський музикант.

Ми захищаемо те, що дає нам знання. Швейцарія або Перу не ображають нас: вони допомагають нам існувати, допома-

провідної праці про націонал-соціалізм: «Революція нігілізму» (французький переклад вийшов 1939 р. у вид-ві «Галлімар»), а також книжки «Гітлер сказав мені», де подає звіряння диктатора. Тут ідеться, можливо, про другу книжку.

гають нам визначитись, нехай навіть усупереч їм. Наші воєнні цілі? Захищати саму нашу субстанцію. І то ревніше, ніж наші закони, ревніше, ніж наше каміння, ревніше, ніж байки Лафонтена, які періодично з'являються в добрій політичній пропаганді. Що ми захищаємо? Байки Лафонтена! Сказавши про це заводському робітникові, ви дуже надихнете його! Ми боремося за те, щоб ніхто не мав права читати публічно наші листи, щоб ми не були підпорядковані масі. Щоб молитися, коли нам подобається, якщо ми побожні. Щоб писати, як нам подобається, якщо ми поети. Ми боремося, щоб перемогти у війні, яка точиться якраз на кордонах внутрішньої сфери.

* * *

Але в такому разі нам треба перемогти! А для перемоги потрібна схильність¹. І тут переді мною ще яскравіше постає своєрідна внутрішня вада, яку треба виправити, якщо ми хочемо стати ефективними. Камінь падає туди, куди може. Вага каменя складається з ваги частинок, які мають той самий напрям. Вага каменя має безмежний опір. Якщо гора тримтить, якщо гора розсипається, камінь ніколи не проминає нагоди. Камінь занурюється впевнено, і то щоразу, коли може зануритись. Сила, яка рухає ним, безмежно пильна. Можливо,

¹ Значення цього образу, який допомагає висвітлити великі теми даного тексту, стає зрозумілим з одного уступу з «Записників»:

«Дивовижна анархія. Ще один ідіот, який відмовляє американцям у праві знімати фото. (Ніякої схильності до завоювання Америки.) А цей обурюється вивченням механізму кулемета (ніякої схильності до ефективності зброї), покликання на Гітлера, кажуть мені (ніякої схильності до творення динамізму), ненадання допомоги Фінляндії (ніякої схильності до несподіваних обставин, я проте який замковий камінь: мораль, стратегія, пропаганда — і Америка. Шлях вступу до Америки!).

А ці страйки по-італійському на заводах — під час війни!

Це тому, що Даладье «намагається зрозуміти події». (Коли немає чого розуміти й він може бути серед них, — нехай пояснює). Й чекає, щоб курка вийшла з яйця, бо яйце є тут: це сьогоднішній світ, на зміну якому прийде завтрашній світ. І Даладье чекає завтрашнього світу! (Антуан де Сент-Екзюпері. Записники. — К.: Видавництво Жупанського, 2009. — С. 201.

абсурдна, нерозважлива, але пильна і нездоланно йде по своєму шляху.

А щось, про що я хочу розповісти, заважає нам мати вагу.

* * *

Спершу цей приклад, який вразив моїх товаришів і мене, коли ми чули, як говорили наші. Ми, звичайно, «важили». Ми обурилися. Нам був невідомий досвід страхітливого скептицизму інтелектуалів. Ми натрапили на той спосіб просто тому, що наша вага була спрямована проти, як-от вода з переповненої ванни знаходить спосіб, досить витончені способи протекти на нижній поверх і обтяжити вас боргами.

— Було б дуже легко, — казав один з нас, коли радіо «Штутгарт» скінчило свою балаканину, додати кілька слів на тій самій хвилі, давши відповідь тому месце і зменшивши його вплив...»

Але саме тут грає свою роль схильність. Адже така відповідь завдячувала б усе своє значення виборові людини та голосу. Значення дорівнювало б нулю, якби нам накинули якийсь незначущий, барвистий або просто чесний голос. Таємниця успіху — це якість голосу. Те, що уникає адміністрування. I саме це завжди уникає адміністрування.

Я пригадую одного старого водія на зборах, де точилися суперечки. Один молодик попросив слова й зі своєрідним логічним генієм сформулював протилежну тезу. Старий водій лише хитав головою, немов переконаний. Молодик лиснів потом. А ми, глядачі, переживали через ведучого. Та коли молодик, усміхаючись, скінчив, старий водій заговорив звичайним голосом, трохи сумним і розгубленим: «Гаразд, мій опонент промовляв дуже добре, і я трохи бентежуся... Я просто запитую себе, чи...» А він, той чоловік, не дуже багато й запитував себе. Кількома словами, майже соромлячись, майже вибачаючись, він зробив із молодика, з його сухого викладу і формальної логіки, з його запалу і його марнославства невеличку кульку. Він м'яв кілька хвилин ту кульку між пальцями, а потім недбало кинув її з неуважним виглядом і перейшов до іншої теми. А молодик лишився, мов прибитий, на сцені, спантелічений, сміховинний, і не знов, що він уже зник.

Що ж, тоді річ очевидна, якщо керуються схильністю, тоді кричати: «Ось допомога, ось потрібна людина!» Ми добре знаємо, що саме на цей голос спирається ефективність, — тільки на цей голос, — а не на три підкомісії, які уточнять, пункт за пунктом, адміністративну структуру відповідей месьє Штутгарту, щоб потім дати місце промовця (наче це незначуча деталь) якомусь клієнту, який добре зарекомендував себе.

Адже ми гинемо не тому, що віrimo в адміністрацію (погана адміністрація — справжнє лихо), а від віри, що адміністративна структура діє або створює, або керує геть усім, що відбувається. Ми будуємо бак, наливаємо туди рідину, але забуваємо про фермент. Бак дивовижний, але в ньому нічого не відбувається.

А втім, я передбачаю ще й інший риф. Коли месьє Штутгарту кілька разів дадуть відповідь, ворог вигадає багато інших речей, — невідомо що, — які зроблять відповіді неефективними. Треба придумати відповіді на відповіді. Життя — це своєрідне фехтування, і тут важливо відчувати лезо.

Якщо прямувати в одному напрямі, людина знаходить свій шлях, долаючи відстань. Але адміністративна машина — продукт розуму. Вона не прямує нікуди. Вона адмініструє те, що є. Якщо голос промовця адміністративний, тоді цей голос не служитиме вже нічому, так само як ця машина зберігає, мов тиху манію, сміховинне глушіння, яке нікому не перешкоджає чути.

* * *

Адже тут вочевидь проступає вада цієї країни. І ця вада має філософський сенс. Я хочу сказати, що стан духу нації, погляди та концепції мають своє коріння в процесі життя. Цей факт відається мені таким важливим, що я хотів би розповісти про нього. Він домінує над усіма нашими прикрощами і забарністю.

Ми знаємо, що називають фіналізмом у біології: еволюцію організму визначає мета, яку треба реалізувати. Початкова клітина зрештою дає око, бо якась трансцендентна воля постановила, що так має бути. Ми знаємо, що наука не може визнати такий погляд, але не тому, що він правильний або хибний, а тому, що безплідний. Яблуко падає не тому, що хоче впасти, а інфузорія не породжує зрештою слона, бо «має тенденцію роз-

виватися до слона», як-от яєчний зародок неминуче розвивається до курки. Щоб мати прогрес у пізнанні, треба діяти так, наче інфузорія не мала тенденції розвиватися до слона. Якщо яйце має тенденцію розвиватися до курки, то тільки тому, що цей процес складається з мільярдів мільярдів предківських досвідів. Він є тільки повторенням. І так само я знаю, що яйце вийде з курки. Але там, де не йдеться про повторення, я не знаю нічого. Я не знаю, до якої тваринної форми дійде курка через сто мільйонів років. Якщо сірі миші мають тенденцію перетворюватись унаслідок мутації в білих, я можу прогнозувати, що вид стане білим. Але це знову-таки повторення.

Що більше людина подається «вліво», то більшою мірою вона відкидає метафізику в науці. І більшою мірою відкидає історичну місію клітини, яка хотіла б стати оком, проте водночас засвідчує приголомшливий фіналізм у людських справах. У звичайній мові слово «прогрес» має значення людського розвитку. Сучасний чотиримоторний літак містився в літаку Блеріо так само, як у яйці віртуально міститься курка. Ті самі люди, які глузують із місії початкового зародка, втвікмають у вашу голову історичну місію пролетаріату, наповнюючи чим-небудь ці порожні слова.

Послідовність вертикальна, якщо можна так висловитись. Ми збираємося в себе навколо літака Блеріо і з допомогою логіки намагаємося з'ясувати, на який шлях треба ступати, щоб посприяти літакові майбутнього. Три комісії, двадцять дві підкомісії намагаються, перше ніж діяти, «зрозуміти» події. Але ж зрозуміти можна тільки минуле. Майбутнього не «розуміють», його засновують. Майбутнє можна передбачити лише тією мірою, якою є повторення. Його передбачають саме там, де нема чого передбачати. А там, де є що передбачати, там, де майбутнє відрізняється бодай у чому-небудь від минулого, не передбачають нічого. Ньютон обґрунтував відкриття свого життя, заснувавши механіку на аксіомах. Він передбачав повторення. Але не вважав, що передбачає — якщо його аксіоми координували події до четвертого десяткового знака — відкриття п'ятого. П'ятий знак неминуче ослабив би Ньютона. І Ньютон не брав на себе відповідальності за майбутнє. Іншими словами, сьогоднішні

події не містять у собі завтрашніх подій. Плебісцит у Саарі, поява Гітлера, мир або війна — ніщо ніколи не було передбачене. Прихильники наукових соціологів якраз нічого й не тямлять у цій науці. «Так само, — запевняють вони, — як ми знаємо, що, змішуючи кисень і водень, ми отримуємо воду, можна передбачити, що в суспільстві...

Але саме це суспільство було створене й розвивалося вперше. У світі не було ста мільярдів попередніх еволюцій, від печери до машини, які дали б нам змогу розміститися в повторенні, передбачити курку на основі яйця. Наша історія розміщається якраз у тій сфері, звідки відступає наука. Наука передбачає, що зародок квасолини дасть нам квасолю або що недавно відкрита небесна маса рухатиметься по такому типу еліпса, але вона зовсім не передбачає, до якої рослинної форми розвинеться наша квасоля. Тут ідеться про перше зародження. Наука не сушить собі голови першими зародженнями. Принаймні в напрямку майбутнього.

І зовсім інша річ — робити працю історії й координувати минуле на основі спрощених концепцій і керівних законів. Математики знають, що завжди є рівняння, яке більш-менш спрощено відобразить відносини між кривими, які я випадково провів на папері. Це рівняння керує послідовністю точок. Воно становить закон, який визначає упорядкування цих точок. Як математик відкриває свій закон, так і історик відкриває свій закон, коли вивчає історію, яка вже відбулася. Тож він має закон. Але, застосувавши його до майбутнього, він буде не менш дурним, ніж математик, який претендуватиме, що завдяки своєму закону він буде здатний передбачити позицію ще однієї точки, якщо я продовжу елемент своєї кривої ще трохи далі на папері. Адже цілком очевидно, що тільки моя фантазія керуватиме тією додатковою точкою.

Цілком очевидно, що факт додавання однієї точки змінить мою криву безмежно мало, а рівняння, яке відобразить цю нову криву, безмежно мало відрізнятиметься від первого. З цього я, переплутавши, міг би виснувати, ніби я натрапив на визначальний закон, загалом чинний для всіх продовжень моєї кривої. Але тут треба поміркувати, що відмінність між цими двома рівняннями — це відмінність, необхідна для ві-

добреження можливості, що ця нова точка може бути абсолютно будь-якою.

І справді, єдина дія, яка має сенс, — це думати в теперішньому часі. Ньютон «думав» про події, які знав. Він не переймався передбаченням і запровадженням до своєї системи ще не відомих подій, невідомих десяткових дробів. Ньютону начхати було на радій. Але ж є очевидним, що відкриття радію стало результатом того, що кожен учений, один за одним, намагався думати в теперішньому часі. Немає ніякого сенсу виготовляти утопію. Думати про теперішнє досить важко і досить корисно, натомість в ігри без завтрашнього дня можна запропонувати ще й майбутнє. Одне слово, розум думає про теперішнє і енергійно відмовляється думати про майбутнє (він думає про з'ясовані факти, а не про туманні гіпотези). А ті псевдовчені, які претендують на запровадження «методу точних наук» у якісь сфери, що не припускає такого, помиляються у своєму уявленні про науку. Точна наука — це не передбачення, а класифікація, порядок і ясність. Немає диференційного рівняння людських справ, як немає і розвитку родоводу квасолі. Немає диференційного рівняння детермінізму, еволюції.

Немає диференційного рівняння й розвитку літака Блеріо. І ось мої три комісії і двадцять дві підкомісії намагаються дізнатися щось, що не має сенсу, і без потреби руйнують довіру до інтелектуалів, бо байдуже яка брутальна людина дії, ухвалиючи постанови, буде плідніша за їхній аналіз.

Я сказав це все, а що ви зрозуміли?

У маразмі напередодні вересня ось якою була позиція деяких можновладців: «Що ви думаете про події?» — Тут нема чого розуміти! — «Куди ми йдемо?»

Перше ніж діяти, вони чекали, поки зрозуміють глибоке значення політичних струсів, внутрішній напрям польського питання, фінляндського питання, російсько-німецького союзу. Вони чекали, щоб зрозуміти, так само як історики, які з'ясують, чому сторіччя Людовіка XIV скінчилося революцією, з необхідністю (внаслідок необхідності революції) простижать низку причинно-наслідкових зв'язків, яка завжди може виявитись більш або менш ясною. Проте вона не стане ні в якій пригоді, щоб передбачити майбутнє. Вона супроводить життя,

але не керує ним (можна завжди знайти причину хімічної реакції, що спровокувала якусь мутацію, але рівняння, спрямовані в майбутнє розшифрувати годі). Початкова невизначеність властива багатьом різним подіям, але таки властива. Паралізовані своїми безплідними зусиллями аналізу (безплідними за визначенням), вони не наважилися втрутитись у події.

Вони запитують себе й про те, куди йде Фінляндія. Та туди, куди нам хочеться! До перемоги або до поглинання! Відповідно до нашої постанови завтра для істориків буде або ослаблення російської могутності, або її посилення. Так, але за умови не міркувати, не аналізувати, а тиснути своєю вагою. Бути морем, яке впирається в дамби і користається нагодами. Користатися нагодами — це ознака не так спритності, як внутрішнього тяжіння. Вода користається нагодами, всіма нагодами. Але адміністративний організм, який виконує роль моря, не знає, що дамба хитка і має проточини. Він не має про неї експериментальних знань. І він переляканій непослідовністю подій, які зобов'язують його реконструювати свою систему. Змінити свої позиції. Він не пристосовується. Складність проблем лякає його. Але більшість проблем прості, якщо не вдаватися передусім до критичних дій розуму. Це називають інстинктом. А можна було б назвати просто життям. Неначе боксер має потребу розв'язувати рівняння, щоб завдати удару кулаком! Треба мати бажання діяти, тоді можна з'ясувати вади оборони суперника. Але організм не діє: він адмініструє.

Завжди історія про капрала і каторжника. Або про континентальну блокаду, яка зобов'яже Англію вигадати війну. Або про індивідуальний геній, що за статистикою виявляється тоді, коли все тисне в одному напрямі. Поставте до роботи байдуже кого, і ваші спроби зазнають невдачі. Але невдачі — не безплідні дії. В Інституті Пастера випробували тисячі похідних миш'яку, перше ніж винайшли стоварсол, перше ніж натрапили на плідну сполуку. Сукупність невдалих спроб — це порода, з якої видобули ударами зубила багату жилу. Але ж є люди, які хотіть знайти ту жилу без зубила! Дивіться! І ступили на добрий шлях.

Дивною країною ви адмініструєте! Кулемети замерзають на висоті десяти тисяч метрів із загадкових причин: мастило,

звуження металів, випари від згоряння. Кулемети заклинюють при сорока градусах холоду. Один науковий інститут почав досліджувати цю проблему. Кулемет поставили в холодильну камеру для експериментів. Та ось нагодився представник конкурентного міністерства:

— Що ви робите?

— Холод, кулемет.

— Та це безумство! Ми вивчаємо цю саму проблему! Ви заходите в нашу сферу, наші висновки...

— Які ваші висновки?

Та він уже пішов. Він стерігся сказати бодай що-небудь «конкурентам».

Конкурентам? Але, якщо я йду до річки, якщо я тягну човна, щоб спустити його на воду, і грузну в піску, я гукаю на допомогу. Я звертаюся до всіх, хто проходить повз, я спонукаю їх штовхати, і невдовзі човен попливє. Хто хоче допомогти мені розклинити кулемети? Нас ще не так багато.

І отак в усіх сферах. Вад системи шукають у формі адміністрування, але, Господи, не знайдуть нічого. Хоча яка насініна досконала, вона не зійде в машині, якщо забули фермент: людину.

Навіщо лишати нас бездіяльними? Час працює, щоб конструкувати зубчаті передачі. Чому така віра в машину? Створили механіку. Машину начистили, вилизали, створили тип організатора. А вона не працює, її заклинюють. Провина падає на механіку. Потім перетрушуєть усі служби, відповідальні за організацію. Ми добре бачили те все до війни, Міністерство авіації, його технічні служби, його відділи! Але випуск літаків не збільшили.

Де виявився, де міститься гандж системи? Сфабрикували добру квочку, а курчата не вилазять. Чому? Господи, таж як вони вилізуть, коли бракує головного: творчої сили людини? Спонукайте людей тяжіти до творчості і машина виявиться дивовижною. Сила вдосконалень безмежна. Всі невеликі незручності змащуються, згладжуються, стираються. Звичайно, людина непродуктивна, запхана, наче личинка в машину.

Я вважаю, що треба, по суті, розрізняти два питання: питання, де йдеться тільки про адміністрування, і питання, де

їдеться про творчість. Творчість не кодифікують. Будь-яка по-передня спрямованість еволюції живих організмів — лише [*sic*] балочки вчених. Ні, не вчених. Логіка не здатна створити життя наперед. Логіка може створити історію, йдучи вглиб віків, і показати один за одним шляхи каузальності, як-от ідуть за слідами по піску. Зрештою, цілком логічно, що людину знайшли тут, бо ж вона йшла цим шляхом. Є навіть рівняння, яке бере до уваги всі зміни орієнтації й надає їм таким чином зручної подоби закону. Але це рівняння зазнає краху, якщо претендує, ніби визначає кроки людини, які вона зробить пізніше. І це за визначенням. Адже рівняння було створене тільки для відображення тих кроків, які людина вже зробила. Таке рівняння, обмежене своїм предметом, — це наука. А екстраполяція цього рівняння в майбутнє — дурниці. Отож що досконаліша буде ваша машина, то більше вона затъмарюватиме сьогоднішнє життя. Створена, щоб сприяти народженню прогресу, вона перешкоджатиме йому. Адже кожну дію намагатимуться, перше ніж наважитись на неї, зіперти на логіку. Отже, не доведуть нічого. Щоб ця машина функціонувала, треба помістити в неї людину, бо людина — творчий фермент. І нехай людині дадуть право творити. Це право на свавільність. На постанову, яку не треба виправдовувати перед чотирма комісіями з неможливого вирівнювання.

Це має назву — відповіальність із її перевагами та ризиками. Вся наполеонівська адміністрація була збудована так, щоб обмежити незручності. Такі заходи мають слушність, коли йдеться про мирний час. Коли техніка і ремесла не мають потреби розвиватися надто швидко. Тоді гармонійний дім зацікавлений у тому, щоб пізнати окремі дії, змінні величини, індивідуальні вподобання.

Я знов один департамент, де реквізували і забили вагітних телиць, тож зовсім не народилося телят. Отже, спробуйте знайти відповіального. Відповіальний — це сліпа машина, яка погано функціонувала. В диференційному рівнянні забули один параметр. Нікого не переселили, не спровадили у вигнання, не розстріляли. А втім, усякі санкції були несправедливі. Це лихо торкнулося вас, і ви зосередилися над проблемою. Над структурою машини, над головними статтями регламенту.

Невдовзі ви вже не розумієте там нічого. Ви не з'ясуєте точно, де стався негаразд. Ви не знайдете розриву, який завинув в усьому. Тоді що ви зробите, щоб надолужити гандж, причини якого ви не знаєте? Ви скажете собі: «Господи, це якесь безумство!» Ви не придумаєте нової статті, щоб запровадити, хіба що ви маєте геній. Але на геній натрапляєш не щодня. Тоді до трьох комісій ви додаєте четверту комісію. А корови гинуть і далі. І ви скажете собі: «Все стало надто складним».

Проте я гарантую вам, що корови не гинутимуть, якщо ви приведете полковника:

— Полковнику, ви відповідальні за реквізіції. Ану розберіться. Якщо забили бодай одну вагітну телицю, я зроблю вас капралом.

Річ очевидна, ніхто ніколи вже не заб'є жодної вагітної телиці.

Адже що означає слово «відповідальний»? Точне його значення полягає в тому, що логіка не здатна охопити майбутні події в усій їхній складності. Неможливо звести людей до ролі коліщаток машини, яка б мала завдання творити. Щоразу, коли створюють якусь організацію, зрікаються — за визначенням — створіння. Щоразу, коли в людини створюють схильність, служать створінню. Завжди цей образ води. Вода з ванни, тиснучи на підлогу, завжди знайде собі спосіб протекти. Замість створювати організації, вам було б краще створити начальників. Але відповідальних начальників. А начальник, якщо він відповідальний, — ви ще побачите, чи захоче він мати підлеглих, які б своєю чергою не були відповідальні. То буде чудовий каскад. Диво. І Франція, геть уся, тиснутиме в одному напрямі. Кулемети вже не замерзатимуть на висоті десяти тисяч метрів. Корів не забиватимуть. А ми вставимося в події, щоб надати їм значення, якого нам захочеться їм надати.

Цей тиск — моя мрія, цей тиск! Але я хочу мовити до вас два слова пропаганди. Цей приклад український гідний захвату.

Усі докори, звернені до цієї організації, мають слухність — не для Жіроду, а для Франції. Пропаганда живиться цим, отже, живиться кулеметом, який замерзає, мертвонародженним телям і, безперечно, недбалістю дипломованих фахівців: браком схильності. Люди адмініструють, вони не тиснуть.

Вони не відчують бажання йти туди або туди. Вони думают. А коли «Континенталь»¹ замінять міністерством і застнують три нові організації, тоді це буде втрічі гірше.

— Кому давали цей наказ?

— Я хочу, щоб ліквідували радіо «Штутгарт».

— Якщо ви не ліквідуєте «Штутгарт», я вижену вас.

Тоді вигадають іншу річ, глушіння, яке глушитиме дві довжини хвилі з трьох, а «Штутгарт» тріумфально з'явиться поряд із зоною глушіння, якщо можна назвати глушінням цей наївний тихенький акомпанемент. І його вигадуватимуть довічно. Бо життя — вічна творчість. Поки організація, яка заснувала свій регламент зі скарбами логіки, нездатної відкинути аналіз, що виходить за межі людських сил, унеможливило безпосередні відповіді, урядування слід полишити живим реакціям інстинкту. Те саме можна стверджувати й про пропаганду в Америці.

Німецька пропаганда в Америці повторює з могутністю та ефективністю гасла, що ми, французи, не хочемо воювати. А щоб приховати це небажання, ми забороняємо американським журналістам фотографувати наш фронт.

Це серйозний удар. Ми потребуємо Америки. Від американської громадської думки залежать американські поставки. Громадську думку треба підстъобувати.

І ось у найбільшому тижневику США з'являється незвичайна фотографія з написом: «Війна на Західному фронті», а друга назва підтверджує безсилість: «Ось нарешті справжня фотографія війни»².

Невеличкий тихий гай. Серед того гаю, самотній, сидячи на сміховинному складаному стільчику, видніє найсміховинніший солдат у світі. Миршавий, скоцюблений, прибитий, майже горбатий. Сільський кретин, досконалий дегенерат. Метрів за десять від нього кулемет, що видається аксесуаром комічної опери. І цей дегенерат, цей виродок, якому доручили непередбачений обов'язок репрезентувати французького сол-

¹ Готель «Continental», осідок Комісаріату інформації, яким керував Жан Жіроду. Міністерство було створене, коли Поль Рейно наприкінці березня 1940 р. став прем'єр-міністром.

² «Life». — 1939. — 11 грудня.

дата, прикипів очима до склянки з алкоголем, сумну славу якого якраз і відображує це жалюгідне обличчя ідіота¹.

Ось вам те, що називають ляпасом.

Якби ми мали схильність, ми б обурювалися, але не тижневиком, а собою. Обурюватися собою передусім необхідно. Обурення — це ознака течії, це реакція. Коли спираються на що-небудь, відчувають реакцію опори. Реакція — це ознака тиску. Якщо немає реакції, це означає, що немає тиску. Отож рука фехтувальника знає лагідність, обурення, лестощі й гнів. Вона жива. Отже, ознакою тиску, який зрештою забезпечить проникнення, є те, що ми відчуваємо цю провокацію своєю плоттю. Спершу ми дорікаємо за нього самим собі. Адже ми можемо діяти тільки на себе. Якщо все залежить від мене, я одержу перемогу. А якщо нічого не залежить від мене, я не матиму надії. Я вважаю: передусім треба завжди припускати, ніби все залежить від тебе. Все. Тоді ефективність людини максимальна.

Один важливий начальник, ім'я якого я не називатиму, бо дане питання перебуває за межами моого ремесла, а той чоловік — людина дії, тож йому було б несправедливо приписувати такі почуття. Отже, цей важливий начальник виголосив якось промову перед групою американців. І ось що я знайшов у пресі.

Ви розумієте, правда, що тут є серйозним? У цій історії з фотографією йдеться не про конкретний акт, не про м'ясо телят. А про ідею. Розум грається з ідеєю. А розум ніколи не обурюється. Розум удається до своєї дивної гімнастики. Даний образ солдата в тому образі лісу біля образу кулемета цілком може репрезентувати — для тих, хто вміє розуміти — славетну Францію колишніх років. Він може репрезентувати

¹ Від перших холодів восени 1939 р. у Франції дуже переймалися постачанням вина в зони бойових дій. Едуар Барт, голова комісії з напоїв у Палаті депутатів, депутат від департаменту Еро, нагадував про підбайдорливий вплив роздачі вина військам на передовій у 1914—1918 рр. Тридцять дев'ять депутатів започаткували кампанію за «тепле вино солдатам», до якої наприкінці листопада приєдналися міністри та військове командування. Внаслідок тієї битви в пресі було, мабуть, нормальним, що американські журналісти хотіли близче придивитися до ситуації.

що завгодно. І що розумніша людина, то більшою мірою цей образ репрезентуватиме різні несподівані та спокусливі речі.

Біда полягає тільки в тому, що є кілька десятків тисяч набагато менш розумних читачів і вони не мають елементів, які б дали їм змогу вдатися до цієї гри слів. Тож вони просто прочитали, що французький солдат, пригнічений національним алкогольним напоєм, не хоче нічого робити. А це просто страхітливо. Це називають у них ляпасом. Потім можна розповідати їм, що від цього ляпасу ми, власне, були в захваті, що він додав нам рум'янцю на обличчі... Їм начхати на те. Це програна партія в пропагандистській дуелі.

Обурення елементарне! Таж як! А невже кулеметна черга з месершміта, якщо ти один проти п'ятьох, не елементарна, коли отримуєш її в спину винищувача, який пірнув униз? Ще й як елементарна. Ще й як брутальна. Зате ефективна.

Завжди, завжди той розум, що тікає від нас. Але я ненавиджу загальні парадоксальні й небезпечні формули. Треба наповнити їх конкретним змістом. Це як у науці. Коли якась концепція стає надто загальною, її вже годі застосувати до чого-небудь. Тут я вже не знаю, що я хочу сказати, якщо не повернуся до конкретного. Адже очевидно, що не йдеться про критику розуму з усім, що він має доброго: пізнанням. Розум, зрештою, має перевагу розуміння. А проте реакція проти певного типу інтелектуалів, ці мертві хвилі, що піднімаються й поширюються в половині світу, теж мають своє значення. Цей розум тут — утрачений контакт.

З одного боку, є тільки старенький американський пастор, що приголомшено розглядає фотографію, яка повинна спонукати його вирішити, а з другого боку, ви, що з усієї сили намагалися спонукати пастора вирішити й не досягли через ту фотографію нічого. Є певна ідея, властива фотографії, і певне уявлення про пастора, що «вміє розуміти». Винахід гри, в яку не грають. Ми повертаємося до рівнянь. Проте рівняння життя немає. Я не можу замінити життя геометричною мовою. Принцип несуперечності, який дає мені змогу міркувати аналітично, не застосовний до життя з тієї простої причини, що я не знаю, як пояснити ті прості елементи, які лишаються тотожними з собою.

Правителю! Ви придивлялися до штурвального? Як він добре опирається морю? Він витримує удар хвилі. Він спершу міряє її очима, а потім готується прийняти удар. Ви знаєте, що автоматичне керування такого судна, як «*Normandie*¹», коштує дорожче за штурвального? Це дуже повчальна історія. Можна було б подумати, ніби такий досконалій інструмент, як гіроскоп, інструмент, який не помиляється ніколи, втримає судно на траєкторії краще, ніж бравий бретонський матрос із, мабуть, зародковою свідомістю. Та ні, аж ніяк. «*Normandie*», якою керує гіроскоп, хитається більше навколо свого курсу, ніж книжка в грубих руках бретонця. Адже бретонець бачить, як надходить хвилі. Він бачить, як здіймається масив води, що готує свій удар по передній частині лівого борту. Він оцінює, зважує, вимірює ті мільйони тонн морської води і енергію, яка міститься в них. І наперед поправляє курс. Він поправляє на потрібну кількість градусів, щоб відреагувати на той удар. Отже, «*Normandie*» теж завдає свого удару. Одночасно. Судно готове. І коли піднімається оте своєрідне морське плече, судно не відхиляється від своєї траєкторії. Такий аналіз людина виконує, навіть не здогадуючись про нього. Мріючи про невелике бістро у Брестському порту: «Я винен господарю тридцять франків...» Ось, мабуть, про що думає той моряк, коли належно напружує свої біцепси, щоб урівноважити тридцять мільйонів тонн морської води.

Тож погурайте техніків: «Я хочу мати інструмент, який замінить бретонця. Ану, поворушітесь». Отже, яка тут проблема, крім проблеми аналізу набіглої хвилі перед ударом? Яка система фотоелектричних елементів, аналізаторів гравітації, бозна-чого іншого! Інженер бореться з рівняннями, подібними до гідр, і відповідає:

— Вирішити неможливо. Я не можу позбутися тисяч суперечливих труднощів, властивих моїй проблемі. Я написав свої рівняння, але не можу інтегрувати їх... Годі «зрозуміти» хвилю, яка накочується. Годі зрозуміти цю реальність. Тут нічого не вдіш. Вибачте мені й лавіруйте далі...

¹ Сент-Екзюпері плив на облавку цього пакетбота в липні 1939 р., коли їхав до Нью-Йорка.

Але ви хапаєте свого інженера за рукав. Ведете його до бретонця. І кажете йому:

— Подивіться... як це функціонує.

Інженер придивляється на бретонця. До напруженого від зусиль обличчя. До наморщеного від надмірної праці розуму лоба. До зап'ястка, який готується. До біцепса, що напружується. Гоп! Чверть повороту ліворуч. Штурвал протистоїть могутності вод, судно компенсує удар із математичною точністю. І далі з наморщеним чолом, бретонець крутить штурвал назад. А інженер дивиться на нього й думає, що цей чоловік точніший за апарат, який фабрикує інтеграли. А далі думає: «...Якщо дати йому спершу десять франків...» Він не помітив ані хвилі, ані піни, ані руху нахиленого моря. Так само, як людина, йдучи, не аналізує дивовижної складності рухів, які забезпечують їй рівновагу. Хода — проста річ. Поведінка людства — проста річ. Пропаганда — проста річ. За умови, якщо чинити їй опір. Не перетворювати кожен окремий жест у розумову дію. За умови також не пробувати вдаватися до гри слів на хвилях.

Пропаганда! Пропаганда! Ми, безперечно, витончені по-іншому, ніж німці. Чому ми зазнаємо невдачі в своїх операціях? Завжди, завжди самі демонстрації розуму. Немов можна зворушити міркуваннями! Таж за доби публічности ми маємо цілу паку неоцінених документів про те, що зворушиє людей.

Ви пригадуєте ту марку шоколаду, запаси якого, вже не знаю внаслідок якої причини, посіріли. Шоколад годі було виставити на продаж. Адже шоколад повинен мати рівномірний брунатний колір. Але пресу і стіни обліпили одного дня геніальною реклами: «Шоколад X єдиний, що старіючи, сивіє». Коли дух французів був добре насичений цією фразою, запаси товару розпродали. Чому? Внаслідок якої загадкової операції? Була, мабуть, не одна господиня, яка вважала те побіління за ознаку якості. Так, але людей «привчили» до уявлення про сірий шоколад. Вони вже не влаштовували скандал. А тут ситуація така сама, як із шоколадом. І «Штутгарт» вилізає зі своїм щоденним гаслом: «Англійці дають свої машини...» Господи, ми ж знаємо, що це брехня. Досі анг-

ліці втратили більше людей, ніж ми¹. Якщо добре поміркувати, це пропагандистське твердження розсипається. Так, але це не має значення. Тут ідеться не про долю цих алгебраїчних дрібниць. Тут готують ґрунт. Готують природні кадри для думки. Нехай відбувається що завгодно, але вже не буде опору формуванню в себе думки, яку занадто часто чули. Думати нікого не спонукають або ж спонукають дуже мало. Проте готують дух, щоб він не чинив опору (ви бачили розумного хлопчика в колежі, що червоніє, почувши трохи фрівольне слово). Тут немає нічого скандалального, і я не вважаю за дуреп господинь, які купують той негарний, але єстівний шоколад у той день, коли його ганьба була змита гаслом. Бергсон або Спіноза теж купили б цей шоколад. Вони залежні від тих самих механізмів, які діють не через розум. Це все не постає як боротьба між розумом і глупотою, це наслідок міметизму, але саме на нього спирається соціальне чуття. Нами керують однакові концепції. Нас засновують однакові звичаї. І мало-помалу опановують нас. І отак, дивом досягши згоди, ми розуміємо одне одного. Згодом це називають «національною культурою», або «формою цивілізації», або «мовою».

Де ми випробуємо цю операцію, яка має назву стратегії? Ця операція всякчас має непрямий характер і полягає в тому, щоб захопити територію, а не показувати її. Гітлер каже нам: «Моя сила — зрозуміти супротивника. Я змушую його гнити зсередини. Навіщо я даватиму вбивати своїх людей? Я привчаю супротивника визнати мене, і він упаде, мов перестиглій плід».

Отже, що він відкрив? Те, що вже знають усі реклами бюро. Війну нервів? Звичайно. Але вона можлива тільки тоді, якщо на удари відповідають. Якщо відповідь вирішує людина, а не організація. І то завжди людина, — ми ще побачимо її, — яку треба колись відновити в її творчих якостях. Коли-небудь треба буде вирішити й покладатись на її волю — на внутрішню схильність, — а не на неможливий розв'язок заплутаних рівнянь. Чи важко надати людині таку

¹ Радіо «Штутгарт» не припиняло повторювати, щоб зіграти на англофобській струні: «Англійці дають свої машини, французи підставляють свої груди».

владу? Чи потребуватиме це адміністративних збурень, зміни системи? Аж ніяк! До біса адміністративні збурення, які же-
нуться за невловним! Машина, досконала чи ні, функціону-
ватиме тоді, коли її приводять у рух. Творчий геній
розділиться серед усіх груп. Коли вимагають творчості,
людина стає творцем. Якщо ви бажаєте скульпторів, дайте
нам віру і собори, які треба будувати. Ви побачите, скільки
скульпторів дрімає в серці народів. А ви створюєте стипендії
для скульпторів, щоб сприяти скульпторам. Ви фабрикуєте
інкубатори для скульпторів. Вважаєте, ніби людину плекають
якістю поживи. Її плекають, спонукаючи її творити. Тоді лю-
дина розцвітає. Вона змінюється, виходить зі своєї лялечки.

Це було дуже очевидним у перші дні в «*Aéropostale*». Мир-
шавого гаражного механіка, доля якого була жалюгідна, ли-
шають у якомусь глухому закутку разом із його торбою з
інструментами:

— Ваше завдання — робити так, щоб літаки літали...

Через рік ви знову провідуєте той аеродром. Ви бачите,
що той чоловік змінився більше, ніж міг би завдяки двом
рокам університету. Без сумніву. Він набув зрілости. Став ве-
ликим паном. Серед нескорених племен, які живуть навколо
іспанського форту, створив собі своєрідну імперію. Він коло-
нізував її. Він керує цілим гуртом чорноробів. За браком ма-
теріалу він його знай винаходить. Тре собі підборіддя,
спонукаючи літак розвернутися, коли під час трохи задовгої
посадки аппарат утратив рівновагу. Праве крило поламане.
Винний пілот стежить очима за механіком — великим паном,
що носить у своїх руках свою честь. Він чекає на вердикт.
Але механік тільки хитає головою, бо справді... цей літак...
Гаразд. Він нарешті відвернувся, запалив люльку.

— Зроблю.

— Літак урятовано завдяки Богові глухого закутка. І який
він щасливий, той Бог глухого закутка? Бо ж він реалізує в
ньому свої людські якості.

Певна цивілізація, наприклад, сторіччя живопису — це не
та, де каравани населення ходять щодня перед шедеврами в
музеї. Ці походи, безперечно, формують їхній смак. Але якість
поживи — це не, що визначає і творить натуру людини. Циві-

лізація там, де малюють. Там, де помножуються винаходи в живописі. Можна, звичайно, щовечора спалювати всі полотна. Пусте. Це велике сторіччя, люди там є людьми. Вони отримали трохи того творчого вогню, що тільки й вирізняє нас.

Звідки тепер узявся такий масовий колабораціонізм? Хто щасливий? Адже ми будемо щасливі тільки тоді, коли нас спонукатимуть вийти за наші межі, розвиватимуть до нашої міри.

Що досить дати нам, щоб урятувати нас? Начальників. Але слід добре порозумітися в уявленні про начальника. Начальник — це той, хто керує без сумнівів. Але й керівник керує, порядкує та адмініструє, а керівник — не начальник. Начальник, звичайно, — це той, хто бере на себе відповідальність і каскадом передає її аж до останнього щабля, але не ця риса добре характеризує його. Це, звісно, необхідна риса. Але питання сформульоване трохи невдало. Я пропоную іншу формулу, набагато яснішу, формулу, яка характеризує тих, про кого ми знали, що вони були начальниками: начальник — це той, хто має потребу в нас. Палку потребу. Той, хто не може обійтися без нашої підтримки, хто спонукає нас не тільки до гуртової роботи, а й до постійної винахідливості. Той, хто силою зобов'язує нас бути творцями, бо ж має потребу в наших винаходах.

Начальник — це той, хто збирає мешканців свого дому: «Знову одне з тих брехливих інтерв'ю «Штутгарт»! Це лихо для моралі, а ви ще нічого не винайшли? Бачу, вам начхати на все! Оскільки ваших днів не вистачає, мені потрібні ще й ваші ночі. Ви знайдете, як можна вирішити, або ж підете на каторгу. Ви ж розумна раса і невже ви погоджуєтесь отак пасти задніх? А якщо вас не вистачить, я звернуся до всієї країни. Нехай ця країна бодай що-небудь винайде. Нехай виконує свою роботу живого організму. Нехай творить». І кожен стане принцом, бо ж творитиме.

Я потребую вас. Мої кулемети замерзають! Я потребую якогось ученого або якого-небудь кмітливого робітника, — мені байдуже, — щоб він став моїм рятівником. Я потребую всіх ваших безсонних ночей, аж поки мої кулемети не замерзатимуть. А вас, бідолахо, оскільки ви прийшли скаржитись, що інші люди теж провадять такі самі дослідження, я відсилаю додому. Ви не потрібні. Ви нічого не розумієте. Я маю потребу в тому, щоб кожен став геніальним.

Начальник — це той, хто постійно рятує діяльність. Це той, кого ми вибудовуємо від порятунку до порятунку. Начальник — наш геній. Так, начальник — це не той, хто рятує людей. Це той, кого рятують люди. Він не має геніальнosti, яка заступає тиск перед цілого населення. Стратегія — це вміння передусім створити тиск. Вода, що тисне, знаходить собі шлях крізь каміння. Витончений шлях. Але чи цей шлях чи інший... Шлях існує, бо вода тисне. Стратегія завжди видається геніальною після того, як спрацювала. Але це тільки траекторія, визначена елементарним тиском. То що, ви хочете, щоб вона виграла війну?

Якщо хочете виграти війну, зробіть, щоб вас урятували інженери, слюсари, чорнороби Бійянкура і Тулузи. Вони підуть туди, де буде потреба в них. Начальник — це той, хто засвідчує нам досить поваги, щоб мати потребу в нас. Адже майже кожен здатний віддавати накази, накидати жести з вершини трону. Де ви бачили, щоб такі дії капрала не мали нічого спільногого з владою? Влада — це спонукати народитись. Якщо ви спонукаєте народитись пристрасть серед мас промислових робітників, тоді ви наперед уже виграли вашу війну за прибуток. Ви побачите результати! Але в усіх, кого ви зустрінете, немає потреби.

Тепер ми розуміємо основи тиранії. Тиранії, яка обертає свій народ у рабів і зобов'язує його будувати башту. І ви кажете собі: «Як це могло статися, коли вони нарешті вб'ють свого тирана і відпочинуть від нього?» На який незвичайний договір може спиратися його влада? Він сам перед нами всіма. Якщо запитати людей, вони не зможуть відповісти вам досить ясно. По суті, якщо вони лишаються там, то тільки тому, що тиран має потребу в них. Якщо вони вб'ють його, кому вони будуть потрібні?

Я вважаю, що країну запалюють першою іскрою. Смуток, сумніви в собі, страх і огіда до подій. Маразм і всі дрібні ма-хінації, якими таки слід перейматися (бо, якщо немає загальної течії, кожен крутиться у своєму вузькому колі). Все на цій війні, — скажімо, нервів, — засмучує вас, виповнює глибокої зневіри. Ви божевільні. Ви кажете собі: «Махінації занапалили всю країну...» Ви нічого не розумієте. Людина схи-

ляється туди, куди, як відчуває, її спонукають схилитися. Немає спільної міри між насолодою творити і кволовою насолодою заробити собі на шматок хліба.

Був колись такий собі месьє Клемансо, що успадкував Францію погашену, позбавлену власного ества. А потім, слухайте, він мав потребу в усіх французах. Тоді в людях прокинулися люди. Їх використали для будівництва. На жаль, мир не був передбачений. Мир має бути самодостатнім. Радість повернення, поцілунків і нарешті здобутої безпеки спутали з миром. Цей мир — відсутність війни — був самодостатнім. Водночас із цивільним одягом знову знайшли сукупність застарілих уявлень, не здатних охопити світ. Світ був не продуманий. Отож усе в ньому стало суперечністю, люди виявилися в'язнями застарілих форм мови, не мали проводу. Миром треба перейматися до того, як він настане, я б хотів поговорити про це.

Але Клемансо, оскільки походив із війни, робив війну. Він замішав безформне тісто подій, аж поки воно зійшло. Аж поки набуло значення. Події були абсурдні? Звичайно. Завжди. Але раптом вони зв'язалися між собою. Тільки схильність, завжди схильність. Але ви знаєте, як ми дійшли до свого теперішнього стану. Тому і тому доручають завдання, і вони мають свій багаж слушних причин і картезіанських міркувань. Ви безпereчно маєте слухність із погляду структури. Але ми готуємо собі добrі години відчаю! А всіх, хто мав би стати поряд із нами, але не став, ми зобов'язані уявляти собі чорними. Їхня провина! А ми самі відмовляємося зрікатись влади. Це наша спільна провина. Це завжди наша провина. Поразки стають добром тільки в тому аспекті, що правлять за науку. Де ж провина? Та відсутність контактів. Ті, кого ми відсилаємо, — функціонери духу. Якщо структура добра, якість людини має невелике значення. Вона грає роль коліщатка в досконалії машині. Буде обмін листами. Стосунки будуть чудові. Промови — точні. Так, бракуватимемо тільки голосу. Якості прямих стосунків. І вся та чудова машина нічому не служитиме.

Коли фабрика зубних щіток хоче продати свої зубні щітки й наймає агентів зі збуту, вона мало переймається якістю аргументів. З аргументами якості не продадуть жодної зубної щітки, якщо той, хто представляє її, не має належного голосу.

Машина буде карикатурою, якщо спершу не вставити в машину чоловіка, який тисне в одному напрямі. Увесь критичний розум у стосунках, промовах, проханнях і відповідях, увесь критичний і аналітичний розум історика буде тільки величезною карикатурою на діяльність, на акт. Акт — це постійний особистий тиск. Постійне творення. Той, хто чекає якогось дня, одного дня, нічого не зрозумів. Він грається з ідеями. Але життя — це тісто, що бродить і стає в'язким. Раптом те, що було тягучим, твердне. Прозоре стає тъмяним. Проникне — закритим. Фехтувальник не може продумати своїх випадів. Ніколи не може влучити. Оскільки життя не має вороття, ви здивовані всіма цими суперечностями, всіма цими кристалізаціями. Всіма заблокованими переходами. А дипломатія завжди застаріла, якщо не становить постійної дії.

Яка дивовижна розповідь про фінляндське диво! Ось де чутлива точка, з якої можна замісити світ. Ось де нагода керувати подіями, поставити на них наш знак. Фінляндії потрібна тисяча літаків. Матеріал трохи застарілий — байдуже. Треба створювати [нерозбірливе слово] вузли, які з'являються в російському тісті. Вони народяться, центри опозиції Сталіну. Народяться з перемог, які зумовлять інші перемоги.

Ви знали їх, китайських злодіїв, які змушували розкритися супротивника, що спав під ковдрами? Його лоскотали пером тут і там. Через лоскіт він повертає голову, ворушив плечем, піднімав руку, підносив руку до обличчя. Його спонукали розкритися уві сні, відчинити всі вікна. Хитрощі війни? Та ні, життя. Той, хто любить, уміє [визначити]? Вдавати. Відступати. Наступати. Здобувати територію. А інший застряг у грі, яка зв'язує його. Отож спробуйте обрахувати це логікою. Прикидання, контакт і чуття танцю. Життя. Передусім треба бути живим. За всіх нагод, усіх. Вода, яка просочується, не проминає жодної.

Винаходимо! Та байдуже що! Господи! Винаходячи, ми демонструємо. Демонструючи, готуємо нашу відповідь. Це йде від танку! Контакт є, і тепер ми ведемо гру. Я обрав танок, який танцюватиму. Головне в ініціативі — щоб вона моделювала суперника. Ваш Гітлер це добре зрозумів. Він грає зверху. Він грає тільки зверху. Він веде гру. Він керує нашими

транспортними колонами на дорогах. Цього досить. Він великий господар транспортного руху, нашого освітлення і маневрів. Ми освітлюємо і осягаємо наші міста відповідно до кнопок, які натискає він. Цього досить. А якщо трохи змінити керівника оркестру? Ми не хочемо більше коритися, не хочемо скидати з себе ковдри.

Ведіть танок — і ви таки знайдете нагоду. Всі нагоди. Але не з'являється ніякої. Нагода не має сенсу, якщо передусім немає схильності. Ми маємо керівників, тоді як нам потрібні начальники.

* * *

Батьківщина: трохи помпезне слово. З нас досить риторики про ледачу течію Луари, працьовитого французького селянина і диво Лафонтена. Ми боремося за течію Луари і Лафонтена. Вмійте принаймні наповнити слова змістом. Ви завжди правите за старі порожні урни. Ви вимагаєте, щоб ми вмерли. А ми й хочемо вмерти. Але нехай нам покажуть щось важливіше за наше життя. Я хочу впасті, наче стигла слива, коли тремтить небо, як дерево під пострілами противітряної оборони або коли винищувач випускає близькавку пострілів. Але не за Лафонтена [*між рядків*: Лафонтен був завжди нудний мені], не за ледачу течію Луари, не за виборчі махінації, не за божественне право нормандського винороба [*sic*] домішувати вино в молоко для новонароджених, що, упившись до смерті, вже не верещать. Я широко захоплююся Жіроду і його варіаціями щодо дозування. Франція — дивовижна суміш. Цю суміш дуже зручно протиставляти куплетам одного божевільного про расу. Лишається тільки одне: щоб утішитись, я не кричиму, щоразу підвищуючи тон, «Нехай живе дозування!», як-от інший кричить «*Heil Hitler!*» Я теж маю потребу в набагато доступніших богах. Я не живлюся хитрощами. Йти на смерть погоджуються тоді, коли знайшли своє вираження в чомусь іншому. Той, хто передає потомству свою спадщину, згоден прийняти смерть. І той, хто засновує себе в [творі?]. А от мені потрібна стріла собору.

Я хочу боротися за життя. Борються за істину. Завжди борються за істину, — і значення цього твердження не туманне.

Дуже легко казати, що людина бореться за свою віру. Насправді борються за свою мову. За своїй концепції. Саме за них тримаються твердо, мов залізо. Борються проти пітьми за свідчення, яке спрошує світ. Цілком можна боротися за протилежні істини, бо дві протилежні істини можуть водночас і спростити світ, і вирішити суперечності. Отже, Франція — це певна система. Дуже легко говорити про мову, звичай ледачу течію Луари. Франція — це певний спосіб мислення. Принаймні мала б бути або знову стати ним. Франція — не дозвування, або, точніше, мені начхати на той коктейль крові, про який говорять, або на жаргон. Це пояснює, можливо, форму єдності, якою стала Франція, проте не визначає Францію. Що це за вузол, який становить Францію і ту французьку істину, яка надає нам цінності й у власних очах, і в очах світу? Ось у чому я маю потребу, щоб пройнятись палкими почуттями і погодитись умерти. Ось у чому я маю потребу, щоб урятувати свою ідентичність. У коді, який надає мені сенсу. Чи ви хочете якось по-іншому пояснити можливість жертви, на яку йдуть добровільно? Що рятує життя, як не сенс? І чому ганьба (там, де ганьба ще стає тавром) спонукає дану людину накласти на себе руки, як не тому, що в даному суспільстві він уже не має сенсу?

Я гину, щоб урятувати свій код. Але який він? Адже наше національне чуття дивним чином страждало від нездійсненого синтезу. Праві і ліві. Людина Декарта. Людина Паскаля. Ми почали вести себе, кожен зі своїми причинами і своїми аргументами, і то точними, проти супротивника. Ми не могли вчинити інакше, бо не володіли ключем мови, яка врятувала нас. Яка знову зробила нас єдиними. Яка дала нам код. Отже, сьогодні в ім'я Сталіна, який не породжує нічого з того, про що ми могли мріяти у своїх бажаннях, крім ненависті та помсти, спрямованих проти тієї частини нас самих, що є супротивником. В ім'я Сталіна, який гнобить ще більше, ніж цар, з'являється монгольський володар. Геніальний, можливо, але на рівні Монголії і чинить нам опір усіма фібрами, в ім'я абсурдної концепції падає продуктивність заводів.

Як багато речей нам треба примирити! Тепер вони суперечливі й перешкоджають французькій нації відчути себе і знайти себе. Отже, вони перешкоджають їй стати на чолі

малих країн, переконливо розбити єдність сенсу з Америкою. Не дають їй запропонувати свою мову світові, запліднити його, врятувати нас разом зі світом. А світ гине від своїх внутрішніх поділів, від своєї недостатньої й суперечливої мови.

Адже невже ви припинили вважати свого суперника за дракона?

Незграбність. Важко сформулювати нас. Вона таки існує, ця реальність, яку так треба зробити очевидною. Ми добре відчуваємо, що ця реальність має універсальний характер. Що вона становить спільну міру для половини світу, на відміну від протилежної реальності, яка поділяє світ на обраних германської раси і на проклятих із різними варварськими мовами. Належних до варварських рас. Проклятих, яким немає спасіння. Прокажених васалів Німеччини, рабів. Пріоритет Німеччини тоді спиратиметься на експлуатацію цих колонів. Буде марним скаржитися в ім'я істини і справедливости. Справедливість та істина — це те, що є. Це те, що існує вже досить довго, щоб образ набув глибини. Немає надуживань, які б не мали коріння, і немає справедливости, яка була б нетривала. Після п'ятдесятьох років німецького панування рабство буде не менш справедливим, ніж за римських імператорів.

Яка та реальність, яка та елегантна істина, що може об'єднати однією концепцією робітника з Бійянкура і професора філософії? Як певний виборчий тон наголошував на відмінностях і викупував яму!

І тоді переді мною постав один образ. Ох, звичайно, якщо я слухаю вас із вашими конкретними голосами. Образ старого кайда¹, образ лікаря, образ усіх, хто слухає слова людей, щоб жаліти їх, проте понад ними. У світлі таких небезпек ці суперечки — лише дитячі сварки.

[Нерозбірливе слово] чого ви чекаєте, щоб усвідомити свої помилки? Адже під загрозою перебуває набагато

¹ Кайда, що слухає заплакану дитину: див. трохи далі. Ми знаємо, що «Цитадель» спершу мала назву «Кайд, або берберський вождь».

більше, ніж вам здається. Те море, яке ми загнуздали, в якому бачили союзника, — насправді витвір людини. А ми дали себе одурити нерухомістю моря. Ми любили свободу і один за одним розібрали мідель-шпангоути корабля. За це ми покарані глухою водою. Бачите, нам треба навернутися вдруге. Знову перетворити в пристрасть те, що стало звичаем, у жертву те, вигода від чого стала товаром. Те, що застаріло, — аж ніяк [багато нерозбірливих слів] натиску моря, а поганого каркаса нашого корабля.

Бачите, ми помилилися щодо охоронців. Усієї жалюгідної паразитичної рослинності з п'ес Куртеліна. Всієї буржуазної рослинності, яка росте захищена від вітру, від сонця та зір. Вони, будучи пасажирами, не сприяють керуванню кораблем. Не знають, що є корабель. Не знають, що є диво. Грають у бридж і вважають, ніби бридж — кінець всесвітнього тяжіння. Вони не дивуються навіть соборові, що несе їх. Треба походити з океану, щоб захоплюватися кораблем.

Агов, ви, Америко, що дивитесь, як гине Фінляндія, ви не бачите бича, що насувається. Ви не пройнялися любов'ю, правда, до корабля, який збудували люди! Вам здається, ніби це гідний жалю прикрий випадок, або землетрус, або пожежа, нещасний випадок, який зрушує ціліну, після чого на ній можна будувати. Хіба ви не бачите, що йдеться про людину? Про вас самих? Хіба ви не знаєте, що йдеться про мідель-шпангоути корабля? Історія Європи! Ні! Історія людини.

Ви не хочете боротися за парадокс: наше існування. Але парадокс — це тиск і закон, це громада. Це справедлива гра. Парадокс — це коли в грі не має той, хто має нагоду махлювати, і не вбиває той, хто відчуває ненависть. Парадокс — це вірність, дружба, мовчання серед мук, смак чести. Парадокс у людини — це передусім Бог. А ви не хочете боротися за Бога. Є багато й інших парадоксів, крім співіснування вільних хліборобів поряд з імперією ковалів.

Корабель без керманича. Принаймні без керманича, який бачить морські небезпеки. Всі наші витвори вразливі. Природа поглине ваші міста, а дерева проб'ють ваші мури, якщо ви припините полоти. Чи знаєте ви, що кричить отої чоловік? Він кричить: «Свідомість застаріла, бо природа сильніша».

Природа, звичайно, найсильніша, і вчений, покинутий серед лісу, стане здобиччю гнилізни. А Бах, загубившись зимової ночі, стане під снігом каменем. Бертело зітнув голову якийсь нелюд. Польський фізик і австрійський музикант не втримаються проти авіаційної бомби.

А проте саме свідомість сильніша за природу. Свідомість хоче панувати над стихіями. А природа буде проти милосердя, проти ентропії, проти космосу. Свідомість керує.

Але, якщо ви хочете керувати світом, треба зрозуміти його. Якщо ви забуваєте, «про що йдеться», ви приречені. Ми трохи забули, про що йдеться. Ми навчали людей, але не виховали їх. Адже нам видавалося таким природним — бути людиною!

А от ті людці брешуть в ім'я виду. В ім'я нації. Бо аж ніяк не в ім'я німецьких цінностей. Де ви бачили, щоб вони плекали Гете, Баха, Бетховена чи Ейнштейна? Де ви бачили, щоб вони такою мірою поважали пізнання, що були б ладні померти за нього? Як вони бороняться? Прості та сильні. Отак і дерево в лісі та могутній вузол його коріння. Адже ліс — це завоювання міста. А ми цілком заслужили цей вибух країни з нашими миршавими гастрономами. З нашими оповідками про кав'яні, рогоносців і неодмінною грою, яка заміняє нам життя¹. Де ви бачили, щоб у місті, яке збудував Паскаль, поселилися паскалі? Там не паскалі. Там вотелі. Ми збудували собор, а потім віддали його церковним служкам, а не гігантському архітектору. Собор збудували на те, щоб співати в ньому похвалу лавам. Світ Паскаля збудували на те, щоб у ньому грали в бридж і сперечалися про махінації. А я відмовляюся плутати діяльність церковного служки з сенсом собору, свободу людини — з лінощами бриджу, а ліберальну економіку — з махінаціями. Треба знову винайти Бога, що наповнить собор за своєю мірою.

Я пригадую дискусії про Куртеліна. Один вважав, що він грубий, другий — що він могутній. І, звичайно, я не дорікав йому матеріалом, який він збагнув. Завжди цей міф про кайда, що ступає повільно, коли западає ніч, серед тиші свого племені. Запах шкури, поту і прогірклого масла. Нічні лови, зорі й планети, шепотіння навколо чайників і гарні, наче зорі,

¹ На полях: мідель-шпангоута.

слози самотньої людини. Він зупиняється перед дитиною і недбалим пальцем гладить їй чоло, відхиляючи голову назад, повертаючи до себе очі, сповнені сліз, з усією серйозністю і милосердям тиші. Він слухає дитину. Покарана за невивчений віршик. Або за вкрадену курку. Ті підняті вгору очі були широкі, наче Чумацький Шлях. Він нахилився, можливо, над блідою дитиною, а можливо, над вічністю. Я не знаю, над чим. Над лагідністю. Він слухав дитину. Радше звук її голосу. Я ще досі бачу його усмішку під пелериною пастуха. Господи, немає нічого марного. Досить забути значення слів, щоб ніколи ніщо не було марним. Він відновив дитину в її вічній рамці, і то тільки завдяки своєму погляду.

Отак лікар може розглядати людину крізь злигодні лікарні і Куртеліна крізь балочки в кафе. Треба бачити людину в людині. Але йому бракувало, я не знаю чого, і це можна було б назвати, напевне, лагідністю. Красою. Йому бракувало тієї невинності, яка є наслідком лише того, що словам не надають ніякого значення. Йому бракувало дефіса між балочками людини і сенсом людини. Просто щоб показати, що за злиднями криються широкі простори. Що людину слухають у людині.

Людина в людині [заперечить?] таємницю — милосердя, можливо, [через?] християнство. Але не йдеться про те, щоб під формою вульгарного милосердя поважати ці вияви без величі. А втім, розумієте, імператор Візантії, маючи двадцять тисяч полонених, звелів вибрati очі двадцятьом тисячам. А сьогодні, нахильючись над обличчям свого ворога, я впізнаю обличчя свого Бога, — і моя рука опускається. Що я маю поважати, як не те, що криється за фасадом заснулої і зв'язаної людини.

Але ж ось, ми мало-помалу сплутали цю трансцендентну ріvnість зі звичайною ріvnістю. Ми забули, що філософія церковного служки не врятувала собору. Ми припинили й видобувати людину та очищати її від породи. І людина стала нездатною висловитись, як кажуть американці. Я можу пояснити свої слова. Одного разу був великий похід безробітних на Схід, до Каліфорнії. Їм відмовили. Тоді вони стали табором на межах країни. І не мали роботи. Але не тільки не мали роботи, а й були потривожені в своїх традиціях, в своїх звичаях, у своїй дружбі й поєднані вмагмі, яку годі охарактеризувати.

І ця маса просто почала гнити. Гнити не фізіологічно, бо ж її годували і більш-менш одягали, а гнити з погляду людини. Навіть якщо ти не програєш свого багатства в карти, цілком може бути, що твої карти репрезентують у мріях замки, діаманти й золоті зливки, які ти кидаєш на стіл. Але тієї миті вони вже не можуть нічого репрезентувати. Тоді ця гра стає мовою, яка втрачає заставу. І вже немає можливої гри. І вже ціла юрба не має що сказати. І ми теж, погодившись зафіксувати людину з її найзакритішим обличчям, уже не маємо що сказати собі.

[*На полях: Порятунок людини?*]

Я знайшов колись в одній давній шафі поштовий папір свого прадіда. Старий куховар і старий садівник, він записував там свою скорботу. Господи, яка гарна мова! Який чудовий вияв почуттів! Але вони б не визначили стиль, який зворушує мене, якби той стиль не збігався з рухом душі. Якби я не думав наполегливо, що людина здатна відчути тільки те, що здатна сформулювати. Це питання можна обговорити до-кладно. Однаково селянин з Оверні не може відчувати любов так, як абат при монаршому дворі у XVIII ст. І все-таки, і то за межами парадоксів, це інша річ. Я не кажу, що це гірше. Це просто інше. Якщо я не навчився любити Йоганна Себастьяна Баха, то інша музика не зможе передати мені його емоцій. Я не відчуло у випадку серенади Тозеллі і опери «Манон» те, що, розвинувшись, відчував би, слухаючи, як виражає себе Бах. Мова має універсальний звук. Я не зможу навчити сільського політика розуміти красу монастиря. І не зможу пояснити її. Щоб пояснити її,годилося б покликатися на аналогічне почуття, яке б він мав із приводу чогось іншого, знайти паралель. Дарма що я хочу домогтися, щоб він зрозумів, я не маю слушних доказів. Мені треба не переконати його, не склонити до своєї думки, а навернути. А навернути — це має певний сенс. Це повільно давати дар мови, яку збагачує вживання. І той, хто вже навернувся, піде на смерть за свою релігію, й логіка не обходитиме його. Логіка не може брати гору над очевидністю. Над почуттям, що ти народився.

¹ Стаття Робера Бразільяка про «Планету людей»: L'Action française. — 1939. — 13 березня.

До речі, мене кілька разів тривожили непорозуміння з при-
воду «Планети людей». Наприклад, Бразільяк¹ дорікав мені за
брак мотивів у моїх героїв. Для Сент-Екзюпері, писав він,
справа важить дуже мало. Має значення тільки те, щоб людина
була натхнена якоюсь справою. Він забуває, що [закреслено:
релігія] справа робить мученика. Передусім я не знаю, що таке
справа. Я знаю, що таке мова. Справа, про яку він говорить, —
не транспортування пошти, а певна мова, трансцендентна
щодо пошти, а я утверджую між людьми — та між людьми і
їхніми діями — певний порядок відносин. Я не розумію, що
тут бентежить Бразільяка. Він, наприклад, належить до хри-
стиянства, і називає християнські обов'язки становими. Атож,
стара селянка, яка замітає кімнату й готує курей, пропонує Гос-
поду свої скромні дії. Християнство, як мені здається, має тен-
денцію перетворювати дію в молитву. Християнство збагачує
душу, натомість дія збагачує стару селянку. Я намагався ска-
зати, що удари киркою в каторжника і геолога однакові. Але
удари каторжника отупляють людину. Ударі геолога підносять.
Ці удари не мають однакового значення в мовах обох людей.
Отже, справа — це не справа, а мова. Спосіб мислення. Си-
стема стосунків. Структура. Саме тут і полягає диво.

Але Бразільяк цькує мене за цінності героїзму. І я відчу-
ваю, що поділяю його думку. Я поділяв його думку ще тоді,
коли писав свою книжку. Але, якщо він приписує мені по-
чуття, діаметрально протилежні моїм, це тому, що я погано
висловився. Звичайно, справа робить мученика. Дія має зна-
чення тільки тоді, коли її виконано в ім'я могутньої релігії.
Тільки в такому разі вона збагачує. Але яку релігію ми нази-
ваемо шляхетною, як не ту, що підносить людину? Я не на-
зываю нацизм шляхетною релігією. Я добре бачу, що нацизм
може привести до могутності Аттіли, можливо, до чистоти
Аттіли, але не бачу, як він може привести до Паскаля. Аттіла
чи Паскаль? Я зробив свій вибір. Я зробив вибір між незай-
маним лісом і собором. Я зробив вибір між мудрістю гіган-
ського дерева, яке пускає вглиб своє коріння, і свідомістю. Я
зробив свій вибір, як і Бразільяк обрав свою релігію. Я обрав
ту, яка формує мене як людину, яка мені найбільше подоба-
ється, і я зобов'язаний передусім зробити цей неминучий

вибір. Якщо я проводжу день у монастирі, потім у якомусь радикальному комітеті, я стаю від цього освіченим: я обираю. Я навернувся [між рядками: але не до радикалізму]. Я визначаю себе не в ім'я логіки. А в ім'я людини, яка народилася в мені. Тоді дія, якщо вона надихає, — це ознака, що релігія добра. Немає немотивованої дії, бо немає дії. Каторжник і геолог удаються до однакових дій. Я не можу думати про свою дію за рамками цивілізації, яка керує мною. Я, імператор Візантії, наказую вибрati очі полоненим. Сьогодні я не уявляю собі, що я вибираю очі полоненим. Це не ті самі очі, не те саме обличчя, над яким я нахиляюся. Отже, кирка, цей інструмент завоювання, не той самий. Хіба щоб виразити прості відносини: «Подайте мені грілку... зачиніть двері...»

Навіть немає оголошення про [міркування?]. Людство вмостилося на соломі для худоби. В ім'я чого воно боролося? Хліба? Люди мають його. Свободи? Вони безмежно вільні. Й занурені в ту свободу, яка позбавляє деяких мільярдерів їхніх нутроців. Захисту проти своїх ворогів? Вони вже не мають його. Вони тут без ворогів, без ненависті, без єдності. Розпад, вади людини. Що їм було б потрібне, щоб воскреснути? Ви добре знаєте! Заснувати місто в незайманому лісі. Збудувати міст. Організуватися для війни. Сформувати в своїй магмі еластичну тканину нервів. Із начальниками. Або просто віднайти дух свята. Сьогодні починають засівати землю. Сьогодні збирають урожай, починають жнива. Сьогодні свято молодого вина. Або річниця, яка прагне неперервности з мертвими. Сьогодні свято того, хто заснував нашу свободу... того, хто [надихнув?] нас своєю мораллю... того... Але яка неперервність могла б бути властива цій худобі? Для кого формувати тут щось інше, крім рохкання, яке вимагає харчу? Звичайно, дуже далеко від нас, але все-таки...

Ми на відгодівлі, нам дали житло й годують, ми більш осілі, ніж будь-коли давніше. І в нашему соборі, навколо стовпів, лунає шепіт дрібних махінацій. Собор надихає історія церковних служок. Копійки, які вони заробляють. Ви теж можете насолоджуватися своєю давньою культурою. Що ви робите для її порятунку?

Ви всміхаєтесь тому, хто вмощується на вежі й відкриває широкі далечіні: що це за дурень, який удає, ніби уникає конкрет-

ного та реального? Конкретне та реальне — це історія церковних служок. Але ми всередині собору, і нам начхати на ніч надворі.

А стіни собору — навіщо думати про них? Оце і є рамки. Так само як простір і час. Це вічне. Відокремити добрих від лихих із допомогою сільських поліцайв і суддів — це таки має сенс. А дискутувати про добро і про зло — які мрії!

Ось чому ви цілком заслуговуєте сьогодні чути навколо себе розбурхане море.

Адже за ним ідуть вісімдесят мільйонів чоловік і виробляють для нього зброю. Читають його пресу. Зрікаються свого Бога задля цього Бога. Те, що становить гідність світу, — це жаль [закреслено: повага], любов до пізнання і повага до внутрішньої сфери людини. Я вважаю, що це має відгук в [одній] частині світу. «Не чини іншому... бо інший — це ти». І ви так насичені цим, що відчуваєте, як вас хапає огіда перед злочином на вулиці. Перед образом із порожніми очима. А проте ви помиляєтесь, якщо ви бачите в тому щось інше, крім духовної спадщини. Бо якщо в німецької господині стискається серце і вона мимоволі скрикує, — за що її запропоторюють до концтабору, — коли вона бачить із вікон угорі порожні єврейські колиски на вулиці, то тільки завдяки решткам християнства, яке керує нею і не проіснує й покоління. Адже любов до пізнання одурює вас, якщо ви вважаєте, що вона необхідна для людини: це дивовижна спадщина. Зіперта на свободу. Не слід плутати любов до пізнання з сенсом техніки. У храмі виставлять варварських богів. Вони використають усі ресурси. Можливо, краще, ніж ми. З більшим порядком. Отак і Цезар, безперечно, копав канали і прокладав шляхи. Але в цьому корсеті Корану¹ хіба можлива суперечність, яка тільки й дає змогу відбуватися прогресу? Він сказав про це добре й сам: [«]Забагато вчених людей... переваги неписьменності... знання, доступне тільки нечисленним...» Значення зrozуміле... Таємниці герметичних релігій і великих жерців науки, які вертикально формують Коран своїх відкритих істин. Хто з'явиться і повстане проти догми? Ну, а щодо поваги до внутрішньої сфери людини! Невже ви думаєте, що вона природна?

¹ Див. про значення цього слова вище, с. 110, прим. 2.

Додаток II

СПИСОК ПАТЕНТІВ СЕНТ-ЕКЗЮПЕРІ¹

№ 795308: Пристрій для посадки літаків. Подано заявку 15 грудня 1934 р. Опубліковано 6 січня 1936 р.

№ 836790: Новий метод посадки літаків без видимості, з пристроями і апаратами для нього. Подано заявку 8 жовтня 1937 р. Опубліковано 25 жовтня 1938 р.

№ 49453: Додаток до попереднього патенту. Подано заявку 19 листопада 1937 р. Опубліковано 17 січня 1939 р.

№ 837676: Гоніограф. Подано заявку 29 жовтня 1937 р. Опубліковано 18 листопада 1938 р.

№ 838687: Система, яка повторює зчитування вимірювальних та індикаційних апаратів. Подано заявку 29 листопада 1937 р. Опубліковано 16 грудня 1938 р.

№ 850093: Система підйомної сили і тяги, зокрема для літаків. Подано заявку 17 серпня 1938 р. Опубліковано 4 вересня 1939 р.

№ 50700: Перший додаток до попереднього патенту. Подано заявку 22 липня 1939 р. Опубліковано 12 листопада 1940 р.

№ 50809: Другий додаток до патенту № 850093. Подано заявку 26 липня 1939 р. Опубліковано 9 січня 1941 р.

№ 850098: Курсограф, надто для кораблів і літаків. Подано заявку 18 серпня 1938 р. Опубліковано 4 вересня 1939 р.

¹ Опубліковано у вид.: *G. Pélissier. Les cinq visages de Saint-Exupéry*. — С. 197—198. Див. також: *G. Trocmé. Saint-Exupéry inventeur* // Icare. — № 75. — С. 116—120.

№ 861203: Удосконалення засобу контролю за моторами в польоті з допомогою єдиного індикатора. Подано заявку 22 липня 1939 р. Опубліковано 22 жовтня 1940 р.

№ 861386: Новий пристрій для запуску моторів, надто авіамоторів. Подано заявку 28 липня 1939 р. Опубліковано 28 жовтня 1940 р.

№ 870607: Новий метод вимірювання завдяки накладанню симетричних кривих і застосування їх у радіогоніометричних індикаторах. Подано заявку 24 червня 1939 р. Опубліковано 22 грудня 1941 р.

№ 924902. Новий метод орієнтації завдяки електромагнітним хвилям. Подано заявку 19 і 29 лютого 1940 р. Зареєстровано 17 березня 1947 р. Опубліковано 20 серпня 1947 р.

Додаток III

ПРОБЛЕМА ФАРАОНА

(Сент-Екзюпері сформулював її в червні 1943 р.)
Див. с. 261

Один фараон вирішив спорудити, використовуючи тільки обтесане кубічне камінні зі стороною 10 см масивну гіантську стелу у формі прямокутного паралелепіпеда, висота якого дорівнювала діагоналі основи.

Він наказав певному числу урядовців зібрати кожному однакову частину матеріалів, точно передбачених для будівництва стели. А потім помер.

Сучасні археологи знайшли тільки один із таких складів матеріалів. Там вони нарахували 348 960 150 кам'яних кубиків.

Вони не знали нічого про інші склади, хіба що тільки те, що загальне число тих складів із якихось містичних причин було простим числом.

Але це відкриття все-таки дало їм змогу визначити розміри передбаченої стели й довести, що є тільки один можливий розв'язок.

Доведіть і ви.

N. B. (*A*). Ця проблема не зумовлює ніякого числового ходіння навпомацьки, ми тільки подаємо, щоб уберегти вас від єдиної морочливої роботи, число 348 960 150, розкладене на прості множники:

$$2 \times 3^5 \times 5^2 \times 7 \times 11 \times 373$$

(*B*). Розв'язок завдяки ревному емпіризму не буде зарахований.

РОЗВ'ЯЗОК ПРОБЛЕМИ

I. Необхідна й достатня умова, щоб вираз $a^2 + b^2 = c^2$ мав слухність для ЦІЛИХ ЧИСЕЛ, а числа a, b, c мали такий характер:

$$\begin{aligned}a &= 2p \times m \times n \\b &= p(m^2 - n^2) \\c &= p(m^2 + n^2) \\(p, m, n &\text{ — цілі числа})\end{aligned}$$

Теорема, яку Сент-Екзюпері довів¹ попередньо.

II. Ми знаємо, що:

$$a \times b \times c = 348 \times 960 \times 150 \times x \quad (1) = kx$$

$$a^2 \times b^2 = c^2 \quad (2)$$

$$a, b, c \text{ цілі числа} \quad (3)$$

$$x \text{ просте число} \quad (4)$$

III. Ми маємо:

$$a \times b \times c = 2p^3 \times m \times n (m^2 + n^2) = kx$$

Звідси ми одразу висновуємо, що

$$x = 2, \text{ бо } x \text{ ПРОСТЕ число.}$$

IV. Ми знаємо, що:

$$k = 348 \times 960 \times 150 = 2 \times 3^5 \times 5^2 \times 7 \times 11 \times 373$$

Треба ототожнити:

$$2 \times 3^5 \times 5^2 \times 7 \times 11 \times 373 \text{ з виразом}$$

$$p^3 \times m \times n (m + n) (m - n) (m^2 + n^2)$$

Ми з'ясували, що p^3 може бути тільки 3^3 , бо ж склали наступну таблицю:

$2 \times 3^5 \times 5^2 \times 7 \times 11 \times 373$	$18 \times 25 \times 7 \times 11 \times 373$
	$9 \times 50 \times 7 \times 11 \times 373$
	$9 \times 25 \times 14 \times 11 \times 373$
	$9 \times 25 \times 7 \times 22 \times 373$
	$9 \times 25 \times 7 \times 11 \times 746$

¹ Радше «пояснив», ніж «довів». Читач-математик помітить, що доведення стисле (прим. вид.).

Треба знайти m , n , $m + n$ і $m - n$, чого можна досягти тільки з:

$$11 + 7 = 18 \quad 25 - 19 = 7 \quad (\text{перший рядок})$$

Зрештою ми маємо: $p = 3$

$$\begin{aligned} m &= 18 & - 2 \times 3^2 \\ n &= 7 \end{aligned}$$

Звідки: $m + n = 25$

$$m - n = 11$$

$$m^2 + n^2 = 373$$

V. I, нарешті¹: $a = 6 \times 18 \times 7 = 75^m 6$

$$b = 3 (18^2 - 7^2) = 82^m 5$$

$$c = 3 (18^2 + 7^2) = 111^m 9$$

¹ Три останні рядки треба читати наступним чином: $a = 6 \times 18 \times 7 \times 0,1m = 75,6 m$ і т. д. (прим. вид.).

ЛІТЕРАТУРА

1. ТВОРИ ДЕ СЕНТ-ЕКЗЮПЕРІ, ВИКОРИСТАНІ В ДАНОМУ ТОМІ

Œuvres. Paris, Gallimard, Bibliothèque de la Pléyade, 1959.

Lettres à sa mère, Paris, Gallimard, 1955, перевид. 1965.

Un sens à la vie, тексти зібрали і підготували Claude Reynal. Paris, Gallimard, 1956

Écrits de guerre, 1939—1944, з «Листом до заручника», свідченнями і документами. Передмова Raymond Arone. Paris, Gallimard, 1982. (Тексти, не видані до 1982 р., їх надали різні друзі та кореспонденти Сент-Екзюпері. Див. цей том, с. 16—17). Всі права застережено.

2. ГОЛОВНІ ЦИТОВАНІ АБО ВИКОРИСТАНІ ПРАЦІ Й ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ.

Усі дозволи отримало видавництво «Gallimard» для вид.: *Antoine de Saint-Exupéry. Écrits de guerre...* Paris, 1982. Всі права застережено.

Confluences: VIIe année (1947), Леон-Поль Фарг, Ж. Гійен де Бенувіль, П'єр де Лану, Жан Лелю, Жюль Руа.

Icare, revue de l'Aviation française, видання Національної профспілки цивільних пілотів. Серія Saint-Exupéry: № 78, 1976 (т. IV, 1939—1940: Друга світова війна, розвідувальна група II/33 до перемир'я); № 81, 1978 (т. V, 1941—1943: Сент-Екзюпері в США, «Військовий пілот», «Лист до заручника», «Маленький принц»); № 96, 1981 (т. VI, 1943—1944: повернення до боротьби, Алжир, смерть Сент-Екзюпері).

Свідчення і розвідки Анрі Аліаса, Аннабели, Робера Бонама, Р. Буска, Поля-Еміля Віктора, Рене Гавуала, П'єра Даллоза, М.-Ж. Дютея, Макса Желе, А. Журдена, Діомеда Катру, Анрі Клоделя, Анрі Конта, П'єра де Лану, Жана Лелю, Франсуази Ло, Мадлен

Маст, П. Масена де Міраваля, Андре Моруа, Едмона Петі, Жана Ренуара, В. Ф. Робісона, Фернана Руда, Дені де Ружмона, Анрі де Сегоня, Жана-Жерара Флері, Макса-Поля Фуше, К. Хічкока, Рене Шамба, Л. М. Шасена.

Cahiers Saint-Exupéry: I (1980), II (1981), III (1989). Paris: Éditions Gallimard. (Бібліографії).

Catalogue de l'exposition *Saint-Exupéry*. Paris, Bibliothèque nationale, 1954.

Catalogue de l'exposition *Saint-Exupéry*. Paris, Archives nationales, 1984.

Catalogue de Drouot Rive gauche, 20 травня 1976 р.

Robert Aron. Спогади, опубліковані у вид.: Réforme. — 1976. — 27 липня.

Robert Aron. Fragments d'une vie. Paris: Plon, 1981.

Curtis Cate. Antoine de Saint-Exupéry, laboureur du ciel, переклад з англійської Pierre Rocheron, Marcel Schneider. Paris: B. Grasset, 1973.

Louis Castex. L'Amérique devant le conflit. Reutlingen: Enzlin-Druck, 1941.

Pierre Chevrier. Antoine de Saint-Exupéry. Paris: Gallimard, 1949.

Pierre Chevrier. Saint-Exupéry. Paris: Gallimard, «La bibliothèque idéale», 1958.

René Delange. La vie de Saint-Exupéry. Paris: Éditions du Seuil, 1958.

Annette Doré. Rencontres avec Saint-Exupéry // L'Action universitaire (Монреаль). — 1958. — Січень.

Max-Pol Fouchet. Un jour, je me souviens... Paris: Le Mercure de France, 1968.

Henry Frenay. La nuit finira. Paris, 1973.

Guy Fritsch-Estrangin. New York entre de Gaule et Pétain. Paris: La Table Ronde, 1969.

Lewis Galantière. Antoine de Saint-Exupéry // The Atlantic Monthly. — 1947. — Квітень. (Переклад Judith Vernant).

André Gide. Et la voix de Saint-Ex [1945]. Liège: Éditions Dynamo, 1951.

Fernand Grenier. C'était ainsi... Paris: Éditions sociales.

Gerhard Heller. Un Allemand à Paris, 1940—1944. Paris: Éditions du Seuil, 1981.

Anne Heurgon-Desjardins, передмова до *Entretiens sur André Gide* (культурний центр Серізі-ла-Саль). Paris: Mouton, 1967.

Henry Jeanson. *Soixante dix ans d'adolescence*. Paris: Stock, 1971.

Anne Morrow Landbergh. *War Within and Without*. New York: A Helene and Kurt Wolff Book, Harcourt, Brace & Jovanovich Inc., 1979. (Окремі уступи переклав Alain Gannon).

Jacques Maritain. *Il faut parfois juger // Pour la victoire* (Нью-Йорк). — 1942. — 19 грудня.

Kajetan Morawski. *Tantem brzeg* («Інший берег»). Paris: Księgarnia Polska, 1960.

Georges Pélissier. *Les cinq visages de Saint-Exupéry*. Paris: Flammarion, 1951.

John Philips. *Odd World*. New York: Simon and Schuster, 1959. Розділ у перекладі Edmond Petit у вид.: Air-France toujours. — 1973. — № 1. «Лист до американця».

Jean Prévost. *Les Caractères*. Paris: Albin Michel, 1948.

Guy Rossi-Landi. *La drôle de guerre*. Paris: A. Colin, 1971.

Denis de Rougemont. *Journal d'une époque*. Paris: Gallimard, 1968.

Denis de Rougemont. *La qualité des choses que j'aime // Icare*. — 1981. — № 96.

Raoul de Roussy de Sales. *L'Amérique entre en guerre*. Paris: La Jeune Parque, 1948.

Jules Roy. *Passion de Saint-Exupéry*. Paris: Gallimard, 1951.

Jules Roy. *Retour au combat // Confluences*, 1947.

Pierre Sonneville. *Les Combattants de la liberté*. Paris: La Table Ronde, 1968.

Bernard Valiquette. *Histoire de l'édition au Québec // Le Nouveau Journal*. — 1962. — 28 квітня.

Léon Wencelius. *La nobles de Saint-Exupéry* (перший розділ невиданого дослідження).

Léon Werth. *Déposition Journal 1940—1944*. Paris: B. Grasset, 1946.

Léon Werth. *Saint-Ex tel que je l'ai connu // R. Delange*. Op. cit.

3. УТОЧНЕННЯ

Лютий 1941 р., «Лист до Андре Бретона (тут с. 104—115).

У «*Écrits de guerre*» (1982 р.) три уривки з цього листа були подані з других рук: с. 161, «Відповідь одному його критику»; с. 216—217, «Лист одному з противників». Вони були опубліковані у вид.:

G. Pélissier. *Les cinq visages de Saint-Exupéry*. — Paris, 1951. — С. 164, 170), Пелісьє замовчав ім'я адресата.

Тепер ми вже знаємо, що йшлося про Андре Бретона. Насправді першінний рукопис цього листа був наданий Національній бібліотеці ще 1951 р., але його дуже важко було прочитати, і його віддали після виставки людині, яка зберігала його: Консуело де Сент-Екзюпері. Його продали 1989 р. разом з останнім варіантом, надрукованим на машинці і виправленим рукою автора. Цей документ опубліковано в повному обсязі у вид.: *Cahiers de Saint-Exupéry*. — Paris: Gallimard, 1989. — № 3. — С. 9—21.

Таке враження, що цей лист не був надісланий. Він має характер «відкритого листа», не опублікованого і, можливо, не закінченого.

Червень 1943 р. «Не надісланий лист, призначений генералові X.» (тут с. 233—239).

Був опублікований у *«Figaro littéraire»* 10 квітня 1948 р., потім у формі брошюри: *Que fait-il dire aux hommes? Lettre au general X.*» (1948 р.) Див. журнал: *Icare*. — № 96. — С. 31-41, 50—51.

Вважали, що цей лист був призначений генералові Рене Шамбу, що підтвердив це в журналі *«Icare»* (№ 96. — С. 39), а також у вид.: *R. Rumbold, M. Stewart. Saint-Exupéry tel quel.* — Paris: Del Duca, 1960. — С. 329—331. І все-таки, на думку небіжчика Анрі Аліаса, справжнім адресатом мав бути генерал Бетуар.

З липня 1944 р., «Лист генералові Z.» (тут с. 233—240).

Опублікований почасти у вид.: *P. Chevrier. Antoine de Saint-Exupéry*. — 1949. — С. 243—245 (датований «груднем 1943 р.»). Ті самі уривки подано і в журналі: *Icare*. — № 96. — С. 53. Опублікований повністю в *«Écrits de guerre»* (1982 р., с. 388—392) за зробленою під копірку копією з помилковою датою 3 липня 1943 р.

Тепер вважають, що цей лист був адресований генералові Рене Шамбу, що й сам подає уточнення з цього приводу в листі до видавництва «Галлімар» від 16 серпня 1977 р. (*«Écrits de guerre»* (1982 р., с. 388—389). На думку Анрі Аліаса, справжнім адресатом мав бути генерал Бросе.

ЗМІСТ

Передмова.....	5
Слово від редакторів.....	11

1939 рік

«Ганьба війни, ганьба миру»	15
«Paris-Soir», жовтень 1938 р.,	18
Передмова до книжки Анн Морроу «Звіається вітер...»	19
«Як босець, а не турист» (серпень — грудень 1939 р.: від Тулузи до Орконта)	20
Пангерманізм і його пропаганда	20
Листи до Х.....	21, 22
Спогади Анрі Жансона	24
Листи до Х.....	25, 26
Анрі Жансон про Леона Верта	27
Листи до Леона Верта	28
Щоденник Леона Верта.....	30
Лист до матері.....	31
Листи до Х.....	31, 32
«Мораль схильності» (фрагменти)	41

1940 рік

Лаон: «цей напівлюкс...» (січень 1940 р.)	47
Спогади Жана Ізраеля	47
Листи до Х.....	48, 52, 54
Спогади Леона Верта	50
Лист до Леона Верта	51
«Викуп за славу», стаття Леона Верта.....	54
Лаон: «у штучному інкубаторі...» (лютий — квітень 1940 р.).....	56
Спогади Анрі Аліаса	56
Лист до Леона Верта	57
Спогади генерала Макса Желе	60
Запис до «Золотої книги» ескадрильї	61
Розвідувальні польоти (квітень — червень 1940 р.)	62

Список польотів	62
Анрі Аліас: Сент-Екзюпері репортер	64
Анрі Аліас: Сент-Екзюпері редактор.....	65
Наказ по армії «D» № 14	65
Лист до Леона Верта	66
Листи до матері.....	67
<i>Політ до Appaca</i>	69
Лист до матері.....	69
Спогади Мішеля Альбо-Ферне	69
Запис до «Золотої книги» GC 1/3	70
<i>«До американців»</i>	71
<i>«Писати, але своїм тілом» (червень 1940 р.)</i>	77
Щоденник Анн Морроу Ліндберг	77
Загальний наказ «С» № 44 по Повітряній армії	78
Лист до матері.....	80
Свідчення Сюзанни Торрес	80
<i>«Дружба спонукає душі діяти...»</i>	
(липень — листопад 1940 р.)	82
Лист до Х.....	82
Щоденник Леона Верта.....	83
Спогади Роже Бокера	85
Спогади Луїса Галант'єра	85
«Зустріч із Сент-Екзюпері» (Жорж Альтман).....	86
<i>«До побачення задля реваншу...»</i>	
(листопад 1940 р., Північна Африка)	89
Свідчення генерала Шамба	89
Думка Анрі Аліаса про Сент-Екзюпері	90
<i>«Гійоме загинув...» (грудень 1940 р., Португалія)</i>	92
Листи до Х.....	92, 93
Спогади Жака де Дамп'єра	93
 1941 рік	
<i>«У гостях» у США (січень 1941 р.)</i>	99
Повідомлення з «The New York Times».....	99
Щоденник Рауля де Руссі де Саля.....	100
<i>Лист до Андре Бретона (лютий 1941 р.)</i>	104
Заява в «The New York Times»	104
Лист до Андре Бретона	106

<i>«Кілька книжок у моїй пам'яті»</i>	
(березень — квітень 1941 р.)	116
<i>Поїхати до Лондона?</i>	119
Спогади професора Леона Венселіуса	119
Щоденник Рауля де Руссі де Саля.....	122
Спогади Луїса Галантъєра.....	123
<i>Непорозуміння з приводу слова «демократія»</i>	
(весна — літо 1941 р.)	124
Лист до Луїса Галантъєра.....	124
<i>«Це вийде в світ, як я помру»: «Цитадель»</i>	
(весна — літо 1941 р.)	129
Лист до Х.....	129
<i>«Знову набути спокою нервів і серця...»</i>	
(листопад 1941 р.).....	131
Листи до Луїса Галантъєра.....	131
Щоденник Анн Морроу Ліндберг	136
Спогади Луїса Кастекса	136
Лист до Луїса Галантъєра.....	138
Лист до Роже Бокера	139
<i>«Тепер воюють уже й американці» (грудень 1941 р.)</i>	141
Свідчення Жана-Жерара Флері	141
Послання молодим американцям.....	143

1942 рік

<i>«Що це за історія з датою?»</i>	
(січень 1942 р.: «Військовий пілот»)	149
До Сільвії Гамільтон.....	149
Спогади Гі Фріч-Естронжена.....	149
Щоденник Леона Верта.....	150
Листи до Луїса Галантъєра.....	151, 154
<i>«Найкраща відповідь демократів на «Mein Kampf»</i>	
(лютий — березень 1942 р.: «Військовий пілот»)	157
Спогади Луїса Галантъєра.....	157
Лист до Наді Мілле	159
Щоденник Анн Морроу Ліндберг	159
<i>«The NYT Book Review», «Pour la Victoire»,</i>	
<i>«Atlantic Monthly»</i> , березень — квітень 1942 р.	160, 161

Спогади П'єра де Ланю.....	161
«Передусім вижити...» (травень — вересень 1942 р.)	165
Спогади Луїса Галант'єра.....	165
Спогади Аннети Доре (Монреаль).....	166
Лист до Кертіса Хічкока.....	168
Спогади Мішеля Побера	169
Спогади Луїса Галант'єра.....	169
Щоденник Дені де Ружмона	171
Щоденник Рауля де Руссі де Саля.....	173
«Франція передусім» (листопад 1942 р.)	174
«Проблема Жіро — де Голля сміховинна»	
грудень 1942 р.)	179
Лист до невідомого адресата	179
Щоденник Анн Морроу-Ліндберг	179
Жак Марітен: «Інколи слід судити»	182
Коментар Сент-Екзюпері	191
Лист до Жака Марітена.....	192

1943 рік

<i>«Військовий пілот» у Франції</i>	
(січень — квітень 1943 р.)	202
Свідчення Жана Ізраеля: моя книжка	204
«Лист до заручника» (березень — червень 1943 р.)	206
<i>З Нью-Йорка до Орана. «Маленький принц»</i>	
(лютий — квітень 1943 р.)	208
Щоденник Дені де Ружмона	208, 210
Леонові Верту.....	211
Щоденник Анн Морроу Ліндберг	212
До дружини Консуело	213
Спогади П'єра Сонневіля	214
Свідчення Генрі Елкіна	214
<i>Повернення Сент-Екзюпері: «Акт вірності самому собі»</i>	
(травень 1943 р.)	217
Спогади Робера Арона	218
Зустріч Жюля Руа з Сент-Екзюпері.....	219
Лист офіцерові, який недавно пристав до голлізму	225
До Сільвії Гамільтон.....	225

<i>«До найпохмуріших часів у історії світу»</i>	229
(червень 1943 р.)	229
Лист до Кертіса Хічкока.....	229
Лист до Жоржа Пелісє.....	231, 232
Лист до генерала Х. (Бетуара?)	233
Слова, які занотував Рене Шамб	239
Лист до радника Р. Мерфі	240
Спогади Моріса Гернє	243
<i>«Я ненавиджу міф про очищення»</i> (липень 1943 р.)	246
Лист до лейтенанта Дюомеда Катру	246
Свідчення доктора Анрі Бійяра.....	250
Одне читання рукопису «Цитаделі»	252
Лист до Х.....	254
Лист до матері.....	254
<i>Польоти на «Р-38»</i> (липень — серпень 1943 р.)	255
Польоти, які виконав Сент-Екзюпері на літаку	
«Р-38» 1943 р.	255
Спогади генерала Гавуала	255
Лист Кертіса Хічкока.....	257
<i>Бездіяльність. «Бідолашний Жіро!»</i>	
(серпень 1943 р., Алжир — Марокко — Алжир)	259
Спогади Макса-Поля Фуше	259
Лист до Х.....	259
Свідчення доктора Конта	261
Спогади П'єра Даллоза	261
Спогади Альбера-Поля Лантена	262
<i>«Занурений у свої думки...»</i>	
(вересень — жовтень 1943 р., Алжир)	266
Спогади посла Моравського	266
Спогади Жюля Руа	266
Спогади П'єра Даллоза	266, 268
<i>Зломаний хребець</i> (листопад — грудень 1943 р.)	269
Спогади Робера Арана	269
Лист до Жоржа Пелісє.....	270
Лист до Жозефа Кеселя.....	270
Лист до доктора Конта	278
Лист до Жоржа Пелісє.....	281
Лист до Х.....	282

Лист до дружини Консуело.....	290
«Ніч у голові ї холод у серці...» (грудень 1943 р.)	291
Лист до Х.....	291
 1944 рік	
«Зачумлений...» (січень — лютий 1944 р., Алжир)	311
Лист до матері	311
Спогади Жозефа Кеселя	311
Лист до Х.....	312
Спогади П'єра Даллоза	315
Листи до Жоржа Пелісьє.....	315
Спогади посла Моравського	318
Лист до Івонни де Летранж	318
Спогади П'єра Сонневіля	319
Спогади Анни Ергон-Дежарден	321
Свідчення генерала Бетуара	321
<i>«Я маю серце двадцятирічного...»</i>	
(березень — травень 1944 р., Неаполь, Алжир, Сардинія)	322
Спогади Жана Лелю	323
Жан Ізраель: малюнок «легкого гелікоптера».....	323
Спогади П'єра Гійена де Бенувіля	324
Спогади Робера Арони	327
Нотатки Рене Гавуала	328
«Лист до американця».....	329
Лист до Луїса Галант'єра.....	333
Спогади Анни Ергон-Дежарден	334
Лист до мадам Франсуази де Роз	335
<i>«Я літаю, як молодий хлопець»</i>	
(травень — липень 1944 р., Сардинія, Корсика)	338
Лист до генерала Бросе	338
Лист до генеральші Маст.....	339
Польоти на «P-38» 1944 р.....	340
<i>«Аж до кінця зі своїми товаришами...»</i> (липень 1944 р.)	343
Спогади Жана Лелю	343
Спогади Алена Журдана	344
Спогади Фернана Греньє.....	345
Лист до генерала Z. (Бросе?)	346
Телеграма мадам Рене Гавуаль	349

Лист до Жоржа Пелісє	350
Парі з Максом Желе	351
Лист до матері	352
Спогади генерала Шамба	352
Спогади Анни Ергон-Дежарден	354
Заповіт Сент-Екзюпері	355
Лист до П'єра Даллоза	355
Лист до Х	356
<i>31 липня 1944 р.</i>	358
Журнал польотів групи 2/33	358
Спогади Рене Гавуала	359
Спогади Вернона Ф. Робісона	360
Спогади Андре Моруа	361
<i>Кілька реакцій після загибелі Сент-Екзюпері</i>	362
П'єр Даллоз (і Жан Прево)	362
Щоденник Леона Верта	364
Мішель Побер	365
<i>Французькі таємні листи</i>	366
Данина пам'яті	366
Щоденник Анн Морроу Ліндберг	367
До наказу	370
Спогади А. Жіда	370
Спогади Р. Арони	372
Свідчення Леона-Поля Фарга	373
Одне судження	374

Додатки

I. «Мораль схильності»	377
II. Список патентів Сент-Екзюпері	416
III. Проблема фараона	418

Література

1. Твори де Сент-Екзюпері, використані в даному томі	421
2. Головні цитовані або використані праці й періодичні видання	421
3. Уточнення	423

Літературно-художнє видання
Антуан де Сент-Екзюпері
Воєнні записи
1939—1944

Переклад з французької
Петра Таращука

Відповідальний редактор Л. Пішко
Художній редактор О. Баратинська
Оригінал-макет О. Жупанський

Підписано до друку 26.06.14
Формат 84x108 1/32
Папір офсет. №1
Друк офсетний. Зам. 14-244.
Наклад: 1500 пр.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи №2770. Серія ДК

ФОП Жупанський
Україна, 08293, Буча, вул. Тарасівська, 7а,
тел.: (096) 350-61-05;
E-mail: zhupansky-publisher@ukr.net
Головний редактор/відділ збути:
тел.: (097) 412-04-42
E-mail: zhupansky-editor@ukr.net
web: publisher.at.ua

Віддруковано на ПАТ "Білоцерківська книжкова фабрика",
09117, м. Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4.
Свідоцтво серія ДК № 4063 від 11.05.2011р.

Сент-Екзюпері, Антуан де.
C97 Воєнні записи 1939—1944: твори в 4 т. / Антуан де Сент-Екзюпері; з фр. пер. П. Таращук. — К.: Вид-во Жупанського, 2014.
Т. III. — 2014. — 432 с.

ISBN 978-966-2355-43-7

Воєнні записи 1939—1944 рр., мабуть, найцікавіша частина посмертної спадщини Антуана де Сент-Екзюпері, книжка, в якій розкривається незмірна трагедія людини, що в мить найтяжчих для рідної країни випробувань докладала всіх можливих зусиль для визволення Франції, і водночас, люблячи її всім серцем і душою, абсолютно не приймала її поділу на Францію Віші і Францію де Голля, бо ж там і там — французи, люди, задля яких жив Екзюпері. Він гостро відчував трагічність цього поділу, і саме це відчуття невблаганно вело його до смерті. Ця книжка неоціненна для розуміння і творчості автора, і тяжкого періоду історії Франції.

**УДК 821.133.1-3
ББК 84(4Фра)-44**

1915

Сантьян де Сент-Оноре

«Мені байдуже, якщо мене вб'ють на війні, або якщо я натраплю на спалах лоті з тих летючих торпед, які не мають нічого спільного з польотом і перетворюють пілота серед його қуопок і циферблатів на своєрідного головного бухгалтера. (Політ — це теж певне упорядкування.) Але, якщо я повернуся живим із цієї «необхідної і невдячної роботи», переді мною постане тільки одна проблема: що можна, що треба казати людям?»

«Людина-робот, людина-мурах, людина, що, мов маятик, переходить від праці на конвеєр, системи Бедо до гри в белот. Людина қастрована й позбавлена всіх своїх творчих здібностей, вона вже не здатна, і то навіть у рідному селі, створити ані танець, ані пісні. Людина, яку годують масовою культурою, стандартиною культурою, як-от корів, що їх живлять сіном, — отака сьогодні людина».

«Є тільки одна проблема, едина: знову відкрити, що є життя. Дух, ще вище за життя розуму. Тільки життя духу задоволяє людину. Воно виходить за межі релігійного життя, що є тільки однією формою, хоча, можливо, життя духу неминуче веде до релігійного життя. А життя духу починається там, де «бачене» ество уявляють собі понад матеріалами, які складають його».

ISBN 978-966-2355-43-7

9 789662 355437 >

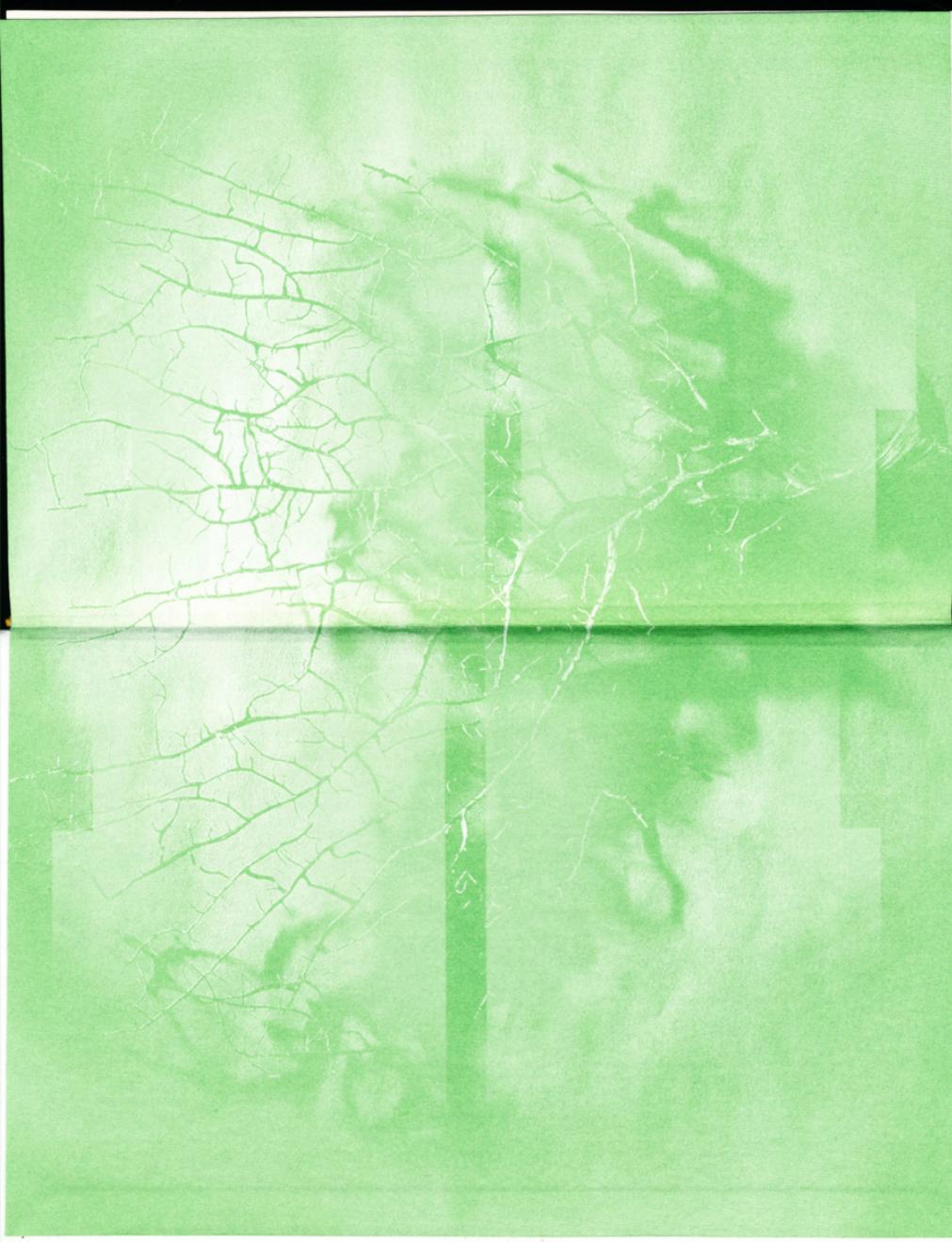
том III

воєнні
записи

Саңтұан де Сен-О-
Кзюпегі

том III

Сантидан де Сент-Кзюпері

восні запису

том III

3anunci
gochhi

Сантидан де Сент-Кзюпері

«Мен байдуже, якщо мене їхнуть на війну, або якщо я підправлю на спляску, якому з мас-спектаклем покажуть, які не мають нічого спільного з полегшеним і гетерополітичним серед його (шонок) уніфірмами на своєрідного амбітного французя. (Люкс — це теж імене угорської місії в поетическій лінії з під'язобійної і неділаної романтизму, перед якою поставле панку онова проблема: що можна, що треба робити з людьми?»

«Людина-робот, людина-урод, людина, що живе машинами, перетворює їх присуд на консерв, системки єю до хреста в болоті. Людина єдиність і побудова всіх своїх творчих, любовних, вірових відносин, і їхнім у різноманітністю, спорідністю та тандемом, але також, людина, яку відміняє масовою фальшивістю, стадіоністикою фальшивістю, яким котрі, що єї зраджують гномам, — отмічає поетичний аналіз.

«С твоєю одиночкою, солдат, зможеш відповісти, що є художник? Не вище як земля погану, Південні землі твоїх західноукраїнських міст, що відібрали ти межі реальнійого життя, що з твоїх однієї борщаної, гори, москви, химта твоїх певничих від реальнішого життя, як давнина твої починавшися там, де боянє, і сковувалося собі тонкою матерією, які твій драматичні ідеї.

ISBN 978-966-235543-7